

1971. évi
1. köld.

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

252

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1972

1-2

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

88. évf. 1972/1—2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

DEZSÉNYI BÉLA

(szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

KÓKAY GYÖRGY

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG:

Bp. XI., Ménesi út 12.

Telefon: 669—902

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHL, Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHL. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, Bp. V., Alkotmány u. 21.
Tel.: 111—010, (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482)
és az Akadémiai Könyvesboltban, Bp. V., Váci u. 22
Tel.: 185—612.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egyidőben.

S/

13.592

40.1.1.1.1.

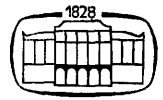
MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

LXXXVIII. ÉVFOLYAM
1972.

Szerkesztő bizottság:

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), DEZSÉNYI BÉLA (szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN, KÓKAY GYÖRGY, MEZEY LÁSZLÓ, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1973

TANULMÁNYOK

A nos lecteurs	1
<i>Büky Béla</i> : Modelle und Systematisierungen der Informations- bzw. Kommunikationsprozesse in Bibliotheken	61
<i>Čaplovič, Ján</i> : Huszár Gál három ismeretlen műve	180
<i>Csapodi-Gárdonyi Klára</i> : L'arte del libro veneziano e la Biblioteca del Re Mattia Corvino	175
<i>Donáth Regina</i> : Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban	210
<i>Gárdonyi Zoltán</i> : A Rákóczi-induló Liszt Ferenc három kéziratban	32
<i>Haiman György</i> : Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához	193
<i>Harsányi István</i> : Költészet és kommunikáció	72
<i>Huszy Sándor</i> : A Természetrাজi Füzetek alapítása (1877)	38
<i>Kecskeméti István</i> : Kodály Zoltán egy ifjúkori kompozíciójának ismeretlen kézírata	251
<i>Kókay György</i> : Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts	220
<i>V. Kovács Sándor</i> : Manoscritti umanistici ad Esztergom. I. (Libri epistolari apografi)	15
<i>Kozoca Ildikó</i> : Restauro di manoscritti musicali del Seicento e del Settecento	27
<i>Kristó Gyula</i> : Anonymus magyarországi frott forrásainak kérdéséhez	166
<i>Miklóssy János</i> : Vajda János hírlapírói pályakezdése (1855—64)	233
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A Todoreszku—Horváth-gyűjtemény	52
<i>Szendrei Janka</i> : Zur Notations- und Vortragsweise der Prosulen nach den ungarischen Handschriften	157
<i>Szigeti Kilián</i> : Mesko veszprémi püspök (1334—44) Pontificaléja	5

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : A „Kassai kódex” hitelességéről	88
<i>Bugyi Balázs</i> : Az írástudók betegségeiről és azok megelőzéséről	95
<i>Dobszay László</i> : Pozsonyi Antifonálék	271
<i>Forrai Magdolna</i> : Egy ismeretlen Kájoni-kézirat	91
<i>Füves Ödön</i> : La Bibliothèque Kallonas à Gyöngyös	101
<i>Gál István</i> : Babits Mihály könyvtárának töredéke	280
<i>Galambos Ferenc</i> : Újabb adatok Doby Antal könyvtáralapítói és mecénási tevékenységéhez	275
<i>Haiman György</i> : Orosz szótárkiadásunk történetéhez	119
<i>Indali György</i> : A budapesti nyomdászknnyvtár a második világháború küszöbén	282
<i>Indali György</i> : Az újságkézbesítő újévi strófái a 19. század elején	102
<i>Kókay György</i> : Egy budai dramaturgiai folyóirat terve 1791-ből	97
<i>Kovács Magda</i> : Irinyi úti jegyzeteinek cenzúrázása és a sajtótörvény	105
[<i>Markovics Györgyi</i>] <i>mg.</i> : Elsüllyedt folyóiratok. A Láthatár	110
<i>Markovits Györgyi—Pálmai Magda</i> : Elsüllyedt folyóiratok: Kórusművészet 1933	114
<i>Pergel Ferenc</i> : Memento: az 1944-es könyv- és írópusztításra	284
<i>Szendrei Janka</i> : A Budai Psalterium (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) töredékei a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában	87
<i>Vértesy Miklós</i> : Hány éves a Föld? (Tudósok vitája 1659-ben)	94
<i>Wojtilla Gyula</i> : Két szanszkrit nyelvű kódex a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában	265

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon—Kükedi József</i> : A kisalaktú régi magyarországi nyomtatványokról	122
<i>Dán Róbert</i> : Péchi Simon Psalteriumának variánsa	287
<i>Herepei János</i> : Petrus Monedulatus Lascovius de Barovia magyar neve	120
<i>Herepei János</i> : A 17—18. századi alkalmi diákversek hitelessége	292

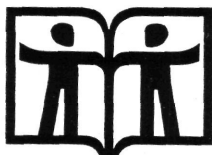
FIGYELŐ

<i>Botka Éva</i> : Nyugat. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása	304
<i>Csorba Csaba</i> : Tizenöt éves magyar nyelvű könyvtári folyóirat Romániában	142
<i>Dörnyei Sándor</i> : Gondolatok a „Régi magyarországi nyomtatványok”-ról	127
<i>Dörnyei Sándor</i> : Nemzeti bibliográfiánk újabb bővülése	302
<i>Kindlovits Kálmán</i> : Studia o Książce	140
<i>új. Kovács Máté</i> : Nemzetközi Könyvév 1972	132
<i>V. Kovács Sándor</i> : Jenei Ferenc (1905—1971)	296
[<i>V. Kovács Sándor</i>], <i>V. K. S.—R. M.</i> : Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről. (1971. július—december)	130
<i>Köpeczi Béla</i> : Dezsényi Béla (1907—1972)	295
Lengyel Iaptársunk, a Studia o Książce . . . (Ism. [Dezsényi Béla], D. B.)	308
[<i>Markovits Györgyi</i>], <i>mg.</i> : Adalékok az európai ellenállási irodalom könyvészetéhez	300
[<i>Markovits Györgyi</i>], <i>mg.</i> : A Fédération Internationale des Résistants könyvtáráról	298
<i>Markovits Györgyi</i> : Ismeretlen magyar „fond” — egy franciaországi városi könyvtárban	299
<i>Somkúti Gabriella</i> : Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei	135
<i>Szentmihályi János</i> : Az ELTE Francia Tanszékének bibliográfia-sorozata	296
<i>Takács József</i> : A jövő kutatás fogalomtára	139
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szemere Samu kilencvenedik születésnapjára	307

SZEMLE

<i>Arens, Karlpeter</i> : Manipulation. Kommunikationspsychologische Untersuchung mit Beispielen aus Zeitungen des Springer-Konzerns. (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	313
Ausstellungen der Deutschen Staatsbibliothek. (Ism. [<i>Dezsényi Béla</i>], D. B.)	321
<i>Bán Imre</i> : Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a 16—18. században. (Ism. <i>Horváth Iván</i>)	315
Contributii la bibliografia bibliografiilor personale aflate B. C. U. Cluj. (Ism. <i>V. Busa Margit</i>)	148
<i>Duprat, Gabrielle-Liutova, Ksenia-Bossuat, Marie-Louise</i> : Bibliographie des répertoires nationaux de périodiques en cours. (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	154
<i>Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686—1973.</i> (Ism. <i>Fülöp Géza</i>)	318
<i>Gabriel, Astrik L.</i> : Garlandia. Studies in the history of the mediaeval university. (Ism. <i>Tóth András</i>)	153
<i>Grosjean, Georges—Kinauer, Rudolf</i> : Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis zum Barock. (Ism. <i>Bendefy László</i>)	309
<i>Grzybowska, Krystyna</i> : Kronika rodziny. (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>)	147
<i>Habermann, A. M.</i> : Jewish Book-Plates (Ex Libris). (Ism. <i>Scheiber Sándor</i>)	321
<i>Hart, Horace</i> : Notes on a century of typography at the University Press Oxford 1693—1794. (Ism. <i>Haiman György</i>)	309
<i>Hermann, Peter</i> : Praktische Anwendung der Dezimalklassifikation. Klassifizierungstechnik 6. erweiterte und verbesserte Auflage. (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	149
<i>Hoboken, Anthony van</i> : Joseph Haydn. Tematisch-bibliografisches Werkverzeichnis. (Ism. <i>P. Eckhardt Mária</i>)	311
<i>Indeks Majallah Kini Malaysia Singapura dan Brunei. Index to Current Malaysian Singapore Brunei Periodicals. 1967.</i> (Ism. <i>Batári Gyula</i>)	153
<i>Horler Miklós</i> : A magyar műemlékvédelem bibliográfiája, 1945—1965. (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	146
<i>Kloth, Hans—Ulrich—Barth, Fritz—Georg-Mübus, Rudi</i> : Die wissenschaftliche Fachbibliothek. (Ism. <i>Faragó Lászlóné</i>)	150
Library service to children. 3. Training. (Ism. <i>Baráti Gyula</i>)	156
<i>Negrini, Gigliola</i> : Il problema della ricerca oggi in Italia. (Ism. <i>Hodinka László</i>)	155
Magyar pedagógiai irodalom. 1920—1944. (Ism. <i>Faragó Lászlóné</i>)	145

Makarczyk, Waclaw—Olszewska-Krukowa, Anna—Siwek, Henryk—Trawińska, Maria: Czytelnictwo prasy na wsi. (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>)	147
Manzi, Pietro: Annali di Giovanni Sultzbach. (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	155
Merrill, John C.: The elite press. Great newspapers of the world. (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	314
Móra László: A Műegyetemi Könyvtár története 1848—1948. (Ism. <i>Vértesy Miklós</i>)	316
Móra László: Zemplén Géza a hazai tudományos szerves kémia megalapítója 1886—1956. (Ism. <i>Végh Ferenc</i>)	320
A Német Szövetségi Köztársaság tudománypolitikája. (Ism. <i>Takács József</i>)	150
Publicatiile periodice românești ziare, gazete reviste. Tom. II. (Ism. <i>V. Busa Margit</i>)	148
Revelli, Carlo: Il catalogo per soggetti. (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	154
Sándor Anna: Komolyzenei kottavásárlás Budapesten és vidéken (Ism. <i>P. Eckhardt Mária</i>)	317
Sawoniak, Hanryk: Rozwój i metodyka powszechnych i narodowych bibliografii. (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>)	312
Tápé története és néprajza — Hajdúdorog története. (Ism. <i>Tóth András</i>)	146
Widerstand, Verfolgung und Emigration 1933—1945. (Ism. [<i>Markovits Györgyi</i>], <i>mg.</i>)	152
Zeitschriften-Bestandverzeichnisse 14—15. (Ism. <i>Batári Gyula</i>)	149

À nos lecteurs

Au nom des historiens hongrois du livre, de l'écriture et de la presse, Magyar Könyvszemle souhaite la bienvenue aux participants du Congrès de la Fédération Internationale des Associations de Bibliothécaires et de la Fédération Internationale de Documentation, cet événement saillant de l'Année Internationale du Livre. Nous souhaitons la bienvenue à tous nos collègues qui à cette occasion se réunissent à Budapest.

L'organisation internationale compétente dans les questions de l'Éducation et de la Science, l'UNESCO vient de publier la Charte du Livre. Cette Charte Internationale — parmi les premiers signataires de laquelle figurent les deux Fédérations spécialisées qui se réunissent à Budapest, la FIAB et la FID — portera certainement des conséquences de grande envergure dans la vie des livres. Avec elle, la préhistoire du livre se voit terminée, et dorénavant son rayonnement s'étend en largeur à tous les pays, en profondeur à tout être humain sans distinction de race, de classe et de position sociale, elle ouvrira le chemin aux domaines inimaginables jusque-là du savoir humain et des sciences en révolution. Les nouvelles techniques de l'information, les moyens acoustiques assurant à la voix humaine la proximité illimitée, ainsi que la participation dans tous les événements par l'image ne porteront atteinte aux fonctions prédominantes du livre, mais ils les multiplient : la Charte nous prouve avec autorité que dans les relations des humains entre eux, dans le développement et l'approfondissement de la culture, dans le progrès du savoir et de la science, le livre restera l'instrument le plus efficace.

A un autre endroit de la fascicule présente de Magyar Könyvszemle nous rendons un compte détaillé sur l'Année Internationale du Livre, des plans conçus et des événements prévus à cette occasion par les autorités et organismes hongrois compétents.

Parmi ces plans et événements, les réunions de la FIAB et de la FID ont une importance particulière pour notre Revue et pour les organismes culturels repré-

sentés par elle. *Magyar Könyvszemle* consacre depuis plusieurs dizaines d'années une attention particulière aux travaux des deux *Fédérations*, les participants et les fonctionnaires hongrois desquelles étaient de tous temps ses collaborateurs.

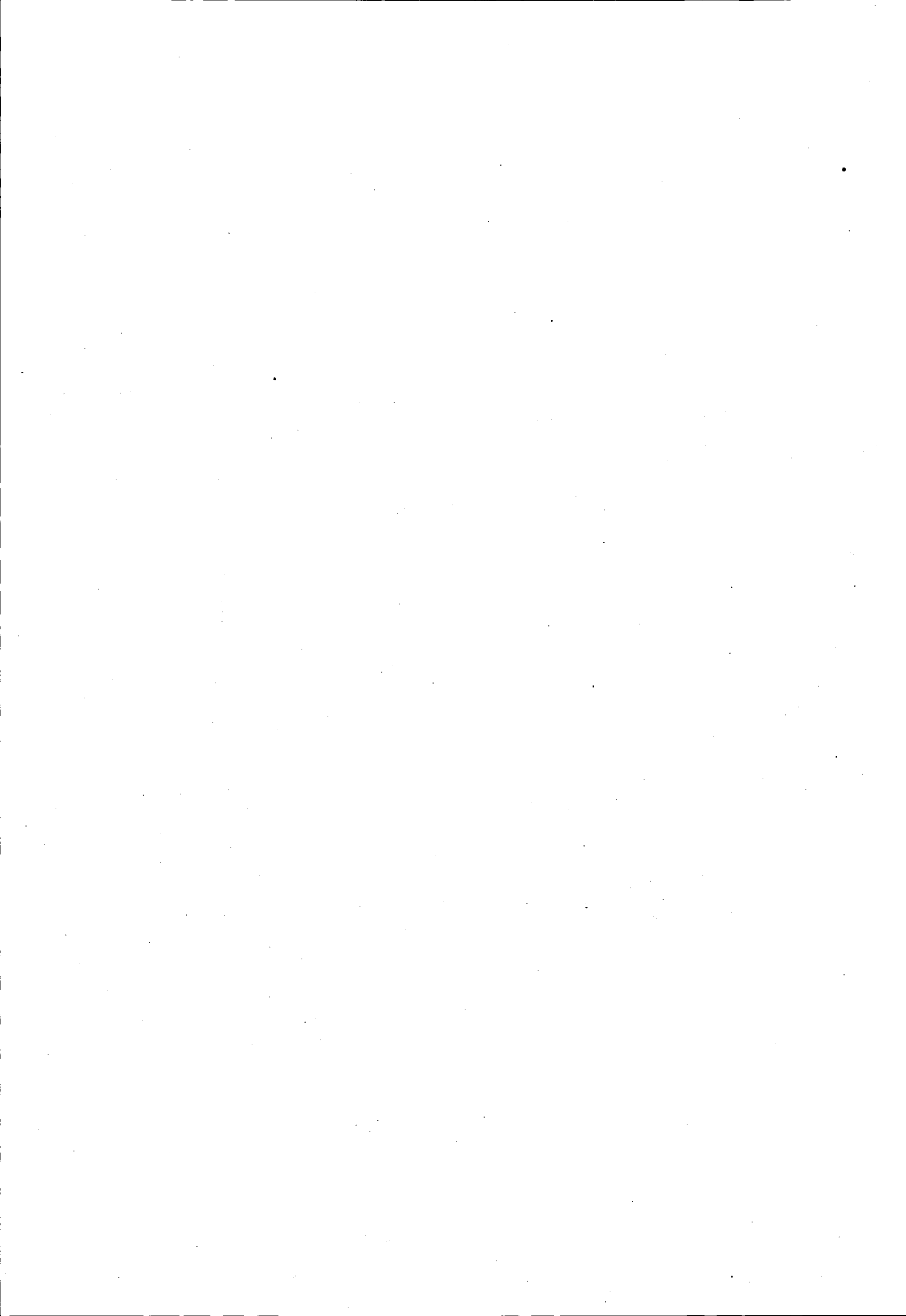
Magyar Könyvszemle est la publication trimestrielle de l'Académie des Sciences de Hongrie pour l'histoire du livre et la bibliographie, organe officiel du Comité de Travail de l'Académie pour l'Histoire du Livre et la Bibliographie. En notre pays, comme en général dans les pays socialistes, l'organisation de la science et de la recherche scientifique, la supervision des problèmes de principe et de pratique de la vie scientifique, relèvent de l'Académie. L'Académie étend ainsi son activité aussi sur toutes les questions de portée scientifique de l'histoire du livre, y compris l'histoire de l'écriture, des bibliothèques et de la presse périodique qui en sont inséparables. *Magyar Könyvszemle*, à l'instar des publications académiques pour les autres branches de la science, est le périodique scientifique de ces disciplines. Elle a pour tâche de publier des matériaux y relatifs et de veiller sur le niveau de toutes les publications concernant le domaine confié à ses soins. Elle a pour devoir aussi, de porter son attention sur le travail scientifique des bibliothèques, la formation et l'activité des cadres scientifiques de ces dernières. L'Année du livre vient souligner l'importance de notre tâche de conseillers pour les recherches historiques dans le domaine du Livre et du perfectionnement des cadres, tâche qui s'accroît dans tous les pays parallèlement à l'importance accrue des bibliothèques et des organismes de documentation.

La fondation de notre revue *Magyar Könyvszemle* remonte à l'année 1876, dans quelques années elle sera centenaire. Parmi les périodiques de notre Académie, il n'y a qu'une qui la devance en âge, et dans le domaine scientifique qu'elle représente, il n'y a qu'une seule dans toute l'Europe qui est aussi ancienne qu'elle. Considérant ceci, il revient peut-être à nous de souligner parmi les premiers l'importance du fait que l'Année du Livre soit en même temps celle qui précède le jubilé du premier livre imprimé hongrois, en date de 1473, elle se place ainsi à la veille du semi-millénaire de l'imprimerie hongroise. Et à quelques années près, c'est depuis cent ans que *Magyar Könyvszemle* est le témoin scientifique vivant de cette histoire des cinq cents ans du livre imprimé en Hongrie, de sorte qu'elle-même peut prétendre à une place honorable dans l'évolution du livre hongrois. Elle a la conscience, en outre, de ne jamais s'être limitée, dans le cours des recherches et des travaux qu'elle a publiés, à un seul pays, elle s'appliqua toujours à les rattacher à l'évolution internationale. Et l'histoire des livres ne lui fut jamais un but en soi, elle la considérait tout le temps en fonction de l'évolution de la société et de l'évolution générale de la science. C'est dans cette cohésion réciproque des disciplines qu'on trouvera encore de nos jours le sens le plus fondamental de l'activité des bibliothèques, de la bibliographie et de la documentation. C'est une fonction publique qu'elles ont à accomplir, comme c'est précisé dans la Charte du Livre, fonction qui s'étend à toutes les couches de la population, et parallèlement à l'évolution des sciences, à l'avenir de toute

l'humanité. Tous les chantiers du livre, toutes les bibliothèques, tous les instituts, publications et revues s'occupant des livres, leur distribution et de leur évolution sont les instruments de la formation et de la perfection permanentes et partant les moteurs du progrès.

C'est avec confiance dans le progrès vers ces buts communs que nous réitérons chaleureusement la salutation aux bibliothécaires et documentalistes de tous les pays et à la Charte du Livre émise par l'organisme international préposé aux choses de la Science et de l'Éducation, l'UNESCO.

Le Comité de Rédaction

Mesko veszprémi püspök (1334–44) Pontificaléja

A Széchényi Könyvtár Clmae 317. jelzetű Pontificaléja nagyjelentőségű a magyarországi művelődéstörténet szempontjából. Benne találjuk meg a király és királyné koronázási szertartásának első ismert magyarországi lejegyzését, a püspökszentelés középkori szertartását, a gyermekek hitoktatásának pedagógiáját. A *Pray-kódex* ismert magyar szövegeitől eltekintve, tudomásunk szerint itt történik először utasítás bizonyos szertartási részeknek magyar nyelven való végzésére.¹ Nem közömbös tehát számunkra ennek a kódexnek eredetkérdése, sem keletkezésének ideje. A reá vonatkozó eddigi irodalom nem egyértelműen vélekedik a kódexről.

Kéziratunk több mással együtt a Gömör megyei Betlér község Nádasdy-féle könyvtárából került egy bécsi antikváriushoz, akitől EHRENFELD Adolf indítványára 1879-ben vásárolta meg a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára.² FRAKNÓI Vilmos még ugyanazon évben ismertette a *Magyar Könyvszemle* lapjain. Megállapítása szerint a kódex „egy szent ferenczrendű kolostor használatára készült” a XV. században.³

1923-ban BARTONIEK Emma írt róla és XV. századi esztergomi érseki Pontificalénak tartja és hangsúlyozza a reneszánsz korinak mondott kódex történeti fontosságát.⁴ 1940-ben *Codices Manuscripti Latini Vol. I. Cod. Lat. Medii Aevi* c. alapvető művében ugyanó már XIV. századi *Pontificale Strigoniense*-nek írja. Possessornak is az esztergomi érseket jelöli meg.⁵

1941-ben RADÓ Polikárp az *Index Codicum Manuscriptorum Liturgicorum Regni Hungariae* c. katalógusában szintén XV. századi Pontificalénak mondja „in usum archiepiscoporum Strigoniensium concinnatus”.⁶

Az eddigi kutatók ismertetett álláspontjával szemben a magunk megállapításait a következőkben foglaljuk össze.

A kódex két liturgikus könyvet foglal magában: *Pontificalét* és *Benedictiona-lét*. (Fol. 1–124°, illetve 125–132°.) — A 132° fólióval végződik az eredet

¹ Így a 8. fólión a templomszentelés szertartásában a püspök „vulgariter”, vagyis népyelven végezze a jelenlevő hívekkel a *Confiteort*, sőt a földozást (*Absolutio* és *Indulgentia*) is végezheti tetszése szerint népyelven (*sicut sibi videtur*).

² FRAKNÓI V.: *Két magyarországi Pontificale a XV. századból*. Magy. Könyvszle. 1879. 84. l.

³ Uo. 83–88. l.

⁴ *Az Orsz. Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről*. Magy. Könyvszle. 1923. 200–204. l.

⁵ Bp. 1940. 275–277. l.

⁶ *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1940–41. tanévre*. Pannonhalma 1941. 158. l.

kézirat. Eddig tart az első scriptortól származó fóliálás is. A további pergamen lapokon nem találunk eredeti lapszámozást, megváltozik az írás, még inkább a hangjelzés, bár ez a rész is XIV. századi. Tartalmát tekintve a Pontificalé kiegészítéseként az oltár-konzekrálás szertartását közli. A 140° fólión XV. századi kurzív írással a temető megáldásánál szereplő prefációt olvassuk a megfelelő könyörgésekkel. A 141. fólió üres. A 141°-n a második rész írója a kódex tartalomjegyzékét állította össze. Ugyanerre a lapra jegyezte be későbbi (XVII. századi) kéz: *Conventus Cassoviensis Ordinis Minorum Reformatorum Provinciae SS. Salvatoris 1686*. A hátsó kötéstábla belső oldalára XV. századi kurzív írással búcsüengedélyt jegyeztek fel, amiről alább részletesebben szólnunk.

A nagy gonddal kiállított kézirat eredetét és történetét részben a kódex tartalmából, részben külső adatok alapján tudjuk meghatározni és rekonstruálni.

A 21. fólión kezdődik a püspökszentelés szertartása. „*Incipit ordo ad vocandum seu ad examinandum vel consecrandum episcopum electum.*” Ennek szövegében ezt olvassuk: „*Beatissimo N. archiepiscopo Strigoniensi clerus et populus ecclesie Vesprimiensis tocius devocionis famulatum, credimus non latere archiepiscopatus nostri celsitudinem quod nostra ecclesia suo sit viduata pastore . . . — . . . communi voto atque consensu eligimus nobis in pontificem presbyterum nostre ecclesie virum atque prudentem, hospitem, ornatum moribus . . .*” (Fol. 21°–22.) — Vagyis az elárvult veszprémi egyház papsága és hívőserege az esztergomi érsekhez fordul mint az illetékes főegyházmegyének fejéhez (a veszprémi püspök ui. az esztergomi érseknek volt suffraganeusa!) és bemutatja neki a saját kebeléből püspöknek megválasztott papot, kérve az érsektől, hogy szentelje püspökké.

A szövegből világos, hogy a possessort csak az esztergomi vagy veszprémi székesegyházban kereshetjük. De mivel egyrészt a szövegben első személyben beszél a veszprémi egyház, másrészt mivel a veszprémi püspöknek mindig az esztergomi érsekhez kellett fordulnia, mint metropolitájához a szentelésért, míg az esztergomi érsek nemcsak a veszprémi püspököt szentelte, hanem minden suffraganeusát (a győri, pécsi, váci, egri és nyitrai püspököket), így nem szenved kétséget, hogy a Pontificalé nem az esztergomi, hanem a veszprémi székesegyház számára készült. Ha Esztergom lett volna a tulajdonosa, akkor a szentelendő püspök egyházmegyéje nevének helyét üresen hagyták, illetve „N” betűvel jelölték volna, mert hisz ide mindig a megfelelő egyházmegye nevét iktatta volna be a szentelő esztergomi érsek.

Veszprém mellett bizonyít a rubrikák fogalmazása. Gondosan és élesen megkülönbözteti a püspököt és érseket, ill. metropolitát. Amely szertartásokat a veszprémi püspök végzett vagy végezhetett, azokban következetesen püspök, *episcopus* szó szerepel. Viszont az olyan funkciókban, amelyek minden körülmények között az érsekre tartoztak (királykoronázás, egyházmegyei zsinaton való elnöklés), mindig érseket, *archiepiscopum* vagy *metropolitát* említ. Ha a Pontificalé az esztergomi érsek számára készült volna, akkor minden alkalommal *archiepiscopus*, vagyis érsek szerepelne a szertartások leírásában.

Döntően Veszprém mellett szólnak a kódexben előforduló litániák. Kétszer találjuk benne Mindenszentek bővebb litániáját (nagyszombaton, fól. 5°–6., és a templom alapkőletételénél, fól. 33–34.), a harmadik alkalommal (a haldokló mellett, fól. 101°.) csak nagyon rövidített formában. Egyik esetben sem fordul elő Sz. Adalbertnek, az esztergomi főszékesegyház patrónusának neve.

Viszont megtaláljuk bennük a veszprémi székesegyház patrónusának, *Szent Mihálynak* nevét, ami ugyan nem jelent semmit, mert főangyali rangjánál fogva minden litániában előfordul — de ugyanúgy ott találjuk mindkettőben Sz. GYÖRGYÖT, akinek Veszprémben ősi temploma és kezdettől fogva Sz. MIHÁLYAL csaknem azonos (conpatronus) tisztelete volt.⁷

Sokat mond, hogy a litániában szerepel Sz. GELLÉRT vértanú is. Ő a veszprémi egyházmegyében szenvedett vértanúságot (Buda akkor a veszprémi egyházmegyéhez tartozott), s előzőleg is Veszprém közelében remetéskedett a Bakonyban levő Bél monostorban. Más kódexekben neve nem szokott előfordulni.

De a litániában összeválogatott és felsorolt szentek csaknem mindegyikének megvolt sajátos veszprémi kultusza. Így Sz. AFFRÁNAK, ÁGNESNEK, ILONÁNAK, ERZSÉBETNEK, KATALINNAK, MÁRIA MAGDOLNÁNAK, továbbá Sz. MIKLÓSNAK, ISTVÁNNAK, IMRÉNEK oltára volt a székesegyházban. Sz. MÁRTON és LÁSZLÓ tiszteletére kápolna csatlakozott a templomhoz, míg Sz. MIKLÓSNAK, Sz. MARGITNAK, KATALINNAK és ERZSÉBETNEK a városban is volt külön temploma, illetve kápolnája.⁸

Ugyanígy megtaláljuk a veszprémi vonatkozást a kódex második részét képező Benedictionaléban is, ahol az egyházi év főünnepein kívül a következő szentek ünnepein találunk áldás-szöveget: Sz. ISTVÁN vértanú, Evangélista és KERESZTELŐ Sz. JÁNOS, Sz. PÉTER és PÁL, MIHÁLY, MÁRTON, GYÖRGY, LŐRINC, Mindenszentek és a Sz. Kereszt két ünnepén. Ezek közül csak Sz. ISTVÁN vértanúnak és Sz. LŐRINCNEK nem tudunk ebben a korban való különleges veszprémi tiszteletéről.⁹

Azt hisszük, ezek után nem lehet kétséges, hogy a két székesegyház közül csakis Veszprém tartható a kódex tulajdonosának.

Nehézséget látszik okozni a 99. főlíon kezdődő betegellátási szertartás, amelynek címe: *Ordo Minorum Fratrum secundum consuetudinem Romanae Ecclesiae ad visitandum infirmum*.

A „*Minorum Fratrum*” kifejezés világosan ferences testvérekre utal. A szertartás folyamán is mindenütt „*fratres*” szó szerepel, ami szerzetes testvérekre vonatkozik. Ezek alapján vélte FRAKNÓI, hogy a kódex ferences kolostor használatára készült.

⁷ Már Sz. IMRE legendája említi Sz. GYÖRGYNEK a „*nagyrégi és felette megavult egyházát*” (5. fejezetben. A magyar fordítást TORMAY Cecil: *Magyar Legendáriumból* idézzük. Bp. 104. l.), amelynek oltárán a középkorban díszes hermában őrizték Sz. GYÖRGY fejerekléjét. (Ezt 1543. szeptember 21-én sok más értékkel együtt Sopronba mentették, majd onnan a Szepeességbe került. — Veszprémi Káptalani Magánlevéltár 1544. Veszpr. eccl. et capit. 82. Idézi ADÁM I.: *A veszprémi székesegyház*. Veszprém, 1912. 331. l.) A kápolnát bazilika néven is emlegetik, harangjai is voltak, a kanonokok itt szokták tartani káptalani gyűléseiket. — „... *ad sonum campanae maioris in Basilica sancti Georgii martiris, ad latus prefate ecclesiae Vesprimiensis presentes et in unum convenientes* ...” (Veszprémi kápt. m. levéltár 1417. Veszpr. eccl. et capit. 35. sz. Továbbá uo. Veszpr. eccl. et capit. 39.) — A veszprémi eredeti oklevelek anyagát dr. PFEIFFER János volt szíves rendelkezésünkre bocsátani, amiért ezúton is köszönetet mondunk.

⁸ HORNIG K.: *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém 1912. 20. skk. 1. Megjegyzendő, hogy a középkorban egy-egy oltár többet jelentett, mint templomaink mai mellékoltárai, mert mindegyik alapítványi oltár volt, javadalommal és altarista pappal, akinek kötelezettségei voltak az oltár körül.

⁹ Uo. 23—28. l. Sz. ISTVÁN vértanú nyilván karácsony másnapja címén kapott külön áldásformulát, Sz. LŐRINC pedig ősidők óta nagyon ünnepelt szent volt.

A kérdés helyes megoldásához tudnunk kell, hogy a betegek ellátásával és a halottak eltemetésével kapcsolatos szokások és szertartások korábbi, kezdetlegesebb egyházi gyakorlat alapján a kolostorokban alakultak ki kb. a X–XI. században.¹⁰ Ekkor a szerzetesség még csak a bencéseket jelentette. De a XIII. században megjelennek a ferencesek, akik alapítójuk kifejezett óhajára mindenben a római szertartásokat vették át és liturgikus könyveik címében mindig hivatkoztak a „*secundum consuetudinem Romanae Ecclesiae*” (vagy *Curiae*)-re, és ezzel liturgikus könyveiknek nagy tekintélyt biztosítottak a papság előtt. Még nagyobb súlyt adott a ferences liturgikus kódexeknek III. Miklós pápa (1277–80), amikor Rómában mintegy 50 régi liturgikus könyvet eltávolított a templomokból és elrendelte, hogy helyettük a ferencesek könyveit kell használni.¹¹ Ennek hatása nálunk, Magyarországon főleg a XIV. század elejétől kezdve érezhető, amikor is *Gentilis* bíboros, a római Szentszék legátusa (aki 1307. október 19-én Magyarországra jött, hogy *Róbert Károlyt* a magyar trónra juttassa) maga is ferences szerzetes, szabályozta, ill. szentszékileg jóváhagyta és megerősítette a kialakult magyarországi liturgiát.¹² Mivel pedig a betegellátást és a temetés szertartását ennek előtte római szerkönyv egységesen még nem szabályozta, így a továbbiakban természetesen a ferencesektől terjesztett rítus lett mind általánosabb. Úgyannyira, hogy pl. TOLNAY Máté pannonhalmi főapátnak 1506-ban kifejezetten Pannonhalma (*Mons Pannoniae S. Martini*) számára nyomtatott bencés Breviáriumában is a betegellátás és temetés lényegében a ferences szertartást követi és a litániában Sz. FERENC megelőzi Sz. BENEDEKET is.¹³ Ezek után érthető, hogy a XIV. századi veszprémi Pontificaléba is a ferencesek gyakorlata került bele. Miután a kódex veszprémi eredetét így igazoltuk, kíséreljük meg annak pontosabb körülményeit is meghatározni.

A veszprémi káptalani levéltárban fennmaradt a székesegyház kincseinek 1429–37 között összeállított inventáriuma, benne részletes könyvjegyzékkel és leírással.¹⁴ Ebben az értékes jegyzékben négy Pontificalról történik említés:

Az első és kétségtől legkorábbiról ezt olvassuk a könyvjegyzékben: „*egy igen régi könyv a püspökszentelésről, másként: Liber pontificalis.*”¹⁵

¹⁰ Legrégibb szertartási szöveg az Ordo Romanus 49. ben található (ANDRIEU, M.: *Les Ordines Romani*. IV. Louvain, 1956). Történetére lásd EISENHOFER, L.: *Grundriss der Liturgik des Römischen Ritus*.⁵ Freiburg 1950. 305–310. l. Továbbá RADÓ P.: *Enchiridion Liturgicum*. Roma 1961. 498. skk. l. Valamint a *Lexikon für Theologie und Kirche* megfelelő címszava.

¹¹ Az eseményt Radolphus de Rivo Tongern (+1403) így mondja el: „*Sciendum (est) tamen quod Nicolaus Papa III. natione Romanus, de genere Ursinorum . . . facit in ecclesiis urbis amoveri Antiphonarios, Gradualia, Missalia, et alios libros officii antiquos quinquaginta, et mandavit ut de caetero ecclesiae urbis uterentur libris et breviariis fratrum Minorum, quorum regulam etiam confirmavit. Unde hodie in Roma omnes libri sunt novi et Franciscani.*” (Bibliotheca Veterum Patrum XI. Coloniae Agrippinae, 1618. Propositio XXII. 455. l.)

¹² KERCSÉLICH, B. A.: *Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis*. Tom. I. Zagrabiae. 102. l.

¹³ 486^v lapon.

¹⁴ Kápt. lvt. Epp.: *Litterae mancae* 48. Feldolgozta FEJÉRPATAKY László Magy. Könyvszle. 1885. 137. skk. l., valamint Tört. Tár. 1886–1887. 555. skk., ill. 173. skk. l. Továbbá BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Bp. 1907. 28–45. l. Magyar fordítását jegyzetekkel ellátva közölte MEZEY László: *Könyv és könyvtár a feudális társadalomban. A kézíratoság századai c. tanulmányában*. Bp.

¹⁵ „*unus liber valde antiquus super consecratione episcoporum, alias liber pontificalis.*”

Időrendben utána következik MESKO püspök (1334—44) pontificaléja: „*egy igen vastag durva betűkkel írott könyv, mely bizonyos ünnepélyes miséket és minden püspöki áldást tartalmaz, amelyet Mesko püspök úr készíttetett.*”¹⁶

A harmadikról ezt írja: „*egy püspöki pontificale jó betűkkel írva: igen hasznos könyv, . . . most Simon püspök úrnál van.*”¹⁷

S a negyedik: „*egy másik, elég értékes pontificale, melyet ezelőtt Ferenc segéd-püspök úr hordott magával.*”¹⁸

Más Pontificaléja a veszprémi székesegyháznak ebben az időben nem volt. Kódexünket tehát ezek között kell felismernünk.

Nem jöhet számításba a harmadik Pontificalé, mert mint láttuk, azt ROZGONYI Simon elvitte magával két más könyvvel együtt Egerbe, amikor 1439-ben a veszprémi püspöki széket felcserélte az egrivel.¹⁹

Egy másik Pontificalét a káptalan Szombathelyre mentett, amikor a török vezérelt Veszprémhez közeledett. Ezt 1544-ben Szombathelyről továbbvitték Sopronba (sok más egyházi értékkel együtt), ahol az 1571-i leltárban így szerepel: „*Pontificale unum simpliciter compactum.*”²⁰ Ez a leírás, amely szerint a Pontificalé „*egyszerűen össze van kötve*” könnyen alkalmazható arra az „*igen régi könyv*”-re, amelyet fentebb, mint első Pontificalét ismertettünk, és amely a veszprémi 1429—37-es könyvjegyzékben használt kormeghatározó kifejezések értelmében XIII., sőt talán XII. századi eredetű.²¹ Semmiképpen sem érthetjük azonban a MESKO-féle Pontificaléra, amelynek ugyanazon könyvjegyzék szerint „*finom szövegből van a fedele s rajta selyemből szőtt kereszt.*”²²

Még egy veszprémi Pontificaléről vannak történeti adataink. Egy 1591-i pozsonyi leltárban olvassuk: „*unum pontificale, quod idem Dominus Reverendissimus . . . Wesprimiensis ad usum suum excepit.*”²³ Ez a Reverendissimus FORGÁCH Ferenc veszprémi püspök (1587—96), aki a Pozsonyban őrzött veszprémi egyházi kincseket a leltár szerint ávette, a Pontificaléval együtt. Ez sem lehet azonos a mi kódexünkkel, mert az Buda török megszállása alatt (1541—1686) a fővárosban lappangott, mint látni fogjuk.

Az elmondott külső körülmények alapján a Széchényi Könyvtár Clmae 317. jelzetű kéziratát nem lehet más, mint MESKO püspök Pontificaléja.

De igazolja ezt a kódex belső tartalma is. A könyvjegyzék azt írja róla: „*bizonyos ünnepi miséket és az összes püspöki áldásokat tartalmazza.*” Mint láttuk, valóban benne van néhány ünnepi mise, mint a nagyszombat-húsvéti, papszentelési, püspökszentelési, templomszentelési, temető megáldási mise, valamint a misére készülés imái. Ugyanakkor a kódex második felében (ami

¹⁶ „*unus liber cum grossissimis litteris, continens in se certas missas sollemnes et omnes benedictiones episcopales, quem fecit scribere dominus Mesko episcopus, habens tecturam de subtili tela, desuperque crucem sutam cum serico.*”

¹⁷ „*unum pontificale episcoporum cum bonis litteris, liber valde utilis . . . quem de presenti habet dominus Symon episcopus.*”

¹⁸ „*aliud pontificale satis valens quod prius secum ferebat dominus Franciscus suffraganeus.*”

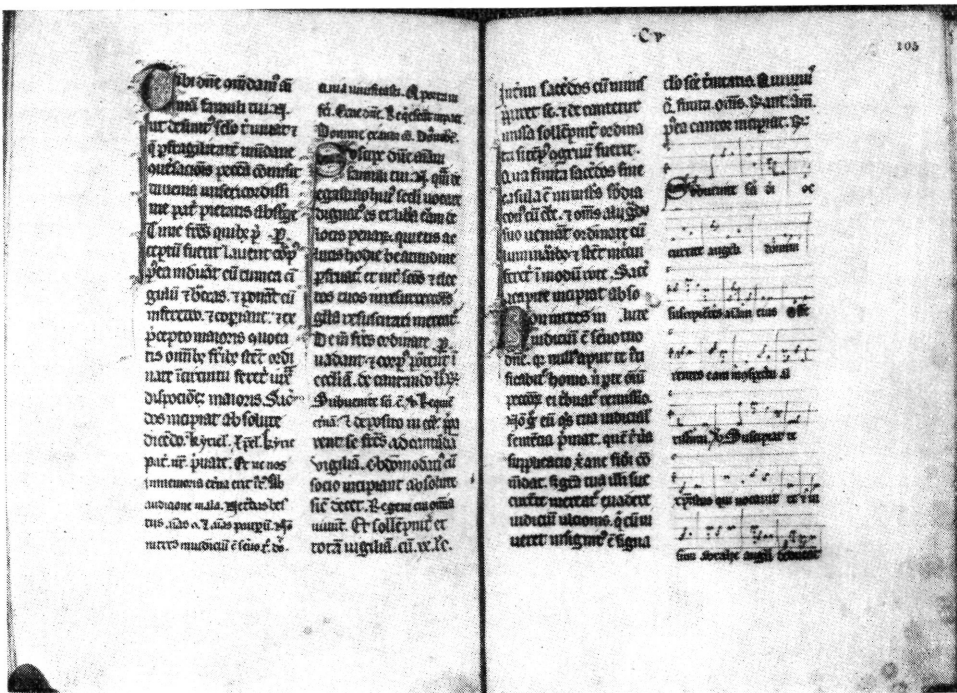
¹⁹ Így magával vitte még a könyvjegyzék szerint Aquinói Sz. Tamás Summáját, egy Pantheonnak nevezett könyvet és valószínűleg az egyik misekönyvet is, amit mindig magával szokott hordani.

²⁰ Veszprémi Kápt. m. lvt. 1544. Veszpr. eccl. et capit. 82. és 90.

²¹ Lásd MEZEY László kormeghatározó érvelését *i. m.* 89. l.

²² L. 16. jegyzet.

²³ Veszprém Kápt. m. lvt. 1571. Veszpr. eccl. et capit. Közli ERDÉLYI Gy.: *Veszprém város története a török idők alatt.* Veszprém, 1913. 97—103. l.

1. ábra. Mesko Pontificaljának magyar hangjelzése

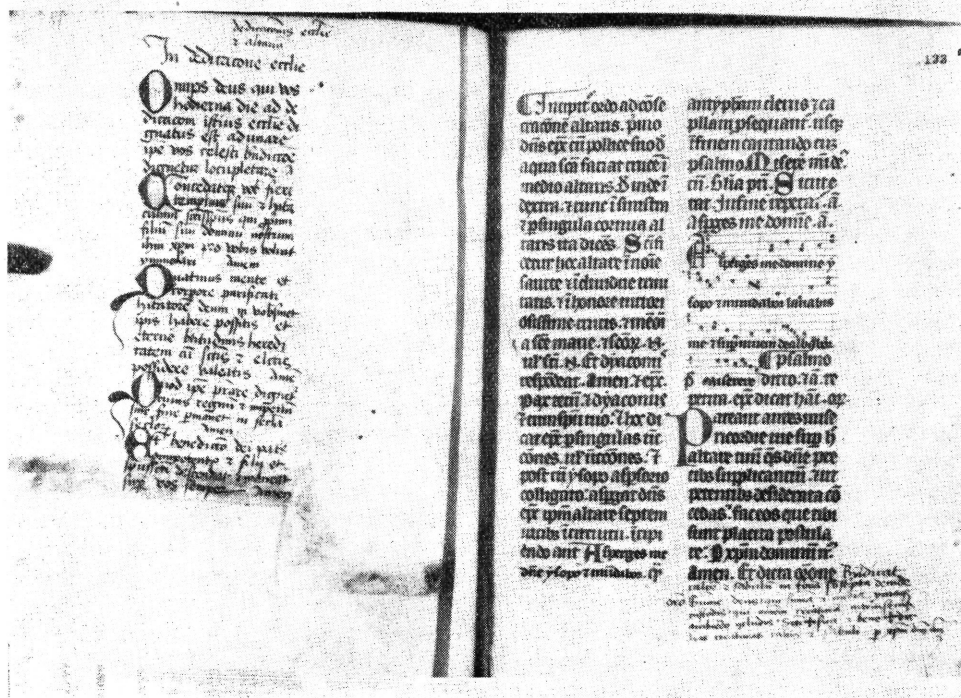
igazában Benedictionalé) megtalálhatók az összes áldások, amelyeket egyes ünnepeken mondott a püspök.²⁴ Bár a többi veszprémi Pontificalét ma már nem ismerjük, de a könyvjegyzék szavai szerint úgy tűnik, hogy azokban nem voltak benn a püspöki áldások. Egyrészt, mert azok mellett külön könyvként említ a jegyzék egy-egy Benedictionalét, másrészt csak úgy van értelme, hogy a könyvjegyzék megemlítsé MESKO kódexével kapcsolatban, hogy tartalmazza a püspöki áldásokat, ha a többi Pontificaléban ezek nem voltak megtalálhatók.

Ez a tény nagyon döntően szól bele kódexünk meghatározásába. MESKO könyve még nem látszik követni DURANDUS mendei püspök (+1296) Pontificalját. Viszont alig képzelhető el, hogy FORGÁCH Ferenc ROZGONYI Simon már ne DURANDUSnak mindenütt elterjedt Pontificalját használta volna. Ezért sem azonosíthatjuk kódexünket a két Pontificaléval.²⁵

A kézirat írásmódja, de különösen hangjelzése ugyancsak MESKO püspök korára utal. Az első részben alkalmazott *magyar notáció* általános Magyarországon a XIV. századnak főleg első felében. (L. 1. ábrát.) A veszprémi leltár külön is kiemeli, hogy HÉDERVÁRI Mihály püspök (1399–1402) Graduáléja már

²⁴ Ezek a püspöki áldások az ősi gallikán liturgia emlékei, amelyek azonban sokáig fennmaradtak a római liturgia bevezetése után. A misében a Pater noster után iktatták be egyes ünnepeken. Lásd Eisenhofer *i. m.* 22. 1.

²⁵ Durandus Pontificaljára vonatkozóan lásd Eisenhofer *i. m.* 23. 1.

2. ábra. Notatio quadrata a Mesko-féle Pontificaléban

német hangjelzéssel (*notatio gotica*) van ellátva, ami ekkor az új stílus volt.²⁶ De még inkább a XIV. század első felére utal a kódex utolsó részében található négyzetes hangjelvírás (*notatio quadrata*). (L. 2. ábrát.) Bár ez a hangjelzés mindvégig gyakorlatban volt, de nem ebben a kezdetleges formában, mint jelen Pontificaléban.²⁷

Hogy a kódex veszprémi eredetének ilyen világos bizonyossága ellenére BARTONIEK és RADÓ mégis inkább az esztergomi proveniencia mellett foglaltak állást, abba lényegesen belejátszott a hátsó kötéstáblára beragasztott pergamenlapon olvasható szöveg. Ez egy Rómából jövő, 1470. január 9-re keltezett búcsúengedély a magyarországi „Kuesd” = Kövesd község temploma számára, amelyet az esztergomi érsek, VITÉZ JÁNOS helynöke, MIHÁLY milkói püspök megerősít, ill. jóváhagy.

Ez a XV. századi hangjelvzés azonban semmit sem bizonyít a XIV. század első feléből származó kódex eredetére vonatkozóan. Annál is inkább, mert nem eredeti oklevélről van szó, hanem egyszerű bemásolásról, amit aligha liturgikus céllal végeztek. Ezt bizonyítják az okirat előtt és után található egyéb.

²⁶ „unum graduale novum ad usum Teutonicorum notatum”.

²⁷ A magyarországi hangjelzésekre vonatkozóan lásd SZIGETI K.: *Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter*. *Studia Musicologica*. Tom. IV. fasc. 1–2. Bp. 1963. 129–172. l.

ugyanezen kéztől származó bejegyzések. A lap ezzel a szöveggel kezdődik: „*Gloriosissime virginis*”, aminek semmi összefüggése az utána következő búcsúengedéllyel. Az engedély után ugyanazzal az írással három arenga-mintát látunk a pergamenlapon. Nyilván összefüggés nélküli formulák egy püspöki kancellár számára. Ilyenre pontosan ebben az időtájban Veszprémben is szükség lehetett, mert VETÉSI Albert veszprémi püspök (1458—86) ismételtén kért búcsúengedélyt egyházmegyéje több temploma számára. A bejegyzés semmiképpen sem bír visszaható erővel a Pontificalé eredetére vonatkozóan.

A kódex még a török megszállás (1541) előtt Budára került. Buda a veszprémi egyházmegyéhez, tehát a veszprémi püspök joghatósága alá tartozott. A főpapi teendők végzése az ő joga volt. A Pontificaléra lépten-nyomon szüksége lehetett a fővárosban. ZALAHÁZI Tamás veszprémi püspök (1525—28) nem vett részt a mohácsi csatában, mert mint a királyné kancellárja, a király kívánságára visszamaradt a királyné védelmére. Utóda, KÉCSET Márton (1528—49) elhagyta katolikus hitét és a hitújító evangélikusok közé állt. Aligha érdekelte, hol maradt el a Pontificalé, hisz a székesegyház sok más értékét is eltékozolta.²⁸

A török felszabadító háborúk megindulása után a szalvatoriánus ferences tartomány 1686. május 19-én tartott rendi gyűlésén tábori lelkészeket jelölt és küldött ki a ferences testvérek közül a felszabadító katonaság és a hadvezető urak mellé. BARKÓCZY Ferenc káplánja a fiatal ferences atya, SZÜRTEY Ferenc lett. Ő is részt vett Buda felszabadító ostromában. Míg folyt a harc, a budai könyvtárból kimentette Pontificalénkat, s a ferencesek kassai könyvtárába juttatta azt. Így mondja el maga SZÜRTEY a kódex első táblájának belső oldalán: „*Anno 1686. In actuali Insultu quando Buda Fuit recuperata ego Pr. Fr. Franciscus Szurtey tunc temporis portavi ex ipso (!) Bibliotheca Budensi hunc librum ad Conventum Cassoviensem.*”²⁹

SZÜRTEY további működéséből tudjuk, hogy 1693-tól kezdve több helyen töltött be előjárói tiszteket Rendjében.³⁰

Felvetődik a kérdés: melyik könyvtárban találta SZÜRTEY a Pontificalét? — Semmiképpen sem fogadhatjuk el FRÁKNÓI véleményét, amely szerint MÁTYÁS Korvina könyvtárában volt elhelyezve.³¹ A kódex ui. eredete szerint biztosan nem Korvina. Viszont MÁTYÁS halála után a Korvina-könyvtár állománya inkább fogyott, mintsem hogy gyarapodott volna.³² Nem tételezhetjük fel, hogy a veszprémi püspök ide helyezte volna el Pontificaléját. Inkább tartjuk

²⁸ ÁDÁM *i. m.* 328. skk. 1.

²⁹ BARTONIEK a *Pr.* rövidítést *Praedicatorum*-nak értelmezte s így SZÜRTEYt dominikánusnak gondolta (*i. m.* 277. l.). Itt azonban a *Pr. Pater*-t jelent. A ferences Rendben szokás volt ui., hogy a „*Fratres Minorum*” kifejezésnek megfelelően magukat „testvér”-nek mondják. Így a *Pater* és *Frater* kifejezés együtt is szerepel ugyanazon személy neve előtt.

³⁰ 1693-ban Szolnokon lett előjáró, 1695-ben Homonnán guardián, 1697-ben előjáró Egerben, 1702-ben ismét guardián Szendrőn, majd 1709-ben Kecskeméten. KARÁCSONYI J.: *Sz. Ferencz Rendjének története Magyarországon 1711-ig.* Bp. 1923—24. I. k. 491, 492, 500; II. k. 37, 77, 98, 173. és 184. l.

³¹ *I. m.* 85. l.

³² Már 1498-ban „a könyvek porban, piszokban hevernek, nehéz köztük megtalálni valamit . . . Már ekkor megkezdődött a könyvtár széthurcolása, elkótyavetyélése” — idézi CSAPODI Csaba Hassenstaini Bohuszláv lehelét. (*Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye?* A M. Tud. Akadémia Könyvtárának Közleményei. 34. Bp. 1963. 14. l.)

valószínűnek, hogy vagy a budai Sz. Péterről nevezett társaskáptalan könyvtárában rejtőzött a török időkben, mert hisz a társaskáptalan szoros kapcsolatban volt Veszprémmel, mindkettő a mindenkori magyar királyné birtokainak területéhez tartozott,³³ vagy a budai ferences rendház könyvtárszobájában lappangott. A budai ferences kolostor ui. közvetlen a királyi palota szomszédságában feküdt, és a török megszállás előtti időkben kedvelt találkozási és tartózkodási helye volt az előkelő látogatóknak. Valószínűleg sokszor megfordult ott a veszprémi püspök, a hely ordináriusa is.³⁴

A budai ferencesek SZULEJMÁN 1526-i támadását átvészelték, s utána folytatták működésüket. Annyira nem számítottak Buda elfoglalására, hogy egyházi felszereléseiket sem mentették el. Amikor 1541-ben a szultán mégis megszállta Budát, csapatai a ferences kolostort is elfoglalták ugyan, de mivel a lakosság egy része keresztény volt, a szultán egy-egy templomot használatra átengedett nekik. A ferencesek (főleg a bosnyák provincia tagjai) néha rejtőzve, de csaknem megszakítás nélkül működtek kisebb-nagyobb létszámmal a törököktől megszállt fővárosban.³⁵ Valószínűnek látszik tehát, hogy amikor SZÜRTEY 1686-ban bejutott Budára, elsősorban saját Rendjének épületét kereste fel és ott körülnézve, találhatta a könyvtár szobában a Pontificalét. Ezért is vihette azt a kassai ferencesek zárdakönyvtárába, ahol Nro. 247. jelzettel katalogizálták, mint azt a kézirat 141° fóliáján látjuk. — Ugyanekkor írták be: „*Conventus Cassoviensis Ordinis Minorum Reformatorum Provinciae SS. Salvatoris* 1686.”

II. József 1787-ben feloszlatta a ferencesek kassai rendházát.³⁶ Így került a kódex a NÁDASDY család valamelyik bibliofil tagjának birtokába, és azoknak betléri könyvtárába. Ott tanulmányozta és 1869-ben a *Magyar Sionban* minden kommentár nélkül ismertette TELGÁRTI Lipót a betléri könyvtár többi kódexeivel és régi gyűjteményeivel együtt.³⁷ Innen — mint említettük — a bécsi antiquáriuson keresztül jutott mai helyére, a Széchényi Könyvtárba.

A könyvekben egykor oly rendkívül gazdag, a XIII. században kétségtelen legmagasabb színvonalú iskolával rendelkező veszprémi káptalantól eddig szinte egyetlen kódexet se ismertünk. Kutatásaink viszont arra mutatnak, hogy a most ismertetett Pontificalén kívül még néhány kódexünkről ki tudjuk mutatni a veszprémi provenienciát, és ezzel némi betekintést nyerhetünk a híres káptalan középkori életébe. Ezekről azonban más alkalommal szándékozunk értekezni.

³³ VAYER L.: *Masolino és Róma, mecénás és művész a reneszánsz kezdetén*. Bp. 1962. 56. l.

³⁴ KARÁCSONYI i. m. II. k. 20—21. l.

³⁵ KARÁCSONYI i. m. II. k. 22. és 364—365. l. Továbbá SZABÓ Gy. P.: *Ferencrendiek a magyar történelemben*. Bp. 1921. 318. l.

³⁶ SZABÓ i. m. 285. l.

³⁷ TELGÁRTI L.: *Régi könyvek*. Magyar Sion 1869. 815—823. l.

Das Pontificale des Bischofs Mesko

Der besprochene Kodex enthält ein Pontificale und ein Benedictionale aus dem 14. Jahrhundert. Im Text der Zeremonie der Bischofsweihe bezeichnet der Schreiber des Kodex den Erzbischof von Esztergom als den ordinierenden Bischof und den als zu weihenden Bischof, den Bischof von Veszprém. Den Ursprungsort des Kodex müssen wir daher zwischen Esztergom und Veszprém suchen. Die Forscher haben bis jetzt die Frage zugunsten von Esztergom entschieden. Den sachlichen Grund ergibt eine, auf den hinteren Deckel des Kodex mit der Kursivschrift des 15. Jahrhunderts geschriebene Eintragung, laut deren der Vikar des Erzbischofs von Esztergom den Ablass für die Gemeinde Kövesd genehmigt. Diese spätere Eintragung darf jedoch den Entstehungsort des Kodex nicht bestimmen, denn dieser kann, unseres Erachtens, nur Veszprém sein.

1. Der Bischof von Veszprém war der Suffragan des Erzbischofs von Esztergom, so konnte er die Weihe nur vom Erzbischof von Esztergom bitten. Hingegen hat der Erzbischof von Esztergom nicht nur den Bischof von Veszprém konsekriert, sondern auch seine übrigen Suffraganen. Die Eintragung dieser zweier Ortsnamen vom ursprünglichen Schreiber des Kodex war nur in Veszprém begründet, wo immer dieselben Namen vorkamen, in Esztergom hätte es keinen Sinn gehabt. — 2. In den im Pontifikale vorkommenden Litaneien treten die in Veszprém besonders verehrten Heiligen in den Vordergrund, auch das beweist den Veszprémer Ursprung. — 3. Denselben erhärtet das Benedictionale, wo sich die Segen gleichfalls den Veszprémer Gebräuchen anpassen. — 4. In einem zwischen den Jahren 1429–1437 zusammengestellten Inventar von Veszprém, das sämtliche liturgischen (und auch andere) Bücher enthält, finden wir vier, Pontificalen erwähnt. Zwei sind jüngerer Herkunft als unser Kodex, auch ihr weiteres Schicksal kennen wir. Eines ist dagegen älter, und gemäß des Inventars eine viel einfachere Handschrift, als unser Pontificale. Die Beschreibung des übriggebliebenen vierten Pontificalen stimmt in allem mit unserer Handschrift überein, die laut des Inventars, MESKO, Bischof von Veszprém (1334–1344) schreiben ließ. — 5. Unsere Feststellung wird auch durch die Notation des Kodex unterstützt, denn diese folgt der eigentümlichen ungarischen Notenschrift, wir finden sie auch in anderen Kodizes von Veszprém vor. — Der Kodex war während der anderthalb Jahrhundert dauernden Türkenherrschaft in Buda, vermutlich im Bibliothekraum der Franziskaner verborgen. Als 1686 Buda wiedererobert wurde, rettete inmitten der Kämpfe, die Handschrift der Franziskaner-Feldkurat FERENC SZÜRTEY und ließ sie der Franziskaner Bibliothek in Kassa zukommen. Als JOSEPH II. das Ordenshaus aufhob, gelang der Kodex in den Besitz der Familie NÁDASDY, und später — durch Kauf — in die Széchényi-Bibliothek in Budapest, wo er jetzt aufbewahrt wird.

Manoscritti umanistici ad Esztergom. I.*(Libri epistolari apografi)*

Il passato della ricerca dei manoscritti umanistici dell'Ungheria si limita appena al lavoro di alcune generazioni. Dagli anni settanta del Novecento fino ai giorni nostri solo alcuni più notevoli studiosi, come Jenő ÁBEL, István HEGEDŰS, József HUSZTI e László JUHÁSZ hanno rappresentato gli studi di questo genere. Il materiale messo alla luce in base al loro lavoro — derivante in maggior parte da raccolte di manoscritti dell'estero — è comparso nei tre volumi *Analecta*, rispettivamente dal 1930 impoi nella serie *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, redatta da László JUHÁSZ.

Negli ultimi venticinque anni si sono cambiate le possibilità per la pubblicazione delle fonti (p.e. si è estinta la serie redatta da László JUHÁSZ una pubblicazione che rendeva possibile la rimessa in luce delle fonti ecc), perciò gli articoli che avevano lo scopo di riportare alla luce materiali e di pubblicare testi per lo più sono stati repressi sulle colonne di periodici specializzati, oppure nei casi migliori hanno potuto comparire negli annali. Nei giorni nostri davanti alla filologia umanistica si presentano promettenti prospettive: la riorganizzata Commissione di Lavoro per lo Studio della Storia del Libro e della Bibliografia sistematicamente si occupa con la situazione della ricerca delle fonti degli archivi e delle sezioni di manoscritti, d'altronde l'Istituto per le Ricerche Letterarie intraprese passi per l'avviamento di edizioni critiche. Questo nostro scritto pubblichiamo sotto l'avviata insegna della ricerca dei manoscritti umanistici.

Dalla raccolta della Biblioteca Arcidiocesale di Esztergom (*Bibliotheca*) diamo la presentazione di cinque libri epistolari: 1. Lettere umanistiche di scrittori dei tempi di re MATIA e dell'epoca dei IAGELLONI; — 2. Libro epistolare rinascimentale dei secoli XVI—XVII; — 3. La raccolta delle lettere di András DUDITH; — 4. La corrispondenza del vescovo STOBŒUS (con riferimenti ungheresi); — 5. L'epistolario di Zsigmond FORGÁCH. Nessuno degli annoverati è autografo, ognuno fa parte della collezione (fine del secolo XVIII) dell'arcivescovo di Esztergom József BATHÁNY.

La provenienza dei manoscritti è eterogeneo: una parte di essi ha fatto far copiare a proprie spese il BATHÁNY stesso negli archivi di Vienna e di Posonia (Presburgo), l'altra parte del materiale acquistò invece dal lascito di Mátyás BÉL. Non possiamo stabilire che il BÉL quando avrebbe voluto pubblicare questi documenti, poichè i manoscritti di Esztergom non figurano nel progetto del secondo e del terzo volume del suo „Adparatus”.

1.

Libro epistolario umanistico (Categoria V. Titulus IV.a.) Contiene lettere in trascrizioni settecentesche di umanisti dei tempi di re MATTIA e dell'epoca dei IAGELLONI. Come tipo di base ci fa ricordare alle altri simili raccolte, poichè anche in questo libro sono rappresentati i quattro principali epistolografi umanistici: János VITÉZ, Janus PANNONIUS, Mátyás HUNYADI e Péter VÁRADI, in paritempo però nella sua composizione di contenuto ci offre altro e meno, come l'Epistolario di MATTIA di Esztergom oppure il manoscritto Haager. Dobbiamo però notare che nel minore materiale epistolare furono inseriti non solo lettere inedite, ma anche sconosciute.

Nel testo che segue, anche nell'interesse delle edizioni critiche di VITÉZ, di JANUS e di VÁRADI delineamo dettagliatamente il libro epistolario ed i singoli documenti — dove sarà possibile — saranno identificati con le edizioni già stampate secondo la seguente chiave di abbreviazione: *Kelcz = Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae. P.I—III.* Cassoviae 1744. e *P.IV.* Cassoviae 1743. — *TELEKI = Iani Pannonii opusculorum pars altera.* Traiecti ad Rhenum 1784. — *Koller = Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. Tom. IV.* Posonii 1796. — *Ábel, Analecta = Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon.* (Contributi alla storia dell'umanesimo in Ungheria.) Bp. 1880. — *Wagner = Petri de Warda epistolae.* Posonii e Cassoviae 1776.

Il testo della pagina col titolo (frontispizio) è conforme col manoscritto PÁLLFY: „Regis Matthiae quidam tractatus et epistolae ad Summos Pontifices, praelatos, reges et principes scriptae. In quibus continentur multa ad res Hungaricas pertinentia, quae non facile in historiis et chronicis continentur: item multa regis Uladislai mandata epistolae et tractatus, unacum multis Petri archi-episcopi Colocensis, ad Summum Pontificem, cardinales, episcopos et alios scriptis epistolis. Ex his itidem multa colligi possunt, ad historiam Hungaricam pertinentia.” Il volume del formato in folio consta di 597 pagine, da queste le prime 12 pagine senza numerazione e vuote sono collegate al volume, in seguito si trova tra le pagine 1—216 il testo, sulle pagine parimente non numerate 217—229: elenchus, in fine la parte rimanente tra le pagine 230—597 non è numerata ed è vuoté. Dopo la pagina n. 7. e n. 216 la trascrizione è interrotta, perciò la numerazione delle pagine diventa continua solo nel caso, sesi prendono in considera firme le pagine vuote di tergo (verso). In base al „ductus” della scrittura si può riconoscere la mano di diversi copiatori: *1. mano*: pp. 1—62, *2. mano*: pp. 62—89, *3. mano*: pp. 89—170, *4. mano*: pp. 170—229.

Le lettere di JÁNOS VITÉZ

Domino papae: 119—121. (Kelcz II. 47—49. No. XIX.) — *Domino F.(!) procho(!)-notario apostolico*: 145—146. (Kelcz II. 88. No. XXXII.) — *Ad Georgium comitem de Blaga*: 165—166. (Lettera scritta con Janus Pannonius. — Kelcz II. 54—55. No. XXII. e Teleki II. 79—80. No. V.) — *Domino Sti Grisogonii (!) presbytero cardinali Papiensi*: 189—190. (Kelcz II. 21—23. No. IX.)

Le lettere di JANUS PANNONIUS

Domino Johanni etc. cardinali: 118—119. (Kelcz II. 53—54. No. XXI. e Teleki II. 78—79. No. IV.) — *Ad Galeottum Marcium*: 150—154. (Kelcz III. 29—36. No. XV. e Teleki II. 95—101. No. XVII.) — *Ad Georgium comitem de Blaga*: 165—166. (Lettera scritta con János Vitéz. — Kelcz II. 54—55. No.

XXII. e Teleki II. 79—80. No. V.) — *Domino Senensi*: 179—180. (Kelcz II. 88—89. No. XXXIII. e Teleki II. 80—81. No. VI.) — *Domino S. Angeli*: 180. (Kelcz II. 89—90. No. XXXIV. e Teleki II. 81. No. VII.) — *Domino Papiensi*: 181—182. (Kelcz II. 90—91. No. XXXV. e Teleki II. 81—82. No. VIII.) — *Domino D.A.W. etc. cardinali*: 182—183. (Kelcz II. 91—93. No. XXXVI. e Teleki II. 83—84. No. IX.) — *Cardinali Stae Susannae*: 191—192. (Kelcz II. 151—153. No. LXVIII. e Teleki II. 92—93. No. XIV.) — *Joanni Gazulo Ragenino (!)*: 195—196. (Kelcz III. 95—97. No. XLIX. e Teleki II. 101—102. No. XVIII.)

I discorsi di JANUS PANNONIUS

Oratio legati Matthiae regis ad Pontificem: 138—141. (Koller IV. 134—140. riedito: Ábel, *Analecta* 85—88.) — *Oratio domini Quinque Ecclesiensis ex mandato regis*: 162—165. (Kelcz II. 13—17. No. VI. e Teleki II. 54—58. No. I.) — *Oratio legatorum Matthiae regis ad Pontificem in publica audientia*: 166—171. (Pars prima: *Si occupatam plurimis . . . per Tuam Beatitudinem assignandis.* — Kelcz II. 129—136. No. XLIX. e Teleki II. 58—63. No. II.) — *Oratio*: 171—174. (Altera pars: *„Alteram legationis nostrae partem . . . salutem comparabunt”*. — Kelcz II. 137—140. No. XLIX. e Teleki II. 64—66. No. II.) — (*Oratio*) *Altera ad eundem in privata audientia*: 174—177. (Kelcz II. 140—143. No. XLIX. e Teleki II. 66—69. No. III.)

Le lettere di PÉTER VÁRADI

Ad dominum ducem Corvinum: 34—35. (Wagner 45—46. No. XVIII.) — *Ad fratrem Nicolaum Zemenije* 39—40. (Wagner 136—138. No. LXXI.) — *Ad Petrum de Docz*: 40—41. (Wagner 44—45. No. XVII.) *Comiti Stephano de Bathor*: 41—42. (Wagner 237. No. CXXIV.) — *Nicolao episcopo Vaciensi*: 42. (Wagner 238—239. No. CXXV.) — *Valentino electo Waradiensi*: 42—43. (Wagner 239—240. No. CXXVI.) — *Stephano episcopo Syrmieni*: 43. (Finora inedito. Ho pubblicato il doc. in: ItK 1970. 66. No. 4.) — *Capitulo Ecclesiae Chasmensis*: 43—44. (Wagner 240—241. No. CXXVII.) — *Regi Uladislao*: 44—45. (Wagner 58—59. No. XXV.) — *Ad Wladislaum regem*: 45—46. (Wagner 55—57. No. XXIV.) — *Ad jobbazyiones Archiepiscopatus Colocensis*: 44—47. (Wagner 268—269. No. CXLV.) — *Cardinali Aleriensi*: 53—56. (Wagner 225—229. No. CXVIII.) — *Ad cardinalem Valentinianum*: 56—58. (Wagner 170—173. No. LXXXIX.) — *Domino Ascanio S.R.E. cardinali*: 58. (Wagner 230—231. No. CXIX.) — *Domino Francisco cardinali Senensi*: 58—59. (Wagner 231—232. No. CXX.) — *Bernardo secreto cubiculario*: 59—60. (Finora inedito. Ho pubblicato il doc. in: ItK 1970. 64. No. 1.) — *Ad Alexandrum VI. Pontificem*: 60—61. (Wagner 31—34. No. XII.) — *Domino Laurentio duci de Ujlak*: 61—62. (Wagner 165—167. No. LXXXVII.)

Altri atti umanistici del libro epistolario: *Lettere del re Mattia* (a queste lettere in un' altra occasione ritornerò ancora in argomento più dettagliatamente): 1—5, 47—53, 62—109, 115—117, 119, 121—138, 142—145, 146—150, 154—162, 177—179, 183—216r, la lettera dell'arcivescovo Dénes Széchy al re Mattia: 109—113, *istruzioni impostate all' ambasciatore Imre Czobor* in occasione della sua ambasciata in Turchia nell'anno 1494: 47—53, *diplomi di Ulászló II.* in gran parte redatti in favore di Péter Váradi: 5—7r, 8—34, 35—39, due di questi: *Privilegium* 5—6, e *Gratia regia*. 14—15. (inedito, avanti pubblicazione).

2.

Libri epistolari rinascimentali (Categoria V. Titulus IV. c). Contiene materiale assai misto, derivante anzitutto dal secolo XVI. Senza la pretesa di interezza attiriamo l'attenzione solo sulle più importanti fonti storiche, di storia letteraria e linguistiche, in mancanza di edizioni critiche, tralasciando l'indicazione, che si tratta di documento edito o inedito, oppure di una scrittura ancora sconosciuta (tralasciamo in questo nostro articolo l'esame delle lettere di MATTIA). Il volume manoscritto non ha un frontispizio, l'elenchus (del secolo XVIII) annesso descrive il documento quanto segue: „Collectio litterarum saeculi XVI. et XVII. Matthiae Corvini, Uladislai, Ferdinandi regum Hungariae, Sigismundi regis Poloniae, Hyeronimi (!) Balbi, Thomae Nadasdy, Andronici Tranquilli, Georgii episcopus Quinque Ecclesiarum, Emerici Zapolya palatini, Thomas Zalaháza episcopi Veszprimiensis et Agriensis.”

Il colligato in cinque quaderni è numerato solo in pagine 203, dalle quali le pagine 56—64, 120, 159—162, 181—182 e 203 sono vuote. I singoli quaderni nel modo seguente si congiungono: *quaderno 1.* 1—64, *quaderno 2.* 65—96, *quaderno 3.* : 97—120, *quaderno 4.* : 121—162, *quaderno 5.* : 163—203. Le copie furono fatte da sei diverse persone nella seguente ripartizione: *1. mano* : 1—55, 81—96; *2. mano* : 65—80; *3. mano* : 97—119; *4. mano* : 121—155; *5. mano* : 156—158; *6. mano* : 163—180, 183—203. Solo la 3. mano si rivela nel modo seguente: „Johannes Lysthius ut aiunt, conscripsit, secretarius Caesarea Majestatis.” Da queste compilazioni risalta, che il 1. quaderno fù copiato dalla prima mano, il 2. quaderno dalla seconda e dalla prima mano, il 3. quaderno da János LISZTI, il 4. quaderno dalla quarta e quinta mano, il 5. quaderno invece fino alla fine dalla sesta mano. Dal punto di vista di genere letterario il volume dalla 1. pagina fino a pagina 158 nella sua maggioranza è libro epistolare, solo sulle pagine 163—203, si possono trovare copie di carattere di trattato.

Lettere

Corrispondenza del re Mattia coll'imperatore turco Bajazet: 68—70; lettere di György Szathmári (in questo tempo vescovo di Pécs): 123—124, 126—127, 132—133, 135—137, 139—141; lettere di Hieronymus Balbus scritte in proposito alla sua prepositura posoniense: 124—126, 128—129, 137—139, 142; lettere latine di Tamás Nadasdy: 50—55; due lettere scritte in età avanzata di Andronicus Tranquillus: 49—50; lettere del re Luigi II.: 37—40 („de morte parentis regis Vladislai”), 76, 127, 129—130, 133—134, segue impoi una-una lettera del re Vladislao II., del vescovo László Szalkai (in questo tempo vescovo di Vác) e di István Brodarics sulle pagine 92, 132—133, e 142—143 (quest'ultima lettera finora fù sconosciuta. L'ho presentata in: ItK 1970. 370—372.) Qui si fa menzione ancora di un brano di una lettera del Dudith a pagina 80 e l'estratto di un discorso di Enea Sylvio alla pagina 74 („De clade Constantinopolitana”).

Trattati

Praefatio D. Philippi Melanchtonis — scritta alla dissertazione intitolata De summa potentia Turcarum — alle pagine 163—164, poi un libello assai diffuso, dalla letteratura turca: Soltani Solymanni Turcarum imperatoris horrendum facinus, scelerato in proprium filium, natu maximum, Soltanum Mustapham, parricidio, anno Domini 1553 patratum: autore Nicolao Amossan Burgundo: 165—179, infine uno scritto umanistico italiano: Leonis Baptistae Alberti viri doctissimi De equo animante ad Leonellum Ferrariensem principem

libellus: 183—198 pagina, questo testo è analogo col testo dell'edizione di Basilea del 1556.

Scritti misti

Estratto dall'opera di *Pál Gregoriánci*: Sequuntur quaedam notabilia et scitu iucunda ex libro (Decretorum regni Hungarorum) R[everendissimi] d[omi]ni e[piscopi] Jaurien[is], Pauli de Gregoriancz: 66—74, *Formulario*: 75—96, con la seguente interna articolazione: formule di lettere: 75—80, formule di contratti e di giuramenti: 81—89, infine formule di diplomi donazionali: 90—96. Chiude il contenuto del volume una *grammatica di lingua ladronesca tedesca ed un glossario*: Das Elementar unndt vocabulari der Rotwelschen Grammatic unndt sprach: 199—208.

3.

Libro epistolario di András Dudith (Categoria V. Titulus IV. d.). È noto che sinora non si è potuto raccogliere le lettere di Dudith trovantesi quasi in tutte le maggiori biblioteche e nei più grandi archivi d'Europa, l'elenco tendente ad integrità fù però compilato da Pierre COSTIL, autore della più recente e migliore monografia sinora comparsa (André DUDITH humaniste hongrois. 1533—1589." Paris, 1935. 6—19.). Da quest'opera risulta, che per ora in Ungheria solo l'esemplare della Biblioteca Nazionale Széchényi è registrato, ora però anche un libro epistolare di Esztergom può esser qui annoverato).

Con particolare riguardo al fatto che nel prossimo futuro non è prevedibile l'edizione delle lettere del DUDITH, benchè i ricercatori dell'epoca non possono farne a meno in riguardo alla conoscenza delle fonti, si è creduto opportuno di collegare la presentazione del manoscritto colla dettagliata elencazione del contenuto. La procedura da noi seguita è il seguente: il materiale intero del libro epistolare abbiamo diviso in maggiori unità (lettere del DUDITH a singole persone, a istituzioni, lettere scritte al DUDITH ed infine lettere che sono in connessione col DUDITH, ma che sono lettere scritte da persone estranee a persone straniere), questi blocchi internamente sono sistemati in ordine alfabetico secondo i destinatari, poi tra parentesi angolari mettiamo in evidenza quel numero di ordine, il quale determina la posizione della lettera citata nell'insieme del libro epistolare, dopo di ciò presentiamo i dati del luogo e della datazione nel caso che questi si possono stabilire dalla lettera stessa o d'altronde, infine tra parentesi diamo i numeri delle pagine, sulle quali la lettera si può trovare. Nel caso di più lettere, queste vengono enumerate in ordine cronologico. Con questo metodo di presentazione acceleriamo non soltanto l'orientazione, ma rendiamo possibile per qualsiasi persona anche la ricostruzione dell'originale ordine del manoscritto. Le eventuali osservazioni sono poste dopo le singoli voci.

Il libro epistolario del DUDITH non ha un frontispizio, l'elenchus preparato alla raccolta di lettere tiene presente solo che si tratta di „Correspondentia Andreae Dudithi forte ex collectione Matthiae Belii." Il volume manoscritto di formato in-folio contiene 201 pagine. La scrittura deriva da due mani: *I. mano*: 1—196, *2. mano*: 197—201. Le lettere copiate nel volume hanno limite di tempo tra il 1559 ed il 1590. Contenuto:

Lettere scritte a singole persone:

Ad regem Staphanum [de Bathor] Poloniae [52]: senza l'indicazione del luogo e della data (p. 136—137.) — *Ad Theodorum Bezam* [66]: senza l'in-

dicazione del luogo, 12 giugno 1580. (p. 172—175). — *Ad Joachimum Camera-rium* [7]: 1. ottobre 1568. (p. 45—46). — [8]: Cracovia, 12. novembre 1568. (p. 46—47.) — [9]: Cracovia, 25. febbraio 1569 (p. 48.) — [10]: Lipsia, 29. marzo 1569 (p. 49.) — [11]: Cracovia, 15 maggio 1569 (p. 49—51.) — [12]: Cracovia, 6 giugno 1569 (p. 52) — *Ad Thomam Erastum* [78]: Paschovia, 13. febbraio 1579 (p. 197—201.) — *Ad Mattheum Flaccum* [68]: senza l'indicazione del luogo, 20. agosto 1581. (p. 177—185.) — *Ad Thaddeum ab Hageck* [69]: Cracovia, 17. febbraio 1572. (p. 186—187.) — [70]: Cracovia, 17 aprile 1573. (p. 187—188.) — [71]: Cracovia, 23. agosto 1573. (p. 188—189.) — [72]: Cracovia, 21 novembre 1573. (p. 189—190. — Nel poscritto della lettera notizie: Paleologus rediit ex Turcia in Daciam etc.) — [73]: Tessin, 10 giugno 1577. (p. 191.) — [74]: Paschovia, 12 ottobre 1579. (p. 192.) — [75]: Wratislavia, 11 dicembre 1579. (p. 193.) — [76]: Vratislavia, 24 dicembre 1579. (p. 194—195.) — [77]: Wratislavia, 29 gennaio 1580. (p. 195—196.) — *Ad Christophorum Herdessianum* [56]: Wratislava, 14 luglio 1580. (p. 142—145.) — [58]: Wratislavia, 24 dicembre 1581. (p. 151—159.) — *Ad Ubertum Langvatum* [55]: Tessino, 10 gennaio 1577. (p. 141—142.) — *Ad Johannem Lasicium* [1]: Cracovia, 9 giugno 1571. (p. 1—17.) — *Ad imperatorem Maximilianum II.* [49]: senza l'indicazione del luogo e della data (p. 125—130.) — *Ad Stanislaum Orichonium* [53]: senza l'indicazione del luogo, 25 agosto 1566 (p. 138—140.) — *Ad Johannem Praetorium* [17]: Breslau, 27 ottobre 1583. (59—61.p) — [18]: Breslau, 10 gennaio 1584. (p. 61—64.) — [19]: Breslau, 26 luglio 1588. (p. 65.) — [21]: Breslau, 27 settembre 1588. (p. 67—70.) — [22]: Breslau, 10 ottobre 1588. (p. 70—71.) — [23]: Breslau, 30 ottobre 1588. (p. 71—72.) — [24]: Breslau, 13 novembre 1588. (p. 72—74.) — [32]: Breslau, 20. novembre 1588. (p. 88—91.) — [25]: Breslau, 28 novembre 1588. (p. 74—75.) — [26]: Breslau, 4 dicembre 1588. (p. 75—76.) — [27]: Breslau, 20 dicembre 1588. (p. 76—77.) — [28]: senza l'indicazione del luogo, 26 dicembre 1588. (p. 77—81.) — [29]: senza l'indicazione del luogo, 1 gennaio 1589. (p. 81—83.) — [30]: senza l'indicazione del luogo, 9 gennaio 1589. — [31]: Breslau, 14 gennaio 1589. (p. 85—87.) — [33]: Breslau, 25 gennaio 1589. (p. 91—93.) — [34]: Breslau, 31 gennaio 1589. (p. 94—95.) — [35]: 12 febbraio 1589. (p. 95—99.) — [36]: Breslau, 21 febbraio 1589. (p. 99—100.) — [20]: senza l'indicazione del luogo e della data (p. 66—67. Nel libro epistolario tra il materiale dell'anno 1588.) — [37]: senza l'indicazione del luogo e della data (p. 101. Ultimo documento nel libro epistolario nella serie delle lettere dell'anno 1589.) — *Ad Quirinum Reuterum* [41]: Breslau, 21 agosto 1583. (p. 105—106.) — [42]: senza l'indicazione del luogo, 27 agosto 1583. (p. 106—109.) — [43]: Breslau, 28 ottobre 1583. (p. 109—113.) — [44]: Breslau, 16 marzo 1584. (p. 113—116.) — [45]: Breslau, 12 giugno 1584. (p. 116—120.) — [46]: senza l'indicazione del luogo, 26 luglio 1584. (p. 120—122.) — [47]: Breslau, 30 settembre 1584. (p. 122—123.) — [48]: Breslau, 20 gennaio 1585. (p. 124.) — *Ad Metellum Sequanum* [54]: senza l'indicazione del luogo, 16 maggio 1580. (p. 140—141.) — *Ad Johannem Skeneum Scotum* [13]: Cracovia, 8 febbraio 1570. (p. 53—54.) [14]: Cracovia, 4 aprile 1570. (p. 54—55.) — *Ad Franciscum Stancarò* [2]: Cracovia, 14 settembre 1571. (p. 18—35. Si servi del testo di questa lettera in occasione dell'edizione della più integrata variazione in possesso della Biblioteca Nazionale Széchényi Róbert DÁN nella sua pubblicazione intitolata: Dudith András és a "lingua-Primigenia" kritikája — András Dudith e la critica della „lingua-Primigenia” in MTA II. Osztály Közleményei, no. 2. 1970.) — *Ad*

Nicolaum Taurellum [3]: Breslau, 29 ottobre 1581. (p. 36—39.) — [4]: Manca, 12 settembre 1582. (p. 40—41.) — [5]: Manca, 12 settembre 1582. (p. 41—42. Il testo è un frammento.) — [6]: Breslau, 26 dicembre 1588. (p. 43—33.) — *Ad Zachariam Ursinum* [63]: senza l'indicazione del luogo, 5 marzo 1577. (p. 167—168.) — [59]: Wratislavia, 28 dicembre 1579. (p. 160—161. La risposta dell'indirizzato nella glossa: p. 161.) — [62]: Neustadt, 1 maggio 1581.. (p. 167.) — [64]: senza l'indicazione del luogo, 25 febbraio 1583. (p. 168—170.) — [60]: senza l'indicazione del luogo e della data (p. 162—163. Il possibile termine superiore della datazione di questa lettera è il 9 marzo 1583., il giorno della morte del destinatario.) Infine una lettera scritta ad un' istituzione: *Ad rectorem et doctores Academiae Neustadianae* [65]: Breslau, 26 febbraio 1583. (p. 171—172.)

Lettere dirette al Dudith e lettere di diverse persone

Theodorus Beza ad Andream Dudithium [67]: Ginevra, 8 marzo 1580. (p. 175—176. Dopo questa lettera annotazioni miste su altre lettere del Dudith) — *Joachimus Camerarius ad Andream Dudithium* [16]: Lipsia, 12 ottobre 1563. (p. 57—59.) — [15]: Lipsia, 5 settembre 1571. (p. 56—57.) — *Christophorus Herdessianus ad Andream Dudithium* [57]: senza l'indicazione del luogo, 5 dicembre 1580. (p. 145—151.) — *Paulus Manutius ad Andream Dudithium* [51]: Venezia, 8 gennaio 1559. (p. 134—136.) — [50]: Venezia, 9 gennaio 1559. (p. 131—133.) — *Zacharias Ursinus ad Andream Dudithium* [61]: Neustadt, 8 settembre 1580. (p. 163—167.) — Lettere del volume mandate da estraneo a straniero: *Daniel Clazius ad Johannem Praetorium* [39]: Breslau, 22 maggio 1589. (p. 104. — Frammento.) — [40]: Breslau, 9 gennaio 1590. (p. 104. — Frammento.) — *Thomas Sanilius ad Johannem Praetorium* [38]: Breslau, 14 marzo 1589. (p. 102—103.)

4.

Corrispondenza del vescovo Stobeus (Categoria V. Titulus IV. e). Tutto il manoscritto è la copia minuta dell'edizione dell'anno 1758 dell'opera di Hieronymus LOMBARDUS, intitolata: *Georgii Stoboei de Palmaburgo episcopi Lavantini caesareae maiestati etc. Epistolae ad diversos.* E composto di 480 pagine di formato in-octavo. Il libro epistolare da ogni punto di vista è interessante per noi non solo causa le lettere scritte ad ungheresi, ma anche dal punto di vista delle lettere scritte da ungheresi.

Lettere scritte ad ungheresi: *ad Adolphum ab Altam* 204—205, a Ferenc Batthyány 258—259, 310—311, alla vedova di *István Bocskai* (*Botschai*) 267—268, all'arcivescovo di Esztergom *Ferenc Forgách* 344—345, a *Péter Pázmány* 327—328 (pubblicato da: Vilmos (*Fraknói*) *Frankl*: *Pázmány Péter levelezése I.* — La corrispondenza di Péter Pázmány. Bp. 1873. 14. No. 6.), a *Miklós Zrínyi* (tra gli anni 1605—1606), 259—260, 326—327, a *György Zrínyi*, tra gli anni 1605—1607, 132—133, 142—143, 255—256, 257, 259—260, 298—299, 330—331. (Le lettere di Zrínyi mancano dal vol. MHH D XXIX—XXX. edito a Budapest, negli anni 1898—1899., così proba bilmente sono sconosciute.)

Lettere di ungheresi: lettera di *Zsigmond Báthori* a Rodolfo II. nell'anno 1602, 168—169, *Ferenc Forgács* a Stoboeus, nell'anno 1608, 341—342, *Péter Pázmány* a Stoboeus 324—326 (pubblicato nel vol. cit. di *Fraknói*, 13—14. Nr. 5 e nell'edizione critica: Raccolta di lettere di P.P. Vol. I. Editto da Ferenc Hanuy. Bp. 1910. 21—22. No. 11.)

5.

Epistolario di Zsigmond Forgách (Categoria V. Titulus IV. f.) Ad onta che gli atti del Forgách formano il soggetto di ricerche e degli storici della letteratura e degli storiografi, sinora non abbiamo conosciuto tutt'insieme nemmeno dieci delle sue lettere. (Cfr. coll' „Introduzione” di Domokos KOSÁRY. I. Bp. 1951. 365.) Il suo libro epistolare paladinalo or ora emerso invece contiene 212 lettere degli anni 1618—1619. Tutte queste lettere sono state spedite da egli stesso, non sono dunque lettere a lui inviate. (Cfr. le lettere di János Rimay scritte a FORGÁCH tra il 1609 ed il 1613, lettere pubblicate nell'edizione critica. Bp. 1955. Nr. 45, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 72, 74.)

Il titolo del volume in manoscritto è il seguente: „Litterae Sigismundi Forgách regni Hungariae palatini.” In riguardo alla provenienza del volume getta luce un'annotazione derivante da un pugno del Settecento: „forte ex collectione Matthiae Belii.” Le annate comprese nel volume sono quelle del periodo della dieta di Posenia, si trattano dunque degli anni 1618 e 1619. Gli atti paladinali nel primo anno derivano da otto pugni, nel secondo volume troviamo i segni, le scritture di altre tre mani, cioè tutt'insieme undici copiatori hanno collaborato, nel seguente ordine successivo: 1. *mano*: 1—20, 109—124, 2. *mano*: 21—26, 222—228, 3. *mano*: 27—41, 189—208, 4. *mano*: 42—60, 5. *mano*: 61—80, 6. *mano*: 125—140, 263—265, 7. *mano*: 82—88, 8. *mano*: 89—108, 141—164, 249—263, 9. *mano*: 165—188, 10. *mano*: 209—221, 11. *mano*: 229—248. Siccome per il suo valore documentario l'or—ora rinvenuto epistolario di Zsigmond FORGÁCH interessa diverse discipline, ma siccome causa l'ampiezza del manoscritto non si può attendere l'edizione del testo, nei seguenti pubblichiamo un indice dettagliato, atto ad un orientamento soddisfacente con la speranza che già con ciò rendiamo possibile l'inserimento del libro epistolare nella corrente delle ricerche scientifiche. La nostra suddivisione è il seguente: 1. Lettere scritte a persone, 2. Lettere scritte a collettività, ad istituzioni. Infine: 3. presentiamo in ordine alfabetico il nome delle persone che non raffigurano come destinatari e l'elenco delle località geografiche con lo scopo di dare alcune informazioni in sostituzione alle regeste mancanti. Il metodo di citazione è analogo a quello del Dudith.

Lettere scritte a persone

Ad dominum ab Altham [32]: Komjáti, 15 agosto 1618. (p. 42.) — [54]: Tavarnik, 14 ottobre 1618. (p. 66.) — *Ad Thomam Balassfy* [84]: Tavarnik, 3 gennaio 1619. (p. 109—111). — *Ad Gabrielem Bethlen* [89]: Tavarnik, 9 gennaio 1619. (p. 116—117.). — [182]: Posenia, 3 luglio 1619. (p. 229—230.) — *Ad Cammergraffium* [79]: Tavarnik, 15 dicembre 1618. (p. 97—98.) — *Ad palatinum Cracoviensem* [87]: Tavarnik, 6 gennaio 1619. (Nella causa di György Széchy. p. 114—115.) — [132]: Komjáti, 20 aprile 1619. (p. 178—179.) — [193]: Posenia, 20 luglio 1619. (p. 241—243.) — *Ad wayvodam Cracoviensem* [35]: Komjáti, 24 agosto 1618. (Nella causa della fortezza di Újvár. p. 44—45.) — *Ad dominum ab Ekhenberg* [188]: Posenia, 6 luglio 1619. (p. 235.) — *Ad regem Ferdinandum, ad imperatorem Romanorum etc.* [5]: Posenia, 1618. sub terminus comitiorum. (p. 4—5.) — [6]: Posenia, 20 giugno 1618 (nella causa di Péter Forgách, p. 5—6.) — [10]: Vöröskő, 4 luglio 1618. (p. 9.) — [12]: Komjáti, 7 luglio 1618. (p. 10.) — [13]: Komjáti, 9 luglio 1618. (Nella causa della fortezza di Kékkő, p. 11—12.) — [14]: Komjáti, 8. luglio 1618. (Nella causa di Újvár, p. 12—14.) — [15]: Komjáti, 8 luglio 1618. (p. 14—15.) — [21]:

Komjáti, 20 luglio 1618. (p. 24—25.). — [24]: senza l'indicazione del luogo e della data. [Komjáti 1618.] (Nella causa di György Homonnai Drugeth, p. 31.) — [25]: Komjáti, 7 agosto 1618. (p. 32—33.) — [28]: Komjáti, 13 agosto 1618. (p. 35—37.) — [29]: Komjáti, 14 agosto 1618. (Nella causa di Újvár, p. 37—38.) — [30]: Komjáti, 14 agosto 1618 (Nella causa di István Török, p. 38—40.) — [34]: Komjáti: 22 agosto 1618. (Nella causa di István Daróczy, p. 43—44.) — [38]: Komjáti, 25 agosto 1618. (p. 47.) — [39]: Komjáti, 26 agosto 1618. (p. 48.) — [40]: Komjáti, 28 agosto 1618. (Nella causa di Újvár, p. 49.) — [42]: Nagyszombat, 13 settembre 1618. (p. 51.) — [44]: Komjáti, 16 settembre 1618. (p. 53—54.) — [45]: Komjáti, 20 settembre 1618. (p. 54—55.) — [46]: Komjáti, 25 settembre 1618. (Nella causa di Kristóf Thurzó, p. 55—56.) — [47]: Komjáti, 26 settembre 1618. (p. 56.) — [48]: Komjáti, 30 settembre 1618. (Nella causa di György Homonnai Drugeth, p. 56—59.) — [49]: Komjáti, 3 ottobre 1618. (Nella causa di Újvár, p. 59—60.) — [51]: Tavarnik, 6 ottobre 1618. (p. 61—62.) — [52]: Tavarnik, 6 ottobre 1618. (Nella causa di Gábor Bethlen, p. 63—64.) — [55]: — Tavarnik, 26 novembre 1618. (p. 67—69.) — [60]: Galgóc, 9 dicembre 1618. (Nella causa di Újvár, p. 74—75.) — [61]: senza l'indicazione del luogo (Galgóc?), 7 dicembre 1618. (Nella causa di Tamás Balásfi, p. 75—76.) — [65]: Galgóc, 8 dicembre 1618. (p. 81—83.) — [66]: Galgóc, 8 dicembre 1618. (Nella causa di Zsigmond Gyarmati Balassa, p. 83—84.) — [67]: Galgóc, 8 dicembre 1618. (Nella causa di Miklós Eszterházy, p. 84—85.) — [68]: Galgóc, 8 dicembre 1618. (p. 85—86.) — [70]: Galgóc, 8 dicembre 1618. (Nella causa di Szaniszló Thurzó, p. 87.) — [71]: Galgóc, 8 dicembre 1618. (Nella causa di András Dóczy, p. 88—89.) — [72]: Galgóc, 9 dicembre 1618. (p. 89—90.) — [73]: Galgóc, 9 dicembre 1618. (p. 90—91.) — [74]: Galgóc, 9 dicembre 1618. (p. 91.) — [76]: senza l'indicazione del luogo, (Tavarnik ?), 14 dicembre 1618. (p. 93—96.) — [77]: Tavarnik, 14 dicembre 1618. (p. 96.) — [83]: Tavarnik, 1618. (Tra il 29 dicembre ed il 3 gennaio 1619. p. 108.) — [85]: Tavarnik, 5 gennaio 1619. (Nella causa di Tamás Balásfi, p. 112—113.) — [86]: 5 gennaio 1619. (Nella causa di Tamás Balásfi, p. 113—114.) — [88]: Tavarnik, 8 gennaio 1619. (Nella causa di Tamás Erdódi, p. 115—116.) — [92]: Tavarnik, 14 gennaio 1619. (p. 123.—126.) — [94]: Tavarnik, 20 gennaio 1619 (Nella causa di Péter Balassa, p. 128—129.) — [96]: Tavarnik, 21 gennaio 1619. (p. 133—134.) — [97]: Tavarnik, 25 gennaio 1619. (p. 134—135.) — [99]: Tavarnik, 25 gennaio 1619. (Nella causa di Benedek Pathai, p. 137—138.) — [100]: Tavarnik, 29 gennaio 1619. (p. 138.) — [101]: Tavarnik, 1 febbraio 1619. (p. 139—141.) — [103]: Tavarnik, 1 febbraio 1619. (p. 142—143.) — [104]: Tavarnik, 20 febbraio 1619. (p. 143—145.) — [105]: Tavarnik, 20 febbraio 1619. (p. 145.) — [106]: Tavarnik, 20 febbraio 1619. (p. 145—148.) — [109]: Tavarnik, 23 febbraio 1619. (Nella causa di Újvár, p. 150—151.) — [110]: Tavarnik, 27 febbraio 1619. (Nella causa di Zsigmond Gyarmati Balassa, p. 151—152.) — [111]: Tavarnik, 28 febbraio 1619. (Nella causa di László Majtényi vescovo di Veszprém, p. 152—153.) — [112]: Tavarnik, 2 marzo 1619. (Nella causa di János Piber vescovo di Pécs, p. 154—155.) — [115]: Tavarnik, 6 marzo 1619. (p. 160—162.) — [116]: Komjáti, 10 marzo 1619. (p. 162—163.) — [117]: Komjáti, 10. marzo 1619. (p. 163—164.) — [118]: Komjáti, 10. marzo 1619. (nella causa di Erzsébet Czobor, vedova di György Thurzó, p. 164—165.) — [120]: Komjáti, 15 marzo 1619. (Nella causa di János Erdódi vescovo di Eger, p. 167.) — [121]: Komjáti, 15 marzo 1619. (p. 168—169.) — [122]: Komjáti, 18 marzo 1619. (p. 169—170.) — [123]: Komjáti, 22 marzo 1619

(Nella causa di János Erdódi, in questo tempo già vescovo di Győr, p. 170—171.) — [126]: Komjáti, 4 aprile 1619. (p. 174.) — [129]: Posonia, 16 aprile 1619. (p. 176—177.) — [131]: Nagy—Fedémes, 6 aprile 1619. (Nella causa di György Homonnai Drugeth, p. 177—178.) — [133]: Komjáti, 20 aprile 1619. (p. 179—180.) — [135]: Komjáti, 21. aprile 1619. (p. 181—182.) — [136]: Komjáti, 22 aprile 1619 (p. 182—183.) — [137]: Komjáti, 25 aprile 1619. (p. 183—185.) — [138]: Ex curia possessionis suae [Komjáti], 30 aprile 1619 (p. 185—186.) — [139]: Komjáti, 1 maggio 1619. (p. 186.) — [140]: Komjáti, 1 maggio 1619. (p. 187—188.) — [141]: Komjáti, 4 maggio 1619. (p. 188.) — [142]: Komjáti, 5 maggio 1619. (p. 189.) — [144]: Komjáti, 7 maggio 1619. (p. 191—192.) — [145]: Komjáti, 7 maggio 1619. (p. 192—194.) — [146]: Komjáti, 9 maggio 1619. (p. 194.) — [147]: Komjáti, 9 maggio 1619. (p. 194—195.) — [148]: Komjáti, 11 maggio 1619. (Nella causa di Miklós Eszterházy, p. 195—196.) — [150]: Komjáti, 13 maggio 1619. (p. 198—200.) — [151]: Komjáti, 15 maggio 1619. (Nella causa di Pál Apponyi, p. 200—202.) — [152]: Komjáti, 20 maggio 1619. (Nella causa di Pál Apponyi, p. 202—203.) — [153]: Posonia, 1619. Die Sancti Corporis Christi [30 maggio] (p. 203—204.) — [154]: Posonia, 31 maggio 1619. (p. 204.) — [155]: Posonia, 2 giugno 1619. (p. 204—205.) — [156]: Posonia, 3 giugno 1619. (p. 205—206.) — [158]: Posonia, 6 giugno 1619. (p. 207.) — [160]: Posonia, 9 giugno 1619. (p. 207—208.) — [164]: Posonia, 8. giugno, 1619. (p. 213.) — [165]: Posonia, 10. giugno 1619. (p. 213—214.) — [167]: Posonia, 18 giugno 1619. (p. 215—216.) — [169]: Posonia, 20 giugno 1619. (p. 217—218.) — [170]: Posonia, 20. giugno 1619. (p. 218—220.) — [171]: Posonia, 22. giugno 1619. (p. 220—221.) — [173]: Posonia, 24 giugno 1619. (p. 221—222.) — [174]: Posonia, 24 giugno 1619. (Nella causa di Márton Mórícz, p. 222—223.) — [175]: Posonia, 25 giugno 1619. (p. 223.) — [176]: Posonia, 25 giugno 1619. (p. 223—224.) — [178]: Posonia, 26 giugno 1619. (p. 225.) — [179]: Posonia, 29 giugno 1619. (p. 225—226.) — [180]: Posonia, 1 luglio 1619. (p. 226—228.) — [181]: Posonia, 3 luglio 1619. (p. 228—229.) — [183]: Posonia, 4 luglio 1619. (Nella causa di Gáspár Weglai Horváth, p. 230—231.) — [185]: Posonia, 4 luglio, 1619. (Nella causa di Imre Liptai, p. 231—233.) — [186]: Posonia, 6 luglio 1619. (p. 233—234.) — [187]: Posonia, 6 luglio 1619. (Nella causa di Miklós Eszterházi, p. 234—235.) — [190]: Posonia, 17. luglio 1619. (p. 236—238.) — [197]: Posonia, ? agosto, 1619. (p. 247—248.) — [199]: Posonia, 7 agosto 1619. (Nella causa di János Ostrosith, p. 248—249.) — [200]: Posonia, 13 agosto 1619. (Nella causa di Újvár, p. 249—251.) — [201]: Posonia, 13 agosto 1619. (p. 251—252.) — [202]: Posonia, 13 agosto 1619. (p. 252.) — [205]: Komjáti, 30. agosto 1619. (p. 255—257.) — [206]: Komjáti, 31. agosto 1619. (p. 257—259.) — *Ad Gratianum ducem Naxiae* [90]: Tavarnik, 13. gennaio 1619. (Nella causa di György Homonnai Drugeth, p. 118—120.) — [177]: Posonia, 28 giugno, 1619. (p. 224.) — *Ad dominum ab Hoffkircher* [9]: Posonia, 7 luglio 1618. (Nella causa di Péter Forgách, p. 8—9.) — *Ad praepositum Jászóviensem* [27]: Komjáti, 11 agosto, 1618. (p. 34—35.) — *Ad cardinalem K(h)leslium* [7]: Posonia, 23 giugno 1618. (p. 6—7.) — [19]: Tavarnik, 17 luglio 1618. (p. 20—22.) — *Ad Nicolaum Komorowsky* [2]: Posonia, 1. giugno 1618. (p. 2.) — *Ad ducem de Parma* [26]: Komjáti, 10 agosto 1618. (Nella causa di Ádám Forgách, p. 33—34.) — *Ad archiducem Leopoldum* [191]: Posonia, 20 luglio 1619. (p. 238—239.) — [194]: Posonia, 24 luglio 1619. (p. 243—244.) — [195]: Posonia, 26 luglio 1619. (Nella causa di Péter Koháry e Péter Forgách, p. 244—245.) — [196]: Posonia, 31. luglio 1619. (p. 245—247.) — [198]: Posonia,

2 agosto 1619. (p. 248.) — [207]: Komjáti, 31 agosto 1619. (Nella causa di Pál Apponyi, p. 259—261.) — [208]: Komjáti, 1 settembre 1619. (p. 261—263.) — [209]: Komjáti, 1. settembre 1619. (p. 263.) — [210]: Komjáti, 4 settembre 1619. (Manca l'indirizzo, p. 263—264.) — [211]: Komjáti, 4 settembre, 1619. (Manca l'indirizzo, p. 264—265.) — [212]: Senza l'indicazione del luogo [Komjáti?], senza l'indicazione della data [1619?] (Manca l'indirizzo, p. 265.) — *Ad cardinalem Olomucensem* [172]: Posonia, 13 (23.?) giugno [1619?] (p. 221.) — *Ad Stanislaum Lubomersky* [58]: Galgóc, 3 dicembre 1618. (p. 72—73.) — *Ad dominum a Meggau* [53]: Tavarnik, 17 ottobre 1618. (et ad Johannem Molardt, p. 64—66.) — [56]: Komjáti, 25 novembre 1618. (p. 69—70.) — [75]: Galgóc, 9 dicembre 1618. (p. 91—93.) — [95]: Tavarnik, 20. gennaio 1619. (p. 129—133.) — *Ad Johannem Molardt* [22]: Komjáti, 5 agosto 1618 (p. 26—28.) — [23]: Komjáti, 5 agosto 1618. (p. 28—30.) — [33]: Komjáti, 19. agosto 1618. (p. 42—43.) — [41]: Komjáti, 28 agosto 1618. (p. 50.) — [50]: Tavarnik, 7 ottobre 1618. (p. 61.) — [53]: Tavarnik, 17 ottobre 1618. (et ad dominum Meggau, p. 64—66.) — [80]: Tavarnik, 17 dicembre 1618. (p. 99—101.) — [91]: Tavarnik, 13 gennaio 1619. (p. 121—123.) — [93]: Tavarnik, 19 gennaio 1619, (p. 126—128.) — [107]: Tavarnik, 20 febbraio 1619. (p. 148—149.) — [108]: Tavarnik, 22 febbraio 1619. (p. 149.) — [119]: Komjáti, 13 marzo 1619. (p. 165—167.) — [127]: Senza l'indicazione del luogo [Posonia] 1619 [?] (p. 174—176.) — [128]: [Posonia], 1619. (p. 176.) — *Ad nuncium apostolicum* [64]: Galgóc, 7 dicembre 1618 (p. 80—81.) — *Ad papam* [62]: Galgóc, 7 dicembre 1618. (Nella causa di Tamás Balásfi, p. 76—78.) — *Ad regem Poloniae* [1]: Posonia, 1 giugno 1618. (Nella causa di Imre Thurzó, p. 1.) — [3]: Posonia 2 giugno 1618. (p. 2—3.) — [16]: Komjáti, 13 luglio 1618. (p. 15—17.) — [18]: Komjáti, 14 luglio 1618. (Nella causa di Márton Bonchidai, p. 19—20.) — [20]: Komjáti, 19 luglio 1618. (p. 22—24.) — [31]: Komjáti, 14 agosto 1618. (Nella causa di Imre Thurzó, p. 40—41.) — [37]: Komjáti, 24 agosto 1618. (p. 46—47.) — [57]: Galgóc, 3 dicembre 1618. (p. 71—72.) — [134]: Komjáti, 20 aprile 1619. (p. 180—181.) — [189]: Posonia, 4 luglio 1619. (p. 235—236.) — [192]: Senza l'indicazione del luogo [Posonia?], 19 luglio 1619. (p. 239—241.) — *Ad dominum Potharmb* [130]: Posonia, 16 aprile 1619. (p. 177.) — *Ad Georgium Rueber* [8]: Posonia, 28 giugno 1618. (p. 7—8.) — *Ad regem Sclavoniae* [98]: Tavarnik, 25 gennaio 1619. (p. 135—137.) — *Ad Fridericum a Teuftenpach* [157]: Posonia, 5 giugno 1619. (p. 206—207.) — *Ad Stanislaum Thurzó de Bethlenfalva* [162]: Posonia 8 giugno (p. 209—211.) — *Ad Heinricum Mattheum a Turri* [82]: Tavarnik 29 dicembre 1618. (p. 105—107.) — [159]: Posonia, 7 giugno 1619. (p. 207.) — [161]: Posonia, 8 giugno 1619. (p. 208.) — [163]: Senza l'indicazione del luogo [Posonia?] 8 giugno 1619. (p. 211—212.) — [166]: Posonia, 12 giugno 1619. (p. 214—215.) — [168]: Posonia, 18 giugno 1619. (p. 216—217.)

Lettere scritte a collettività, ad istituzioni

Ad status et ordinesque (!) Austrae [4]: Senza l'indicazione del luogo [Posonia?], 17 giugno 1618. (p. 4.) — *Ad cancellarium Hungaricum* [78]: Tavarnik, 14 dicembre 1618. (p. 96—97.) — [102]: Tavarnik, 1 febbraio 1619. (p. 141—142.) — [114]: Tavarnik, 5 marzo 1619. (p. 158—159.) — *Ad cardinales Romanos* [63]: Galgóc, 7 dicembre 1618. (p. 78—80.) — *Ad comitatus regni* [124]: Komjáti, 23 marzo 1619. (p. 171.) — *Ad 4 cancellarios primarios regiae Maiestatis* [184]: Posonia, 4 luglio 1619. (p. 231.) — *Ad Secretum Sacr. Caes. Reg. Consilium* [113]: Tavarnik, 5 marzo 1619. (p. 155—158.) — [203]: Posonia,

13 agosto 1619. (p. 252—253.) — *Ad magnum procuratorem Csakoviensem et capitaneum Novoforesens* [36]: Komjáti, 24 agosto 1618. (p. 45—46.) — *Ad dominos barones Germanos* [17]: Komjáti, 13, luglio 1618. (p. 17—19.) — *Ad deputatos statuum atque ordinum Evangelicorum* [43]: Komjáti, 15 settembre 1618. (p. 52—53.) — *Ad tres status Evangelicos* [143]: Komjáti, 7 maggio 1619. (p. 189—191.) — *Ad praefectus camerarum Montanarum* [204]: Posonia, 13 agosto 1619. (p. 253—254.) — *Ad tres status politicos marchionatus Moraviae* [149]: Komjáti, 13 maggio 1619. (p. 196—198.) — *Ad liberar et regias civitates regni Sclavoniae* [59]: Galgóc, 3 dicembre 1618. (p. 73—74.) — *Ad regem Sclavoniae* [69]: Galgóc, 8 dicembre 1618. (p. 86—87.) — Infine in questa sede facciamo menzione che l'unico scambio di lettere *estraneo* del libro epistolare è il seguente: *Heinricus Mattheus a Turri ad palatinum* [81]: Czwettl, 5 dicembre 1618. (p. 102—105.)

Nome di persone e di località geografiche nominate nelle lettere, ma che non raffigurano come destinatari, rispettivamente non si presentano nei titoli (con riferimento alle pagine del manoscritto):

Altham, Joannes ab 235, — Pál Apponyi 200, 202, 259, — Tamás Balásfi 75, 76, 109, 112, 113, 209, — Péter Balassa 128, — Zsigmond Balassa 83, 151, 223, — Gábor Bethlen 63, — Márton Bonchidai 19, — Erzsébet Czobor, (vedova di György Thurzó) 164, — János Czobor 194, — István Daróczy 43, — András Dóczy 89, János Erdődy 167, 170, — Tamás Erdődy 115, — Miklós Eszterházi 84, 195, 216, 234, — Ádám Forgách 33, — Péter Forgách 5, 8, 244, — György Homonnai Drugeth 31, 56, 57, 118, 177, — la fortezza di Kékkő 11, — Péter Koháry 244, — Bálint Lépes 213, — Imre Liptai 231, — László Majthényi 152, — Márton Móricz 222, — István Nyári 229, — János Ostrosith 248, — Miklós Pálfi 204, 221, — Benedek Pathai 137, János Piber 154, — György Rákóczy 61, — Pál Rédey 116, — György Széchy 114, — Imre Thurzó 1, 40, — Kristóf Thurzó 55, — Szaniszló Thurzó 87, — István Török 38, — la fortezza di Újvár 12, 17, 37, 44, 45, 49, 59, 150, 225, 249, 260, — Varasd 54, — Gáspár Weglai Horváth 230.

Infine, per assicurare l'integrità dobbiamo rammentare che in questa nostra comunicazione non s'abbiamo occupato con i seguenti due libri epistolari apografi della collezione Batthyány: 1. *lettere del re Mattia* (Categoria V. Titulus IV.b), poichè questa raccolta di lettere, insieme alle lettere di Esztergom saranno presentate separatamente; 2. *corrispondenza di Antal Verancsics, vol. 1—5*. (Categoria V. Titulus IV. g.), perchè l'elaborazione di questa collezione richiede grande tempo. Il titolo del manoscritto è il seguente: „Epistolarium Antonii Verantii quondam E(pisco)pi Agriensis et tandem Strigoniensis Archi-Ep(isco)pi, ac Hungariae primatis, ad diversos et diversorum ad eundem.” La raccolta in cinque volume rilegato in quattro contiene tutt'insieme 3608 pagine, delle quali il 1. volume contiene 1084 pagine, il 2. volume 605, il 3. volume 653 ed il volume 4. *rispettivamente* 5. pagine 1266.

Restauro di manoscritti musicali del Seicento e del Settecento

La Sezione Storica del Museo Nazionale Ungherese nel periodo della prima guerra mondiale acquistò per la Sezione Musicale della Biblioteca Nazionale Ungherese Széchényi la cosiddetta raccolta di Bártfa. I manoscritti musicali provenienti dalla biblioteca della chiesa parrocchiale S. Egidio di Bártfa, già nel tempo dell'acquisto furono gravemente deteriorati. La prima descrizione sullo stato di questi documenti fu fatta nel 1883 da Jenő ÁBEL, il quale per scopi di elaborazione compulsò il patrimonio bibliografico della biblioteca. Si legge nella sua descrizione, che i lavori di ricostruzione della chiesa si svolsero giusto nel tempo del suo soggiorno a Bártfa. Questi lavori lo impedirono sensibilmente nella sua ricerca:

„... nell'angusto, muffoso e freddo locale della biblioteca, in mancanza di sedia e di tavola si è dovuto collocare i vecchi fogli — umidi dall'acqua di pioggia condotta a causa dei recenti lavori di rinnovamento appunto sopra l'armadio — sul davanzale della finestra malamente chiusa.”¹

I fogli di musica avranno dovuto essere in uno stato ancora più misero dei libri. Di ciò è testimonio il bibliotecario Otto GOMBOSI, il quale nel suo saggio intitolato: *Die Musikalien der Pfarrkirche zu St. Aegidii in Bártfa* (Berlin, 1929.) scrive:

„Während die Bücher wenigstens gegen Beschädigung einen gewissen Schutz fanden, waren die Musikalien nicht nur den Menschen, Mäusen und Motten, sondern auch der Nässe ausgeliefert. Als ich die seit dem Jahre 1916 im Schranke ruhenden Bücher herausräumte, fand ich kaum ein einziges Manuskriptblatt an richtiger Stelle, und manche Bände waren bereits gänzlich verfault und zerfallen. Jede Berührung kostete unwiederbringlich verlorene Zeilen, und manches Wertvolle war nicht mehr zu retten.”²

I manoscritti, di cui si fa menzione, nel periodo dell'acquisto, insieme al patrimonio librario furono collocati in un armadio costruito nell'era gotica tarda.

Ricapitolando le descrizioni che si trovano nelle opere citate, si può stabilire che i fogli musicali — le note — manoscritti della cosiddetta raccolta di Bártfa

¹ Jenő ÁBEL: *A bártfai Sz. Egyed temploma könyvtárának története* (La storia della biblioteca parrocchiale S. Egidio di Bártfa). Bp. 1885.

² Op. cit. I. I. Confr. ancora: GOMBOSI: *Quellen aus dem 16—17. Jahrhundert zur Geschichte der Musikpflege in Bartfeld und Oberungarn*. Ung. Jahrb. Bd. 12. Berlin—Leipzig. 332. p.

Fogli restaurati dalla raccolta di Bártfa
(Volume Ms. Mus. Bártfa 1. Discantus I.)

hanno subito il grave danneggiamento quasi 90 anni fa: quando si sono completamente inumiditi e — siccome in tempo opportuno non si pensò ad un disseccamento e si mancò di effettuare le dovute cure — le muffe incominciarono il loro lavoro distruttore. A questa devastazione si sono associati non solo alcuni batteri, amanti dell'umidità, ma anche parassiti, anobi e roditori. La maggioranza delle note si sono addirittura infradiciate, imputridite e si sono ridotti in polvere. Non sappiamo quanti manoscritti sono stati così distrutti interamente senza che si sia potuto (nemmeno) pensare alla loro salvezza.

Il primo restauro del materiale venuto in possesso della Biblioteca Nazionale Ungherese Széchényi fu eseguito solo durante il corso dell'anno 1957. In questo periodo però non tutti i manoscritti sono andati a finire nelle mani dei restauratori. Così due grandi scatole piene di frammenti estremamente deteriorati, attesero la loro buona sorte.

Per incarico dell'Istituto di Musicologia dell'Accademia Ungherese delle Scienze, il professore di musica, il Sig. Robert Árpád MURÁNYI ha assunto l'interessante, ma alquanto difficile compito, di esaminare e di elaborare il materiale. Dopo di ciò i restauratori della Biblioteca Nazionale Ungherese Széchényi hanno incominciato all'esecuzione del non meno interessante e difficile compito: la disinfettazione, il restauro, la preservazione dei manoscritti. Si è dovuto dunque mettere il materiale deteriorato in condizioni, di poter eseguire lo studio, l'elaborazione scientifica dei manoscritti.

Molti frammenti sono stati ricavati da copertine di libri, distaccandoli da altri materiali cartacei. Si è dovuto ripulirli e solo dopo l'esecuzione si è potuto iniziare il restauro quanto al volume "Ms. Mus. Bártfa 1" Discantus I., si trattava di un colume in pessimo stato. Il ricupero del manoscritto di colore bruno oscuro, attaccato interamente dalle muffe e quindi agglutinatosi in un'unica massa, sbocconcellata ai margini, monco, disgregato — sembrava un compito disperato. Ogni presa in mano cagionava nuovi spezzettamenti ai margini, nuovi danneggiamenti. Il manoscritto non fu difeso ne da alcuna legatura e non aveva nemmeno una pagina di custodia. Secondo la datazione della prima pagina l'opera consistente di otto libri per voce, fu iniziata il 1° settembre dell'anno 1665.

Già durante il primo esame del materiale divenne palese che il manoscritto non si può restaurare coi metodi tradizionali, usati in simili casi. La carta in questione non avrebbe tollerato il trattamento umido, il materiale di cellulosa disassimilato dalle muffe si sarebbe dissolto e distrutto. D'altronde esso aveva assolutamente bisogno di disinfettazione, di nettamento e si dovevano distaccare le pagine, le quali nella loro sostanza fibrosa divennero più molli, più rilassate come la carta assorbente; infine fu indispensabile il completamento della sostanza fibrosa interamente disassimilata della carta, la sostituzione dei materiali di riempimento e di gelatina. Nel frattempo si doveva badare che il manoscritto sia sottomesso, solo al più meno possibile, al minimo trattamento fisico e chimico per evitare ulteriori insostituibili perdite. Sembrava che il trattamento più delicato sia il procedimento con fogli di polietilene, dunque il procedimento di placaggio (laminazione).³ Siccome l'apparecchio laminatore della Biblioteca Nazionale Ungherese Széchényi ancora non funzionava, col

³ L'apparecchio di laminazione coll'aiuto di una forte pressione e del calore il foglio trasparente di polietilene si „fonde” nella carta stessa.

cortese permesso del direttore generale dell'Archivio Nazionale Ungherese, il dott. Győző EMBER, lo svolgimento tecnico del procedimento si è potuto portare a termine nel Laboratorio di Restauro dell'Archivio stesso.

Il primo compito fù il disfacimento accorto dei fogli del manoscritto. Questo procedimento è avvenuto coll'aiuto di affilatissimi bisturi di finissima lama. Dopo di ciò i singoli fogli distaccati sono stati posti su carta d'filtraro e si effettuò la impaginatura, per assicurare la conservazione dell'originale ordine di successione delle pagine. In seguito, con molta cautela, si tolse dai singoli fogli il ruvido insudiciamento superficiale, le più resistenti muffe, le larve degli Anobidi ed i tritumi.

Dopo di ciò i singoli fogli posti sempre su carta da filtro, coll'aiuto di un pennello morbido sono stati impregnati di disinfettanti e di detergenti a reazione neutrale sciolti in alcool.

Consecutivamente, — sempre tra carte di filtro — i singoli fogli sono stati posti sotto lieve pressione, poi i fogli sono stati ricompresi tra i cilindri riscaldati dell'apparecchio di laminazione. Con ciò le pagine già soffici nella loro struttura si sono prosciugate ed hanno ricevuto una forma più solida, più consistente, cosicchè in seguito il delicato materiale con più sicurezza si è potuto prendere in mano.

In questa fase del restauro anche il ricercatore, il signor MURÁNYI si è potuto associare ai lavori. La sua meta fù che in base ai testi dei libri relativamente conservati, egli possa stabilire l'attinenza dei circa 150—200 per lo più minori frammenti. Distesi i singoli documenti su fogli di polietilene, i frammenti trovati si son potuti collocare al posto giusto, immobilizzandogli lievemente ai fogli stessi, per evitare ormai il pericolo del disguido e dello spostamento. Questo lavoro di composizione durò diversi mesi e coll'andar del tempo un numero sempre maggiore di frammenti si è potuto collocare a posto originale. Il lavoro esigeva e da parte del ricercatore e del restauratore non solo grande competenza ma anche pazienza e prudenza. Ciascun documento fù posto su di un foglio di polietilene, dopo di ciò fù fissato, quindi è diventato manovrabile ed è stato ricoperto sul recto con finissima carta giapponese di adeguato spessore e colore, tagliata su opportuna misura. Con questa finissima carta giapponese trasparente, posta sui fogli si son potuti rinforzare i margini consumati. I diversi strati sono stati fissati negli angoli. Terminati questi lavori di preparazione si è potuto iniziare il procedimento di placaggio (laminazione) prima su un lato, sul verso. L'altra parte, — il recto — fù coperta con carta giapponese che aveva spessore corrispondente a quello della carta originale.

Con la conservazione delle parti complementari, integrative, le sovraccendenze sono state tolte coll'aiuto di bisturi ed allontanate. Questo lavoro si è effettuato su una tavola con superficie di vetro illuminato dalla parte inferiore.

Compiuti questi lavori, anche su questo lato della pagina si è posto il foglio e la carta giapponese trasparente, poi il „sandwich” si è messo nell'apparecchio laminatore, che la polietilene fece fondere nella superficie. Con questo procedimento si è potuto rinforzare, coll'aiuto del foglio di polietilene e della carta giapponese, in senso molteplice le superfici indebolite e si è potuto integrare secondo le originali misure le parti mancanti. In ultimo i margini sono stati tagliati in tondo, si è potuto formare le segnature ed infine si è potuto rilegare il manoscritto.

Si son conservati tutti i frammenti, dunque anche quelli che non si è potuto collocare in qualche pagina del volume, inglobati tra carta giapponese e fogli

di polietilene. Questi frammenti furono rilegati — come appendici — al volume del manoscritto.

Il manoscritto musicale così restaurato, considerato in pratica dai ricercatori già alla fine dell'Ottocento (ABEL) ed all'inizio del Novecento (GOMBOSI) inatto all'elaborazione, dopo un paziente e complesso lavoro che durò circa nove mesi, ora di nuovo è diventato leggibile, atto ad esser studiato, fotografato. Il prezioso documento nello stato odierno per un futuro imprevedibile sta a disposizione dei ricercatori.⁴

⁴ Anche in questa sede ringraziamo la permissione. Siamo grati anche per le fatiche della direttrice del Laboratorio, la Signora Lola HASZNOS e dei suoi collaboratori, i quali con i loro consigli esperti e col loro aiuto collegiale hanno fiancheggiato il nostro lavoro.

A Rákóczi-induló Liszt Ferenc három kéziratában

Az Országos Széchényi Könyvtár zenetörténeti gyűjteménye LISZT három olyan kéziratát őrzi, amely a Rákóczi-indulót, illetve annak egy részét zongora-átíratban tartalmazza.

E három kézirat közül az eddig ismert adatok szerint az a legkorábbi, amely az induló első nyolc ütemének emléklapszerű feljegyzését tartalmazza.¹ Az emléklap ajánlásában megnevezett személyről nincs közelebbi adatunk.

Időrendben a következő az a kézirat, amely az egész induló zongora-átíratát tartalmazza;² ez a kézirat annak a feldolgozásnak a fogalmazványa, amelyik 1847-ben Wienben C. HASLINGER kiadásában, LISZT magyar témafeldolgozásainak első ciklusában a *Rhapsodies hongroises — Magyar rhapsodiák* VI. füzet 13. számaként jelent meg. A kézirat csak az első (nehezebb) átírat anyagát tartalmazza.

A harmadik kézirat tartalma mindeddig nem volt kielégítően meghatározva.³ A hivatalos adatok szerint ez a kézirat — akárcsak az előbbi — az 1906. évben egy bécsi antikvárius-cégtől (GILHOFER és RANSCHBURG) vétel útján került a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. A bekötőtábla előlapjára felragasztott leírás alighanem a nyomtatott antikvár-katalógusból kivágott rész, mely szerint a kézirat tartalma: „Das berühmte Orchester-Arrangement des Rákóczy-Marsches in den ersten Entwürfen”, vagyis a Rákóczi-induló híres zenekari feldolgozásának első vázlatai. Az Országos Széchényi Könyvtár zenetörténeti gyűjteményének nyomtatásban megjelent kézirat-katalógusa mindössze ennyit közöl: „Rakoczy-Marsch. Zg. Eredeti kézirat. 4 lev. 2. r.”⁴

Már a kézirat futólagos átolvasása során kitűnik, hogy nem zenekari vázlatról, hanem jellegzetesen zongora-tételről van szó. Erre utal számos ujjrend, de legfőképpen az a tény, hogy a kézirat egész anyaga zongorán két kézzel játszható. A tétel sok helyütt öncélú virtuóz mozzanatai is ezt a tényt igazolják. Az induló hősi, harci jellegét kidomborító viharos futamok és tremolók a tételt leginkább LISZT 1840 körüli zongora-stílusába utalják. („Grandes Etudes pour

¹ Ms. mus. 16. Keltezése és ajánlása: „13 Janvier 1841 Bruxelles — pour Monsieur Felix Bogaert”.

² Ms. mus. 23. Az utolsó lap alján LISZT feljegyzése: „Bey Carl Hasl. in Rhodaun”. A Haslinger cég tulajdonjoga 1842-ben az apa, Tobias halála után fiára, Carlra, valamint özvegyére szállt. Ld. WEINMANN, Alexander: *Wiener Musikverleger und Musikalienhändler von Mozarts Zeit bis gegen 1860*. Wien, 1956, 32–33. l.

³ Ms. mus. 22. A gépi számozású 4. lap alsó jobb szélén Liszt kézírásával ez áll: „Graben — 1122” (a házzám alá van húzva). Ezen a helyen köszönöm meg KECSKEMÉTI Istvánnak, hogy a kéziratokra vonatkozó kutatásaimban messzemenően segítségemre volt.

⁴ LAVOTTA Rezső: *Zenei kéziratok II: Kézírtos zeneművek*. Bp. 1940. 117. l.

le Piano”: Raabe-jegyzék 2a, valamint „Etudes d'exécution transcendante d'après Paganini”: Raabe-jegyzék 3a.) Erről a zongora-stílusról írta R. Schumann, hogy aligha akad a világon 4–5 zongoraművész, aki meg tudna ezzel birkózni. A kézirat anyagában említést érdemel az induló elé komponált öt ütemnyi tematikus bevezetés, továbbá az induló első szakaszának, valamint a Trió-rész első szakaszának variált megismérlése, végül az induló átfogalmazott visszatérése, ami lezárás előtt beletorkollik a 13 ütemnyi kódába. Ez utóbbi a LISZT harmóniavilágára jellemző nagyterc-lépcsővel indul: A-dúr/fisz-moll, Cisz-dúr/b-moll, F-dúr/d-moll.

A kézirat a Rákóczi-induló könnyebb zongora-átiratából („leichtere Version”) is tartalmaz egy részt, mely a Trió-rész első szakasza után abbamarad. A Trió-rész középső szakasza hiányzik, az első szakasz pedig — a kéziratban még meglévő ütemek I—X számozásából következtetve — változatlan visszatérésben került volna sorra. Eszerint a kézirat nem teljes és így az sem tűnik ki belőle, hogy LISZT a könnyebb verzióban az induló-főrész változatlan vagy variált visszatérését tervezte-e, s hogy ezt a verziót kódával, vagy anélkül zárta volna-e le. Ennek a kéziratnak az anyaga nem azonos a nyomtatásban megjelent kiadások egyikével sem, amelyek a Rákóczi-indulót LISZT feldolgozásában tartalmazzák. A kézirat egyik lapjára írt bécsi cím pontosan A. PENNAUER zene-műkiadóé, akinek a cége 1833 óta DIABELLI & Co. vállalkozásába ment át.⁵ LISZTnek a Rákóczi-indulóból alkotott feldolgozásai közül egyik sem a Diabelli-cég kiadásában jelent meg. Ezek a tények egybevágóan azokkal az adatokkal, melyek LISZTnek a Rákóczi-indulóhoz fűződő kapcsolatairól az 1839/40. év fordulója körüli időből rendelkezésünkre állnak. LISZT az indulót legelső alkalommal Pozsonyban, az 1839. december 20-i hangversenyén ráadásként játszotta.⁶ Pesten az 1840. január 4-i hangversenyén a közönség szünni nem akaró tapsait szintén a Rákóczi-induló eljátszásával köszönte meg.⁷ A legérdekesebb adat azonban arról szól, hogy a cenzúra ugyanebben az időben megtiltotta a Rákóczi-induló LISZT-től eredő zongora-átiratának a kinyomtatását, pedig azon sem felírás, sem bármiféle szöveg nem volt, kivéve a forte- és piano-jelzéseket.⁸

A szóban forgó kézirat zongora-stílusa, a DIABELLI-cég bécsi címének rájegyzése és a fent idézett harmadik levélrészlet egybevetéséből arra kell következtetnünk, hogy ez a kézirat az indulónak LISZT-től eredő zongora-átiratai közül a legkorábbi verziókat tartalmazza, melyek 1839/40 fordulóján készültek, de ebben a formában akkor nem jelenhettek meg.

A kézirat datálását még egy adat is alátámasztja. Nemrég (1969) jelent meg egy német LISZT-gyűjtő kiadásában az a magyar témákra épített LISZT-kompozíció, melynek kéziratát a szerző ALBERTI grófnak dedikálta.⁹ A doborjáni „Liszt-Werke-Sammelstelle” tulajdonában levő kézirat első oldalának nyomtatásban közölt hasonmása ugyanolyan 20 soros, harántvonalzású kottapapírt és ugyanolyan sebtiben, sok áthúzást tartalmazó kézírást mutat, mint a

⁵ WEINMANN *i. m.* 30. l.

⁶ LISZT levele D'AGOÛLT grófnéhoz, Pest, 1839. dec. 25. Közölte D. OLLIVIER. *Correspondance de Liszt et de la comtesse D'AGOÛLT*, Paris: 1933, I. köt. 340. l.

⁷ LISZT levele D'AGOÛLT grófnéhoz, Pest, 1840. jan. 6. Uo. 350. l.

⁸ LISZT levele D'AGOÛLT grófnéhoz, Pozsony, 1840. jan. 23. Uo. 363. l.

⁹ E kiadványról szóló kritikai közléseimet ld. a *Musica* (Bärenreiter, Kassel) 1970. évi 2. füzet 153–154. lapján.

Handwritten musical score on ten staves. The notation is dense and includes various musical symbols such as notes, rests, and clefs. There are several instances of crossed-out or heavily scribbled-out sections, particularly in the middle and lower parts of the page. The handwriting is in black ink on aged, slightly textured paper. At the bottom right, there is a handwritten signature or name, possibly "Sulán", followed by the number "1122".

1. kép. Liszt: Rákóczi induló. Ms. mus. 22, 4. Országos Széchényi Könyvtár

The image displays a page of handwritten musical notation for the 'Rákóczi-induló' by Liszt Ferenc. The score is written on three staves. The notation includes various notes, rests, and dynamic markings. A prominent handwritten signature, 'Liszt Ferenc', is written across the middle of the staves. Below the staves, there is a rectangular library stamp with the text '1906. IV. 30. SZ.' and a circular stamp with the text 'KÖNYVTÁR' and '1906'. The paper shows signs of age and wear.

2. kép. Liszt: Rákóczi induló. Ms. mus. 23. 8°. Országos Széchényi Könyvtár

Rákóczi-induló szóban forgó kézírata. ALBERTI gróf neve annyiban segít hozzá mindkét kézirat datálásához, hogy ez a név kizárólag 1839. október 26 és 1840. február 22 között fordul elő Liszt leveleiben.¹⁰

A budapesti, Ms.mus. 22 jelzetű, kiadatlan kézírattól az első, HASLINGER-kiadású verzióig vezető szálakra az a LISZT kezétől eredő egy lapnyi zenei kézirat-töredék vet világot, amelyet a berlini Deutsche Staatsbibliothek 8642. sz. alatt őriz. Ez a töredék az induló Trió-részének első szakaszát olyan átíratban tartalmazza, amely a budapesti kézirat könnyebb változatú formájával nagyrészt megegyezik. Továbbá: a berlini kézirat ugyanennek a résznek a variált ismétlésével folytatódik, mégpedig olyan változatban, ami a budapesti kézirat első (nehezebb) verziójával ezen a helyen csaknem teljesen megegyezik. Ez utóbbi ütemek a HASLINGER-kiadásban megjelent mindkét verzió megfelelő helyének az előfutárai.

LISZTnek a Rákóczi-indulót tartalmazó feldolgozásai közül a budapesti Ms. mus. 22 jelzetű kézirat anyaga ebben a verzióban kiadatlan maradt. A szerző utóbb mégis fontosnak tartotta, hogy az indulóhoz fűződő első emlékeire a nyilvánosság előtt nyomtatásban is rámutasson. Amikor az induló újabb zongora-átíratának két verziója LISZT magyar dallamfeldolgozásainak első ciklusában 1847-ben már megjelenhetett, akkor LISZT a címlap után a dedikációt tartalmazó lapon ezzel zárta a nevek felsorolását: „... hálás-lovagi-emlékül Pesten töltött 1840 évi Január hónapra”. Ez lehetett a budapesti Ms.mus. 22 jelzésű kézirat dátuma is.

A kézirat kiadásának 1840. januári betiltása, majd 1847-ben átdolgozott formában történt megjelenése nem az átdolgozáson, hanem bizonyára a politikai viszonyok terén időközben beállott változásokon múlhatott. Így lett ez a LISZT-kézirat egyben kortörténeti dokumentum.

ZOLTÁN GÁRDONYI

Der Rákóczi-Marsch in drei Liszt-Handschriften

Die Musikhistorische Abteilung der Nationalbibliothek Széchényi Budapest besitzt drei Manuskripte von der Hand Franz LISZTS, deren Inhalt die Bearbeitung des Rákóczi-Marsches bildet.

Das Ms. mus. 16, ein Gedenkblatt, datiert vom 13. Januar 1841 in Bruxelles, enthält die ersten 8 Takte des Marsches für Klavier. Über die Person des in der Widmung genannten Monsieur Felix BOGAERT ist nichts näheres bekannt.

Das Ms. mus. 23 ist das Konzept jener Bearbeitung für Klavier, welche im Jahre 1847 in Wien bei Haslinger im VI. Heft als Nr. 13 der »Rhapsodies hongroises« gedruckt wurde. Diese Bearbeitung ist die früheste gedruckte Version, welche den Rákóczi-Marsch in Liszts Klavierfassung enthält. Die damit zusammen erschienene erleichterte Fassung ist in diesem Manuskript nicht enthalten.

Das Ms. mus. 22 ließ sich bisher nicht näher bestimmen. Es wurde im Jahre 1906 als »... Orchester-Arrangement ... in den ersten Entwürfen« erworben. Der 1940 gedruckte Handschriftenkatalog der Sammlung verzeichnet das Stück richtigerweise als Klavierfassung. Die Bearbeitung des Rákóczi-Marsches durch LISZT wurde in dieser Fassung aber nie gedruckt. Sowohl der Inhalt wie auch das Äußere der Handschrift lassen die-

¹⁰ Ld. a LISZT—D'AGOÛLT levelezés id. kiadása I. köt. 269—391. lapját, valamint PRAHÁCS Margit: *Franz Liszts Briefe in ungarischen Sammlungen*. Bp. 1966. 6. sz. levelet.

selbe in die Kategorie der Konzepte einordnen. Trotzdem ist die Absicht der Veröffentlichung dadurch belegt, daß an einem der Blätter die Adresse des Wiener Musikverlegers DIABELLI & Co. mit LISZTS Eigenschrift aufgezeichnet ist. Das Manuskript enthält auch eine — leider unvollständige — »leichtere Version«. Der überaus virtuose Klaviersatz der vollständigen Version deutet auf Liszts Stil um 1840. Notenpapier und Schriftzüge sind auffallend ähnlich jenem Manuskript, das als Privatdruck im Jahre 1969 als frühe Version einer LISZT-Komposition ungarischen Charakters veröffentlicht wurde und dessen Entstehung um die Jahreswende 1839/40 zu setzen ist.

LISZT hat den Rákóczi-Marsch gerade um diese Zeit in sein Repertoire aufgenommen. Sein Brief an die Gräfin D'AGOÛLT vom 23. Januar 1840 berichtet davon, daß die Zensur die Drucklegung des von LISZT bearbeiteten Rákóczi-Marsches verboten hatte. Es ist demnach höchst wahrscheinlich, daß der Inhalt des Ms. mus. 22 und Liszts früheste, bisher unveröffentlichte Klavierfassung des Rákóczi-Marsches identisch sind.

HUSZTY SÁNDOR

A Természetrajzi Füzetek alapítása (1877)

A XIX. század második felében indult el a munkamegosztás a magyar természetrajzi tudományban. A késésnek okát politikai és társadalmi helyzetünkben kell keresni. Közelebről pedig abban, hogy ennek a külföldön már régóta virágzó tudománynak Magyarországon nem volt hazai szaknyelve és önálló folyóirata. A természetrajz csekély számú magyar képviselője többnyire idegen forrásra támaszkodva írt összefoglaló rendszerező műveket vagy forrásokat ültetett át magyar nyelvre. Saját kutatásai részeredményeit vagy belföldi rokontémájú szakfolyóiratokban, esetleg múzeumi periodikákban vagy, ami kevésbé szolgálta a hazai természeti kincsek feltárását, külföldi szakfolyóiratokban tette közzé.

De ez az állapot nem lehetett tartós. Számos jel mutat arra, hogy Magyarországon egyszerre és szinte robbanásszerűen indult meg a fejlődés, mely sikertelen kezdeti kísérletek után végül is megteremtette az új publikációs lehetőségeket. Több mint véletlen, hogy azonos időben, 1877-ben indult két természetrajzi szakfolyóirat az ország két sarkában. Kolozsváron KANITZ Ágost saját költségén kezdte kiadni — némi tétovázás után — a *Magyar Növénytani Lapokat* és éltette másfél évtizeden át. Budapesten pedig két évi ellenállást legyőzve indította útnak HERMAN Ottó a *Természetrajzi Füzeteket* a Magyar Nemzeti Múzeum természeti tárának orgánumaként, mely huszonöt kötetten keresztül viselte ezt a nevet. Csak azután vette fel a ma is élő *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* címet és képviseli a külföld előtt a Természettudományi Múzeum tudományos munkásságát.

Mivel a *Természetrajzi Füzetek* egyesítette a zoológiát, botanikát, mineralógiát és paleontológiát, elért színvonala, magas tudományos igénye és elismerő külföldi fogadtatása miatt ezt tekintjük a magyar természetrajzi tudomány, ezen belül a zoológia első önálló szakfolyóiratának.

A *Természetrajzi Füzetek* létrejöttét — nyugodtan állíthatjuk — első szerkesztőjének, HERMAN Ottónak köszönheti. Rendíthetetlen hite a magyar tudományosság jövőjében, makacs akarata, pazarló munkaereje kényszerítette ki a folyóirat elindítását és tartotta fenn, amíg már nélkülözhetetlenné vált.

HERMAN Ottó tudományos pályafutása 1864. május 1-én indult el, midőn konzervátorként alkalmazta őt BRASSAI Sámuel a kolozsvári múzeumban. Vizsgálódásait a pókok ivarszerveiről már korábban Bécsben kezdte, de eredményét csak *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei*-ben publikálta először. 1871-ben a múzeumot, 1873-ban Kolozsvárt hagyta el és egy osztrák entomológus hívására Bécs felé indult. De a magyar fővárosnál nem mehetett tovább, mert elébe állott SZILY Kálmán akadémikus és a Természettudományi Társulat titkára, meg FRIVALDSZKY János, a Magyar Nemzeti Múzeum állattárának

igazgatója. Együttes erővel rábírták a Társulat vezetőségét, hogy bízza meg HERMAN Ottót a magyarországi pókfauna kikutatásával és monográfiájának elkészítésével. Ezzel a megbízással utazott tovább Bécsbe HERMAN Ottó és folytatta félbemaradt kutatásait a Naturalienkabinetben. Csábították ott eléggé a maradásra, de vállalt kötelességét bevégezte és 1875 februárjában készen benyújtotta a Társulatnak a pókfauna I. kötete kéziratát.¹

Nemcsak az osztrák természettudósok, de kiszemelte őt már FRIVALDSZKY János is, s midőn HORVÁTH Géza távozott a Múzeumból, aki egyébként innen indult el a magyar entomológiai tudomány csúcsai felé, felszólította HERMAN Ottót, hogy adja be pályázatát az elhagyott állásra. 1875. március 1-én érkezett meg segédóri kinevezése a minisztériumtól évi 600 forint illetménnyel és 200 forint lakbérváltsággal.²

Kolozsváron tanulta HERMAN Ottó a múzeumi munkát az utolsó magyar polihistorok közül is kiváló BRASSAI Sámuelnek keze alatt. De nemcsak azt, hanem példaadó emberséget is. Válságos pillanataiban nem egyszer a nagy öreghez mérte tetteit, hogy szegyént ne valljon. Ott Kolozsváron ismerte meg nehézségeit, de reménykeltő kilátásait is a természetrajzi tudomány megindulásának. BRASSAI Sámuelről vette a példát ahhoz, amit most az ország fővárosában meg akart valósítani. Mert benne lappangott a terve egy magyar állat- és növénytanai társulatnak, melynek eljövendő folyóirata lenne hivatva a társulat tudományos eredményeit megismertetni a külfölddel is.³

Két nagy intézménye volt akkor az országnak, mely anyagilag és erkölcsileg rendelkezett olyan adottságokkal, hogy segíthette a tudományos publikációk megjelenését: a Magyar Tudományos Akadémia és a Természettudományi Társulat. SZILY KÁLMÁN mindkettőben jelentős szerepet vitt. Ezért tárta fel először neki, patrónusának, tervét HERMAN Ottó. SZILY Kálmán még korainak ítélte a társulat megalapítását, de a folyóirat gondolatát rögtön magáévá tette. Meg is bízta HERMAN Ottót, hogy öntse elképzelését hivatalos formába, majd maga nyújtotta be az Akadémiához. A javaslat ott kedvező fogadtatásra talált.⁴

Első hallásra meglepő lehet SZILY Kálmán biztatása, ha ismerjük az előzményeket. Köztudomású volt, hogy 1874-ben az Akadémia tárgyalást foly-

¹ HERMAN Ottó levele HORY Bélának. Bécs, 1874. jan. 27. Magyar Tudományi Akadémia kéziratára (továbbiakban MTA). „Egyáltalán sok a kísérlet az itt marasztlásra. Nekem persze egy a dolgom, az: hogy a term. tud. társulattal szemben elvállalt kötelezettségnek eleget tegyek; mikor ez meglesz, jöhet akármi.”

² FRIVALDSZKY János levele HERMAN Ottónak, Bp. 1875. márc. 1. MTA. „Örömmel tudatom Önnel, hogy kinevezése ma érkezett le a Múzeumi igazgatósághoz; minek folytán reményilem, hogy nemsokára feljön Budapestre az esküt letenni és hivatalát elfoglalni.”

³ HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak. Forró, 1875. okt. 4. MTA. „Csak még annyit, tegnap kaptam meg a magyarországi Kárpátgyűlés eddig megjelent évkönyveit. Sok érdekes és tanulságos dolog van bennök — magyar és német nyelven, úgy amint Ön a magyar állat-növénytanai társulat leendő kiadványait tervezi. Adja az ég, hogy sikerüljön!”

⁴ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának. Bp. 1875. dec. 18. Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteménye (továbbiakban TTM). „A folyóirat úgy áll, hogy Janka, Kriesch és én meghívtunk az akadémiába, én pedig indokoltam Szily indítványát s a tervet kidolgoztam. Csak Szabó kelt ki a segélyezés ellen, utalt a földtani társulatra s elfeledte, hogy ez régen alakult, akkor t. i. a közönség még kínálkozott. A többi akadémicus mellette van, a tervet elismerőleg (!!!) jóváhagyták. Minthogy az ügyben (helyesebben pénzben) Csengeri dönt, tehát Szily felkeresi vasárnap, azután ismét m.p. döntő gyűlés lesz.”

tatott egy idegen nyelvű folyóirat kiadásáról, melyet évente bizonyos összeggel támogatna. De csak névtelenül, mert szabályai szerint kizárólag magyar nyelvű közléshez adhatja tekintélyét.⁵ Ugyancsak 1874-ben nyújtott be indítványt a Természettudományi Társulat decemberi választmányi ülésén FRIVALDSZKY János, KARL János, KRIESCH János, MARGÓ Tivadar és PETROVICS Gyula.

Azt javasolták, hogy a Társulat indítson egy folyóiratot 1875-ben *Állat-, növénytani Szemle (Közlemények a Magyar Fauna és Flóra köréből)* cím alatt időhöz nem kötött füzetekben. Szerintük szükség van ilyen folyóiraatra, mert nincs semmiféle szerv, mely a speciális magyar kutatásoknak hű képét adná, és az állat- és növénytan legfontosabb haladásairól beszámolna. A folyóirat különben elsősorban a magyar fauna és flóra kutatásának szolgálatában állana és így országos érdekű volna.⁶ Mindkét elképzelés zátonyra futott, mert csak részben felelt meg a kor követelményeinek. Az Akadémia munkásságáról tájékoztatta volna ugyan a külföldet, de csak az Akadémia munkásságáról. Vicinális érdeklődésű dolog és biztos bukásra ítélt. Aminthogy valóságosan is megbukott az 1877-ben megindított *Literarische Berichte aus Ungarn*, pedig HUNFALVY Pál programja bizalomgerjesztő, amikor az ország minden tudományos intézményét maga mögé állítva hírül adja, hogy ezek a jelentések „wollen die bisher vernachlässigte Pflicht fortan erfüllen, und nicht nur einem vielfach geäußerten Verlangen des Auslandes entsprechen, sondern auch unserem eigenen wohlverstandenen Interesse dienen. Die 'Berichte' werden in schlichter, objektiver Weise die Thätigkeit der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und ihrer Commissionen, des ungarischen Nationalmuseums, der Kisfaludy-Gesellschaft, der historischen, naturwissenschaftlichen und anderer Gesellschaften und Institute bekannt machen, die Werke einzelner Schriftsteller in längerer oder kürzerer Fassung besprechen und eine laufende Bibliographie mittheilen, endlich auch dasjenige, was im Auslande über Ungarn geschrieben wird, in möglichster Kürze berücksichtigen.”⁷ A Természettudományi Társulatlak javasolt folyóirat pedig csak magyar nyelven publikált volna.

Így talán most már érthető, hogy miért találkozott a vidékről a fővárosba tévedt múzeumi őrségéd folyóirat alapító terve olyan pozitív fogadtatással az elfogulatlan tudósok körében. A feltörekvő magyar természetrajzi tudomány súlyát és értékét mérhetné le ez a folyóirat a világ tudományosságában. S ha megállta helyét, Magyarország természeti kincseinek korszerű tudományos feltárása kezdődhetnék el.

1875 decemberében foglalkozni kezdett az Akadémia a HERMAN Ottó benyújtotta javaslattal. Meghívta tárgyalásra JANKA Viktort, a botanikust, KRIESCH Jánost, a zoológust és a javaslattevő HERMAN Ottót. Ő hirtelenében összeütötte a folyóirat tervezetét is, mely a *Magyar Flóra és Fauna* nevet viselte volna. Ugyancsak ő indokolta a tárgyaláson a javaslatot, amelyet el is fogadtak.

⁵ HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak, Bp. 1874. febr. 26. MTA. „Ekkor jelent meg mint Retter in der Noth, egy élelmes német, Lintner a 'Pester Lloyd' tud. referense, ki megkönyörülván a tudós akademikusokon, elvállalta egy ily értesítő kiadását német nyelven az akademia cége nélkül, ha az akademia évenként egy-két ezer forinttal segélyezi. Nagy most hát az öröm Izraelben, és az akademiai palota környékén az europai hírnév és dicsőség álomképei kísértének.”

⁶ GOMBOCZ Endre: *A királyi magyar Természettudományi Társulat története 1841–1941.* Bp. 1941. 226. p.

⁷ *Literarische Berichte aus Ungarn I.* 1877. 5–6. p.

Ezek után már csak a folyóirat költségeinek biztosítása maradt volna hátra. Hogy minél gyorsabban határozzon az Akadémia és utalja ki a pénzt, személyesen és hivatalos időn kívül, vasárnap kereste fel SZILY Kálmán otthonában CSENGERY Antalt, aki akkor az Akadémia másodelnöke és könyvkiadói bizottságának is vezetője volt. A baráti megbeszélés alig hozott több eredményt a semminél: ígéretet csupán. Mivel 1875 lassanként eltelik, pénzt már nem tud adni az Akadémia, várjanak a következő esztendő költségvetési tárgyalásáig. HERMAN Ottó is türelemre intette magát.⁸ Lezajlott a költségvetési tárgyalás 1876 márciusában, de a folyóiratra nem szavaztak meg hitelt. Erre bizony nem számított HERMAN Ottó. Utóbb már sejtette, de ki nem mondta, hogy tervének bukását aligha okozta az anyagiak hiánya. Nem kevésbé érintette érzelmileg lehangolóan az elutasítás a közreműködésre korábban vállalkozó tudósokat sem. Hiszen a szakág legkiválóbbjai adták nevüket a folyóirathoz. A botanikusok közül HAZSLINSZKY Frigyes, JANKA Viktor, SIMKOVITS János, STAUB Mór. A zoológusok névsora, ha lehet, még fényesebb: CSATÓ János, ENTZ Géza, FRIVALDSZKY János, HORVÁTH Géza, KRIESCH János, MOCSÁRY Sándor.⁹ Az indulatosabbja, mint pl. HORVÁTH Géza, akár az eszmét is megtagadta volna az Akadémia szűkkeblűségének láttán: ha nem kell a magyar tudós tudományos dolgozata itthon, majd elfogadják azt külföldön.¹⁰ Mások, a megfontoltak pedig óvatossá váltak.

Csak HERMAN Ottó nem ingott meg.¹¹ Kutathatta volna ugyan az elutasítás okát, hiszen felkínálta neki erre a nyilvánosságot GYULAI Pál a lapjában, a *Budapesti Szemlében*.¹² De ő a folyóiratot akarta. Mert a sajtópárviadalban talán bebizonyítja egyesek tagadó akadémioskodását, de az Akadémia határozatát ezzel nem tudja megváltoztatni. Helyette inkább a Természettudományi Társulathoz folyamodott.¹³

⁸ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának. Bp. 1875. dec. 25. TTM. „A folyóirat dolgában jövő szerdán ülésezünk, de nem hiszem, hogy sikerrel, mert az akademia budgetje csak márcziusban tárgyalatik s addig függőben marad az ügy és — egyelőre elkésett.”

⁹ HERMAN Ottó folyóirattervezete 1875. MTA.

¹⁰ HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak. Forró, 1876. ápr. 23. MTA. „Sajnálom, végtelenül sajnálom, hogy a folyóirat ügyében nekem lett igazam, s hogy megszületnie lehetetlen. Quid tunc? — Én azt mondom: jobbra át! Dolgozzunk ott, ahol lehet, azaz: külföldön.”

¹¹ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának. Doroszló, 1876. máj. 12. TTM. „Ami a folyóiratot illeti: magam akartam, hogy ne jöjjön létre, mert kezeim munkáim által még kötve vannak s én csak úgy remélhetem a sikert, ha 1–2 éven át teljes erővel és kizárólagosan foglalkozom vele. Mert az úgy van, hogy a budapesti erők substituálnak, ha reájok szorulnék.” Doroszló, 1876. jún. 14. TTM. „No különben még nem haldoklunk. Csak legyek én ismét szabad ember, jöjjön létre a folyóirat úgy amint én azt tervezem, majd csinálunk élénkséget eleget.”

¹² HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának, Bp. 1876. márc. 2. TTM. „Ha az indítvány elbukik, úgy ószkor más oldalon kezdem bolygatni ú. m. a Gyulai 'Szemléjében', melyben a tér fel van ajánlva. A baj gyökerét igen jól látom, de most még nem mehetek neki, mert kevés a föld a talpam alatt.”

¹³ HERMAN Ottó levele CSATÓ Jánosnak, Bp. 1876. nov. 6. TTM. „Eluntam én már azt az örökös 'folyóirat vajudást' a subventio koldulással együtt. Arra adom a fejemet, hogy a dolgot mellékletképen a Term. tud. Közlöny szárnyai alatt indítom meg, s ha látom, hogy munkaerő és érdeklődés dolgában elég erősek vagyunk, hát könnyű dolog lesz önállóan talpra állani.” Ebben a szakaszban *Közlemények a magyar állat- és növénytan köréből* (*A Term. tud. Közlöny szakszerű melléklete*) lett volna a címe. Ha évenként nyolcszor ki tudna adni egy ívnyit, novemberben szerkesztené a revút a külföld számára.

Benyújtotta tervezetét 1876 novemberében. Indokolása már rövidebb volt s főként azt a különbséget hangsúlyozta, amiben eltér a FRIVALDSZKYÉk ajánlotta laptól: a magyar természetrajzi tudomány külföldi információs esz-koze lenne és elismertetné annak eredményeit. Ezáltal megőrizné a közlések prioritását. Tehát nem passzívan, hanem aktívan lépne be a világ tudományosságába. Új címet is keresett a folyóiratnak, ami kiterjeszti és lezárja témakörét. Így született a *Természetrajzi Lapok* név.

Ehhez a Társulatnak benyújtott javaslatához már költségvetést is készített. Beszerezte a nyomda és litográfus árajánlatát. Számításának alapja az évenként 12 íves, műmellékletekkel díszített kiállítás volt 200 példányban. A költségeket részletezve látni kell, hogy már kialakulóban volt a hivatásos tudósok köre, azoké, akik számítottak tudományos munkásságuk ellenértékére.

A szöveg nyomdaköltsége 320 forintot tett volna ki, éppen annyit, amennyit a litográfus kér a táblák elkészítéséért. Írói tiszteletdíjként 20 forintot tervezett ívenként, míg a szerkesztő honoráriumát egy összegben, 300 forintban állapította meg az egész kötet elkészítéséért. Ez az összeg nem kevés és nem is sok. 300 forint HERMAN Ottó félévi fizetése a Múzeumban. De alaposan meg kell dolgozni érte, mint később látjuk. Egy évfolyam előállításának költségére tehát 1180 forint szerepelt a tervben, melyből csaknem a fele a tiszteletdíjakra esett. Ez az 1180 forint, egybevetve a múzeumi alkalmazottak fizetésével, alig két segédőr bérének felelt meg.¹⁴

A költségvetésből az is rögtön kiderül, hogy miért kellett volna a Társulat anyagi segítsége. A folyóirat ráfizetéssel készül. Mert ha évi 4 forintos előfizetésért — ahogyan tervezte — minden kötetre akadt volna előfizető, akkor 800 forint folyik be. Ebből a lap adminisztrációját is fedezni kell. Viszont csak ez a számítás lehet reális, hiába kecsegtette a Társulatot HERMAN Ottó kifogyhatatlan, de most mégis alaptalan optimizmusával, hogy az előfizetésekből befolyó és a lap előállítása után fennmaradó összeget majd a kiállítás fényének emelésére és az idegen nyelvű szemle bővítésére lehet fordítani. A biztos ráfizetést a Természettudományi Társulat nem vállalta. Bár HERMAN Ottó terve mellett SZILY Kálmán kardoskodott, akinek a Társulat anyagi fellendítésében szerzett ma is elévülhetetlen érdeme bizony kevés volt ahhoz, hogy az akadémikusok ellenállását megtörje a Társulaton belül. Mert alig lehet kétséges, hogy ezen az ellenálláson bukott meg a Társulathoz HERMAN Ottó alapítási terve, nem pedig az anyagi kockázat vállalásán, hiszen akkor a Társulat már gazdag volt.

Szólni kell a honorárium dolgáról is. FODOR József akadémikus mondta 1886 elején a Természettudományi Társulat közgyűlésén: „Nálunk alig van egy-két állás, amely szerény megélhetést biztosít a tudósoknak; s aki ama állást elfoglalja, tudja és látja, hogy akár munkálkodik, akár nem, az anyagi elismerés, sőt jóformán az erkölcsi is, ugyanegy marad. Mi biztassa, mi serkentse tehát nálunk a tehetséges embert a fáradságos tudományos búvárkodásra?” Tíz esztendővel korábban sem lehetett másképpen.

A magyar természetrajzi tudomány képviselői, akik főfoglalkozásként, tehát hivatásszerűen munkálkodtak, hosszabb-rövidebb ideig a Múzeum alkalma-

¹⁴ HERMAN Ottó folyóirattervezete 1876. MTA. A csupán szándéknak maradt terv helyébe született és átfogalmazott javaslat benyújtása a Társulathoz, annak elutasítása és PULSZKY biztató fogadtatása kb. egy hét alatt zajlott le nov. 6-tól nov. 14-ig.

zottai voltak. A fizetésükből bizony elég nehezen tudtak volna megélni, ezért más munkát is kellett vállalniok, amivel fenntarthatják magukat. A tudós számára ezt a munkát a kutatás végén a publikáció jelentette. Az anyagi kényszer némelyikőjüket vándorlásra bírta. TREFORT miniszter ugyan ajánlott más módot a jövedelem emelése helyett, hogy elkerülje a múzeumi alkalmazottak migrációját, midőn erről FRIVALDSZKY János panaszkodott neki: „Elég szép állásuk van, vegyenek el gazdag lányokat. Bizony az én segédfogalmazóimnak sincsen több fizetésük, de akik úgy segítenek magukon, hogy gazdag családokból nősülnek; tegyenek hát így a múzeumi tisztviselők is.”

HERMAN Ottó tisztában volt azzal, hogy egy frissen induló folyóirat ingyen nem fog kapni magas nivójú tudományos dolgozatot a természetráji beérkezett művelőitől. Egyrészt mert a lapnak még nem lehetett hírneve, melyre büszkeséggel hivatkozhat a szerző. HERMAN Ottónak ez lett volna az első folyóirata és senki sem tudhatta, milyen szintre fogja emelni. Másrészt a honorárium biztosította volna versenyképességét, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia, de a Természettudományi Társulat is díjazta a folyóiratában közölt cikkeket. A kezdő kutatókat pedig igényes munkára serkenti a tiszteletdíj.

A Természettudományi Társulat elutasító döntése el is kedvetlenítette egy pillanatra HERMAN Ottót. Most még nem panaszkodott róla. Inkább magyarázkodott, hogy maga sem bánja, amiért így történt, mert véleménye szerint bajos lett volna a Társulatnál megnyugtató módon megszervezni a lap dolgát. Szerinte a közösködés csak bonyolította volna az amúgy is bonyolult ügykezelést. Meggyőződése, hogy szakfolyóiratot csak önállóan szabad fenntartani. Indokolásnak ugyan mindez elfogadható lehetett a világ előtt, de a fanyar tárgyilagosság nem vitte előre a folyóirat dolgát.¹⁵

Nem maradt más lehetőség számára, mint a Magyar Nemzeti Múzeum, az anyaintézet, melynek munkatársa volt. Most már elpanaszolta a lap körüli kudarcait PULSZKY Ferencnek, a Múzeum igazgatójának. Főnöke az anyagi fedezetet ajánlotta fel vigasztalás helyett. Jócskán meglepődött HERMAN Ottó, hiszen gondolni sem mert arra, hogy a pénzügyi nehézségekkel szüntelenül hadakozó Múzeum pénzt tudna teremteni a folyóiratra. Megtörtént mégis és bizton állíthatjuk: PULSZKY Ferenc érdeme, hogy felismerve a vállalkozás nagy jelentőségét, megteremtette feltételeit a *Természetráji Füzetek* elindulásának 1877-ben.¹⁶

De míg valóságosan is megindult, addig sokat kellett tenni HERMAN Ottónak a szűkre zsugorodott időben. Első megbeszélésükön megbízta őt a Múzeum igazgatója a terv és költségvetés kidolgozásával. Elképzelése szerint a folyóirat a Természettudományi Társulatnak ajánlott *Természetráji Lapok* címen indult

¹⁵ HERMAN Ottó levele CSATÓ Jánosnak. Bp. 1876. nov. 14. TTM. „A dolog más alapon indul. A term. tud. társulat ügyvitelét még inkább complicálni nem tanácsos; másfelől pedig üdvös, ha egy hézagpótló, szakszerűsége törekvő vállalat a lehető önállóság alapján áll.”

¹⁶ HERMAN Ottó levele CSATÓ Jánosnak. Bp. 1876. nov. 14. TTM. „Igy jön az — hogy röviden tájékoztassam — miszerint Januar hóban megjelenik első füzete a 'Természetráji lapoknak' mint szakközvege a m. n. múzeum természetráji osztályának, a múzeum költségén. Felkarolja a leíró állat- növény- föld és ásványtant. Ad felévenként egy európai culturnyelven szerkesztett Revue't, a külfölddel való kapcsolat létrehozására. Elfogadja az egyes adatot, a legapróbb Notizet is, és gondot fordít a *műmellekletekre*. Szerényen bár, de díjaz. A folyóirat évnegyedes és előfizetésre is bocsáttatik.”

volna, mely hivatalos orgánuma lesz a Múzeum természetrajzi osztályának, tehát anyagát a leíró állat-, növény-, ásvány- és földtan köréből meríti. Mindezzel együtt alapelveit is elfogadta PULSZKY Ferenc, amiket összegezni egyetlen mondatban is lehet: utat törni az egészségesebb szellemnek a magyar természetrajzi tudományban.

Szerkesztési koncepciója hasonló fogadtatásban részesült. Negyedévenként jelenik meg majd a folyóirat és a minden félévben publikált összefoglaló idegen nyelvű szemelvénnel megteremti a kapcsolatot a külfölddel is. Azt sem kellett sokat bizonygatni PULSZKY Ferencnek, hogy csalogatni kell még a munkatársakat. Rögtön beleegyezett, hogy műmellékletek is díszítsék a folyóiratot és a közlésre elfogadott tanulmányokat honorálják.

Hamarosan tetet öltött a terv, mikor a folyóirat anyagi alapját is lerakta PULSZKY Ferenc. 1600 forint dotációt helyezett kilátásba évenként. A reméltet jóskán felülhaladó anyagi segítség bátrabb gazdálkodásra serkentette a szerkesztőt. Legelsőnek a honoráriumon emelt és 20 forint helyett 30 forintot biztosított ívenként a közreműködőknek. Mindezek fejében viszont rekordidő alatt, 1876. december 10-ére elkészíti a programot az előfizetési felhívással együtt és az első füzetet 1877 január közepén megjelenteti.¹⁷

A munkatársak toborzásához kétségtelenül hozzájárult az emelt honorárium, hiszen a Természettudományi Társulat csak 24 forintot fizetett ívenként. De a pénz nem old meg mindent. HERMAN Ottó felkérésére 1875-ben szívesen jelentkeztek a közreműködők. Amikor azután az Akadémia megtagadta támogatását a folyóirathoz, a Társulat pedig még a formát is felrúgva hátafordított neki, közülük nagyon sokan visszahúzódtak. JANKA Viktor botanikuson, HORVÁTH Géza rovarászson kívül alig maradt valaki, akire a szerkesztő számíthatott volna.¹⁸ A pártatlan szerzők cikkét meg a fürgébb laptulajdonos szippantotta el előle.¹⁹

HERMAN Ottó dolgát még az is megnehezítette, hogy JANKA összekapott BORBÁS Vincével, a magyar botanika akkor bontakozó egyik legnagyobb alakjával.²⁰ BORBÁS ellenfelei rá akarták bírni HERMAN Ottót, hogy annak dolgozatát ne fogadja el közlésre, különben ők vonulnak vissza. Ez bizony ultimátum volt. Annál szigorúbb, mivel a születendő folyóiratban JANKA Viktor lesz a növénytan szakszerkesztője. Kétségtelen, hogy BORBÁS Vince sértődékeny, épp ezért indulatos természete sokakban ellenkezést váltott ki, de tehet-

¹⁷ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának. Bp. 1876. nov. 27. TTM. „All right! Ezer hatszáz forint dotatio; ívenként honorarium 30 frt; szemle németül szerkesztve, de minden nyelvnek nyitva; kitűnő szellem; dolgozat q. s.”

¹⁸ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának. Bp. 1876. jan. 26. TTM. „Önön és Jankán kívül talán csak Straub fejtené ki némileg rendszeres, tartós munkálkodást. A kis doctor teljesen passiv és rosszkedvű, amióta a T. T. Közlönyben ismét azt mondták, hogy első szülöttje 'költőies' volt. No már, uram, mi négyecskén nem húzhatjuk éveken át a szellemi tárgonzát, ha még oly nemes is.”

¹⁹ HERMAN Ottó levele CSATÓ Jánosnak. Bp. 1876. dec. 14. TTM. „Janka mutatott nekem egy Kánitz-féle levelet, amelyből látom, hogy Kánitz már örülhet egy czikknek, holott én várhatom még az ígértet! Nem szeretném, hogy az első füzet nevét nélkülözze s épen ezért kérem, méltóztat minél előbb bár mily rövid közléssel boldogítani.”

²⁰ HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak. Forró, 1876. jan. 14. MTA. „Hát a botanikusok már meg vannak nyerve a tervnek? Mint hallom, Janka és Borbás összekaptak. A részleteket nem tudom, mert a Vasárn. Újságon kívül ez idő szerint más belföldi lapot nem olvasok.”

ségét senkisé megtagadhatta. HERMAN Ottó felülemelkedett a haszontalan és kicsinyes marakodáson. Csak a mű tudományos értékére és az ígéretek tudósra tekintett és megtagadta a bojkottot. Rövid idő múltán HERMAN Ottó ítélete bizonyult igaznak, mert a két kiváló botanikus kibékült egymással, s attól fogva mindketten szenvedélyesen karolták fel a folyóirat ügyét. Az idő távlatában, amikor a tudománytörténet már érték szerint helyére tette az alkotókat és alkotásaikat, lényegtelen közjátéknak tűnik ez a marakodás. HERMAN Ottó akkor sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított neki és szerfelett elégedett volt az indulatok elültével. Meg is jegyezte, hogy a kellemetlen társasági kapcsolat jobbra fordulásának jobban örül, mint bármi másnak. Tudta ő azt, ha megindul a lap, sok dolgon javítani fog, s máris itt van a két botanikus.²¹ Ez a nagyra értékelt kibékülés azonban már csak a *Természetrzaji Füzetek* első számának megjelenése után történt. Előbb még be kellett tölteni a visszavonult közreműködők helyét, újjakkal pótolni őket.

Ez ugyan már a szerkesztés dolga s HERMAN Ottó most harcra szállt legkönyörtelenebb ellenfelével, a vállalt és vészesen közeledő határidővel. Legelőször lelkesült levelekkel riasztotta azokat, akik a folyóirat lappangó korszakában is megmaradtak mellette és bekérte kész dolgozataikat, vagy korholta további munkára biztatva azokat a kishitűeket, akiket maga mellett érzett. Igazából az első füzet kéziratanyagának összegyűjtése még nem okozott nehézséget HERMAN Ottónak. 1875 óta mindegyik munkatársával őriztetett egy-egy cikket a folyóiratának. Nem akart csupán egyedül szerepelni.²² Az első füzet tartalmi értékét már megmérte, azzal nem lesz semmi baj. Ezután csak az következhet, hogy kiállításában is elsőrangúan mutakozzék be, s együttesen áttörje a közönség ellenállását. Ehhez pedig hírt kellett adni magáról.

Elkészítette és kinyomatta a programot az előfizetési felhívással: ez mindekihez szólt.

„A magyar nemzeti múzeum túl van a vajúdas korszakán s köszöni ezt annak az erélyes kéznek, mely igazgatását jelenleg intézi. Itt az idő, hogy a legmagasabb szellemi érdekek ápolására hivatott nemzeti intézetnek azon osztályai is, melyek a dolog természeténél fogva legtovább kellett, hogy küzdjenek a rendezés technikai részével, végre reálélphetnek a szellemi munkálkodás azon terére, a melynek betöltésére hivatva vannak. E tér nagy, mivelése súlyos munkával jár; de e munka magasztos, mert a civilizáció föltételeinek nagy része tőle függ. E munka azon nagy probléma megoldására törekszik, melyet *természetnek* nevezünk. A megoldás attól függ, hogy a természet három országában nyilatkozó tünetek felismertessenek s az emberi elme felfogásához képest megértessenek s az emberiség szellemi és anyagi léte javára gyümölcsözőkké tétessenek. A feladat egész nagyságában az emberiség összességét illeti, és épen azért kötelessége, mert érdeke is minden egyes nemzetnek, hogy a maga részét átvegye. A *Természetrzaji füzetek* megindítására a mondottak buzdítottak.

De buzdított egy más körülmény is. A kötelesség és munkafelosztás felfogása, úgy, a mint azt az imént érintettük, bár mily helyes, mégis csak eszményi! A gyakorlati élet gyakorlati eredmények szerint becsül! És ha van nemzet, mely a gyakorlati eredmények által való támogatásra nagyon is reászorul, úgy a magyar nemzet bizonyára az! Mert ha törekszünk a civilizáció követelményeinek eleget tenni, noha körünkben reámutathatunk

²¹ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézáknak, Bp. 1877. febr. 20. TTM. „Lám Borbás és Janka már megférnek, mind a kettő passioval van az ügy mellett. Én e kellemetlen társadalmi viszonyok jóra való fordulásának jobban örülök, mint bármi másnak!”

²² HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézáknak, Bp. 1877. júl. 19. TTM. „Az ígért közérdekű cikket lesve várom, előre is örvendek neki, mert tárgya érdekes s engem felment attól, hogy mindig a füzet élén henczegjem.”

eredményekre is, mégis tény az, hogy a kultúrnépek legnagyobb része, melynek véleményétől sok érdekünk függ, sem minket, sem eredményeinket nem ismeri, vagy a mi még sokkal rosszabb *eredményeinkkel együtt félreismer*. E szomorú tény a nemzet minden gondolkozó fia érzi, és érzi azt is, hogy *ez ellen tennünk kell: hogy gondoskodnunk kell oly közvetítő közegekről, a melyek tudományos törekvéseinknek azon részét juttassák érvényre a kultúrnépek előtt, a mely rész szerint a szellemi élet színvonala becsülteik. Ez rajtunk múlik. Evvel is számoltunk, a midőn a Természetráji füzetek kiadását elhatároztuk.*"

Nehéz ma már megmondani, hogy mikor változtatta HERMAN Ottó a folyóirat címét *Természetráji Lapokról Természetráji Füzetekre*, de az olvasóközönségnek így mutatkozott be.

Megszerkesztette a közreműködőknek szóló felhívást, de ezt már litografálva. A mondanivalója most főként adminisztratív jellegű. A szerzőknek nyilatkozniok kell, kívánják-e, hogy értekezésük kivonata, illetőleg fordítása a revűben megjelenjék. Mert a szerkesztőség ebben a tekintetben csak arra vállalkozik, amit fizikai ereje megbír, tehát a rövid közlések és adatok kivonatolására, illetőleg jelzésére. A nagyobb dolgozatok kivonatai, illetőleg fordításai minden esetben a szerzőket illetik, hiszen elsősorban ők képesek kiemelni mindazt, amit a dolgozatukban fontosnak tartanak. A szerkesztőség az értekezésekből csak öt különlenyomatot adhat; ha többet kíván, a költség a szerzőt terheli.²³

A munkatársaknak készült körlevélben kissé fennhéjázóan emlegetett szerkesztőség, mely kivonatol, lejegyez vagy fordít, bizony nem volt más csak maga HERMAN Ottó. És ezenkívül még mi mindent csinál. Panaszformán hangzik, mikor írja, hogy az elkészítés munkája alatt majd megszakad. Szinte görnyed az előkészítési munkák súlya alatt, össze is rogyott volna, ha néhányan nem dolgoznának a keze alá. A szerkesztőre nehezedik a levelezés, expedíció, revízió, nyomda, litográfus és még száz más.²⁴

A lap programjából egyébként mindent következetesen megvalósított. Persze nem sikerülhetett egyszerre. Csak a revű nyelvében tett utóbb engedményt, azt sem sajátmagától. Teret nyitott ugyan minden kultúrnyelvnek, míg végül a súlypontot a német felé engedte eltolódni. Aztán HORVÁTH Géza is, aki pedig legendásan került ezt a nyelvet, hozzáengesztelődött.²⁵

A Múzeum bőkezű dotációja nemcsak a honorárium emeléséhez segítette a szerkesztőt. 1 forinttal csökkentette az eredetileg tervezett és országosan bevett 4 forintos előfizetési díjat. Ezenkívül a példányszámot is növelhette. 500 levonatot rendelt a füzetekből a Franklin Társulat nyomdájánál. Szándékai voltak a nagyobb mennyiséggel, mert induláskor felhívására bizony csak 120 előfizető jelentkezett.

Nem kevés gondot okozott HERMAN Ottónak az illusztrációk dolga sem. Leíró tudományról lévén szó, az ábrázolásnak, a láttatásnak, ami a lapban illusztrációként tűnik fel, kiválóan fontos szerepe volt. Ezt már Kolozsváron felismerte. Tudott, hogy HERMAN Ottó különleges kézügyességgel bírt, s ezt a

²³ HERMAN Ottó körlevelei: program, előfizetési felhívás és a közreműködőket informáló 1876 TTM.

²⁴ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának, Bp. 1876. nov. 27. TTM; Bp. 1876. dec. 21. TTM.

²⁵ HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak. Kassa, 1878. márc. 1. MTA. „Czikkem kivonatát pár nap múlva küldöm a Revue számára — még pedig német nyelven. Az első évfolyamból ugyanis beláttam, hogy példám hiábavaló, nem talált követőkre s csak magam fújom francziául. Minek tegyem hát a Revuet csupa különczkedésből oly tarkává?”

tehetségét nem hevertette parlagon. Saját munkáihoz maga készítette a képeket, de szívesen segített azokon a természetbúvárokon, akiknek az ábrázolás képessége nem adatott meg. Természetes, hogy folyóiratának ábráit különösen nagy gonddal rajzolta meg.

Választania kellett a szerkesztőnek a fametszet és a kőnyomat között. A fametsző olcsóbban dolgozott, és dúcait a szöveg közé is el lehetett helyezni. Mégis inkább a kőnyomatos reprodukálás mellett döntött, pedig a táblák költsége éppen annyira rügött, mint a szövegnyomás. Sokszorosítani a magyar litográfusok közül is a legjobbat és legdrágábbat szemelte ki, GRUND Vilmost. Neki adta át rajzait, s az elsőrangúan el is készítette a négy táblát. Az ötödiket KRENNER külföldön rendelte meg.

Szólunk már a honorárium szerepéről a közreműködők toborzásában, ami egyben a tudományos munka serkentőjévé válik. Csaknem ugyanilyen lelkesítő kellett hogy legyen a táblamelléklet is. Bár semmiféle anyagi hasznot nem jelentett, mégis növelte a szerző büszkeségét, hangsúlyozta a mű értékét az a megbecsülés, ami az illusztráció elkészítésének anyagi áldozatában nyilvánult meg. Még hosszú ideig hat az illusztrált közlés csábító ereje. HERMAN Ottó mindegyik híradásában, ami a lap indulásáról kelt, a műmelléklet ígérését hangsúlyozza a nem hivatásos szerzők előtt. Az amatőröknek a szerzői honorárium csupán jelkép volt, hiszen szinte teljesen elfogyott az elszámolásnál, ha a szerkesztő az előfizetési díjat vagy a különlenyomatok árát kifogta belőle.

Tehát van elegendő példány az előfizetők kielégítésére. De még mindig marad jócskán. Ugyancsak kolozsvári emlékei megtanították arra, hogy a belföld érdeklődése el fog törpülni a külföldé mellett. De addig sem lehetett közömbös számára a folyóirat kiadásával elért anyagi eredmény. Ez a magyarázata annak, hogy előfizetőköt gyűjtött. Számadási mérlege sokáig veszteséget mutatna, ha csak ezeket a 3 forintokat számolgatná. Ezért a hiányt a cserébe kapott kiadványok árával pótolja. Tudnivaló, hogy a könyvtárak állományuk gyarapítására anyagi fedezettel gazdálkodnak. Ebből vásárolják meg a gyűjtőkörükben megjelent újdonságokat is. Hasonlóképpen szerzeményezett a Múzeum könyvtára. HERMAN Ottó terve az volt, hogy a *Természetráji Füzetekkel* széles körű csereviszonyt épít ki a rokon intézményekkel és a tőlük érkező kiadványokat eladja a Múzeum könyvtárának.²⁶

Ahogy sűrűsödött és gubancolódott a tennivalók fonala, egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a tárban, ahol meglehetősen szűken szorongtak, nem fogja tudni intézni a lap szerkesztését és adminisztrációját. Nekifogott hát, hogy önálló szerkesztőségi hivatalt teremtsen. FRAKNÓI Vilmos lakrészéből csíptek le neki két helyiséget. Egyikből lett a szerkesztőségi iroda, a másikba pedig maga HERMAN Ottó költözött be. Csak most tűnik talán apróságnak, akkor lényeges eredménynek számított, hogy a lap tekintélyének növelésére hivatalos levélpapírt is nyomathatott.²⁷

²⁶ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Géának, Bp. 1877. febr. 20. TTM. „No de ha a cserék jól mennek, akkor majd csikarok a könyvtár budgetjéből néhány száz forintot s fejlődhetünk.”

²⁷ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Géának, Bp. 1877. febr. 20. TTM. „Ha majd egyszer ismét ide vetődik, már nem fogadom a korcsmákban, hanem a múzeumi épületben, hol a Fraknói szállásából egy kedves kis szerkesztőségi és lakóhelyet csíptem el; ott pompásan lehet majd diskurálni.” HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak, Forró, 1877. márc. 8. MTA. „Örvendek a múzeumi hierarchiától szerzett vívmányán és bizony magam is szeretnék abban a kedélyes szerkesztőségi szobácskában minél előbb tisztelni.”

Az ilyen alapos, körültekintő szervezés és előkészület nem maradt hatástalanul. Maga a szerkesztő is azon igyekezett, hogy minél többen tudjanak róla bel- és külföldön. A várakozás egyre feszültebb, az együttérzés és bizalom jelei már előre mutatkoztak. Tudta és érezte HERMAN Ottó, hogy ezt a várakozást maradéktalanul ki kell elégítenie, a felfokozott elképzeléseket csak igazán fényes tartalmú és kiállítású folyóirattal lehet kielégíteni.

Összehordta az első füzet kéziratanyagát. Átadta a Franklin nyomdának. Az 1877 január közepére ki is szedte és kézbesítette a korrektúrát a szerkesztőnek. HERMAN Ottó szétküldte a szerzőknek a sürgető kéréssel, hogy a hónap végére kijavítva juttassák vissza. Azután a táblamelléleteket is átadta a nyomdának. Hamarosan elkészült az új folyóirat első száma és a szerkesztő február hónap első harmadában postára adta az előfizetőknek. Majd várta a hatást izgalom nélkül, csupán kíváncsian.

Bárki feltehetette a kérdést magának vagy másnak, hogy miért éppen HERMAN Ottó szerkessze a folyóiratot. Korban túlhaladta hivatali grádusát, iskolai végzettségében viszont lett volna mit a mulasztottakból pótolni. Tudományban viszont alig, mert TÖRÖK József debreceni professzor így is méltónak találta 1877 tavaszán arra, hogy az akadémikusok közé lépjen. HERMAN Ottó más-képpen látta a dolgot. Tiltakozott az ajánlás ellen és sohasem vállalta el az akadémiai tagságot. Tudományos elismerésének visszautasítása csak az irigykedők kérdéseire nem volt megnyugtató válasz. Az első füzet láttán sokan hitték, hogy azt bárki meg tudta volna csinálni.

Mióta HERMAN Ottó tudományos pályán működött, rövidlátás volt nem számolni vele, semmibe venni még inkább. Tettei állásfoglalásra kényszerítették az embereket. Kezdődött ez a *Természetráji Füzetekkel*. A magyar tudomány önzetlen művelői lelkesen forgatták az első füzet lapjait.²⁸ A megfontoltak sem tudtak ellene vetni semmit. Annál inkább felizgatta a rosszakaratókat és irigyeket. A feléje szálló indulat nemhogy elkedvetlenítette vagy megfélemlítette volna HERMAN Ottót, hanem inkább tüzelte, midőn a dicsérő szavak elhozták hozzá a becsmérőt is. „Minthogy a Pulszky családdal igen jó lábon állok, a múltkor értesültem, hogy a Krenner clique megkezdte ellenem az áskálódást, sőt Gyulai Pál is figyelmeztetett erre s mondta, hogy Pulszky avval torkolta le őket, hogy én már tettem, tegyenek ők is *jobbat*. Így nem bánja, ha leütnek, de áskálódásra nem ad semmit. Krenner a II. dik füzetnél mindent elkövetett, hogy a mineralógiával és a geológiával felsüljek, de Lóczy nélkül számított, ki olyan jellemes fiú, hogy örömem telik benne.”²⁹

Márciusban adott postára az első füzetből 230 példányt a maga ismerte, meg a hirtelenében gyűjtött társulatoknak és intézményeknek. A borítékra volt nyomtatva a cserefelhívás. „Mindazon tudományos testületek, társulatok és intézetek, amelyek a magyar nemzeti múzeum vállalatával csereviszonyba kívánnak lépni, tiszteletteljesen felkéretnek, hogy ezt *brevi manu* a cserepéldányok átküldésével eszközöljék. A Természetráji füzetek szerkesztősége a maga

²⁸ HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak. Forró, 1877. febr. 20. MTA. „Végre nagy nehezen írhatok Önnek is. Különben nyakig benne vagyok a tüdőgyulladásban már t. i. pátienseim tüdőgyuladásaiban s bizony szűken jut idő a privátpassziokra. De ha megkésve is, remélem azért hinni fog szavaim őszinteségének, midőn azt mondom, hogy az első füzet remekül sikerült és egészen meglepett. Szívemből gratulálok hozzá!”

²⁹ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának, Bp. 1877. ápr. 15. TTM.

cserepéldányát rögtön útnak indítja.”³⁰ A szöveget HORVÁTH Géza fordította franciára. Nem véletlenül. HERMAN Ottó akár rögtön is fogalmazhatta volna a cserefelhívást német nyelven, hiszen nyelvtudása tökéletes. De ő az egész világnak szánta a lapját és akkoriban a természetrizj nemzetközi nyelvei között elől járt a francia. HORVÁTH Géza joggal elégedetlenkedett, hogy kevésnek érzi ezt a sovány külföldi propagandát, mert Németországon kívül alig tudnak róla valamit. Nem elég, ha csak a véletlenre bízta a folyóirat terjedését és ezzel hírnevét. A cserefelhívást így csak az olvashatja, akinek a füzet már a kezében van. Mindig a fiatalabb vállalkozáson van a sor, hogy kockáztasson és megtegye a közeledő lépéseket.³¹ Nem kellett biztatni HERMAN Ottót, mindjárt meg is kérte tőle néhány jelesebb „poloskász” adressét.

A külföld visszhangját már izgatottan várta. Most dől majd el, nem értékelte-e túl a magyar természetrizj tudományt. Természetes, hogy az első füzet nem ébreszthetett általános figyelmet. Égyelőre csak pompás külsejét dicsérik. Négy év mindössze a programadásra, a jelentkezésre. Benne megrázó tudományos eredményt nemigen tárhatott a világ elé a magyar természetrizj. Még a második füzet is csak a honi kutatást szervezheti, tudománya nomenklatúrájához segíthet.

Mint minden bontakozó tudomány, a természetrizj is elsőnek a terminológiáját gyűjti össze, a közös nyelvet teremti meg. HERMAN Ottó programjában ehhez igazodva a műnyelv követte a bemutatkozást. Mondanunk sem kell, hogy megint BRASSAI Sámuel járt előtte példaként. De intésül is. Mert míg a kolozsvári múzeumigazgató élete végére öncélú nyelvészkedésbe rekedt, addig HERMAN Ottó csak eszköznek tekintette. Gyűjtötte, használta és formálta az állattani terminológiát, melynek feneketlen bányája csak a népnyelv lehetett.

Hanem baj lett az első füzet megjelenése után a szerkesztéssel. A technikai rész is lenyomja, fékezi HERMAN Ottót. De ezen még csak átlábolt volna, hanem a közreműködők fogyatkoztak meg nagyon. A hivatásos zoológusok tartózkodása még nem oldódott fel, a szerkesztő ellenfelei is mindent elkövettek, hogy támogatás nélkül maradjon. Ostromlott várként kiéhezhetni persze nem hagyta magát. Akár egymaga is teleírta volna a folyóiratot. De nem ez a célja. A visszavonultak helyét könnyen betölthetné, ha ideje és módja lenne a vidéken elzárt természetbúvárokat aktivizálni.³² Külföldi szerzők előtt is megnyitná a lap hasábjait. Csak ezt a kötetet tudja tiszteséggel befejezni, egyszerre rangot szerez a folyóirat és hírneve megszilárdul. HERMAN Ottó két évet adott magának erre, de nem kellett addig várnia.

A *Természetrizj Füzetek* külföldön is teljes sikert aratott. Az első reflexió szinte felmagasztalta, hiszen a DUBREUIL szerkesztette *Revue des Sciences Naturelles* francia szakfolyóirat 1878. májusi füzetében ismertette az egész kötetet. Csak az felhőzte a napfényes örömet, hogy ismertetését besorolta német és olasz szemléjébe. Nem is nyugodott addig HERMAN Ottó, míg a francia lap önálló magyar szemlét nem nyitott.³³

³⁰ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának, Bp. 1877. jan. 8. TTM.

³¹ HORVÁTH Géza levele HERMAN Ottónak, Forró, 1877. márc. 8. MTA. „Katterrel csereviszonyba léptem nemcsak, hanem ő egy igen sympathicus elismerő levelet intézett hozzám, amelyben még aféle is áll, hogy a német Vereinek kiadványait bizony megvertük volna.”

³² HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának, Bp. 1876. jan. 26. TTM.

³³ HERMAN Ottó levele HORVÁTH Gézának, Bp. 1878. jún. 17. TTM. „A francia *Revue des sciences naturelles* ez év májusi füzete a 'Revue Allemande et Italienne' rovatban

A francia visszhang-e vagy, ahogy HERMAN Ottó hitte, a revű szerzett hirtelen hírnevet a *Természetráji Füzetek*nek, nem tudhatni. De már 1878 közepeán messze Finnországból kér támogatást HORVÁTH Gézától REUTER, a kiváló rovarász a folyóirat megszerzéséhez, midőn rajta keresztül ajánlja művét cserébe HERMAN Ottónak. Sőt megkérdezi, nem lépne-e csereviszonyba a finn természetráji társasággal is. A hang változott meg egyszerre. Nem a fiatal vállalatnak kell többé ajánlkozni, hanem külföldi intézetek instálták és külföldi szerzők kínálták dolgozataikat közlésre a szerkesztőnek, s HERMAN Ottó már válogat bennük.

Tíz kötet elkészítése után HERMAN Ottó megvált a folyóirat szerkesztésétől, mely méltó módon állt helyt és egyedül teljesítette a magyar zoológiában vállalt feladatát 1902-ig, az *Állattani Közlemények* megindulásáig.

SÁNDOR HUSZTY

Természetráji Füzetek. (Cahiers d'Histoire Naturelle 1877.)

La différentiation des diverses disciplines des sciences en Hongrie prit son essor seulement dans la seconde moitié du XIXe siècle. Cause en était la situation politique et sociale du pays qui est responsable entre autres du développement tardif de la terminologie et du manque d'une presse spécialisée. Ce ne fut qu'en 1877 que les premiers périodiques spéciaux pour les sciences naturelles virent le jour — et même deux à la fois. A Kolozsvár (Cluj en roumain) parut *Magyar Növénytani Lapok* (Feuilles Botaniques Hongroises) avec en tête comme rédacteur et éditeur Ágost KÁNITZ, et à Budapest les *Természetráji Füzetek* (Cahiers d'Histoire Naturelles) rédigés par Ottó HERMAN et édités par le Musée National Hongrois. C'est surtout le dernier qui, avant tout autre, avait droit de se considérer comme organe d'envergure internationale apportant l'écot de la Hongrie au développement général des sciences.

Ottó HERMAN réalisa un plan formulé déjà quelques années auparavant, quand, en 1875, il rédigea sa proposition et la soumit à l'Académie Hongroise des Sciences, laquelle lui accorda son approbation et son appui en principe. Les personnalités éminentes de la vie scientifique du temps se montrèrent promoteurs de toutes les idées progressistes. La langue hongroise, vu son isolement parmi les langues de grande diffusion, n'était guère faite pour rendre publics les résultats des recherches scientifiques à l'étranger. Et jusque-là on n'a pas trouvé moyen de réaliser un lien avec les savants hors des frontières. Le périodique projeté par HERMAN se proposait de publier les résultats des hommes de sciences en Hongrie en n'importe quelle langue de l'Europe, et ceci soit en insérant les traductions des travaux in extenso, ou en publiant un résumé contenant l'essentiel qui suffirait à sauvegarder la priorité de la communication hongroise. La publication des recherches servirait en même temps à faire connaître et à possibiliter l'exploitation des richesses naturelles du pays, et ceci en une mesure dépassant de beaucoup tout ce qui se fit jusqu'alors.

Seulement, le plan de HERMAN, malgré l'approbation unanime, ne put se réaliser pour cause de manque de fonds: ni l'Académie, ni la Société des Sciences Naturelles n'étaient en état d'engager les dépenses de la revue scientifique projetée.

czikkről czikkre ismerteti a mi füzeink első kötetét (1877) anélkül, hogy részemről lépés történt volna. Az egész dolog természetes következménye a mi Revuenknak. Én a dologgal annyira vagyok, hogy a szerkesztő M. Dubrueil először is kész a 'Revue Hongroise't külön kezelni s úgy elfogadni, ahogyan beküldjük neki. Az a kérésem van, hogy vállalja el a Revue elkészítését rendesen s ha igen, akkor én Önt a szerkesztővel összeköttetésbe hozom."

C'est à ce moment que le directeur du Musée National Hongrois, Ferenc PULSZKY, trouva moyen de procurer, malgré la pénurie qui régnait aussi au musée, les fonds nécessaires à mettre la revue sur pied. La première fascicule parut en février 1877, avec, en tête, le programme du rédacteur, dont l'essentiel fut l'idée de faire régner un esprit plus sain et plus libre dans les sciences naturelles dans le pays. La revue d'Ottó HERMAN a rencontré toutes les faveurs du public hongrois tant par la perfection de la présentation extérieure que par la valeur de son contenu. Le rédacteur, faisant entrer en ligne de compte uniquement la valeur des articles et la liberté complète accordée aux idées nouvelles du temps, a réussi à surmonter la résistance du début chez les plus éminents représentants de la discipline, et fit de son organe un forum des discussions scientifiques et idéologiques. Et il fit un pas plus en avant: il jeta les bases d'une terminologie des sciences naturelles en prenant comme point de départ la nécessité absolue de relier la langue spécialisée aussi étroitement que possible au langage populaire, car sans cela, pensa-t-il, un développement national des sciences ne serait point imaginable.

Le retentissement en étranger ne se fit non plus longtemps attendre. Le monde des chercheurs de tous les pays devint attentif aux résultats des savants hongrois et lors de la complétion des quatre fascicules de la première année, la littérature scientifique de l'étranger rendit hommage à la science hongroise. La signification internationale de la revue se vit encore augmenter quand elle commença à publier des articles d'auteurs étrangers ayant trait à la Hongrie. Ottó HERMAN rédigea les Cahiers pendant dix années; quand il les quitta, ils firent déjà leur preuve comme publication indispensable et de renommée universelle.

A Todoreszku – Horváth-gyűjtemény

1.

A Todoreszku-gyűjtemény AKANTISZ Viktor készítette címjegyzékének első lapján TODORESZKU Gyula képe látható. Szembe vele felesége ajánlása következik: „E könyvet felejthetetlen Ura emlékének szenteli és közrebo-csájtja özv. Todoreszku Gyuláné szül. Horváth Aranka.”

A szöveg elejét iniciálé-szerűen egy AKANTISZ készítette rajz díszíti, mely az özvegyet babérbokszorúval a fején, könyvvel a kezében mint a könyv műzsá-ját ábrázolja. A bevezetés végén egy zárólécben AKANTISZ nagyon sikerült önarcképe foglal helyet. Ez mintegy jelképe annak, hogy a gyűjtemény kiala-kításában és megőrzésében mindhármuknak fontos szerepe volt.

A Todoreszku-gyűjtemény értékelésénél önkéntelenül felmerül a néhány évvel később, 1925-ben a Széchényi Könyvtárba jutott Apponyi-hagyatékka-lal való párhuzam. A kettő nagyon különböző jellegű s a különbség elsősorban gyűjtőik eltérő szempontjaiból és eltérő egyéniségéből adódott. APPONYI maga teremtette meg gyűjtési körét, TODORESZKU kitaposott úton járt. APPONYI külföldön megjelent könyveket gyűjtött, ami külső kiállításban is nagyobb lehetőségeket nyújtott, TODORESZKU a régi magyarországi nyomtatványok szegényes útját járta. De szinte rögeszméig fokozott gyűjtőszenvédélye ezen a letarolt mezőn is tudott még olyan értékeket felszínre hozni, amelyek az ismert régi magyar könyveknek nemcsak számát gyarapítják, hanem formai és tar-talmi szempontból egyaránt értéket jelentenek.

APPONYI Sándorhoz csak abban volt hasonló, hogy már gyerekfejjel rabja lett a könyvgyűjtés szenvedélyének. Anyagi lehetőségei éppúgy megvoltak hozzá. Apja, TODORESCU Pál 13 éves korában került Magyarországra, s itt mint kereskedő nagy vagyont szerzett, melyet utóbb — látván, hogy fia aligha fogja a tőle megkezdett úton gyarapítani — bérházakba és földbirtokokba fektetett. A szabadságharc utáni idők gyakori Ankerschmidt típusa, a magyar ruhában járó indigena volt, melyet JÓKAI romantikus pátosszal, a bohózat-irodalom pedig csipkelődve és torzítva örökített meg. Magyar nőt vett felesé-gül, kitől 1866-ban Gyula fia született. Két fia gyermekkorában meghalt, s a megmaradt egyet féltve őrizték és mindennel elhalmozták. De ő nem élvezte a vagyon nyújtotta lehetőségeket: dekadens jelenség, ideges, érzékeny, zár-kózott, minden gyakorlatiasságtól távolálló természet volt. Jogi doktori dip-lomát szerzett a pesti egyetemen, sokat utazott külföldön, megtanult németül,

¹ Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka Régi Magyar Könyvtára. Összeállította AKANTISZ Viktor, Bp. 1922. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Címjegyzéke VII. A következőkben AKANTISZ.

franciául, angolul. Mikor szülei mint kisdíjakot először küldték ki német szóra Schnepfenthalba, útközben egy nagyobb városban meglátott egy bőrbe kötött régi német bibliát s ezt kérésére atyja megvette neki.² Ettől kezdve gyűjtötte a könyveket. De gyűjtőköre nem alakult ki olyan egyszerre, mint APPONYI Sándoré, kinek első könyve, LASKAI Osvát *Biga salutis*-a már „Apponyiana” volt. Tudományos köröktől, nagystílű bibliofilektől elzárva maga állapodott meg végül egy fő területnél, a régi magyar könyveknél. A döntő lökést az a gyűjtőhullám adta meg, melyet SZABÓ Károly úttörő és nagyszabású bibliografiájának megjelenése indított el, az első köteté 1879-ben, a másodiké 1885-ben. Örögzítette ebben a „rég Magyar könyv” fogalmát és szabta meg határát 1711-ben. Ő mérte fel közkönyvtáraink és magángyűjteményeink régi magyar könyveinek állagát, s ezzel megindította a közkönyvtárak ez irányú gyűjtő munkáját. Ekkor emelte ki a Széchényi Könyvtár is régi magyar könyvanyagát az egyes szakokból. Ugyanekkor irányult erre a területre a bibliofilek figyelve is. Ezzel megindult a könyvpiacra a kereslet a régi magyar könyvek iránt, amelyek így hamarosan keresett cikké lettek az antikváriusoknál. TODORESZKU így egyre nagyobb nehézségekkel találta magát szembe. 1910-ben, mikor atyja halála után már szabadon rendelkezhetett vagyonával, kevés régi magyar könyv bukkant fel a piacon annál is inkább, mert a régi magyar könyv eleve is igen ritka volt. VARJÚ Elemér már 1902-ben panaszolja a Széchényi Könyvtár gyűjteményének rendkívül kismérvű, évente legfeljebb 20—30 kötetre rúgó gyarapodását. Ha valami nagy ritkán eladásra kerül, csillagászati árakat fizetnek érte. Így SYLVESTER János *Magyar nyelvtanának* 1539-i kiadását a könyvtár 220 aranyért szerezte meg HOROVITZ Lipót könyvárústól.³

TODORESZKU azonban nem csüggedt és a vérbeli gyűjtő fanatizmusával új forrásokat keresett. Egyrészt kis felvidéki és erdélyi falvak templomaiban és parókiáin kutatott régi magyar könyvek után, másrészt ahhoz a módszerhez folyamodott, amelyet a Széchényi Könyvtárban FRAKNÓI Vilmos kezdett meg sikerrel: régi könyvtáblákból áztatott ki egyes íveket. Ez az út járhatónak bizonyult és a gyűjtemény nagy gazdagodásához vezetett. Hogy csak egy példát említsek: 1911-ben egy budapesti antikváriustól megvásárolta a következő művet: *Diodori Siculi scriptoris graeci libri duo primus de Philippi alter de Alexandri filii rebus gestis Utrumque latinitate donavit Angelus Cospus Bononiensis. Viennae Pannoniae 1516.*⁴ Ennek az egy könyvnek marhabőrből készült kötési táblájából TODORESZKU nyole XVI. századi könyv íveit áztatta ki, melyek közül hat SZABÓ Károlynál is felsorolt kolozsvári nyomtatvány, egy német nyelvű mű 37 lapos részlete, melyet akkor sikerült meghatároznom, mikor a Todoreszku-gyűjtemény SZABÓ Károlynál nem szereplő darabjainak bibliográfiai leírását készítettem.⁵ (WILINI Sándor: *Büchlein.*) Úgyancsak mint 1570-i kolozsvári nyomtatvány és mint unikum bontakozott ki,⁶ végül ugyan-

² AKANTISZ IX—XII.

³ VARJÚ Elemér: *A Régi Magyar Könyvtár.* = A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. Bp. 1902. 23—30. l.

⁴ SZTRIPSZKY Hiador—ALEXICS György: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban.* = Protestáns hatások a hazai románságra. Bp. 1911.

⁵ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A Todoreszku—Horváth Könyvtár ismeretlen régi magyar nyomtatványai.* Magy. Könyvszle. 1929. 95—98. és 214—221. l. 1930. 137—145. és 303—310. l.

⁶ Uo. 303. l. AKANTISZNÁL (32. l.) Német nyomtatvány (37 l. töredék) Kolozsvár? XVI. század.

csak egyetlen ismert példány a nyolcadik darab, a román nyelvű úgynevezett Todoreszku-töredék. Ez egy terjedelmesebb román énekeskönyv négy lapból álló B íve, mely magyar református és unitárius egyházi énekek román fordítását tartalmazza románul tudó magyar ember tollából s a magyar protestantizmusnak s a magyar nyelvnek az erdélyi románságra való hatására szolgáltat érdekes adalékokat.⁷ Bár SZTRIPSZKY és ALEXICS szerint a töredék HOFFHALTER Rudolf váradai nyomdájában készült 1570 és 75 között, MELICH János⁸ és TRÓCSÁNYI Zoltán⁹ helyesírási érvekkel kimutatták, hogy a kolozsvári Heltai nyomda terméke.

Ilyen értékes leleteket azonban ritkán rejtettek a könyvtáblák, bár TODORESZKU fanatikus buzgalommal és bámulatos türelemmel, olykor éjszakákon át áztatgatta őket és ezen az úton sikerült is sok ismeretlen régi magyar nyomtatványt napfényre hoznia.

Lassan azonban ez a forrás is apadni kezdett, de TODORESZKU gyűjtőszelvénye nem nyugodott. Mikor az első világháború kitörése a könyvgyűjtést szinte lehetetlenné tette, a régi magyarországi nyomtatványok papiros-vízjegyeinek összeállításához fogott és ezekből csaknem ezer darabot másoltatott le.¹⁰

Bár a gyűjtemény magját a régi magyar könyvek alkotják, ezeken kívül is értékes anyagot tartalmaz. Ez egyrészt akkor került birtokába, mikor gyűjtési köre még nem alakult ki határozottan. Eleinte minden magyar könyvet össze akart gyűjteni, csak mikor ennek a törekvésnek parttalanságát belátta, szorított az 1711 előtti magyar és magyarországi nyomtatványokra. Nem gyűjtötte rendszeresen a SZABÓ Károly III. kötetében foglalt, magyar szerzőktől külföldön megjelent műveket, talán azért, mert mikor ez 1898-ban megjelent, már az első két rész gyűjtésére specializálta magát. De ennek ellenére ebből is 81 művet tartalmaz gyűjteménye, közte kilenc ősnomtatványt és tizenhárom olyan művet, melyet SZABÓ Károly nem ismer.

Halálakor a gyűjtemény 635 magyar nyelvű, 535 Magyarországon nyomtatott idegen nyelvű és 81 magyar szerzőtől külföldön megjelent 1711 előtti művet tartalmazott, a két első kategóriában felülmúlva RÁTH Györgynek az Akadémiára hagyott könyvtárát, mely ezekben 526, ill. 514 műből állott.¹¹

Az első rész 138, a második 71 olyan művet tartalmazott, amelyet SZABÓ Károly bibliográfiája nem említ és ismert nyomtatványok érdekes variánsai találhatóak benne. A katalógus ezek közt sokat közöl „Unicum” jelzéssel, ami természetesen erősen relatív és időleges értékű. Már maga TODORESZKU is közölte eladdig ismeretlen régi magyar mű pontos könyvészeti leírását,¹² magam az első részből 50, a másodikból 26 darab bibliográfiai adatait tettem közzé.¹³

Nagyon gazdag, mintegy ezer kötetre rúg a tizennyolcadik századi magyar nyomtatványok gyűjteménye. Ennek értéke nincs felmérve, de bizonyára

⁷ SZTRIPSZKY—ALEXICS *i. m.* facsimile kiadásban hozza. AKANTISZNÁL (3. l.): Román nyelvű zsoltár töredék; Kolozsvár, ívekben.

⁸ Magy. Könyvszle. 1911. 363. l.

⁹ Egyet. Phil. Közl. 1912. 236. l.

¹⁰ AKANTISZ X. l. MELICH János: *Dr. Todoreszku Gyula.* = Magy. Könyvszle. 1919. 120. l.

¹¹ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* = Magy. Könyvszle. 1924. 64. l.

¹² Magy. Könyvszle. 1911. 353. l.

¹³ Vö. az. 5. sz. jegyz.

igen sok ritkaság akad közte. A XVIII. század magyar nyomtatványainak egyes darabjai olykor ritkábbak, mint a Régi Magyar Könyvtár példányai, és pedig azért, mert senki sem gyűjtötte céltudatosan. Bár a katalógus nem jelzi, ez is tartalmaz egyetlen példányokat, mint aminő OLSAVSZKY Manuel *Elementa puerilis institutionis in lingua latina* c., a ruszin iskolák számára, részben cirill betűs és ruszin szövegű, könyvészeti és hazai művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős műve.¹⁴ Volt még a könyvtárban 44 külföldi ősnymtatvány, 26 régi magyar, túlnyomórészt felvidéki kézirat, XVI—XIX. századi ritka külföldi nyomtatványok és gazdag segédkönyvtár. Külön nagy érték a 83 cirill betűs román, szerb és ruszin nyomtatvány a XV—XIX. századból, az élen egy 1494-ben nyomott cetinjei Oktoihhal.

2.

A könyvek megszerzése csaknem a kisebbik része volt annak a munkának és anyagi áldozatnak, melyet TODORESZKU gyűjteményének kialakítására áldozott. Nemcsak művekben gazdag, de szép és ép könyvtárat akart és ugyanolyan szenvedéllyel vetette bele magát a könyvek konzerválásába, restaurálásába, kiegészítésébe és köttetésébe. És ezekkel a műveletekkel kapcsolatban lép be a gyűjtemény kialakításába AKANTISZ Viktor, akinek működése és ízlése elhatározó volt a könyvtár jellegére.

AKANTISZ TODORESZKUVAL csaknem egyidős volt, 1864 végén született. Jogot és filozófiát tanult a pesti egyetemen s azután mint író és grafikus művész tartotta fenn magát. Különös egyéniség, autodidakta és ezeremester, író, bibliográfus, grafikus, festő, könyvrestaurátor és könyvkötő, mindenben ügyes, de semmiben sem rendszeres és mély. Pályája félresiklott, magát elsősorban művésznek érezte, akinek nem jutott osztályrészül a kellő érvényesülés és elismerés, s így vált diszharmonikus és megférhetetlen egyéniséggé.

Írói működése igen tarka képet mutat, sok mindennel próbálkozott;¹⁵ első műve, *Pompadour marquise életrajza* 1889-ben FRÉRON A. V. álnéven jelent meg. Ezt követte *A klasszikus ókor legszebb hősmondái Schwab, Stoll és mások nyomán* c. kompilációja, majd *A sakkjáték kézikönyve* következett ROZSNYAI Károllyal, mint társszerzővel, akivel szorosabb kapcsolatban állott s ROZSNYAI gyors nyelvmestereinek sorozatában német, francia, angol, orosz, spanyol, japán, lengyel, cseh, török és portugál nyelvtanokat írt, a bűnügyi regénytár számára CONAN DOYLE műveit fordította. 1898-ban az épp olyan kisiklott pályájú ROZSNYAI,¹⁶ aki váltakozva grafikus, író és színész volt, egy időre Angliába távozott, ahol Oscar WILDE-dal állott kapcsolatban. Ekkor AKANTISZ *Az olajfestészet*, majd *A vízfestés alapvonalai* c. műveket publikálta. Ezeket nagy szünet után 1922-ben a Todoreszku-gyűjtemény katalógusa követi, ami távol áll attól, hogy bibliográfiának nevezhetnénk, inkább egy leltár színvonalán mozog.

¹⁴ SZTRIPSZKY Híador: *A hazai rutének legrégebb nyomtatványai*. Magy. Könyvszle. 1911. 249. l.

¹⁵ GULYÁS Pál: *Magyar Írók*. I. 319. l.

¹⁶ SZINNYEI: *Magyar Írók* XI. 1318. has. VÁNYI Ferenc: *Magyar Irodalmi Lexikon* 697. l. SCHÖPFLIN: *Magyar Színművészeti Lexikon*. IV. 70. l.

Közben mint grafikus művész tevékenykedett, saját műveit, *A helység kalapácsát* és VARGHA Damján imakönyveit illusztrálta. 1910-ben megszakad írói tevékenysége. Ekkor halt meg TODORESZKU apja, s ő a vagyon urává lévén AKANTISZT mint restaurátort és könyvkötőt állandó jelleggel foglalkoztatta és megélhetését bőkezűen biztosította.

Ez a restaurátori tevékenység erősen kétélű volt. Gondos és ügyes munkát végzett, ami nagyon üdvös volt, amíg a könyvek állagának megóvását szolgálta. A baj a szövegek kiegészítésénél kezdődött. A csonka példányokat külföldről beszerzett s az eredetihez olykor megtévesztésig hasonló papíron ép példányokról való másolatokkal egészítették ki, amelyeket AKANTISZ nagy ügyességgel és szorgalommal az eredetihez ugyancsak megtévesztésig hasonlóan végzett. Maga írja büszkén a Todoreszku-katalógus előszavában, hogy TODORESZKU „a csonka levelekből olyan megtévesztésig pompás egész lapokat kapott, miket még szakemberek sem tudtak az eredeti ép levelektől elkülönöztetni. Sőt később maga is csupán a naplójában feljegyzett custosok vagy oldalszámok alapján ismerte föl javítottaknak.” Mindenesetre olcsóbb, őszintébb és hitelesebb lett volna a hiányzó leveleket fotókópiákkal pótolni, mint ez egyes esetekben meg is történt. Így a Lőcsén 1677-ben nyomott *Schöne andächtige Gebetlein* c. német imakönyv címlapját és leveleit a KARDEVÁN Károly birtokában levő teljes példány nyomán facsimile lapokkal pótolták.¹⁷ Az AKANTISZTól kiegészített példányok mindenesetre óvatosan használandók s az eredeti teljes példányokkal semmiképp sem tekinthetők egyenértékűeknek.

Ennek a szövegpótlási módszernek mindenesetre volt haszna is: a másolás kapcsán fedeződtek fel egyes ismeretlen variánsok, mint ez HELTAI Gáspár 1562-ben Kolozsvárott nyomott Új Testamentum fordításának esetében történt.¹⁸

Sokkal értékesebb és gyümölcsözőbb volt AKANTISZ könyvkötői tevékenysége. TODORESZKU gyűjteményében sok szép eredeti régi kötés is volt. Ezekre azonban nem fektetett nagyobb súlyt, legfeljebb annyiban, hogy mintául használta a pazar és drága új kötések készítésénél. TODORESZKU a régi magyar nyomtatványok túlnyomó részének szegényes nyomdai kiállítását pompás külső kötéssel kívánta ellensúlyozni. Még az egylevelű nyomtatványoknak is díszes kötést készíttetett. Az új kötések két csoportra oszlanak: vagy régi kötések utánzatai, vagy új, a szecesszió idején fellendült bírdíszművesség hatása alatt készült bőrhozzák-kötések és festett hártyakötések, az utóbbiak AKANTISZ művei.

Az első csoportba tartoznak a vert ezüst kötések, mint SYLVESTER János Új Testamentum fordításáé, az 1513-i velencei *Missale Strigoniense* vagy a *Thuróczy-krónika* kötése, melyet még zománcos címerek is ékesítettek; a bársonykötések, olykor ezüstveretekkel, mint az 1511-es *Missale Zagradiense*, vaknyomású bőrkötések, archaizáló bőr és bőrhozzák kötések. Ezek a század vég historizmusának jellemzői, analógiák a nagykörúti Pitti-palotához.

AKANTISZ hártyakötései a maguk nemében nagyon szépek és gondos kivitelűek, részben archaizáló, s a régi magyar kötések ismeretéről tanúskodnak, XVIII. századi magyar hagyományt elevenítenek fel, nagyobb részükben

¹⁷ Magy. Könyvszle. 1930. 310. l.

¹⁸ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Heltai Gáspár Új Testamentum fordításáról*. Magy. Könyvszle. 1917. 201–210. l.

azonban magyaros motívumú modern kötések. Ezekre is van analógia a kor magyar képzőművészetében: LECHNER Ödön alkotásai, az Iparművészeti Múzeum, a Postatakarékpénztár, a kecskeméti városháza vagy LAJTA Béla egyes építményei.

Egyidőben divat volt lekicsinylően szólni ezekről a kötésekről, s ízlésteleneknek bélyegezni őket. Valójában azonban a magyar szecesszió könyvművészetének maradandó alkotásai. S ha van valami, ami a Todoreszku-gyűjtemény különálló jellegét megadja, az éppen ezekben a kötésekben keresendő.

AKANTISZ Viktort TODORESZKU halála után a Széchényi Könyvtár az adománylevél kikötése szerint elsősorban az adományozott gyűjtemény gondozására alkalmazta. Minthogy a tisztviselői státusba beilleszthető nem volt, egy csak az ő személyére szóló címet és rangot adtak neki, a „könyvművészeti előadóét”. A Todoreszku-gyűjtemény első, ideiglenes felállítását ő végezte. Később a könyvtár könyvkötői és restaurátori munkára osztotta be. Az akkor már ötvenhat éves, különben is megférhetetlen természetű AKANTISZ, akinek az új rang még erősen emelte öntudatát, nehezen illeszkedett be a könyvtár rendjébe.¹⁹ TODORESZKU özvegyéhez való viszonya sem volt teljesen harmonikus. A gyűjteménynek a végleges helyen való felállítását már nem ő végezte. Különben is csak azt várta meg, hogy a nyugdíjhoz szükséges szolgálati ideje meglegyen és 1929-ben nyugalomba vonult.

3.

A röviden csak Todoreszku-gyűjteménynek nevezett, hivatalos néven „Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka Régi Magyar Könyvtára” 1920-ban a Nemzeti Múzeum életének talán legsanyarúbb esztendejében került örökletként az Országos Széchényi Könyvtárba. Hogy a hivatalos címben a gyűjtő TODORESZKU Gyula neve mellett feleségéé is szerepel, az fölöttébb méltányos. Mert ha a gyűjtés munkájában nem is vett tevékeny részt, mint azt különböző nekrológoknak „a finom ízlésű, műveltlelkű hitves”-ről szóló közhelyei tudni vélik, kizárólag az ő érdeme, hogy a gyűjtemény a Széchényi Könyvtárba került.

TODORESZKU Gyula 1919. november 27-én hosszú betegség után, elborult elmével halt meg. Végrendelet nem maradt utána. Felesége még férje életében, mikor az elkerülhetetlen véget látta — már 1919 augusztusa óta menthetetlen beteg volt —, érintkezésbe lépett a Széchényi Könyvtár igazgatóságával közölve, hogy férje gyűjteményét a Széchényi Könyvtárnak szánta.

A Nemzeti Múzeum főigazgatóságának felterjesztésére a minisztertanács TODORESZKU Gyulát a könyvtár tiszteletbeli igazgatójává nevezte ki s a miniszteri tanácsosi címet adományozta neki.²⁰ A kinevezés már csak TODORESZKU halála után jelent meg a hivatalos lapban. Már eleve látható volt, hogy TODORESZKU, ha még élve találja is a kitüntetés, már tudomásul venni nem tudja. Értékelni korábban sem értékelte volna, mert szerény, visszahúzódó,

¹⁹ DEZSÉNYI Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején.* = Az OSZK évkönyve. 1967. 148–149. l. A következőkben DEZSÉNYI.

²⁰ MELICH János: *Dr. Todoreszku Gyula.* = Magy. Könyvszle. 1919. 120. l.

a nyilvánosságtól irtózó természet volt; nagy vagyona birtokában közszereplésre, cím és rang szerzésére számtalanszor talált volna alkalmat.

Az özvegy az adományt 1919. december 4-én, tehát már egy héttel TODORESZKU halála után bejelentette a Nemzeti Múzeumnak.²¹ Maga az adománylevél csak január 6-án kelt, mert ennek különböző jogi feltételei voltak. Mint-hogy hagyatéki tárgyalás abban az időben még nem volt, több tanúnak közjegyző előtt tett nyilatkozatával kellett igazolni, hogy TODORESZKU a könyvtárat a Nemzeti Múzeumnak szánta.

Maga az adománylevél több kikötést tartalmaz. Leglényegesebb a 3. pont: „A zadományozott gyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában „Dr. Todoreszku Gyula és neje szül. Horváth Aranka könyvtár” elnevezés alatt egy külön — éspedig a Széchényi-terem mellett levő teremben, együttesen helyeztessék el oly módon, hogy az általam adományozott gyűjtemény egyes kötetei, avagy adományom más része más gyűjteményben el nem helyezhető, át nem ruházható, be nem olvasható, — viszont ezen gyűjtemény elhelyezésére szánt, illetve lekötött terembe más gyűjteményből eredő vagy másnemű bármily könyv elhelyezhető ne legyen s ezen könyvgyűjteményből a könyvtáron kívüli használatra semmi ki nem adható. — . . . Az örökletémenyként kezelendő és általam adományozott gyűjtemény fejlesztésére és gyarapítására bizonyos — később meghatározandó és a hagyatéki eljárás eredményétől függő — jelentékeny összeggel is hozzájárulni kívánok s emellett a könyvgyűjteményen kívül átadni óhajtom . . . a könyvtár elhelyezésére szánt könyvszekrényeket, tartályokat és bútorfelét, s általában azt az általam meghatározandó miliót, melyben néhai férjem ezen könyvtár létrehozásában dolgozott — élt és munkálkodott.”

Lényeges kikötést tartalmaz még az 5. pont is: „. . . ez ne csak holt komplexum maradjon, hanem tovább fejleszthető s emellett folyton kellően gondozható és fenntartható legyen, — ezért kérem, hogy boldogult férjem, volt munkatársát, Akantisz Viktor Urat a Magyar Nemzeti Múzeum személynéje létszámában az általam adományozott, ill. létesíteni kívánt könyvtárnál megfelelő alkalmazásban rendszeresíteni méltóztassék.”

A 3. pont kikötései csak fokozatosan voltak teljesíthetők. A könyvtár végleges elhelyezésére szánt teremben, mely eredetileg kiállítási helyiség volt, most több tisztviselő munkahelye foglalt helyet, s ezeket, valamint az itt tárolt anyagot, a háborús gyűjteményt, melyhez 1924-től kezdve, mikor Isoz Kálmán a zenei osztály szervezésére megbízást kapott, még ennek anyaga is járult, a helyhiánnyal küszködő könyvtár²² csak akkor tudta máshol elhelyezni, mikor a földszinten a Krenner-lakás megürült. Így egyelőre a Todoreszku—Horváth-gyűjtemény két földszinti szobában kapott helyet és csak 1927 tavaszán került az eredetileg erre a célra szánt terembe.

Az összeget, melyet TODORESZKUNÉ a könyvtár fejlesztésére és fenntartására szánt, 1921. február 7-én kelt levelében évi 10 000 koronában jelöli meg. De infláció lévén, ez az összeg állandóan emelkedett, így 1922-ben már 138.629 koronát fordított a gyűjtemény gyarapítására és a berendezésre.²³

²¹ TODORESZKU özvegyének levelét, melyben az adományt bejelenti, az adománylevelet s az adomány elfogadására és átvételére vonatkozó iratokat l. OSZK Irattár 100/1920, 160/1920, 172/1920, 338/1920. sz. a.

²² A helyhiányra nézve l. DEZSÉNYI 124. s. kk. II.

²³ *Jelentés az OSZK 1922. évi állapotáról.* Magy. Könyvszle. 1923. 141. l.

De TODORESZKU Gyulánének érdemeit a gyűjtemény fejlesztése és fenntartása körül nem lehet pusztán a ráköltött összegekkel kifejezni. Fiatalon, alig harmincéves korában özvegyen és egy hatalmas vagyonnal teljesen egyedül maradván, ez a könyvtár lett életének tartalmává. Társasága nem volt, TODORESZKU könyveinek élve nem is igényelte a társaságot. Az özvegyet a kegyeleten és a hálán kívül, melyet férje iránt érzett, ez a társtalanság is a könyvtárba vezette, mert a ragyogó szépségű és páratlan kedvességű fiatal özvegy vidám és tevékeny természetű volt és nem érzett hajlamot a remeteségre, melyre a sors első férje mellett ítélte. A szerény körülmények közt élő tisztviselő családból származó HORVÁTH Aranka mint színiakadémiai növendék, egész fiatalon, felolvasónőként került TODORESZKU anyja mellé, kinek halála után 1915-ben lett TODORESZKU felesége. Férje halála után a Széchényi Könyvtár szinte második otthonává vált. Rendszeresen bejárt, ellenőrizte a könyvek felállítását, gondoskodott a könyvek karbantartásáról, köttetéséről, természetes női simulékonysággal alkalmazkodott a környezethez, részt vett a Múzeum társas összejövetelein úgy, hogy odatartozónak érezte mindenki, s ő maga is; egy 1921. február 7-én kelt levelében sérelmezi, hogy a könyvtárba csak egy ottani tisztviselő kíséretében mehet. A könyvtár válasza rendkívül udvarias, de elutasító: a Todoreszku-gyűjtemény most már a könyvtár része s az erre érvényes szabályok a vezetőket is kötik.²⁴

A helyzet akkor sem változott, mikor TODORESZKUNÉ SCHÖFFER Aladár bankigazgató felesége lett. 1924. november 29-én, mikor már második férjével jegyben járt, végrendeletet készített, melyben a Todoreszku-vagyonból származó két bérházát (Népszínház u. 38. és Vay Ádám u. 5.) a könyvtárra hagyta, nővére, HORVÁTH Lina részére csak a bérjövedelem egy negyedét kötve ki. A könyvtárra hagyta az ollósági birtok felét is (a másik fele SCHÖFFER Aladárt illette volna), de ez csak elmélet maradt, mert a birtok Krassó-Szörény megyében, román területen feküdt. A könyvtárra hagyta ékszereit is, melyeket 1939-ben 54.650 pengőre becsültek.²⁵

Második házassága is gyermektelen maradt, férjét hivatása erősen lekötötte s így idejének nagy részét továbbra is a könyvtárnak szentelte. Gyarapította a gyűjteményt, az 1927-i átköltözés előtt a gyűjtemény elhelyezésére szánt termet rendbehozatta és díszesen bebútorozta. Örömeire némi árnyékot vetett az 1925-ben a Széchényi Könyvtárba került Apponyi-gyűjtemény. APPONYI ajándékát törvénycikk örököltette meg, az adomány nagyobb volt, a berendezés patinás. A belső érték s a jelleg eredendő különbségét természetesen nem tudta felmérni, s így külsőségekben próbálta, ha nem is túlszárnyalni, de legalább elérni. Buzgalma azonban nem lankadt s tevékenységének csak 1938-ban bekövetkezett korai halála vetett véget. Csak halála után derült ki, hogy a könyvtárt milyen vagyonhoz juttatta. A végrendelet tartalmát második férje sem ismerte, s az összes közjegyzőknél kutatott utána, míg megtalálta. A hagyaték kezelésére és hovatfordítására bizottság alakult. Ebből a vagyonból jutott a könyvtár egyik nagy kincséhez, mert ebből vásárolták meg 1939-ben háromezer angol fontért a *Kálmáncsehi breviáriumot*, MÁTYÁS király budai könyvfestő műhelyének legpompásabb darabját.²⁶

²⁴ OSZK Irattár i. h.

²⁵ A végrendeletet (kelt 1924. XI. 29. Kihirdetve 1938. VI. 25) és a vele kapcsolatos iratokat, valamint a TODORESZKU-hagyatékot kezelő múzeumi bizottság iratait l. OSZK Irattár 221/1938./T.H.6.

²⁶ Joó Tibor: *A Kálmáncsehi-breviárium útja.* = Magy. Könyvszle. 1939. 183—185. 1.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

**Die Todoreszku-Horváth Büchersammlung in der Széchényi
Nationalbibliothek**

Dem Wunsche ihres unlängst verblichenen Gatten gemäß schenkte im Dezember 1919 die Witwe des bekannten ungarischen Bibliophilen, Gyula TODORESZKU Frau Aranka TODORESZKU-HORVÁTH seine wertvolle Büchersammlung der Széchényi Nationalbibliothek. TODORESZKU war ein leidenschaftlicher Sammler, widmete seine ganze Tätigkeit und sein ganzes Vermögen der Bibliothek. Diese enthielt zahlreiche Inkunabeln, seltene alte, vor allem rumänische liturgische Bücher der griechisch-orthodoxen Kirche, ungarische Druckwerke aus dem 18. Jahrhundert, eine umfangreiche Handbibliothek; den Kern der reichhaltigen Sammlung bilden jedoch ungarische und ungarländische Drucke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, darunter viele sehr seltene, sogar bisdahin unbekannte Druckwerke. Er war nicht nur leidenschaftlicher Sammler, sondern auch beseelter Restaurator, so daß die einzelnen Stücke der Sammlung im besten Zustand erhalten blieben. Ein besonderes Gewicht legte er auf die Büchereinbände. Sehr viele sind im Stil alter Einbände gehalten, darunter Ledereinbände mit reicher Vergoldung, Samteibände mit feingearbeitetem Metallbeschlag, silberne Einbände mit kunstvoller Goldschmiedearbeit. Eine besondere Eigenart stellen jedoch die modernen Pergamenteinbände, Werke seines Mitarbeiters, Viktor AKANTISZ dar. Ihr Stil läßt die Art der alten ungarischen Buchbinderkunst, wie sie besonders im 17. und 18. Jahrhundert blühte, in moderner Form wieder aufleben und ist ein bedeutender Vertreter der ungarischen Sezession um die Jahrhundertwende.

Frau TODORESZKU-HORVÁTHS Verdienst um die Sammlung beschränkt sich nicht auf den Schenkungsakt. Sie bereicherte die Sammlung auch nach ihrer Aufstellung in der Széchényi Nationalbibliothek, ließ 1922 ihren Katalog, das Werk von Viktor AKANTISZ erscheinen, und schließlich hinterließ sie in ihrem Testament den größten Teil ihres Vermögens der Nationalbibliothek.

Modelle und Systematisierungen der Informations- bzw. Kommunikationsprozesse in Bibliotheken

1. Klassifikation der Modellkonstruktionen und Systematisierungen.

1.1 Sucht ein Bibliothekar ein allgemeingültiges Modell für die Kommunikations- bzw. Informationsprozesse der Bibliothek, so ist er oft bestrebt dieses in *ein Modell der Übermittlung der menschlichen Kulturwerte* einzubauen. So versucht z.B. Máté Kovács¹ die Funktion der Bibliothek, bzw. die der Bücherkultur, und gesamten Bibliothekskultur innerhalb der Zusammenhänge der menschlichen Tätigkeiten zu bestimmen. Seiner Meinung nach besteht zwischen den Bibliotheken und der Bücherkultur eine enge Verbindung: existierte keine Bücherkultur, hätten wir natürlicherweise auch keine Bibliothekskultur. Seiner Darstellung nach² hängt sowohl die Bibliotheks- als auch die Bücherkultur mit dem Buchhandel, der Bücherkunst, der Papiererzeugung, der Druckerei, der Buch- und Presseausgabe, der Bibliographie und der Dokumentation sowie mit deren Entwicklungsstand zusammen. Die Bücherkultur steht ihrerseits — von kommunikationstheoretischem Gesichtspunkt — in engster Beziehung zur schriftlich-gedruckten Kommunikationsform, die mit einem noch größeren Kreise (seiner Darstellung), d.h. mit sämtlichen, auf natürlichem und technischem Wege vermittelten Kommunikationsformen (Gespräch, Gesang, Signale, Fernmeldetechnik usw.) zusammenhängt. All dies ist schließlich eine von gesellschaftlichen Grundlagen und Beziehungen (größter Kreis) abhängige Variable.³

Von den ausländischen Erforschern des Kommunikationsprozesses der Kulturwerte können folgende erwähnt werden: Herbert Marshall McLuhan, der bekannte Sozialpsychologe sagte 1968, im Laufe eines Interviews offen heraus: »Die Gutenberg-Galaxie werde allmählich von der Marconi-Konstellation beschattet.«⁴ McLuhan glaubt also, daß die Bücher- bzw. Bibliothekskultur infolge des siegreichen Vordringens des Rundfunks und Fernsehens sowie auch der Schallplatten bzw. Magnetband-Dokumentationen unwiderstehlich untergeht. — Emil Dovifat hat in seinem Handbuch⁵ gleichsam ein Panorama aller Kommunikationsformen (vor allem Massenkommunikations-

¹ In Sonderheft des Bandes 77 (1961) der Zschr. *Magyar Könyvszemle*. S. 7—34.

² Op. cit. S. 26.

³ Vgl. Kłoskowska, A.: *Kultura masowa* (Warszawa, 1964). Kłoskowska unterscheidet zwei Typen der gesellsch. Beziehungen, den der unmittelbaren (persönlichen), und den der unmittelbaren (unpersönlichen) Beziehungen.

⁴ Zit. von L. Halász in *Rádió és Televízió Szemle* 1 (1969), No. 4. S. 59. Vgl. noch: McLuhan, H. M.: *The Gutenberg Galaxy*. Toronto, 1966. University of Toronto Press.

⁵ *Handbuch der Publizistik*. Bd. 1—3. Berlin, 1968—1970. Walter de Gruyter. Vgl. noch *Magyar Könyvszemle* 86 (1970), S. 266—267.

formen) gegeben. In diesem finden wir eine schon durch das Inhaltsverzeichnis des Werkes betonte Typologie der Kommunikationsformen, wo die oralen, schriftlichen, massenkommunikatorischen und auf Schallplatten bzw. Magnetbänden festgehaltenen Kommunikationen ihren bestimmten Platz, wie etwa in einem Modell erhalten. — Im Werk von John PARRY⁶ müssen wir leider, obwohl es eine sehr beachtenswerte Differenzierung zwischen den geschlossenen bzw. offenen kybernetischen Systemen enthält, und den Menschen als ein offenes kybernetisches System betrachtet, die genetische Schau — der Feststellung von Ferenc ERŐS⁷ nach — beinahe ganz vermissen, nämlich die Schilderung dessen, wie die verschiedenen Formen der menschlichen Kommunikation — etwa das Buch — sich den Erfordernissen des praktischen Lebens gemäß entwickelt haben.

Letzten Endes kann gesagt werden, daß die obigen kommunikations-theoretischen Auseinandersetzungen, die die kulturelle Entwicklung betreffen, oft nur allgemeine Thesen enthalten und daß die Bibliothekare mit diesen fast nichts anfangen können.

1.2 Für die innerhalb der Bibliothek zu beobachtenden Kommunikations- bzw. Informationsprozesse wird häufig auch *das allgemeine Modell der menschlichen Sprache* analog angewendet. In der letzten Zeit hat sich nämlich die Sprachwissenschaft einen solchen wissenschaftlich-theoretischen Rang errungen, daß ihre Methoden und Modellhypothesen auch von anderen Wissenschaften und Anwendungsgebieten übernommen werden.

1.2.1 An dem in Ungarn 1969 vom. 1. bis 3. Juli stattgefundenen Symposium über die »allgemeine Theorie der Kommunikation — mit besonderer Berücksichtigung auf die Kommunikationsfunktion der Sprache«⁸ ergänzte M. KOVÁCS sein früher ausgerichtetes *Kommunikationsmodell mit etwa sprachwissenschaftlichen Beziehungen*. Das Kapitel *Hauptfaktoren des Kommunikationsprozesses* in seinem Referat⁹ begann er mit der Kritik des Saussureschen Kommunikationsmodells und auch die diesbezügliche Systematisierung des Literaturhistorikers János HORVÁTH erwähnend, arbeitete er ein neues Kommunikationsmodell aus.

Leider wurde in diesem Modell zwischen Information und Kommunikation (Mitteilung) kein Unterschied gemacht. Gegenüber dieser Auffassung könnte man sich darauf berufen, daß unter »Information alles zu verstehen ist, was unserer Erwartung, unserem über die Realität hypothetisch im vorhinein ausgebildeten Bild nicht entspricht«; eine Information ist also — gegenüber der Entropie — jede solche unerwartete, gegensätzliche Einwirkung, die die natürliche Bestrebung der Materie bzw. der Energie, d.h. die Ausgleichung der Energien — kreuzt, verhindert.¹⁰ Daher kann ein beträchtlicher Teil der in

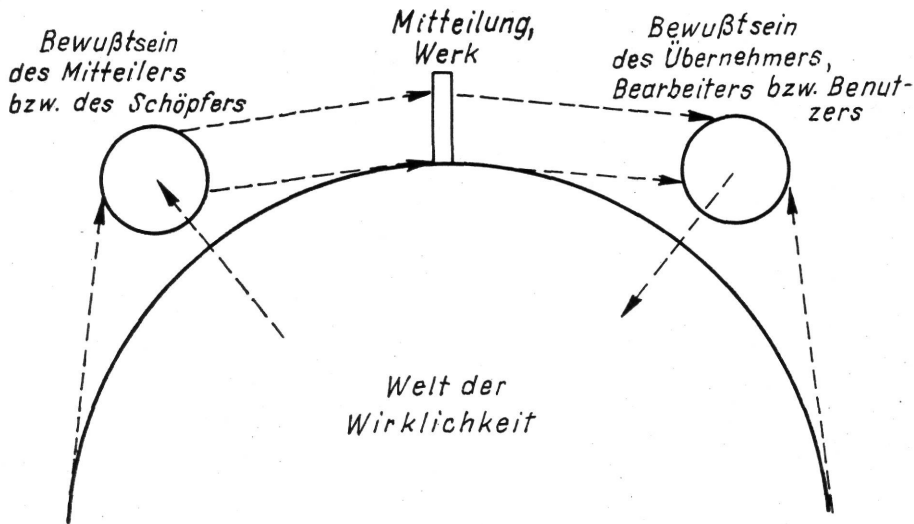
⁶ *Psychology of Human Communication*. London, 1967. University of London press.

⁷ Vgl. *Rádió és Televízió Szemle* 2 (1970), No. 1. S. 158.

⁸ Das Material des Symposiums wurde unter dem Titel: *Nyelv és kommunikáció* (Sprache und Kommunikation) von dem Forschungszentrum für Massenkommunikation der ungarischen Radio- und Televisionanstalt veröffentlicht. Red. von T. SZECSKÓ und G. SZÉPE. Budapest, 1969. Bd. 1—2.

⁹ In *Nyelv és kommunikáció*. S. 105—134.

¹⁰ Vgl. BÜKY, B.: Informationsprognose und Informationsprozess. S. 207. In *Actes du Xe Congrès International des Linguistes* (Bucarest, 28 Août—2 Septembre 1967). Bd. 3. S. 203—209. Vgl. noch: BÜKY, B.: *Symposium über die Probleme der Kommunikationstheorie in Ungarn*. In *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bd. 20 (1970), S. 202—3.

den Büchern vermittelten Informationen bloß als Redundanz betrachtet werden, da ja sie in mehreren Büchern dargeboten werden. Daraus folgt aber, daß es unrichtig ist, das Material einer Bibliothek als eine »Informationsmenge« aufzufassen, denn es bietet zugleich eine »Redundanzmenge«. Es ist auch eine Tatsache, daß jede Bibliographie, die detailliert sämtliche Bücher und Dokumente oft desselben Inhalts bibliographisch genau beschreibt, sich — letzten Endes — zum Teil auch auf eine Redundanzmenge bezieht. Die Bibliographie selbst könnte jedoch keineswegs als ein Redundanzprodukt betrachtet werden, da die voneinander abweichenden Impressumangaben aus identischen, oder fast identischen Text darbietenden Büchern schon als Informationen gelten. — Wie es auch sei, muß das Modell der Informations- bzw. Kommunikationsprozesse der Bibliotheken diesen Gesichtspunkten entsprechend stark umgearbeitet werden.

Gegen das Modell von KOVÁCS kann auch in einer anderen Hinsicht Einspruch erhoben werden: nach der Meinung des englischen Autors M. BROUWER¹¹ (darüber: K. VARGA¹² und B. BÜKY¹³) sind wir nicht imstande, den Gang der Information von der Quelle bis zum Ziel zu verfolgen, sondern bloß das Ergebnis zu konstatieren: nämlich, daß X. Y. dies oder jenes weiß. Die Informationen verbreiten sich irgendwie myzelienfädenartig,¹⁴ da sie bei den Einzelindividuen nur als Informationsendprodukte erscheinen. Unser Ziel ist ja gerade die Erforschung der verborgenen Welt der »Informationsmyzelien«. — Aufgrund dieser Anschauung läßt sich die

¹¹ BROUWER, M.: *Prolegomena to a Theory of Mass Communication*. In Thayer, L.'s (ed.) *Communication, Concepts and Perspectives*. Washington, 1967. S. 227—239.

¹² VARGA, K.: *A tömegközlés rendszerei és eszközei* (Systeme und Mittel der Massenkommunikation). In *Nyelv és kommunikáció* (s. Anm. 8). S. 29—72.

¹³ BÜKY, B.: *Buchbesprechung: Communication. Concepts and Perspectives* (s. Anm. 11). *Nyelvtudományi Közlemények*. 72 (1970). S. 258—262.

¹⁴ Vgl. noch die Arbeit von F. MÉREI: *A társkapcsolatok rejtett hálózatának vizsgálata* (Die Erforschung des getarnten Netzes der Partnerbeziehungen). *Élet és Tudomány*. 23 (1968). S. 106—110.

Nachrichtenquelle über unbekannte Wege dem menschlichen Gehirn des Einzelnen zugeführt werden. Und wahrlich, das »Informationsmyzelium« führt oft nicht über die Bibliotheken. Daß Klatschgeschichten nicht in Bibliotheken festgehalten werden, ist an sich ja kein Übel, doch es lassen sich auch solche wichtige Formen der Informationsströme häufig beobachten, die außerhalb der Repositorien der Bibliotheken bleiben,¹⁵ — so z.B. vervielfältigte Forschungsberichte, das im Protokoll der wissenschaftlichen Kongresse nicht festgelegte Diskussionsmaterial, die Themen und Gedanken des Briefwechsels zwischen Gelehrten, das Material der für den Rundfunk und das Fernsehen bestimmten Interviews mit Fachmännern, Künstlern, Wissenschaftlern, — auch wissenschaftliche Erfolge, die ein militärisches oder industrielles Geheimnis bilden usw. Durch Zunahme dieser geheimen, außerhalb der Bibliothek bleibenden Informationsmengen kann die Bibliothek ihre herrschende Rolle in der Bewahrung der menschlichen Wissenschaft verlieren und zu einem zweitklassigen Informationsdepot degradiert werden. Noch schlimmer ist aber, daß die außerhalb der Bibliothek bleibenden Informationen die Gesellschaft ihrer Rückkoppelungsmöglichkeit berauben, da die Rückkoppelung auf die gesellschaftliche Wahrheit sich so nur auf kleine Gruppen, geheime Forschungsteams beschränkt. BROUWER ist der Meinung, daß die Ausbildung eines Modells, das diese Tiefenstruktur der Kommunikationsströme beleuchtet, durchaus nötig sei. Wir möchten noch hinzusetzen, daß die Ausarbeitung eines solchen Modells in der Sicht des allgemeinen Kulturkommunikationsmodells (dessen Teil ja auch das durch die Bibliothek hindurchströmende Kommunikationsmaterial ist) von bedeutendem Nutzen wäre. Gleichfalls wäre es nützlich wenn man es auch kommunikationspsychologisch exakt bestimmen und systematisieren könnte, welche die allzu modernen Formen der Informationsaufbewahrungen sind und wie sie in den Bestand der Bibliothek (als Schallplatten-, bzw. Magnetbandsammlungen usw.) einzuschalten wären.

1.2.2 Auch von der Psycholinguistik stammende Modelle könnte der Fachmann für die innerhalb der Bibliothek verlaufenden Informations-, bzw. Kommunikationsprozesse heranziehen, da es innerhalb der Bibliothek nicht nur Bücher, Zeitschriften usw. gibt, sondern auch Leser und Bibliothekare bzw. Dokumentalisten, die sich in der Bibliothek auskennen wollen und sich zum Zwecke der Orientierung zunächst auch der menschlichen Sprache bedienen. Es könnte demnach ein *Kommunikationsmodell der in der Bibliothek stattfindenden Verbalkontakte* aufgestellt werden. Etwas ähnliches wurde in Ungarn noch nicht versucht, erst der Dokumentationstheoretiker Pál GYÖRE hat auf die Problematik der zwischenmenschlichen Beziehungen hingewiesen,¹⁶ allerdings nur mit Berufung auf die ausländische Fachliteratur (G. W. ALLPORT, H. A. SIMON, D. E. BERLYNE, P. F. LAZARSELD usw.), und nicht durch eigene Modellform. Wenn also jemand ein Modell, oder eine Systematisierung für die in der Bibliothek möglichen verbalen Kommunikationsformen¹⁷ zusammen-

¹⁵ Vgl. GYÖRE, P.: *Az ismeretközlés eszközeinek, lehetőségeinek komplex feltárása a szakönyvtárakban* (Über die komplexe Erschließung der Mittel und Möglichkeiten von der Informationserteilung in Fachbibliotheken). *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 13 (1966). S. 105–119, 229–244.

¹⁶ GYÖRE, P.: a. a. O. S. 109–110 und die diesbezügliche Anmerkung.

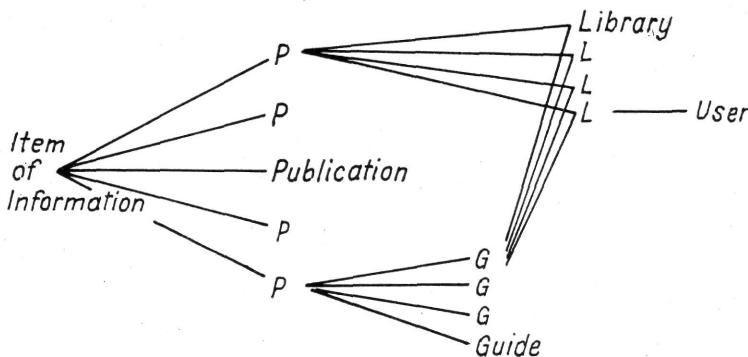
¹⁷ BÜKY, B.: *Die Komponenten des Sprechprozesses und deren Modellierung von Gesichtspunkt des Hörenden.*—*Zeitschrift für Phonetik, allgemeine Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*. 20 (1967). S. 393–414, siehe u. a. S. 401.

stellen wollte, sollte er vor Augen halten, daß die verbalen Kommunikationen in der Bibliothek — eben wie im Alltagsleben — sich nicht so abspielen, als würden die Besucher sich in jeder Hinsicht nur aufgrund des informativ-referentiellen (bzw. »phatisch-gesprächskontaktaufnehmenden«, oder eventuell des »metalingual-rückfragenden«)¹⁸ Gesprächszieles ausdrücken. Häufig möchte der Leser über seine Forschungen ein Gespräch führen und es bereitet ihm eine Freude, wenn er in dem Bibliothekar Publikum findet, häufig hört der kleine Leser der Kinderbibliothek mit gespanntem Interesse die in gefälliger Weise zugebrachten Erklärungen der Bibliothekarin zu, usw. Das bedeutet, daß auch das Gespräch innerhalb der Bibliothek nicht nur einem Ziele dient, sondern als ein vielen Sprechzielen unterstehendes Gefüge betrachtet werden muß.

1.3 Ein beträchtlicher Teil der sich auf die bibliothekarischen Kommunikationen und Informationen beziehenden Modelle entsteht eigentlich in der Form der *dokumentationstheoretischen Informationsmodelle* auf.

1.3.1 Schon das Aufwerfen der Frage in sich, *was eigentlich ein weiteres Betätigungsfeld umfaßt: die Dokumentation, oder die Bibliothek*, hat eine gewisse Beziehung auf das Modell. Bedeutet nämlich die Dokumentation den weiteren Begriff, so stellen die aus der Bibliothek stammenden Informationen bloß eine Teilmenge der durch die Dokumentation laufenden dar; betrachten wir dagegen die Dokumentation als eine der Bibliotheksfunktionen, so bildet die dokumentierte Informationsmenge bloß einen Bruchteil der Gesamtinformations- bzw. -kommunikationsmenge der Bibliothek. Auch das Modell des gegenseitigen Verhältnisses des Informations- und Kommunikationsbestandes der beiden Institutionsformen zeigt sich vom Charakter der obigen Auffassung abhängig, verschiedenartig.¹⁹

1.3.2 In einem eigenen Abschnitt müssen wir uns mit dem Informations-Kommunikationsmodell von Brian Campbell Vickery befassen:²⁰

¹⁸ JAKOBSON, R.: *Linguistics and Poetics*. In *Style in Language* (ed. Th. A. SEBEOK). Bloomington, 1960. S. 350—377. Über Sprachfunktionen s. S. 357.

¹⁹ POLZOVICS, I.: *Bevezetés a szakirodalmi dokumentációba* (Einführung in die fachliterarische Dokumentationsarbeit). Budapest, 1962. Siehe u. a. S. 56—57, unter Berufung auf FISCHER, N.: Verbindungen von Dokumentation und traditioneller Bibliotheksführung. In *Bericht über die 7. Tagung der Arbeitsgemeinschaft der technisch-wissenschaftlichen Bibliotheken in Kiel am 24/26. April 1958*. Essen, 1958 (s. S. 71).

²⁰ Vgl. VICKERY, B. C.: *The present state of research into the communication of information*. *ASLIB Proceedings*. 16 (1964). No. 2. S. 85. — Zitiert von M. DEMBOWSKA: *Documentation and Scientific Information*. Warsaw, 1968. S. 113.

Dieses Modell wird mit gewissen Modifikationen auch von Anderen übernommen, so z.B. von Maria DEMBOWSKA (s. Anm. 20.). Dieses Modell gründet eigentlich auf der Erkenntnis, wonach es primäre (library) und sekundäre (guide) Informationen gibt.²¹ Nämlich, daß die ursprüngliche Mitteilung die primäre sei; hingegen die Annotation, die bibliographische Titelaufnahme usw., also all das, was sich auf das Originale bezieht, nur eine sekundäre Information darstelle, was mit einem anderen Wort »Dokumentation«, oder nach VICKERY auch »guide« genannt werden könnte. Es ist leicht in dieser — primäre und sekundäre Informationen unterscheidenden — Klassifikation die Begriffe von Mitteilung und Rückkoppelung der Informationstheorie zu erkennen. Das Üble an der Sache ist jedoch, daß man diese beiden in der Praxis äußerst schwer auseinanderhalten kann. Offenbar lassen sich die Bibliographien als Dokumente mit sekundären Informationen ansehen. Was soll man aber mit den Lexika und Handbüchern anfangen? Nehmen wir an, daß auch diese mit gewissem Recht für »guides«, also für sekundäre Informationsträger gehalten werden können, doch versagt unsere Kategorisierung sofort, wenn wir das Gebiet der Periodika betreten, da ja fast eine jede Zeitschrift sowohl primäre als auch sekundäre Informationen enthält. Doch selbst die am vollkommensten für sekundäre Dokumente gehaltenen Bibliographien und Verlegerkataloge sind nicht immer sekundär, da ihr Vorwort häufig eine typisch primäre Information ist, und auch die sogenannte kritische Bibliographien (deren Bedeutung von Béla KÓHALMI so oft hervorgehoben wurde) stellen eine gemischte Kategorie dar. Ja selbst die von vielen für ein sekundäres Dokument angesehene Rezension kann ein ausgesprochen primäres sein. In dieser Hinsicht ist die kritische Rezension von Noam CHOMSKY über das von B. F. SKINNER verfaßte Werk: »Verbal behavior« ein eklatantes Beispiel.²² — Nehmen wir daher auch prinzipiell das obige Modell von VICKERY an, so müssen wir uns dennoch jederzeit auf seinen simplifizierenden Charakter und auf die Schwierigkeiten seiner praktischen Anwendbarkeit berufen.

1.3.3 Dem angeführten Modell von VICKERY muß jedenfalls als Verdienst zugeschrieben werden, daß der Informationsverbraucher (the user) die beanspruchten Informationen keinesfalls aus einer einzigen Richtung, sondern aus mehreren Richtungen, aus der Richtung der Bibliothek (library) und der Reference-Behelfe (guide) erhalten kann. Dies ist also die *modellartige Darstellung der Einholung von Informationen durch mehrere Kanäle*. Die Tatsache dieses »multi-channel«-Systems wird übrigens auch von anderen, wie z.B. von György RÓZSA hervorgehoben. Er hat u.a. darauf hingewiesen,²³ daß eine

²¹ Vgl. THOMPSON, A.: *Vocabularium bibliothecarii*. UNESCO, 1962. — Hier wird nicht über »primäre und sekundäre Information« gesprochen, sondern über »Originalquellen (original sources, primary sources) und Quellen zweiter Hand (secondary sources)« die eigentlich demselben Inhalt entsprechen (siehe S. 119). Fast alle Bibliothekare und Dokumentalisten in Ungarn wenden diese vorerwähnte Unterscheidung zwischen primären und sekundären Informationen (Dokumente, Quellen) an, so u. a. István CSÜRY, János SZENTMIHÁLYI, Máté KOVÁCS, György RÓZSA usw.

²² CHOMSKY, N.: *Buchbesprechung: B. F. Skinner: Verbal Behavior-Language* 35 (1959). S. 26–58.

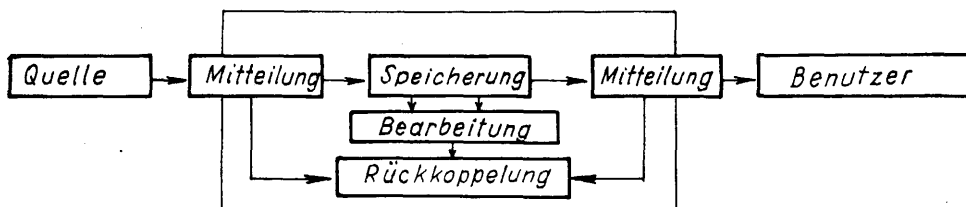
²³ RÓZSA, G.: *Some Considerations of the Role of Scientific Libraries in the Age of the Scientific-technical Revolution*. Budapest, 1970. (*A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae.* 50.) Siehe S. 14.

Fachinstitution außer einer bestimmten Zeitschrift mit primärem Fachmaterial (X_1) auch noch eine internationale referierende Zeitschrift sämtlicher Fachgebiete beziehen kann, die eine sekundäre Information (Y_1) bezüglich X_1 enthalten mag; sie kann dann eine ausländische Zeitschrift mit spezielleren Fachreferaten halten, die ebenfalls eine sekundäre Information (Y_2) bezüglich X_1 enthält; ferner eine inländische Zeitschrift von allgemeinem referierendem Charakter, die gleichfalls das X_1 -Material (Y_3) erwähnen kann; usw. Über dieses Modell könnte man jedoch in der Hinsicht eine Diskussion führen, ob die diesbezügliche Schlußfolgerung von György RÓZSA, laut der wir eher die sich eines hohen Ansehens erfreuende internationale Zeitschrift mit Referaten begünstigen sollen und die inländische Dokumentation sogar außer acht lassen können, stichhaltig sei. Unserer Meinung nach ist in diesem mit dem Streß und mit den die Aufmerksamkeit ablenkenden Momenten schwangeren Zeitalter (ein Umstand, der selbst im Laufe der Forschungsarbeit nicht ausgeschaltet werden kann) die in redundanter Form erfolgte Dokumentation kein vergeudetes Geld, sondern etwa ein Sicherheitsventil, das durch die wiederholte Erregung der Aufmerksamkeit die Zurkenntnisnahme des tatsächlich wichtigen Informationsmaterials für die betreffende Person gewährleistet.

1.3.4 In Nr. 8—9 (1968) der Zschr. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* ist von einem unter dem Titel *Informatik* bekannt gewordenen neuen wissenschaftlichen Forschungsgebiet²⁴ die Rede, die eigentlich »Theorie der Dokumentation« heißen sollte. Die Fachleute haben diesem Tätigkeitskreis deshalb die Benennung »Informatik« verliehen, da laut ihnen die Dokumentation, die wissenschaftliche Informierung nicht mehr mit Dokumenten, sondern mit Informationen arbeitet und auf diese Weise für diese Tätigkeit demnach die Benennung »Informatik« zutreffender sei. Blicken wir auf das unter Punkt 1.2.2 Gesagte zurück, so haben wir bezüglich der Gesprächstätigkeit an diesem Punkte mehrere, genau 6 Kommunikationsziele angegeben. *Die in der Bibliothek befindlichen Dokumente können* selbst den Gesprächskommunikationszielen ähnlich, *mehrere Ziele*: ein referentielles Ziel (wissenschaftliche Werke), einen emotionellen Ausdruck (Pamphlete, Spottschriften usw.), ein poetisches Ziel (schöne Literatur), ein phatisches Ziel (Einleitungen der Werke, Redaktionsmitteilungen der Zeitschriften) usw. *befriedigen*. — Gehen wir nun auf das Gebiet der wissenschaftlichen Information über, so hört mit dieser im Zusammenhang bereits die Multiplanarität der Ziele auf: diese verfolgt nicht das Ziel, um zu ergötzen, um Verbindungen anzubahnen, oder um zu einer Handlung anzueifern usw., sondern will bloß ein informativ-referentielles Ziel: das Ziel der sich auf die Dokumente verschiedenster Zielsetzung beziehenden mehrseitigen Informationsangabe erreichen. Unserer Meinung nach drückt das Wort »Informatik« diesen Umstand in entsprechender Weise aus. In diesem Sinne wäre die Dokumentation, die wissenschaftliche Information eine Lesungs- und Datenbearbeitungsform mit einem einzigen Ziel. Daraus folgt weiterhin auch, daß die Dokumentationstheorie keineswegs ein solches Modell zustande bringt — ebenso wie die in unserem folgenden Punkt erörterten Schöpfungsprozeßmodelle —, das unverändert, oder eventuell mit geringeren Modifika-

²⁴ Vgl. VINCENTINI, A. L. C.: *Informatika*. Zit. Zschr. S. 589—596. — Vgl. noch SZENTMIHÁLYI J.: *A tudományos tájékoztatás elméletének kialakulása* (Die Entstehung der Theorie der wissensch. Information), *ebd.* S. 597—621

tionen als bibliothekarisches Informations- bzw. Kommunikationsmodell dienen könnte. So kann z.B. das von János SZENTMIHÁLYI angeführte und von R. M. HAYES stammende²⁵ folgende Modell noch lange nicht zur Wiedergabe der Kommunikationsprozesse der Bibliothek angewandt werden:

1.3.5 Wenn auch die Dokumentationstheorie nicht fähig ist hinsichtlich der durch die Bibliothek laufenden Informationen bzw. der in der Bibliothek sich verwirklichenden Kommunikationen ein einheitliches Modell zu schaffen, dienen die dokumentationstheoretischen Schemen und Modellierungen zur weiteren Kategorisierung der informativ-referentiellen Kommunikationen als Anhaltspunkte. In dieser Hinsicht müssen wir die *Informationstypisierung von Pál Györe* anführen, in der sich die Informationen in zwei große Gruppen: in daten- und kennnismittelnde (relevante) Informationen und in die schöpferische Arbeit beeinflussende (heuristische) Informationen teilen. Es ließen sich selbstverständlich bezüglich dessen, wie die relevanten Informationen in entsprechender Weise erkannt und von den heuristischen abgesondert werden können, ein eigenes Funktionsmodell aufstellen. — Der information-zentrische Standpunkt von Pál Györe kann mit Recht auch von einem anderen Gesichtspunkte aus für geistnregend gehalten werden. Es ist bekannt, daß immer mehrere Forscher die Rolle der nicht-verbale Kommunikationskanäle (Gesten, Mimik usw.) im Zusammenhang mit der Erforschung des menschlichen Verhaltens betonen. Die Erkennung dieser Rolle der nicht-verbale Kommunikationskanäle (z.B. durch die Neurolinguisten) kann nämlich einigermaßen mit der Erkennung der Rolle der nicht-buchartigen Dokumente verglichen werden. Einer der hervorragendsten Vertreter dieses Gesichtspunktes ist gerade Pál Györe.²⁶ Leider wurden seine theoretischen Beigaben graphisch noch nicht dargestellt, solche können daher unsererseits nicht angeführt werden.

1.4 Hinsichtlich der Modellierung der bibliothekarischen Informations- und Kommunikationsprozesse erhalten wir — zwar nur in geringem Maße — auch von der *Soziologie* eine gewisse Unterstützung. Damit im Zusammenhang muß an die Theorie von Max Weber²⁷ und an ihre, von Robert Merton²⁸ weiterentwickelte Variation gedacht werden. Laut dieser sind bekannterweise die

²⁵ HAYES, R. M.: *Education for System Analysis*. In Proceedings of the international conference on education for scientific information work. The Hague, 1967. S. 105—115. Zit. von J. SZENTMIHÁLYI: a. a. O.

²⁶ GYÖRE, P.: *Az alkotómunka kétféle tájékoztatói szükséglete* (Zwei Formen des Informationsbedarfes bei schöpferisch-wissenschaftlicher Arbeit). Budapest, 1966.

²⁷ WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1956. Bd. 1—2. 2. Aufl.

²⁸ MERTON, R.: *Social Theory and Social Structure*. Rev. and enl. ed. Glanceo, 1963.

»formalen« und »nicht-formalen« Beziehungen, zu unterscheiden und sie versuchen die Institutionen, Institutionsgruppen, ja selbst ganze Gesellschaften (ägyptische Gesellschaft, römischer Staat usw.) mit den Mischproportionen dieser Züge zu charakterisieren. Nun fragt sich, welches Modell in dieser Hinsicht für die Bibliothek charakteristisch ist, ob nämlich die formalen Gebundenheiten, die Verehrung der Traditionen, die bürokratischen Dienstvorschriften, oder die nicht-formalen Beziehungen, das Entsprechen für den Zweck, das Verwerfen der Traditionen (insofern diese der Zweckdienlichkeit im Wege stehen), die Bewertung der Fachkenntnisse innerhalb einer Bibliothek dominieren. Doch wie kommt das Institutionsmodell innerhalb der Bibliothek mit dem Modell der Kommunikations- und Informationsverbindungen in Kontakt? Auf die Weise, daß die Institutionsstruktur auch mit der Kommunikationsstruktur einer jeden Institution in Verbindung steht. So kann das Institutionsmodell zum Teil auch für ein Kommunikationsnetz angesehen werden.

1.5 Im fünften Abschnitt möchte ich noch auf jene Modelle hinweisen, die sich auf den Verwirklichungsprozeß *der wissenschaftlichen Leistung*, oder überhaupt auf den *Prozeß der Schöpfung* zu beziehen wünschen. Solche Modelle machen sich heutzutage einerseits auf dem Gebiete der Philosophie und der Psychologie geltend, andererseits ist die Erkennung und Modellierung des wissenschaftlichen Schöpfungsprozesses auch selbst für die Theorie der Wissenschaftsorganisation nicht gleichgültig. Die Informierung in dem Kreise der auf den erwähnten Gebieten aufgestellten wissenschaftlichen Schöpfungsmodelle überzeugt uns bald davon, daß bei diesen Modellen die Bibliothek bzw. die Dokumentationsabteilung nur sehr selten in der Qualität eines Modellelementes erscheint. В. Н. Шубкин²⁹ stellt ein Modell des Verlaufes der soziologischen Forschungsarbeit auf. Es kann bloß vermutet werden, daß im Verlauf der Forschung eine Bibliothek und auch eine Dokumentationsabteilung benötigt werden. Im zweiten Punkt seines Modells finden wir die folgende Bestimmung: »Die Methoden zur Gewinnung der authentischen Information«; beim dritten Punkt wiederum: »das Einsammeln der Information«. Es liegt auf der Hand, daß in diesen Forschungsphasen der Forscher eine Bibliothek, eine Dokumentationsinstitution usw. benötigt. Die Rolle der Bibliothek und der Dokumentationsorgane wird von jenen Autoren, die den naturwissenschaftlichen, oder noch mehr, von denen, die den technisch-technologischen Schöpfungsprozeß modellartig zu systematisieren versuchen, in größerem Maße eingebaut. So versucht János WEISZBURG³⁰ jene Informationsanspruchsarten aufzuzählen, die vor den Forschern auftauchen können. (1. Mit dem erforschten Thema unmittelbar in Verbindung stehende Informationen. 2. Mit dem erforschten Thema indirekt in Verbindung stehende Informationen. 3. Mit dem erforschten Thema nicht in Verbindung stehende, jedoch auf das allgemeine Interesse des Forschers Anspruch erhebende Informationen.) Seine

²⁹ ШУБКИН, В. Н.: *Количественные методы в социологии*. = *Voprosy Filosofii Akademii Nauk SSSR*. 21 (1967). No. 3. S. 30–40. — Mit ähnlicher Thematik, aber ohne Modellform befaßt sich ЯРОШЕВСКИЙ, М. Ф.: *Психология науки*. *Ebd.* No. 5. S. 79–90.

³⁰ WEISZBURG J.: *A saját szükségletre készített dokumentáció (egyéni dokumentáció) néhány kérdése* (Einige Fragen der für eigene Bedürfnisse des Fachmannes zusammengestellten (individuellen) Dokumentation). *Tudományos és Műszaki Tájékoztató* 13 (1966). S. 705–724.

Systematisierung können wir nicht als Modell betrachten, jedoch treten gewisse Modellelemente bereits aus dieser Systematisierung hervor, wo die Bibliothek, die Dokumentationsabteilung bereits einen entsprechenden Platz zugewiesen erhalten.

Mit der *Mechanisierung der Informationseinholung* und *-rückgewinnung* im Zusammenhang arbeitete — unter anderen — Imre MOLNÁR³¹ ein Modell aus. Sein Modell ist aber nicht einfach ein Modell der in dem mechanisierten Informationsverarbeitungsprozeß durchlaufenden Informationen, sondern — der Verfasser den Informationsanspruch eines Forschers und die Befriedigung dieses vor den Augen hält, also etwa Teilmomente des wissenschaftlichen Schöpfungsprozesses — auch ein Modell des wissenschaftlichen Schöpfungs- bzw. Arbeitsprozesses als eine Phase des Gesamtmodells der Informationsvermittlung durch Dokumentationsarbeit. In seinem Modell fällt also der »Dokumentationsabteilung« (worunter eigentlich die Bibliothek zu verstehen ist) eine bedeutende Rolle zu.

1.6 Es sind sehr viele solche schematische Zeichnungen in Gebrauch, die berufen sind die Struktur eines Ministeriums, die funktionelle Hierarchie des Netzes der staatl. Forschungsanstalten, das Verhältnis der kulturellen Institutionen zueinander usw. anzugeben. In den Heften der Zschr. *Tudomány-szervezési Tájékoztató* finden wir die Schemata solcher Forschungs-, (National Science Foundation, USA) Universitäts-, oder Dokumentations-Organisationen. Diese *Organisationsmodelle* gehören aber nicht mehr zu unserem Interessenskreis, denn sie liefern über die Beschaffenheit, Quantität und Richtung der in diesen Organisationen strömenden Informationen bzw. Kommunikationen keine genügend detaillierenden Angaben.

2. *Wo befindet sich* unter den Disziplinen unsere im Titel der vorliegenden Abhandlung erwähnte wissenschaftliche Fragestellung, nämlich die Modellierungsbestrebung (mit den Informations- bzw. Kommunikationsverbindungen innerhalb einer Bibliothek im Mittelpunkt)? — Nun, diese Fragestellung können wir mit Recht als ein solches Problem, das dem Gebiet der angewandten Kommunikationstheorie angehört, also für eine eigenartige, weniger erforschte wissenschaftliche Annäherung betrachten.

Unter den wenigen diesbezüglichen Forschungen soll jedoch die von Tatjana Slama CAZACU erwähnt werden.³² Sie beschreibt nämlich die Kommunikationen und Informationen innerhalb der Arbeitsbetätigung, — Doch bevorzugen wir — im Gegensatz zu Slama CAZACU — eine mehr komplexe Annäherung des Kommunikationsprozesses, nämlich den Fall, wenn jemand bezüglich der im großen Komplex der Reagierungen auf die physiologischen Prozesse bzw. geistige Tätigkeit und in den menschlichen interpersonellen Beziehungen auftauchenden Informations- und Kommunikationsprozesse ein einheitliches Modell sucht! Dieses Unternehmen, wie dies die bisherigen Beispiele zeigen,³³

³¹ MOLNÁR I.: *Peremlyukkártyás tájékoztató rendszerek szervezési problémái* (Organisationsprobleme der Informationssysteme von Randlochkarten). Budapest, 1970. OSZK — KMK. — Das Modell siehe S. 47.

³² SLAMA-CAZACU, T.: *Sprachliches über die Kommunikation im Arbeitsprozess*.-*Revue de linguistique* (Roumänien). 7 (1962). S. 269—288.

³³ PIKE, Kenneth L.: *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. The Hague—Paris, 1967. Mouton.

konnte bislang das gesteckte Ziel: die Modellierung der im obigen Sinne ausgelegten Informations- und Kommunikationsverbindungen leider nur mangelhaft verwirklichen.

Ein für die physiologischen und nicht-physiologischen menschlichen Kommunikationen, bzw. Informationen gültiges Modell kann schon deshalb nicht ausgearbeitet werden, da uns noch zahlreiche physiologische Vorläufe ihrem Wesen nach entweder überhaupt nicht, oder nur mangelhaft bekannt sind. Daneben sogar auf dem Gebiete der bibliothekarischen Kommunikationen, bzw. Informationen sind noch zahlreiche Teilmomente und -prozesse auch ungeklärt (denken wir bloß an die Definitionsmangelhaftigkeiten der Dokumentationsprodukte wie Rezension, Annotation, Exzerpierung, Referat und auch sonstiger Dokumentierungsformen — worauf János SZENTMIHÁLYI öfters hingewiesen hat). *Erst nach Klärung dieser Einzelheiten und -momente* kann man an die Ausarbeitung eines diesbezüglichen allgemeinen Modells herantreten.

Wie wir es selbst getan haben (Punkt 1), ist es — unserer Meinung nach — *nützlich*, bezüglich der Bibliothek *die kommunikationstheoretischen Feststellungen der einzelnen Wissenschaftsgebiete* (Kulturgeschichte, Sprachwissenschaft, Psycholinguistik, Dokumentationstheorie, Sozialpsychologie, Schöpfungspsychologie, Auswertung der Verwaltungsfunktionen) *zu sammeln, zu kategorisieren, und vor allem der nötigen Kritik unterwerfen*, um so die Aufstellung eines bibliothekarischen Kommunikations- bzw. Informationsmodells von allgemeinerem Charakter, nebst erfolgversprechenden Umständen später versuchen zu können.

Költészet és kommunikáció

Korunkban a világ megismerésére irányuló tudományos és művészi módszerek egyidejű differenciálódásának és integrálódásának vagyunk tanúi. Az első tünetei közé tartozik egyre több tudományág születése és önállósulása, új művészeti irányzatok fel- és eltűnése, a másodikéi közé a legkülönbélebb komplex alkotó munkacsoportok — team-ek — létrehívása, valamint a határtudományok érintkezési vonalán folyó kutatások. Ez utóbbiak igen sok érdekességet kínálnak az irodalom vonatkozásában is. A pszicholingvisztika, a szemiotika, a matematikai-statisztikai, kibernetikai módszerekkel folyó stíluselemzés, pszichiáterek, szociológusok és pszichológusok által végzett művész-személyiségi, alkotás- és befogadás-pszichológiai, művészetszociológiai és egyéb fajta vizsgálatok mind azt mutatják, hogy a határmezsgyék igen jó talajai bizonyos új szempontú, lényeges kérdések megoldását előrevívó, termékeny vizsgálódásoknak.

Ez alkalommal arról szeretnék szólni, hogy *milyen kérdéseket vethet fel, gondolatokat érlelhet meg bennünk az irodalom — közelebbről az irodalomelmélet és a szociálpszichológiai hangsúlyú alkotás- és befogadás-pszichológia szempontjainak együttes alkalmazása.*

A szociálpszichológia egyik központi témája az *információ* fogalomkörébe tartozó *kommunikáció*. A fogalom gyakorlatilag is használható meghatározása ez: *Egy vagy több személynek minden olyan cselekvése — megnyilatkozása —, amely egy vagy több más személy észleléseit, érzelmeit, gondolkodását vagy cselekvését — viselkedését — kívánja befolyásolni.* — Minden kommunikáció információ, de nem minden információ egyúttal kommunikáció is. Ez utóbbinak ugyanis sajátos feltételegyüttese van, amely nem vonatkozik minden információra. A kommunikáció megvalósulásának feltételei:

1. a *kommunikátor*, vagyis a közlő, a közlemény forrása;
2. a *kommunikáns*, vagyis a befogadó, felfogó, akinek föl kell fognia a közleményt, akárcsak a rádió- vagy televíziókészüléknek a leadóállomás műsorát;
3. a *kommüniké*, vagyis a kommunikáció tartalma, az információ „híryanymaga”;
4. a kommunikációs *eszköz*, a *csatorna* vagy *médium*, amelynek segítségével a kommunikáció megvalósul (élő vagy írott nyelv, film, rádió stb.);

A kommunikációs folyamat zárulásához, teljes megvalósulásához elkerülhetetlenül szükséges még az is, hogy valóban legyen legalább egyetlen kommunikáns, akiben a kommüniké segítségével létrejön a kommunikátor szándéka szerintihez legalább hasonló (ha nem is azonos!) hatás, vagyis szükséges a *kommüniké felfogása, megértése*. Mert hiába harsog a hangszóró egy ember-tömeg előtt egy közleményt, kommünikét, olyan nyelven amelyet senki sem

ért meg. Az író hiába írja meg a legszebb regényt, verset, ha nem akad legalább egy értő olvasója. Nem zárul az „áramkör”, nem jön létre kommunikáció. Hiába van meg a többi négy feltétel.

De felmerülhet a kérdés; nem egyszerűsítünk-e túlságosan, nem járunk-e el önkényesen, amikor az irodalmi műveket is kommunikének tekintjük? Meggyőződésünk szerint nem. A kommunikációelmélet, a szociálpszichológia szemszögéből vizsgálódva semmiképpen sem. Innen nézve *minden irodalmi alkotást* — regényt, drámát, lírai költeményt egyaránt — *kommunikének*, s az író és olvasó között az írásmű segítségével létrejött *kölcsönhatást, a tulajdonképpeni irodalmat* — „*irodalmi életet*” — *kommunikációs folyamatnak kell tekintenünk*. Olvasó, sőt értő olvasó nélkül könyvtárnyi könyv sem irodalom, csupán kommunikék tároló helye. Mihelyt azonban akármilyen irodalmi műnek csak egy, az író szándékát, mondanivalóját viszonylag megértő olvasója akad, kommunikáció valósul meg, ami egyúttal az *irodalmi élet* alapfeltétele is.

A kommunikátorok kommunikéiket bizonyos jelkulesok, kódok segítségével közlik kommunikánsaikkal. A kommunikációelmélet megkülönböztet

igen erős, (très fort)
erős és
gyenge kódokat.

Az *igen erős* kódok körébe tartoznak például a matematika jelei, a morse ábécé betűi. *Erős* kódnak számít a nyelv, amelyen belül már jelentkezik a szavak többértelműsége. A *gyenge* kódok nagyon kevésbé meghatározottak, állandóan változnak. Még inkább, mint a nyelv szavainak jelentése. A gyenge kódok fakultatív variánsai (szabadon választható, nem kötelező változatai) uralkodnak az állandó vonások fölött. Gyenge kódoknak minősülnek a képzőművészeti allegorikus ábrázolási képrendszerek, amelyek értelmezésével az ikonográfia és az ikonológia foglalkozik. Bizonyos szempontból „gyenge” kódoknak minősíthetők a zene hangjai és a festészet színei, formái, mert sokféle értelmezésre adnak lehetőséget. A többértelmű, főleg a *képes* nyelvi kifejezések is gyenge kódok, mert nagy a szubjektív töltésük, s szövegközi helyzetük, aktuális energiájuk a befogadó kommunikánsok különböző — ugyan-csak szubjektív — asszociációs rendszere többféle, akár sokféle értelmezésüket is lehetővé teszi. Már a hagyományos retorika is megkülönböztet két nyelvi színvonalat: a *tiszta* nyelvet és a *képes* nyelvet, beszédet (langage propre és 1. figuré). A „kép”-es kifejezés, például a metafora, allegória, szimbólum alkotása olyan művelet, amely az első nyelvi nívóról átvisz a másodikra. Azt jelenti ez, hogy amit az író képes beszéddel fejez ki, kifejezhetne volna *egyenesebb*, direktebb, egyszerűbb, semlegesebb módon is. — De éppen a költői alkotás törvényei szerint minden igazi költőtől teljes joggal elvárható valami új is, hiszen nem ismételheti meg azt, amit már mások megírtak, s nem is állhat műve közismert, egyértelmű, konvencionális jelekből. Ezért beszélhetünk sajátos, erős változásoknak kitett esztétikai szemantikáról — jelentéstanról. Nem ok nélkül esik annyiszor szó arról, hogy a technikai civilizáció embere azon az úton halad, hogy *új* kultúrát s ezen belül új művészetet dolgozzon ki, teremtsen meg.

Természetes, hogy ennek megértése, felfogása a régi vágású irodalmi alkotáselmélet és gyakorlat hatása alatt felnőtt nemzedékek számára súlyos problémákat jelent.

Az író és az olvasó — vagy hallgató — között lejátszódó kommunikációs folyamat a nyelvi kódrendszer segítségével valósul meg. A nyelv a legfejlettebb, kommunikáció létrehozására legalkalmasabb jelrendszer.

A nyelv szavai között vannak tisztán hangutánzó, érzelmeket kifejező szavak. Ilyenek például a tánckurjantások, az állathangok utánzásai és az indulatszavak. Ezeknek a szavaknak nincs *fogalmi* tartalmuk. A szavak, a nyelvi kifejezések óriási többsége azonban meghatározott képzeteket felidéző, fogalmi tartalommal, többé-kevésbé körülírt, meghatározott „híryanaggal”, információs tartalommal rendelkezik. Ezek funkciója az, hogy a befogadóban a közlőhöz hasonló gondolati és érzelmi tartalmat ébresszenek. A beszéd, a nyelv a legsajátosabban szociális képződmény, hiszen teljesen értelmetlen volna az, ha a kommunikátor önmagának adna információkat sajátmaga tudattartalmairól. Erre csak abban a szélsőséges esetben kerül sor, amikor a személynév széttesik, mintegy ketté hasad, s így folytat „párbeszédet” önmagával, vagy — ahogy mondani szokták — *magában beszél*.

Minden nyelvi szövegnek — kivéve a csupa hangutánzó, indulatszavakból álló vagy zenepótló szócsoportokat — *kell hogy legyen valami a tudat által feldolgozható gondolati tartalma is*. S ez alól az általános követelmény alól az írói, a költői alkotások sem jelenthetnek kivételt. *A senki által meg nem érthető nyelvi kifejezés* teljes önellentmondás, s az ilyen nem számít kommunikének sem. Viszont minden olyan szöveget — például költeményt —, amellyel a költő ki akar fejezni, közölni vagy ábrázolni akar valamit mások számára, vitathatatlanul a kommunikáció körébe kell sorolnunk.

Tudjuk azonban, hogy a költészettel kapcsolatban időnkint felmerül az érthetetlenség, az értelmetlenség vádja. A közérthető, világos, áttekinthető, harmóniát kereső klasszicizmus és a romantika alkotásai valóban általában közérthetőek voltak. Bár a közönség egy része még PETŐFIVEL, ARANNYAL is „értetlenül” állt szemben. Nem is szólva arról, hogy a megértésre, sőt éppen a gazdagabb, pontosabb kifejezésre és megérthetésre törekvő szimbolizmus, amelynek legkimagaslóbb magyar képviselője ADY, hosszú ideig és sokak által érthetetlennek minősített költői irány volt. Ma már a nyolc általános iskolát végzettek is megkapják azokat az ismereteket, amelyek birtokában nehézség nélkül megérthetik ADY-t. Viszont napjainkban a szimbolizmus után jelentkező legújabb költői irányokat, különösen a „modernekek”-nek, „intellektuálisok”-nak, „objektívek”-nek nevezett költőket minősítik sokan zavarosaknak, értelmetleneknek, megérthetetleneknek. S talán éppen az értelmetlenség és érthetetlenség vádjának tisztázása szempontjából nyújt jelentős segítséget a kommunikációs folyamat elmélyülőbb szociálpszichológiai vizsgálata.

*

A kommunikáció pszichológiai törvényszerűségei

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az író—olvasó között az írói alkotások révén létrejött érzelmi-gondolati kapcsolat kommunikáció, akkor az ilyen fajta kommunikációkra is érvényesek mindazok a megállapítások, amelyek általában vonatkoznak a kommunikációkra. Az alábbiakban a legfontosabbak fölött tartunk rövid szemlét.

Kommunikátor — költő és kommunikáns — olvasó

A költő-kommunikátor személyiség. A mai pszichológiai kutatás egyik alap-témája a személyiség. Bár bizonyos vonatkozásban sajnálatos, hogy mind ez ideig nem jött létre átfogó, minden pszichológiai iskola vagy éppen minden pszichológus kutató által elfogadott személyiségelmélet, a személyiségelmé-
 tek és felfogások máris igen gazdag és hasznos eligazítást nyújtanak az emberi személyiség megismeréséhez. Ezek közül bennünket az érdekelhet legjobban, hogy minden ember külön, soha meg nem ismétlődhető személyiség, hogy az egészséges személyiségben integráltan, oszthatatlan egységben jelentkeznek az elméletileg végtelen számú tulajdonságok. A személyiségek között tehát nem lehet azonosság, s a lényeges tulajdonságcsoportok — szindrómák — hasonlósága alapján is csak típusokat lehet elkülöníteni. Gyakorlatilag elkép-
 zelhetetlen tehát az, hogy az egyik ember a másikat — olvasó a költőt — ma-
 radék nélkül, azonos módon megértse. Bármennyire törekvése is az írónak, hogy eszméit, gondolatait, érzelmeit más emberek megértse, ennek a megértésnek, azonosulásnak a foka korlátozott. Feltétlenül, mindig marad valami, aminek a burkát a legráhangoltabb olvasó — kommunikáns — sem tudja feltörni. A költőnek tehát mint kommunikátornak, meg kell elégednie azzal, hogy al-
 kotása érzelmi-értelmi tartalmát az olvasó kommunikánsok csak *többé-kevésbé* közelíthetik meg.

A mondottakból az is következik, hogy a költő nem adhat, nem közölhet semmi olyat, ami nincs benne. De közölhet, vagy megpróbálhat közölni min-
 dent, ami megvan benne. Minthogy minden kommunikáns éppúgy egyedüli személyiség, mint minden kommunikátor, valamennyinek a felfogó, rezonancia képessége más és más. Vagyis minden befogadó szükségképpen a *maga módján, sajátosan* rezonál minden hatásra, s ez már eleve átszínezi a műalkotás befogadó élményét. Mint az író, ő sem léphet ki személyiségéből, s csak arra rezonálhat, amire — érzelmi és értelmi — felfogó apparátusa van. Beszélhetünk így egyéni hatásfogékonyságról, élménykapacitásról, rezonanciakészségről, aminek né-
 hány fontosabb összetevője az illető műveltségének foka, mélysége, határai, idegrendszerének érzékenysége, intelligenciája. De mindezek a tényezők a költőkommunikátor személyiségének is igen fontos összetevői, amelyek a költő „formakészségének” színvonalával együtt számtalan variációs lehetőséget adnak.

A zörejek

Elméletileg feltehető, hogy egy rádió leadó és felvevő készülék tökéletesen működik, ami biztosítéka lehet annak, hogy a vevőkészülék csalódásig „azo-
 nos” módon közvetíti a kommunikét. Ez azonban a gyakorlatban soha sincs így. Az adást és a vevést mindig „zavarják” bizonyos körülmények, szociál-
 pszichológiai elnevezéssel „zörejek”. A költő és az olvasó között a kommunikék segítségével megvalósuló kommunikációs folyamatban is számtalan zörej keletkezésére van lehetőség. S zörejek a kommunikáció valamennyi szakaszá-
 ban, valamennyi tényezőjében szerepelhetnek. A kommunikátorban éppúgy, mint a kommunikánsban vagy a kommunikében, s a közvetítő csatornában. A sok közül csupán példaként utalunk néhányra.

A *kommunikátor* — esetünkben a költő — személyiségében, gondolat- és érzésvilágában is lehetnek kóros zavarok, pszichiátriai problémák. De ám

legyen csupán rendezetlenség, zűrzavar a fejében, gondolatvilágában, érzésvilágában. Mindezek olyan jelentős zörejjé válhatnak, hogy egymagukban is lehetlenné tehetik a kommunikáció létrejöttét.

Hasonló zörejek jelentkezhetnek a befogadó, a *kommunikáns*, a recipiens személyiségében is. Pusztán tompa műveletlensége, tájékozatlansága elég ahhoz, hogy egyik-másik költő—kommunikátor alkotása —kommunikéje — felfoghatatlan legyen számára. De lehet, hogy csak éberségének pillanatnyi foka, érdeklődése, ráhangoltsága, figyelme, nem elég ahhoz, hogy meg tudja érteni a költő közléseit, önmaga kifejezését. Más helyzetben esetleg sokkal többet megértene belőle. S lehet, hogy csak pillanatnyi hangulata nem megfelelő a befogadáshoz. Az is lehet, hogy a szükséges szellemi tulajdonságok birtokában van, csak a felfogás módszerével, a sajátos észlelés „technológiájával” nincs tisztában, s viszonylag könnyen megtanulható követési módok birtokba vétele esetén már hosszú sugarú új élményterületeket hódíthatna meg. Mint azok például, akik hajlandók megtanulni a filmesztétika, a filmalkotás sajátos törvényszerűségeit, módszereit, a kihagyások áthidalását vagy a variációs ismétlések formájában vissza-visszatérő elemek, utalások egymásra vonatkoztatását. Pszichológiai vizsgálatok bebizonyították, hogy mindezeknek a szempontoknak a figyelembe vételére, a szükséges felfogási módszerek elsajátítására már a gyermekkor fejlettebb szakaszaiban alkalmassá válnak az emberek.

A *kommunikében* is lehetnek a felfogást megnehezítő vagy éppen lehetlenné tevő zörejek. Származhatnak ezek a költő hanyag központozásából, nyomdahibákból, a szöveg elmosódottságából, elhalkulásából. De az is megtörténik, hogy egyik-másik költő amolyan rossz vicnek, próbáléggömbnek szánta valamelyik versét, s ő nevet rajta legjobbat, ha komolyan veszik. Ilyen fajta verset olykor jelentős költőknél is találhatunk — „épatons le bourgeois” (botránkoztassuk meg a polgárt!) jelisével. Azt hiszem, erről a jelenségről van szó, amikor egy költő találomra vagy valamiféle külső „rend” szerint kiválogat néhány szótári szót, s azokat — úgy, ahogy vannak — egymás mellé rakja, s azt akarja sugalmazni, hogy így verset írt. Más eset, ha kizárólag zenei-ritmikai-érzelmi hatás elérése céljából értelmetlen szavakból állít össze egy-egy verset. (Előbbire WEÖRÖS Sándor, utóbbira VAS István adott példát többek között.)

Bizonyos olvasók számára éppúgy zorejként hatnak a vers nem ismert, idegen, tájnyelvi vagy régebbi nyelvi anyagból származó szavai, kifejezései vagy akár a költő új szóalkotásai. Bár ezek tartalmának korrekt alkotómunka esetében a szövegből világosan ki kell derülnie. Így olvassuk első ízben is félreérthetetlenül ILLYÉS Gyula szövegében a „hablatyol” szót, amely értelmetlen, zagyva „szövegelést”, halandzsát jelent.

Ugyancsak jelentős zorejként szerepelhetnek a költői alkotásokban az eddig nem ismert szókötések, képek, szimbólumok, amelyek egyik-másik költő művében olyan jelentőségre tehetnek szert, hogy — ha meg akarjuk érteni őket — külön tanulmányra van szükségünk. Tudunk róla, hogy egyes költők — például BROWNING — költészetének megértésére, magyarázására értelmező körök alakultak. Nálunk FÖLDESSY Gyula végzett vaskos kötetet kitevő munkát ADY „értelmezésére”.

A kommunikánsok száma

A kommunikációelmélet egyik fontos fogalma az úgynevezett „kommunikációs V”, amely szemléletesen utal arra, hogy egy kommunikátor, illetőleg valamelyik kommuniké *milyen számú* kommunikánsra számíthat. A V leg-alján azok a kommunikék helyezkednek el, amelyek csak egyetlen megértő kommunikánsra számítanak. Egyetlen, őket nagyon jól ismerő, velük rokonlélek barátja. (Szélsőséges, de már beteges esetben ez a másik egyetlen kommunikáns lehet önmaguk másik fele, bizonyos skizoid vagy skizofrén helyzetben. Tudunk arról is, hogy valaki saját magának hazudik, önmagát csapja be. Ehhez hasonló ez az eset is.) A V legszélesebbre nyitott részén azok a kommunikék helyezkednek el, amelyek gyakorlatilag korlátlan létszámú kommunikáns tömegekre számíthatnak.

Egy vers teljes tartalmi anyagát csak az a partner értheti meg igazán, aki — a költővel együtt — részese volt mindannak az élménynek, amelyet a költő versében feldolgozott. Minden más olvasó csak többé-kevésbé *megközelítheti* a vers mondanivalóit. Az intim levelek ebbe a kategóriába tartoznak. A tömegkommunikációs eszközök birtokosai és irányítói viszont — a nagy példányszámú időszaki sajtó, a film, a rádió, a televízió, a plakát, a hanglez — olyan kommunikékre vadásznak, olyanokat rendelnek meg, amelyek a kommunikációs V legfelső emeletein, korlátlan számú felvevőközönsséggel képesek kommunikációt létrehozni. Minthogy törekvésük a szerző kommunikátorok jelentős többségének szándékával is egybeesik, könnyű megtalálniuk egymást. (Az más kérdés, hogy a tartalmasabb kommunikékre, műsorokra áhító olvasó — néző — hallgató közönség elég sokat prüszköl a talajszintes kommunikék színvonalatlansága, tartalmatlansága miatt.

Az írásmű *kommuniké* jellegén mit sem változtat az, hogy akár csak egyetlen ember is felfogja-e vagy sem. A palackposta tartalma is kommuniké, akkor is, ha az idők végezetéig sem kerül értelmét megfejteni tudó ember kezébe. Ugyanígy kommuniké marad az a dráma, regény vagy vers is, amely sohasem kerül ki az író fiókjából, s nem olvassa el egyetlen ember fia sem. De *megvalósult kommunikációról* csak abban az esetben beszélhetünk, ha annak üzenet-tartalmát, információs anyagát legalább egy ember megközelítően a kommunikátor szándéka szerint felfogja, megérti, átérzi.

Az az eset, amelyben az író — kommunikátor csupán egyetlenegy megértő olvasóra, egyetlen másik emberből álló közönségre számít, egészen szabályos kommunikációs képlet. Hány szerelmes versnek nem szán költője egyéb funkciót, mint azt, hogy a címzett elolvassa, megértse, s érzelmileg úgy rezonáljon rá, ahogy azt a költő — kommunikátor kívánja.

A kommunikánsok *száma* tehát nem befolyásolja a kommunikáció megvalósulását. Annyi olvasót célozhat meg az író, amennyit éppen akar, s a verskommunikék már pusztán e szándék különbözősége miatt is óriási különbséget mutatnak. Gondoljunk csupán a táncdalszövegekre és egy-egy merészen újító, modern költő, az olvasók többségét méltán mehökkentő, szokatlan tartalmú-formájú versére. Hogy a költő milyen szélesre nyitja a kommunikációs V szarait, elvitathatatlan egyéni ügye. A szélsőséges esetek egyformán jogosultak. A költő szándéka felől sok adalék tájékoztat. Például az, hogy versét melyik lapnak, tömegkommunikációs szervnek küldi be, máris sokat elárul szándékából.

A metakommunikáció kérdései

Az a kommunikátor, aki a kommunikáció létrehozása céljaira az élő beszédet használja fel, nem hagyatkozik kizárólag a szavak, kifejezések jelentéstartalmára. Közléseit bizonyos taglejtésekkel, mimikával, közeledéssel, távolodással, érintésekkel kiegészíti, mintegy értékeli, kommentálja. Ezeket a kiegészítő, értelmező, minősítő kommunikációkat „metakommunikációk”-nak nevezzük. Ugyanazt a szöveget elmondva más és más értelmezést válthatunk ki hallgatóinkból. (Péter becsületes ember bocsánatot kérek... Ezt éppen úgy több értelmet felidézve lehet elmondani, mint elolvasni a híres *Reginam occidere* stb. szöveget.) Lehet, hogy egy tanár szóról szóra azt a szöveget mondja el tanítványainak, amelyet előírtak számára. De ha cinkos szemvillanással, legyintő gesztussal kíséri szavait: lehet, hogy pontosan a szöveg tartalmának ellenkezőjét érteti hallgatóival. Azt nevezetesen, hogy ő azzal nem ért egyet. Mondja, mert ezt kell mondania, de nem úgy, hanem éppen ellenkezőképpen kell nyilatkozatát érteni.

Kérdés, hogy a leírt és olvasott szövegben is lehetnek-e ilyenféle „metakommunikatív” utalások? Erre egészen biztosan *igen*nel válaszolhatunk. Az írói alkotásnak a stílusa, szerkezete, egész „műformája” tulajdonképpen első-sorban ilyen kiegészítő, metakommunikatív eszközrendszer, amely hangsúlyt erősít vagy tompít, így vagy úgy játszik, ha úgy tetszik: manipulál az olvasóval. Lehet, hogy a metakommunikatív tényezők egyértelműen megerősítik a szöveg tartalmi mondanivalóját. Kiemelik a kiemelendőt, az írásjelek a cél-nak megfelelőbben tagolják a szöveget, s szinte félreérthetlenné teszik. Más esetben — például az írásjelek elhagyása segítségével — szándékosan teremtenek az olvasóban bizonytalanságot, szinte provokálva a szándékolt többféle értelmezést. De éppen ezt akarták elérni. Izgalomba akarták hozni, szellemi és érzelmi aktivitásba akarták lendíteni, kiegészítésre, állásfoglalásra kényszeríteni az olvasót.

Akárhogyan értelmezzük is a költői *formát*, egészen biztos, hogy a költőnek ez a leghatékonyabb, leghatékonyabb metakommunikációs fegyvere. A forma — mondja LUKÁCS György — egy adott helyzet adott lehetőségei között a maximális erő kifejtés; ez az igazi etikája a formáknak. Vagy, ahogy HANKISS Elemér¹ megfogalmazza: A jó műalkotás nem egyéb, mint az élmény teljes és hiteles közléséhez szükséges legegyszerűbb forma. A műforma tehát már metakommunikációs eszköz is. Olyasmi, ami már túl, felül van magán a fogalmi tartalmakat hordozó nyelven. A különféle szuggesztív hatások, az ismétlések, a variációk, az utalások, a ritmus, a gondolatritmus, a rím, a strofa- és versszerkezet mind megannyi metakommunikációs elem, amely minősíti, fokozza, helyére teszi, értelmezi a nyelvi kifejezések gondolati-érzelmi tartalmát.

Áttételes hatáskifejtés

Bebizonyított törvényszerűség, hogy a kommunikációk jelentős része, különösen a tömegkommunikációs eszközök által közöltek, nem közvetlenül, direkt módon fejtik ki legerősebb hatásukat, hanem áttételesen. A kommunikánsok megbeszélik, „kiértékelik” egymás között a hallott, látott, olvasott kommüni-

¹ HANKISS Elemér: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Bp. 1970.

kéket. Vagyis a hatás legtöbbször bizonyos homogén kiscsoportokon, alcsoportokon keresztül érvényesül. Igen nagy szerepet játszanak itt az úgynevezett pozitív referencia személyek, vagyis azok az emberek, akik mások szemében tekintélyek, s így vonatkoztatási, viszonyítási — „referencia” — lehetőségekkel szolgálnak. Sok rádió—film—televízió kommunikáns mások mércéjéhez viszonyítva alakítja ki „saját” véleményét.

Ez a törvényszerűség érvényes az irodalmi, költészeti kommunikék esetében is. Vonatkoztatási pontok kijelölésével foglalkozik például az iskola. A pedagógusok tanítása egy bizonyos kialakult, „hivatalos” véleményt képvisel. A szülők saját ismereteik, referencia csoportjaik véleménye szerint alakítják ki „saját” értékelési normarendszerüket, s ezt mondják tovább gyermekeiknek.

Megszívlelendő megjegyzései vannak BABITSnak az illusztrátor szerepéről.² A rajzoló nemcsak *fordítója* a költő művének, hanem annak mintegy *kiegészítője*. Mert éppen azt mondja el, amit a költő elhallgat, amit a költő nem is tudna elmondani.

„... Történhetik-e ez a kiegészítés *tisztán csak* a költő intenciói szerint? Úgy értem: lehetséges-e, hogy rajzoló-művész pusztán csak azt és úgy rajzolja, amit a költő maga is éppen úgy elképzelt, de eszközeinek — a pusztán szónak — elégtelensége miatt már visszaadni nem tudott? Ugyebár ez teljesen lehetetlen? Az illusztrátor bárhogyan is törekszik auktorának intencióihoz tapadni, mégis a saját egyénisége, a saját művészete fog nyilvánulni a rajzban és lényegesen több lesz benne, mint amit az író elképzelt. A rajz bizonyos teljességet kíván; és a költői műben jelzett szűk célzásokból, vagy akár azoknak geometriai meghosszabbításából is alig lehetne ilyen teljességgel kiolvasni mindazt egészen a költő elképzelése szerint, amit vonalak és színek dolgában ő elmondani nem tudott. De többet mondok: nem is bizonyos, hogy a költő mindazt ilyen teljességgel egyáltalán el is képzelte.

Ma egyre népszerűbbé válnak az úgynevezett „Miért szép?” cikkek, sőt könyvek is. Vagy az olyan kísérletek, amelyek pusztán értelmezni kívánják a műalkotásokat abból a szempontból, hogy szerzőjüknek mi lehetett velük a célja, mi a mondanivalója, mi kommunikéik gondolati-eszmei és érzelmi-indulati tartalma. Igen tanulságosak azok a verselemzések, amelyek jeles költőtől származnak, s amelyekben még az olyan szemérmes-diszkrét költők is, mint például NEMES NAGY Ágnes, félreérthetetlenül vallanak saját gondolati-és érzelmvilágukról, ars poeticájukról.

Különösen jelentős szerep hárul a megbízható, korrekt, hozzáértő értelmező közvetítőkre az ízlés- és stílusváltás vagy a mértani haladvány szerint rohanó társadalmi-kulturális átalakulások, vagy éppen forradalmak idején. Nem kétséges, hogy jelenünk ilyen kor.

Egyensúly, bizonytalanság, izgalom

A klasszikus, a romantikus, a realista, sőt a szimbolista műalkotások be vannak fejezve, le vannak zárva. Végső kicsengésük nem hagy az olvasóban bizonytalanságot, még ha — például a romantikus művekben különösen — a mű folyamán többször tetőfokra hágott is az olvasó bizonytalansága és izgalma.

² *Költő és tolmácsa*. 1918. (Írás és olvasás kötetben).

Végül is mindenki megkapta az őt megillető büntetést vagy jutalmat. A könyv, az írás: jól végződött. Vagy legalábbis egyértelműen.

Sok modern műben más a helyzet. Hány modern film, regény, dráma, vers „marad nyitva”. Am egészítse ki alkotó fantáziájával ki-ki ízlése, szükséglete szerint. Hiszen az írók, a művészek, a költők közös vonása, hogy kérdéseket tesznek fel, akár a tudósok, csak más eszközökkel keresik a rájuk válaszoló feleletet. Azt kell hát mondanunk, hogy a valamire való írók *legalább bizonytalanságot, egyensúlyvesztést, izgalmat keltenek*. Mint a művész a húrba, úgy kapnak bele olvasóik idegrendszerébe, érdeklődésébe. Ezt a fölkelített izgalmat, előidéztet bizonytalanságot aztán vagy megszüntetik, vagy többé-kevésbé redukálják, feloldják, vagy pedig meghagyják az olvasó-kommunikánst a bizonytalanságban, pontosan azzal a céllal, hogy a döntést, a lezárást, az izgalmat, a bizonytalanság megszüntetését saját szellemi aktivitásával, fantáziájával, érzelmi lereagálásával *magá végezze el*. Ebben az esetben az író mintegy ráerőszakolja az olvasóra az egyensúlyvesztés élményét, de abból nem vezet ki. Hadd kecmeregjen ki onnan, hadd vágja ki magát izzasztó erőfeszítéssel. Pontosán ez volt a célja írásművével. S azt, hogy egy írónak mi műalkotásával a célja, már rá kell bízunk. Nem köthetjük meg a kezét. De a nagy modernek nem is akarják megbéklyózni, egyetlen pályára irányítani olvasóik fantáziáját, a mű elolvasása után kibontakozó gondolatmenetét. Legfőbb feladatukat, a kérdezést, az érdeklődés, a bizonytalanság fölkelését így is elvégezték. S nagyon valószínű, hogy a bizonytalanság majd előbb vagy utóbb az olvasóban is lecsillapodik, az izgalom megszűnik, más és új bizonytalanságoknak, izgalmaknak adva helyet.

Ennek a költői attitűdnek konkrét bemutatására hadd idézzünk egy nyilatkozatot.

WEÖRES Sándor írja: „Mindegy, hogy versem tetszik-e, gyönyörködtet-e. Olyan legyen, ami fölött nem lehet napirendre térni, keltsen dühös elutasítást vagy nyugtalanságot, vagy elfogadást, akármit, csak ne a pillanatnyi tetszés öleső örömét.”³

Ha a költő ezt sem tudja elérni, abbahagyja az írást, Töredéket alkot. De hány van ezek között is, amely erősen meg tudja mozgatni a gondolkodást, az érzelmeket és az idegrendszert.

A többértelműség

Befejező témaként az előbbiekből szinte önként következik a költészet körébe tartozó kommunikációk *többértelműségének*, különféle értelmezési lehetőségeinek a kérdése. Összetett kommunikációs és irodalomesztétikai kérdés ez, de éppen mint ilyen, alkalmas arra, hogy kipróbáljuk rajta a szociálpszichológiai nézőpontból végzett irodalomelemzést.

A költői kommunikációk, mint láttuk, a nyelv csatornáján keresztül valósulnak meg. Mondtuk, hogy a nyelv az erős kódok közé sorolható. Semmi esetre sem az igen erős kódok közé. Sőt olykor bizonyos költői ars poeticák a gyenge kódokra jellemző jellegzetességet adnak a költői nyelvnek. Leginkább a programszerűen homályos vagy félhomályos modern költők tartoznak ebbe a táborba.

³ WEÖRES Sándor: Egybegyűjtött írások. Bp. 1970.

A nyelv azért nem tarthat az „igen erős” kódok közé, mert *a szavak szükségszerűen több jelentésűek*. Legfeljebb egy-egy konvencionális megegyezés alapján körülhatárolt szaknyelvben használják egyértelműen a szakkifejezéseket. De az ilyen szaknyelv nem természetes úton, hanem céltudatos alakító, normatív beavatkozással jön létre. S akkor is legfeljebb egy-egy kisebb tudományágban. Azt még meg sem kísérelték, hogy az egész pszichológián belül érvényes, egyöntetű szaknyelvet alakítsanak ki. A szempontunkból is annyira fontos személyiség szónak például szinte annyiféle jelentésárnyalata van, ahány személyiségelmélet. Sőt még inkább: ahány személyiségpszichológia.

A kommunikációelmélet ezért nem fogalmazhat túlságosan pontosan. Nem mondhatja azt, hogy egy költemény mint kommuniké csak akkor tud létrehozni kommunikációt, ha azt legalább egy személy a költővel *azonos* módon fogja fel. Ehelyett — mint láttuk — azt mondja, hogy a költő intenciójának többé-kevésbé megfelelő módon, ahhoz *hasonlóan*. Hogy az alábbi szavak mit „jelentenek”, milyen értelmükben használja őket a költő, csak a szövegösszefüggésből derülhet ki: avatás, gazda, írás, irtás, természet, térítés stb. stb. Ha különböző gondolatkörben élő embereknek mondjuk ezeket a szavakat, a leginkább begyakorolt helyzetben kialakult értelmük jut eszükbe.

De a költők alkotásának *alapvető* jellegzetességei közé tartozik, hogy *egyéniek*, árnyalatokkal használják a szavakat, kifejezéseket. De nemcsak szavakról és kifejezésekről kell beszélnünk, hanem nagyobb egységekről, *egész* szakaszokról, sőt versekről. A modern költők arra törekszenek roppant becsvágygal, hogy *hűen* fejezzék ki, mutassák be gondolat- és érzelemáramlásait, olykor vad asszociációikat, korrespondenciáikat. S amikor érthetetleneknek vagy értelmetleneknek látszanak, csak „igazak”, hitek akarnak lenni, mintegy ízelítőt adva csapongó, féktelen élményáramlásaikból. Ezeket a hétköznapi átlagembereknek igen nehéz követniük, sőt még a hivatásos szakértők is kénytelenek úgy nyilatkozni, mint Jean-Pierre RICHARD MALLARMÉ költészetéről: „Úgy látszik, mintha az értelem bújócskát játszana velünk, mintha egyszerre itt is, amott is volna, mindenütt és seholsem . . . Semmi tűnékenyebb sincs, mint ezek a költemények, amelyek értelme módosulni látszik egyik olvasóról a másikra, és amelyek sohasem keltik bennünk azt a megnyugtató biztosságot, hogy valójában megragadtuk, véglegesen kezünkben van. De éppen az értelemnek ezt a variabilitását kell a költemény valóságos jelentéseként elismerni. Ilyen költemények olvasásakor Valéry ezt szokta mondani: egyáltalában nincs kötelező út, sőt privilegizált nézőpont sincs . . . Mindenféle látószög egyformán termékeny, s csak az a lényeges, hogy szaporítsuk őket.”⁴

Csaknem ugyanezeket a gondolatokat fejti ki WEÖRES Sándor egyik újabb, ars poetikai jellegű verse: *Vázlat az új líráról*. Az egész vers igen tartalmas és megszívlelendő. Az első két strófában elvet két gyakran hangoztatott alapelvet: „A versben fő a tartalom” és „A versben fő a forma”. Ezek után így szól a harmadik, a záróversszak:

Se tartalom, se forma — hát mi kell?
A jó vers élőlény, akár az alma,
ha ránézek, csillogva visszanéz,
mást mond az éhesnek s a jóllakottnak
és más a fán, a tálon és a szájban,
végő tartalma vagy formája nincs is,

⁴ Idézve: Henry NICOLAS: *Mallarmé et le symbolisme* 14–15. lapjáról.

csak él, és éltet. Vajjon mit jelent,
nem tudja és nem kérdi. Egy s ezer
jelentés ott s akkor fakad belőle,
mikor nézik, tapintják, ízlelik.

Ahány ember olvassa, hallja, izleli, annyifélet mond a vers. A kommunikáns éppen úgy benne van a kommunikációs folyamatban, mint a kommunikátor. Kölcsönhatásuk, a kettőtől ide és oda cikázó, vibráló kisülések valósítják meg a kommunikációt, amely már két kommunikáns esetében sem lehet mind-egyikükben *azonos*. S éppen erre a felajzott izgalomra, igazi vadászszenvedélyvel folytatott nyugtalan keresésre hívja fel a mondanivalókban gazdag költő az igényes olvasót. A modern költészet élvezése így válik *provokatív kihívások és megkísérelt válaszadások sorozatává*. A költő számára éppen az volt a legnehezebb feladat, hogy mindent mondjon el versében, amit el akar mondani, de egyetlen szóval se mondjon többet, mint amennyi legalkalmasabb arra, hogy az olvasók gondolati és érzelmi reakcióit a kívánt módon kiváltsa. S ennek a reakciónak sokkal fontosabb az energiája és indulati töltése, mint az iránya és gondolati tartalma.

Bár arról még modern költőkkel szemben sem szabad lemondanunk, hogy fogalmi tartalmú szavakban kifejezett érzelem- és gondolatvilágukat valamilyen „közölkék” az olvasókkal. Igenis azt az igényt kell táplálnunk, hogy valamilyen szinten érthetők *is* legyenek még a modern versek is. Helyeseljük NEMES NAGY Ágnes gondolkodását: azért ír, hogy „megértsék” az emberek. Pedig ez nem egészen könnyű munka. De megéri az erőfeszítést.

Egy példa

A legutóbbi szakaszban elmondottak illusztrálására bemutatok az alábbiakban egy MALLARMÉ-verset. Tudjuk, hogy ő a modern többértelműség, a sugalló homály első nagy költője. Nem annyira érthetetlen, mint a legmodernebbek, de azért nem gyerekjáték megbirkózni egy-egy titokzatos utalásokkal teli, kétségtelenül „polivalens” versével. Nézzük meg, hogy pusztán a versből, amelyben feltehetően elmondott annyit, amennyit szükségesnek tartott, milyen értelmeket bonthatnak ki a kommunikánsok! Ezek közül a leginkább „vájtfulűek” rendjébe kell sorolnunk a „hivatásos” műfordítókat. Hiszen ha valakinek, akkor nekik becsületbeli kötelességük, hogy próbálják kihámozni, megfejteni a költő kommunikéit. *A műfordítás a legmagasabb rendű értelmezés.*

A bemutatandó vers magyarul WEÖRES Sándor MALLARMÉ-kötetében jelent meg. Kísérletképpen megkértem KÉPES Gézát is, fordítsa le ugyanezt a szonettet. A fordítást ő is elkészítette. Hadd álljon most itt, egyelőre minden kommentár nélkül, az eredeti szonett és két magyar fordítása.

S o n n e t

Victorieusement fui le suicide beau
Tison de gloire, sang par écume, or, tempête!
O rire si la bas une pourpre s' apprête
A ne tendre royal que mon absent tombeau.

ut pro repacōne ecclie scti Cyriaci subuſen et ad op9 fabricę ipſ9 intantū contribuit q laboras
aput eadē pro duodecim dieb9 disponi poſſit. Idco9 particeps indulgentiarū in fauore dicte ecclie
per ſctiſſimū dñm nr̄m pium papā ſcđm concessay eſſe debet videlicet q elige poſſit confeſſorem
pdoneuz q eam ab oib9 Sententijs excomunicatiōis et alijs cēſuris in q̄s nōdum incidisse declarata
et denunciata eſt ſecnon ab oib9 crimib9 petis et delictis inq̄buſcuq̄ caſibus eadē ſedi aplice
reſuatis ſemel in vita abſoluē ac ei ſalutare peitentiā coniungē necnō plenariā remiſſionē oim
pctōy ſuoy ſemel in mortis articulo aucte aplice impartiri et concedē ac vota oīa exceptis votis
ad hm̄ia aplōy pet et pauli: r̄re ſctē. ac ſcti Jacobi in alia pietatis opera maxie pro fabica p̄dicta
gmuatē poſſit et valeat: Sic tñ q ſanſſiciat ſi alicui p eā ſatiſſactio impendēda ſit Et contemptrix
ſedis aplice et libertatis ſtat9 eccliaſtici nō fuerit neq ſit Et ſingul' ſextis ſeijs per annū l loco ſexte
ſeie qñ aliunde in illa ieiunae teneat alio die in ſeptimana ieiunet Et ſi imp̄dicto anno v̄l aliq ei9
parte eſſet legitime impedita ano ſequit v̄l alias quāp̄m̄u potuerit mō ſi huiusmodi ieiunius
ſupplere teneat Et ſi in toto ul in parte adimplere cōmode nequeit eo caſu confessor ip̄m ieiunius
in alia pietatis opera ḡmutet. Juxta q in bulla dicti dñi pape pij plen9 conſtitur in cui9
teſtimoniū Sigillum p̄ ſeruēdos p̄ſedños Repub̄licā Ep̄m et Rudolphuz decanū wōmaden
pro hac indulgētia ordiatū put ſup ſ̄ eis a dicto dño pio ſumop̄tifice ē data ſacultas p̄ntib9 ē
appeniſum Datum ~~Wolff~~ die ~~domini~~ Anno dñi. ~~CC. CCC. sexagesimo ſecundo~~

Templomépítési "búcsur-level" valamelyik felvidéki templomból. Szintén a Kassa
kódex fedőlapjának töltő anyagából.

Rotum sit vniuersis p̄ntes l̄as inspecturis Q̄ quia dicta ~~Anna~~ ~~vogt~~ ~~de~~ ~~schwanig~~ ~~augustin~~
dioc pro repacōne ecclie scti Cyriaci subuſen et ad op9 fabricę ipſ9 intantū contribuit q laboras
aput eadē pro duodecim dieb9 disponi poſſit. Idco9 particeps indulgentiarū in fauore dicte ecclie
per ſctiſſimū dñm nr̄m pium papā ſcđm concessay eſſe debet videlicet q elige poſſit confeſſorem
pdoneuz q eam ab oib9 Sententijs excomunicatiōis et alijs cēſuris in q̄s nōdum incidisse declarata
et denunciata eſt ſecnon ab oib9 crimib9 petis et delictis inq̄buſcuq̄ caſibus eadē ſedi aplice
reſuatis ſemel in vita abſoluē ac ei ſalutare peitentiā coniungē necnō plenariā remiſſionē oim
pctōy ſuoy ſemel in mortis articulo aucte aplice impartiri et concedē ac vota oīa exceptis votis
ad hm̄ia aplōy pet et pauli: r̄re ſctē. ac ſcti Jacobi in alia pietatis opera maxie pro fabica p̄dicta
gmuatē poſſit et valeat: Sic tñ q ſanſſiciat ſi alicui p eā ſatiſſactio impendēda ſit Et contemptrix
ſedis aplice et libertatis ſtat9 eccliaſtici nō fuerit neq ſit Et ſingul' ſextis ſeijs per annū l loco ſexte
ſeie qñ aliunde in illa ieiunae teneat alio die in ſeptimana ieiunet Et ſi imp̄dicto anno v̄l aliq ei9
parte eſſet legitime impedita ano ſequit v̄l alias quāp̄m̄u potuerit mō ſi huiusmodi ieiunius
ſupplere teneat Et ſi in toto ul in parte adimplere cōmode nequeit eo caſu confessor ip̄m ieiunius
in alia pietatis opera ḡmutet. Juxta q in bulla dicti dñi pape pij plen9 conſtitur in cui9
teſtimoniū Sigillum p̄ ſeruēdos p̄ſedños Repub̄licā Ep̄m et Rudolphuz decanū wōmaden
pro hac indulgētia ordiatū put ſup ſ̄ eis a dicto dño pio ſumop̄tifice ē data ſacultas p̄ntib9 ē
appeniſum Datum ~~Wolff~~ die ~~domini~~ Anno dñi. ~~CC. CCC. sexagesimo ſecundo~~

Quoi! de tout cet éclat pas même le lambeau
S'attarde, il est minuit, à l'ombre qui nous fête
Excepté qu'un trésor présomptueux de tête
Verse son caressé nonchaloir sans flambeau,

La tienne si toujours le délice! la tienne
Oui seule qui du ciel évanoui retienne
Un peu de puéril triomphe en t'en coiffant

Avec clarté quand sur les coussins tu la poses
Comme un casque guerrier d'impératrice enfant
Dont pour te figurer il tomberait des roses.

Weöres Sándor fordítása:

Győztesen megfut az öngyilkosság a vad
Tajtékozó vér, arany, vihar, üszkös dicsőség!
Ó kacaj hogyha ott alatt bíbor szövődnek
S tenné királyivá hiányzó síromat.

Eh! nem késlekedik sem szilánk, sem cafat,
Éjfél van, ünnepel minket a vak sötétség,
Kivéve hogy a fej árasztja dölyfös ékét
Selymes-egykedvűen és fáklyátlan marad,

A tiéd ez, gyönyörűséges! a tiéd ez
Egyetlen ami az eltűnt égből kitephet
Szemernyi gyermeteg diadalt s feldíszít

Fény-pártával mikor lehajtod vánkosostra
Egy gyerek-császárnó harci sisakjaként
Honnan jelképedül hullana megannyi rózsa.

Képes Géza fordítása:

Győztesen futva ...

Győztesen futva szép öngyilkosság elől
Dicsőséggláz, arany, vértajték viharából!
Nevetnem kell: ha ott lenn rám bíborpalást hull,
Királyi dísz kap egy nekem szánt sírgödör.

De nézd! a csillogás merész fényeiből
Foszlány se marad, éjfél, minden öntve árnyból,
Kivéve hajad, mely hanyag simogatástól
Fényt vet s fáklya se kell, világít messziről.

Tied volt itt mindig minden gyönyör! tied még,
Igen, csak benned él tovább az elveszett ég
Gyermeki győzelme, fejdíszedből kicsap

S ragyog ha párnákra teszed, megvillanó sáv
Mint gyermekcsászárnő fején harci sisak
S belőle hullanak téged formázva rózsák.

Miután sokat foglalkoztam az eredeti verssel és két fordításával, észleltem, hogy egyik tolmácsolással sem tudok teljesen egyetérteni. Verseléshez nem értvén: prózában próbálom leírni, mit jelent *szerintem*, hogyan fordítható le ez az igen szép, de sok-sok értelmezési problémát felvető költemény. Íme kísérletem eredménye:

Micsoda győzelmesen fut a szép öngyilkosságba a dicső izzás, habzó vér, viharzó arany! Kacagnom kell, ha arra gondolok, hogy nincs odalent sírom, melyet a királyi bíbor palást takarhatna.

De lám: éjfél van, s mindebből a ragyogásból egyetlen foszlány sem maradt a bennünket ünneplő árnyban, csak önhitt fejéked árasztja simogató gyöngédségét fáklya nélkül is.

Minden gyönyöröm forrása te voltál s te vagy, igen, csak te, aki az eltűnt égről visszalopsz egy parányi gyermeked győzelmet, ahogy fésülködöl saját fényedben, s párnáidra helyezed hajad, ezt a gyermekcsászárnő fejére illő harci sisakot, amelyből hozzád hasonló rózsák hullnak.

A műfordításokban és fordításomban mutatkozó értelmezési változatok még egyáltalában nem merítik ki a lehetőségeket, az asszociációk kis hányadát sem. Hiszen „az ismert német irodalomtörténész, Victor Klemperer szerint Mallarmé *Victorieusement fui* kezdetű szonettjének négy értelmezése van: talán tengeri csata a tárgya, talán egy nő haja, talán egy naplemente, talán a művészi alkotás.”⁵ Bizony nekem eszembe se jutna, hogy ez a vers tengeri csatáról vagy a költészetéről szól. De KLEMPERERnek nyilván igen. S ki tudja, ki mindenkinek mi minden jut még eszébe e szonett olvasásakor? Mert valljuk meg, értelmezési problémák bőven felmerülhetnek. Hiszen az interpunkció lazasága, a mondat-tani vonzatok, hovatartozási kérdések, az elmosódó, a pusztá grammatika alapján meg nem fejthető vonatkozások következtében igen gazdag változásokban merülhetnek fel újabb és újabb értelmezési lehetőségek. Nézzünk csak szembe közülük néhányat!

Ki vagy mi fut meg, kitől vagy mitől? Az öngyilkosság futamodik meg? Vagy az öngyilkosság elöl fut meg valaki vagy valami? Mi szép: az öngyilkosság vagy a győzeleműszök? S, hogy milyen relációban kerülnek egymás mellé a „sang par écume, or” és „tempête” szavak? Aztán mekkora ugrás az „O rire”-ig, majd a „quoi”-ig! S mire vonatkozik a megismételt „tienne”, amikor nyelvtanilag nem egyezik meg a „délíce”-szel? Úgy érzem, lényeges szavak, tartalmak maradtak *kimondatlanul*. Mint ahogy a filmek vágásai olykor a legjelentősebb részeket rostálják ki a képsorból. Hadd fantáziáljon róluk a néző.

⁵ KOMLÓS Aladár: *A szimbolizmus* 1965. 60. l.

Szerintem két *látvány* kapcsolódik össze a szerelmes költő élményében: a lenyugvó — naponként mintegy öngyilkosságot elkövető! — *nap* és a szeretett nő csodálatos haja, amely még az éjszakai sötétben is világít és emlékeztet a naplemente paraszára, bíborára, aranyára, a szerelemben átélt gyönyörökre. S ki tudja — utalásszerűen —, talán az is benne van a versben, hogy a szerelem viharában ő is, de hányszor küszködött az öngyilkosság gondolatával. S az öröm is, hogy nem követte azt el, s így odalent — *là bas* — most legfeljebb *hiányzó* sírjára borulhat a nap bíbor palástja, miközben ő gyönyörködik a rózsákkal díszített pompás női fejékben . . .

Kommuniké ez? Tudja szolgálni a kommunikáció létrejöttét költő és olvasó között? Minden bizonnyal! Csakhogy nem a matematikai jelekhez hasonló igen erős kódrendszerben, nem is a hétköznapi nyelv erős kódjában, hanem a költői nyelv gyenge kódrendszerében. Ezért értelmezhető annyiféleképpen, ezért kapcsolható hozzá oly tömördek asszociáció.

ISTVÁN HARSÁNYI

Poetry and communication

From the viewpoint of communication theory and social psychology, all kinds of belletristic effect may be considered as communication processes belonging to the sphere of information. The literary works can be regarded as *communiqués* by which communication between writer and reader is established.

From among the very strong, strong and weak codes registered by communication theory, the linguistic material of literature belongs to the sphere of strong codes, although, the figurative linguistic expressions are considered as weak codes.

All linguistic texts — with the exception of word groups containing mere onomatopes, interjections or music substitutes — should have thought content to be elaborated by the mind. The inconceivable linguistic expression is self contradiction.

In a literary communication the poet is the communicator, the poem is the *communiqué* and the reader is the communicant. The realization of the communication is disturbed by noises appearing in any of the above factors. All literary oeuvres may have a wide or restricted public but realization of the communication can be spoken of only in case the information material of the oeuvre is comprehended and understood at least by one person approximately in accordance with the author's intention.

Most of the literary oeuvres are polyvalent thus the public intelligibility is not an adequate standard of value for them. In the belletristic works of high niveau there are a great number of meta-communicative elements, i.e. communications which are not mediated directly by the linguistic symbols of the work but by its different structural and formal elements.

The effect of the work does not always present itself directly but rather indirectly. A learned commentator or explainer is in several cases needed. The literary professors in schools should act also in this capacity. The same task is to be solved by the interpreters, illustrator of the literary oeuvres. Their role and activity is especially important in the exciting periods of the changes of taste and style.

Several modern literary works have the characteristic that they are not concluded. Most of them only raise questions, excitement cause and the loss of equilibrium, which will be later the source of valuable processes of thoughts and emotions, i.e. it makes the reader and activ co-creator.

The word groups and contexts necessarily of several meanings and playing and important part in the linguistic channel of the literary work may make further more uncertain the content of the expressions. It often seems as if in the poems of modern poets sense played hide-and-seek. But just this variability of the sense presents the real meaning of the poem. All kinds of visual angles may be equally productive. The poem may have as

many meanings as many people read it. Modern poetry becomes in this way a series of provocative communicative challenges and experimented answers.

The translation of literary works may be regarded as an interpretation of the highest level. The author illustrates the aforesaid by two literary translations (by Sándor WEÖRES and Géza KÉPES) of one of MALLARMÉ's sonnets beginning „Victorieusement fui” and by an experimental prosaic translation. The poem may, in spite of the differences in the interpretations, be regarded as communiquéés; it is, however, to be noted that the code-system applied in such a poem is far from the rather strong code-system similar to mathematical signs; it is a communiqué not compiled in the strong code of the every-day communicative language but in the weak code-system of the modern poetic language. That is why it may be comprehended in several ways, and this is the reason for the possibility that so many associations may be jointed to it.

KÖZLEMÉNYEK

A Budai Psalterium (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) töredékei a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Az MTA Könyvtárának Kézirattárában T 296 jelzet alatt 15. századi, hangjegyekkel ellátott hártayakézirat töredékei találhatóak: egy teljes és két csonka folió, KNAUZ Nándor hagyatékából. Tartalmuk szerint Psalterium, ill. Hymnarium-részletek. Az ép folión az Officium Defunctorum-ba tartozó Lectio-k és Responsoriumok maradtak meg, a másik kettőn szt. ISTVÁN vértanú, szt. JÁNOS, Aprószentek, Vízkereszt, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének himnusz-töredékei (Stephano primo martyri, De patre verbum prodiens, Salvete flores martyrurum, Hostis Herodes impie, Quod chorus vatum). A teljes folión világosan látszik az eredeti számozás: 130.

E kódexlapok mérete, beosztása, valamint írásmódja tökéletesen megegyezik az ún. *Budai Psalterium*-éval,¹ mely az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdona, s ott Mss I.3.c. jelzet alatt található.² A 130. folió hiányzik belőle,³ s ki vannak vágva azok a lapok is, melyeken a karácsony és nagybőjt 2. vasárnapja közé eső himnuszok lennének: beleférnek tehát az Akadémiai Könyvtár említett töredékei.

Pontosan illeszkedik is a 130. folió. Az esztergomi 129' végén a Vigiliae mortuorum-ba tartozó 9. olvasmány megszakad: „... Dimitte ergo me ut plangam paululum dolorem meum antequam vadam et non...” Az Akadémiai Könyvtár töredéke: „... revertar ad terram tenebrosam, etc.”, ami tehát az esztergomi 129' egyenes folytatása. Ugyanígy zökkenésmentes a kapcsolat a töredék 130' és az esztergomi kódex 131. foliója között. 130'-on befejeződik a „Melius est nomen bonum” kezdetű olvasmány, s utána már ott a rákövetkező Responsorium jele — a kódex 131. foliója közvetlenül (tehát „R/” nélkül) a megfelelő Responsoriummal kezdődik.

A fentiek alapján megállapíthatjuk tehát, hogy az MTA Könyvtárának e töredékei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kódexéből, a *Budai Psalterium*ból származnak. Mindkét anyag Nagyszombatból került mostani helyére.

SZENDREI JANKA

¹ Leírását I. RADÓ Polikárp: *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai*. Pannonhalma 1941. 15—16. l.; BERKOVITS Ilona: *Főszékesegyházi Könyvtár* (GENTHON: *Esztergom műemlékei*-ben), Budapest 1948. 310—312. I. RADÓ 15. századnak tartja a kódexet, BERKOVITS a 16. sz. elejéről származtatja.

² RADÓNÁL (op. cit. 15. l.) mint „jelzet nélküli” szerepel. Mikrofilmje az MTA Könyvtárában: A 1529/II és A 1523/IV.

³ RADÓ idézett művében a kódex leírása során a 130. folio hiányát nem említi. Úgy-szintén ki kell egészítenünk ismertetését a következőkkel: az általa felsoroltakon kívül az új számozáskor hiányzott már a régi 86—87, 90, 92—102, 104, 125—6, 132—3 és 149. folió is a kódexből.

A „Kassai kódex” hitelességéről. 1967-ben az észak-amerikai Ohio állambeli Warren városában *Képek a magyar sámán-inkvizíciók történetéből* címmel kiadott könyvében FEHÉR Mátvás Jenő feltűnést keltő adatokat közölt egy általa „Kassai kódex”-nek nevezett kéziratból. Még bővebben ismertette ezt a következő évben *Középkori magyar inkvizíció* címen Buenos Aires-ben kiadott munkájában. Ennek függelékében a „Kassai kódex” rövid történetét (473–477. l.) és annak belső felosztását is megírta (478–483. l.). Ezekből a következőket tudhatja meg az olvasó.

1556-ban CZEGLÉDI Péter kassai domonkos perjel — mielőtt végleg elhagyta volna a várost — letétbe helyezte a városi tanácsnál a *Syngrapha Dominicana* elnevezésű kódexet. 1690-ben HOFFMAN Tamás, a Kassán újraterleplő Domonkos-rend tagja, a szepesi kamara prefektusának, DRUHEIM Vilmosnak magánkönyvtárában megtalálta ezt a kézirat-köteget, amelynek birtokjogi részét a leleszi hiteleshely levéltárában lemásolták, a másik nagyobb és kultúrtörténeti szempontból fontosabb részt maga HOFFMAN írta le bizonyos sietséggel, az egyes részek regesztaszerű összevonásával. A kassai domonkosok kolostorát 1785-ben felozlatták. Ezek után nyoma veszett az eredeti *Syngrapha Dominicana*-nak, valamint mindkét része másolatának. A két világháború között a birtokjogi rész másolata a bécsi állami levéltárból előkerült. A másik rész HOFFMAN-féle másolatát a kassai püspöki könyvtár nyilvántartásai nyomán 1944 októberének első napjaiban FEHÉR a miszlókai plébánia lomtárában igen rossz állapotban megtalálta. 1945 elején Budapestre hozta a domonkos kolostorba, amelyet 1950-ben felozlattak. A kéziratot FEHÉR a következő szavakkal írja le: „A főló nagyságú kézirat egykolumnás, sűrűn és apró betűkkel írt szöveg, amely barnásszínű tintával, durva, fás, mérlegjegyes papíron folyamatosan halad és barokkeikornyákkal több fejezetre oszlik. Első fatáblája és a kezdet 18 oldala teljesen, a következő pedig 25. oldalig részben hiányosak, részben olvashatatlanok. A hátsó tábla ép, csak szűtette és egy részét feloldva belső részéből, Lőcsei kalendárium íves faktúrái kerültek elő.”

Tartalmilag négy részre oszlik: *Monita magistri Pauli* (1–29 fol.) — *Liber Inquisitorum* (30–95 és 100–125 fol.) — *Exodus Fratrum* (96–99 fol.) — *Gesta Fratrum*. Az első PAULUS DE HUNGARIA *Summa poenitentiae*-jével azonos, az inkvizíciók könyve 1227–1498 közötti magyarországi perek jegyzőkönyveiből tartalmaz részeket. A két utolsó rész kisebb terjedelemben vegyes tartalommal részben rendtörténeti adatokat, részben ferencesek által vezetett inkvizíciós pereket ismertet.

Már FEHÉR első publikációja élénk visszhangot keltett a hazai tudományos körökben. SCHRAM Ferenc az *Ethnographia* c. folyóirat hasábjain (1968. 281–284. l.) ismertette azt. Néprajzi, nyelvi stb. szempontból számos problematikum részletet talált benne, és sajnálatának adott kifejezést, hogy a Kassai kódexet nem eredeti szövegében és teljes terjedelmében adták ki. SCHRAM egy népszerű ismertetésében (*Élet és Tudomány* 1969. 9. sz. 420–422. l.) FEHÉR közlését, ill. a „Kassai kódex” hitelességét megkérdőjelezte.

Ezekre FEHÉR az általa szerkesztett *Magyar Történelmi Szemlében*, amely az USA-ban jelenik meg, annak első számában (1969 december) válaszolt is: *Viharok a Kassai kódex körül* címmel (109–120. l.). Az ebben elmondottak több helyen megegyeznek, viszont számos részletben eltérnek a „Kassai kódex”-ről a *Középkori magyar inkvizíció* című könyve függelékében előadottaktól (473–477. l.). Ennek illusztrálására nézzük, hogy mikor és hogyan került a kézirat FEHÉR szerint Kassáról Budapestre. A könyvben (477. l.) ez áll: „Kassa város 1945 január 11-én orosz megszállás, majd eseh fennhatóság alá került, a kiutasító végzést megelőzve, hátizsáknyi polgyásszal Vizsolyra távoztam, magammal vive a »Syngrapha«-t. Hosszú Odyssea után február végén érkeztem Budapestre . . .” Ezzel szemben a folyóirat cikkében (111. lap) ugyanerről a következőket írja: „1945 február 11-én Kassát megszállták az orosz csapatok és nyomában jött a szlovákok részéről a kiutasítás. A kéziratot nem vihetttem magammal, hanem barátaimnál helyeztem el, pár

más értékesebb holmival és megindultam gyalogosan a téli locs-pocsban Hejcére, száműzött püspökömhöz, dr. Madarász Istvánhoz, majd innét kéthetes kóborlás után a lerombolt Budapestre. Barátaim Bodrogszerdahelyre szállították a lefoglalt csomagjaimat, bennük a Kassai kódexet . . .”

Témánk szempontjából a legérdekesebb FEHÉR folyóiratcikkének harmadik része (112 – 114. l.), amely a „kézirát mineműségét” tárgyalja. Eszerint Mislólkáról a kötet igen megviselt állapotban került elő: „sarkai szintén hiányosak, és a nedvesség erős barna foltokat eredményezett rajta, néhol a tinta szinte fehérre változott a sötét háttérben.” BOROSS Dezső kassai fényképész a kötet erősebben romlott részeiről ingyen készített fényképeket FEHÉRnek annak fejében, hogy BOROSS az egészről fotokópiát csinálhatott. (A teljes HOFFMAN-féle másolat e fényképeit FEHÉR biztató reményekkel Kassán kerestette cikke írása idején.) A soproni domonkosok utólag küldték az időközben külföldre távozott FEHÉR után holmijait. „Így jutott ki hozzám a Kassai kódex kézzel írott másolata mellett pár töredék is a fényképmásolatokról és a Hoffman-féle másolat hátulsó bőrkötéses táblájának belső »töltéséből« a »mellékelt ábrák« sorozata: egy kb. 1500-ban íródott magyar nyelvű levéltöredék és egy felvidéki »búcsúlevél«” (113. lap).

E kettőnek másolatát FEHÉR cikkében közre is adta: az egyiket a 115. lapon *Magyar nyelvű levéltöredék a Kassai kódex szétáztatott hátulsó fedőlapjának az anyagából, amelyet Zalkay, erdélyi kamara-ispán írt Budán a 16. században felirattal* (2. ábra), a másikat a 119. lapon: *Templomépítési búcsúlevél valamelyik felvidéki templomból. Szintén a Kassai kódex fedőlapjának töltő anyagából felirattal* (3. ábra). E két reprodukció, amellyel FEHÉR a „Kassai kódex” hitelességét kívánta alátámasztani, valóban lehetőséget nyújt e kérdés vizsgálatához.

A magyar nyelvű levél teljes szövegét GÉRESI Kálmán kiadta *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* harmadik kötetében (Bp. 1885) XLIV. szám alatt, mint *Zalkay László magyar nyelvű levele Bánffy Ferenczhez, valami kártétel dolgában*. Buda, 1510. nov. 5. DÖBRENTÉI Gábor már ezt megelőzően a *Régi Magyar Nyelvmélekek* második kötetében (Buda 1840) 2. szám alatt megjelentette e levél magyar szövegét. A *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat 1835. évi kilencedik számában mellékletként a 34. és 35. lap közé ragasztott rézmetszetes tábla pedig nem csak hogy ugyanennek a levélnek a facsimiléjét adja, hanem az megegyezik a FEHÉR által közölt reprodukcióval! (1. ábra). A *Magyar Történelmi Szemlében* megjelentetett kép a *Tudományos Gyűjtemény* mellékletének jobb oldali részét adja az alsó felirat (A Méltóságos Nagy Károlyi grófoknak, hazafiui tudományos közléseikért, forró hálából szenteli Horvát István) elhagyásával és a jobb alsó résznek foltos és málladozó benyomást keltő módosításával.

Ami a „felvidéki búcsúlevelet” illeti, ezt a nyomtatványt 1462 tájt Mainzban a „Catholicon-nyomdása” (sokak véleménye szerint Johann GUTENBERG, a nyomdászat feltalálója) készítette a németországi Neuhausenben levő Cyriacus-templom javára hirdetett búcsú során. Az egyetlen ismert példányt a stuttgarteri állami levéltár őrzi, amint ezt az ősnymtatványokat regisztráló szakirodalom pontosan nyilvántartja (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke* Nr. 78 – *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts* Nr. 52). Az unikumról reprodukció is jelent meg a *Zeitschrift für Bücherfreunde* című folyóirat 1911/12. évi kötetében a 67. lapon. E nyomtatott űrlap megfelelő helyének kéziratos kitöltése alapján megállapítható, hogy 1462. április 10-én a württembergi Mundelsheimben állították ki „Anna Vogtin d’Elwangen” részére (4. ábra). A FEHÉR által közreadott reprodukció ugyancsak erről a stuttgarteri példányról készült! Elméletileg talán elképzelhető lehetne, hogy e nyomtatott búcsúlevél egy másik példányát más személy számára ugyanott és ugyanakkor töltötték ki és véletlenül ez került elő a „Kassai kódex” hátsó kötéstáblájából, hiszen a *Magyar Történelmi Szemle* reprodukciójából hiányzik az első sor, amelyben a kézirásos névkitöltés állott. Azonban a második sor vége felé álló „in tantū” kifejezés első három

betűje felett a FEHÉR-féle ábrán levő vízszintes vonal elárulja, hogy ez a stuttgarti példány „Vogtin” nevében levő „g” betű alsó, vízszintes szára, amely az első sor szövegének eltávolításakor nyilván akaratlanul visszamaradt (3. ábra).

Mindkét dokumentum tehát, amelyet FEHÉR állítótalg a „Kassai kódex” hátsó kötet-táblájából áztatott ki, egyedi dokumentum, és azokat már jóval 1944 előtt reprodukcióban közreadták. Ezeket jelentette meg azután FEHÉR célzatos módosításokkal, hogy állításai kifogásolt hitelét megerősítse.

Ezek után folyóirataikbe harmadik ábrájának származását is igyekeztem tisztázni. Ez BOTTA Istvánnak szíves segítségével sikerült, akinek ezért ez úton is köszönetet mondok. A 117. lapon közölt kép aláírása így szól: „Töredék a Kassai kódexből Körömdi Gáspár és Némay komáromi várkapitány közötti vitás ügyről. Ilyen romlott részekből áll a jelzett kódex Hoffman-féle másolata” (5. ábra). FEHÉR a *Középkori magyar inkvizíció* c. könyve 114. lapján a következőket írja: „A legutolsó inkvizítorról a Kassai kódex 1518-ból emlékezik meg a következő szavakkal: »Körömdi Gáspár fráter tiltakozik Némay János Komárom várparancsnokánál, hogy a városban levő két öreg Domonkosrendi szerzetest a várplébániába szállásolta és a kolostort az istentelen lutherista eretnekeknek engedte át...» Meglepő módon ugyanezek a személyek igen hasonló helyzetben FEHÉR Mátyás egy 1942-ben Budapesten megjelent művében is előfordulnak (*A hétszázados vasvári Szent Domonkos-rendi kolostor története*, 49. lap). Itt Körömdi Gáspár — helyesen — mint a magyarországi domonkos rendtartomány utolsó főnöke szerepel, aki „1569-ben a győri káptalan előtt szerződést köt Némay Jánossal, a komáromi vár parancsnokával, hogy az üresen álló domonkos kolostort katonai célokra bérbe adja addig, míg a rendtagok vissza nem térhetnek”. A 302. számú lapalji jegyzet meg is jelöli eme adat forrását: „Győri káptalani hiteleshelyi levéltár: Protocollum 1567—1569-ig”.

A győri káptalan előtt 1569. június 15-én a Domonkos-rend nevében KÖRMENDI GÁSPÁR 55 magyar forintért eladta a Szűz Máriáról elnevezett komáromi domonkos kolostorhoz tartozó üresen álló házat telekkel együtt NÉMETH (és nem NÉMAY!) Jánosnak (provisor arcis Commaromiensis), valamint KALMÁR alias MOLNÁR Antalnak, Borbála feleségének, János és Mihály fiainak. Ez a jellegzetesen 16. századi kézírással készült fogalmazvány az említett káptalani jegyzőkönyv 403. levele hátlapjának alján (6. ábra) és a 404. levél elején található. FEHÉR az 1942. évben megjelent könyvéhez felhasznált levéltári fényképet (a 403. levél hátlapjának alsó sorait) 1969-ben mint a „Kassai kódex” töredékét adta közre. Azonban nem épen, hanem erősen megcsontkítva: elhagyta az első sorokból a „Nos capitulum ecclesiae Jauriensis” kezdetű bevezetést, továbbá alulról a második sor elejéről eltávolította a „domus”-t követő „deserta” szót. Mindkét részlet túlságosan ellene mondott volna a „Kassai kódex”-ből „idézett” históriának. Persze „istentelen lutherista eretnekekről” szó sincs a közreadott töredékben és az 1518. évszám sem található, ami FEHÉR közlését érdekessé tette. (Érdekes megjegyezni, hogy a győri jegyzőkönyvben a FEHÉR által közreadott ügy előtti fogalmazvány végén álló 1569. évszám az alatta levő sorból felnyúló betűk vonalaival összekuszálódva a felületes olvasónak 1518. számot mutat.) Az így megcsontkított szöveg külsejével FEHÉR egyben a „Kassai kódex” rongált voltát is illusztrálni kívánta. A fentiek után felesleges további kérdéseket feltenni, mint például, hogy miképpen viselheti HOFFMAN Tamás 1690 után készített kivonata a 16. századi kéziratosság jellegzetes vonásait.

Úgy vélem, hogy mindhárom reprodukció eredetének kiderítésével a „Kassai kódex” „hitelessége” kérdése tisztázódott. FEHÉR Mátyás a Domonkos-rend történetének kutatásával kezdte munkásságát. Ezekkel a tudatos hamisításokkal azonban sajnálatos módon ellentétbe került a rend címerének e jelszavával: „Veritas”.

Egy ismeretlen Kájoni-kézirat. KÁJONI János a XVII. sz. erdélyi kultúrájának egyik kiemelkedő alakja volt. 58 éves élete olyan széleskörű, mindenre kiterjedő munkásságot mutat fel, amelyet kevesen mondhatnak magukénak. Munkásságának sok iránya közül a zenei foglalkozás volt számára a legkedvesebb, mint e téren nyilvánvaló sokoldalúsága bizonyítja. Nemesak zenét tanított, orgonákat épített, saját alapítású nyomdáján énekeskönyvet nyomtatott ki (*Cantionale Catholicum* 1676), hanem ismerte és összegyűjtötte a korabeli értékes zeneműveket, sőt itt-ott népdalfeljegyzéseket is találunk nála.

Egy KÁJONI-kézirat (Graduale) van az MTA kézirtatárában (jelzete K 786). A kódex fekete bőrbe kötött, most kopottas, 298×210 mm nagyságú, 168 oldalas, papírra írt munka. A kötésen a bőrbe préselt figurák a hitújítók képét és neveit mutatják (Joannes Hus, Martinus Luth, Philip Melan, Erasmus Rotterd.). Mivel a kézirat biztosan KÁJONI esiksomlyói házfőnöksége idejében keletkezett — ezt bizonyítja a 14. oldalon levő sajátkezű bejegyzés: Fr. Joannes Kajoni scribebat Guard. Convent. Csikiens. 1681.¹ — az egységes papíryanagú könyv már bekötve esetleg protestáns nyomdából került a ferencesekhez, vagy pedig a kötéstábla később került felhasználásra.

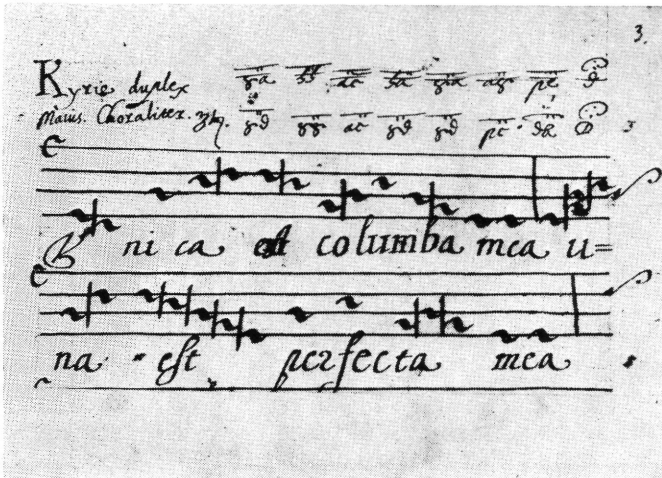
A kódex 4 kéz írása. Az első 3 oldalon KÁJONI kurzív kézírásával és 4 sorra írt neumás hangjegyeivel egy ma már nem használatos Immaculata Conceptio-zsolozsma antifonáit találjuk, a hozzájuk tartozó zsolotárkezdetekkel. A 3. oldalon, az antifonák fölött kétsoros, ugyancsak KÁJONI kezétől eredő Kyrie duplex majus-lejegyzés van tabulatura-írással, de csupán a kezdősor. Ez a Kyrie ebben a formájában teljes egészében megtalálható KÁJONI Organo Missale-jában.

A kézirat következő lapját kivágták, utána következik 55 oldal KÁJONI saját lapszámolásával, hiány nélkül. Ez a rész az egyházi év ünnepeinek Propriumát (változó liturgikus szövegeit) tartalmazza, ádvent I. vasárnapjától a pünkösöd utáni V. vasárnap Introitusáig. A Proprium énekeiből azonban csak az Introitusokat közli teljesen, az Alleluja-verset legtöbbször lerövidítve. Nagyon ritkán találunk Graduale, Offertoriumot és Comuniót, nagybőjtben Tractust, de azokat is rövidítve. A rövidítés, csonkítás arra mutat, hogy KÁJONI valószínűleg a MEDICI-féle gregorián-kiadást vette alapul (ez már 1614-ben megrövidítette a dallamokat). (1. és 2. kép.)

Érdekes, hogy KÁJONI éppen ebben az időben fog gregorián-miseénekyűjteménybe. Az írás gótikus, mintha egy 15. századi írásminta pontos másolatául készült volna. A szöveget KÁJONI kezdetben piros színű, díszes iniciálékkal látja el, ezek azonban a nagyszombati ünnepi Kyrie után megszűnnek; a továbbiakban csak a helyük marad ki.

A kódexnek zenetörténeti szempontból kétségtelenül azok a legérdekesebb lapjai, melyeken KÁJONI sajátkezű, sokszor magyar nyelvű bejegyzésekkel utal az akkori gyakorlatra. (3. kép) Így a nagybőjt I. vasárnapjának Tractusa után az Offertorium helyére ezt az utalást teszi: Cantus Ungaricos Quadragesimales. Ez azt bizonyítja, hogy a XVII. sz. ban a latin nyelvű misék keretében honi nyelvű énekek is helyet kaptak. A magyar énekeket a nagybőjt minden vasárnapján megemlíti. Virágvasárnapra a Gloria, laus et honor dallamából csak egy sort közöl s utána írja: Ut habetur in Cantionali — tehát utal az akkor már közkézen forgó énekeskönyvre. Nagyesütörtökre Offertorium helyett a magyar éneket név szerint megadja: Cantus ung. Atyának bölcsessége. Ugyanígy a lábmosás szertartásához néhány hangjegynyi dallamutalás után: Tudván Jézus, hogy eljött órája etc. ut habetur in Cantionali impresso. Nagypénteken pedig, az Ecce lignum crucis dallama után: Usque dum fit adoratio crucis cantatur: En nemzetem, sidó népem.

¹ Ide kívánczik egy életrajzi adata vonatkozó megjegyzés. SCHRAM Ferenc: *Bevezető népénekeinkhez c. munkája* (Bp. 1958.) 20. lapján ui. ezt írja: „Halálkozásának időpontját több életrajzában tévesen találjuk, helyesen 1676. IV. 25.” A helyesbítés kéziratunk tanúsága szerint csak a halál hónapjára és napjára vonatkozhat, az évre nem.

4.
Dom. IV. Rorate celi ad super et nubes
pluam iustum, aperiat terra et gemmet saluatorem
pl. Celi enarrat gloria di: et opa manū ei' annūciat
firmamentum. Gloria. Alleluia.

1. kép. 2. kép (Rorate-Introitus KÁJONI lejegyzésében)

A dallamok mindig négysoros vonalrendszeren állnak.

Az 55. oldalon megszűnik KÁJONI kezeírása: a könyv továbbszámzásából kitűnik, hogy az 58–95. és 98–115. oldalak hiányoznak, feltehetően vonalazott, de különben üres oldalak.

A kézirat ceruzával számozott 77. oldalán új kézírás következik, a lap alján jelzett F. A. F. betűkkel: ez a rend névjegyzéke szerint Fr. FERENCZ ALBERTET jelenthette (1683–1752), aki 1734-ben kezdte kéziratát, mint a nagybetűs cím mondja: Missae Pro Festivitatibus selectae ad Cantum Gregorianum Accomodatae 1734.

A 79. oldalon a Missa Tybicalis Kyrie-je jelzi, hogy itt már nem a Propriumról, hanem a mise állandó szövegeit hozó Ordinariumról van szó. A kules után menzurajelzésként 3-as szám áll. A folytatólagosan írt Gloriá-ban már az alla breve és a 3-as jelzés felváltva szerepel, ugyanígy a Credó-ban is. A neumacsoportok fölött legatívek is megjelennek. A szógletes (negyed-)hangjegyek között már itt-ott nyolcadnak megfelelő zászlós

3. kép

hangjegyek is szerepelnek. Másodiknak a Missa S. Antonij Paduani következik a 91. oldalon. Ennek új vonása: a Kyrieik váltakozó sorai fölé kiírja a Solo és Tutti jelzést. Ugyanezzel látja el a Glóriát és a többi miserészt is. Itt találunk először kereszt módosítójelet, következésképpen a fá-hang alá írva. A harmadik mise — ugyancsak az ő kezétől való — a 104. oldalon kezdődik és a Missa in Festivitate 2-dae Classis nevet viseli. Csak az első Kyrienél látunk alla breve-jelzést; az egész misében több ütemjelző nem szerepel, elmaradt a Solo-Tutti jelzés is, ellenben a sűrűn használt keresztteket most már nemcsak a fá, hanem a dó hang elé is kiírja.

A 119. oldalon új kéz írása kezdődik. Íróját nem lehet kideríteni, mert semmiféle jelzés nincs kéznél. Nyilván ugyancsak a csiksomlyói ház valamelyik tagjának írása. A mise címe: Missa Sancti P. N. Francisci. A rombusz alakú hangjegyek jóval későbbi eredetre mutatnak, mint az előző miséké. A módosító keresztet a fá és dó elé a gregorián szokástól eltérően egy szó keretén belül is minden egyes hang elé kiírja. A Glóriában, Credóban megtaláljuk a Solo-Tutti jelzést, de láthatólag nem egyidejű a beírás, mert a tus színe sokkal halványabb. A Sanctus-Benedictusban feltűnő a Hosanna in excelsis „excelsis” szavának ismételtetése (kilencszer, hol magában, hol a Hosannával kapcsolatban). Ugyanígy hétszer ismétlődik az Agnus Dei „dona nobis pacem”-je is. Ez már a gregorián szellemétől való erős elszakadást jelenti; egyben arra enged következtetni hogy a kézírás vagy a XVIII. sz. legvégéről, vagy már a XIX. sz. elejéről való.

A mise befejezése után a 129–142. oldalig üres lapok következnek, kottasorok nélkül, pirossal meghúzott margóvonallal. Néhány lapot itt kitéptek.

A ceruzával számozott 143. oldalon kezdődik a negyedik kéz írása, szintén ismeretlen íróé: a Te Deum laudamus dallama, tisztán, szépen rajzolt szögletes hangjegyekkel, széles fekete sorokra írott fekete neumákkal, csak a sorkezdő betűk pirosak. Mivel a tus igen átütött a lapon, csak a recto oldalakon van írás. A dallam a mai gyakorlatban levővel egyezik; lejegyzési módja is arra mutat, hogy újabb keletű, valószínűleg a XIX. sz. utolsó évtizedeiből. A Te Deum után kb. 22 lapot kivágtak a könyvből.

A kódex eredetileg (KÁJONI bejegyzése szerint) a csiksomlyói ferences zárda tulajdona volt, onnan került a könyvben több helyen is látható pecsét szerint a rend mikházi kolostorába, majd valószínűleg a világháború viszontagságaiban még tovább.

Hány éves a Föld? (Tudósok vitája 1659-ben). Európa tudósait háromszáz esztendővel ezelőtt is foglalkoztatta az a kérdés, hogy milyen idős a Föld. A többség elfogadta azt az időt, amelyet a zsidóság a Biblia alapján kiszámított, vagyis 3761 évet adott hozzá a keresztény időszámításhoz, de akadtak olyan „*merész gondolkodású*” kutatók, akik kételkedtek ennek helyességében. Ezek közé tartozott Isaak Vossius.

Az 1618-ban született, leideni származású VOSSIUST polihisztornak kell nevezni. Foglalkozott régészettel, matematikával, földrajzzal, filozófiával, keleti nyelvekkel és régi írásokkal. Bejárta az ismert világ nagy részét, megfordult angol, német, olasz, francia földön, Svájcban, Skandináviában, különösen a könyvtárak érdekelték mindenütt. 1646-tól könyvtáros Amsterdamban, 1649-től KRISZTINA királynő meghívására a stockholmi királyi bibliotheca vezetője, 1654-től Hágában élt, 1670-től haláláig, 1689-ig Londonban. Sok tanulmányt, könyvet írt, s ezek sok vihart, sok vitát okoztak. Ez lett a sorsa annak a műnek is, amelyet 1659-ben Hágában adott ki *Dissertatio de vera aetate mundi* címmel.

A *Dissertatio*ban a szerző a világ valódi korát számítja ki, bár nem természettudományos alapon, hanem — kortársaihoz hasonlóan — MÓZES könyvei alapján. Azt bizonyítja, hogy az általánosan elfogadott Codex Hebraicus szövege romlott, téves számadatokat közöl, s ezeket helyesbíti a Codex Graecus és Samaritanus, továbbá a káldeus, babiloni és egyiptomi kronológiák alapján. Így az Ádám és Ábrahám születése közt eltelt időt 1440 évvel hosszabbra veszi, mint kortársai, és a Föld valódi korát 7048 esztendőben határozza meg. Nem is tévedett volna sokat, ha a kapott eredményt megszorozta volna egy millióval.

VOSSIUS művére hamarosan, még ez év április 1-én érkezett válasz. A JOHANN ELSEVIER kiadásában megjelent könyv másfélszer akkora terjedelmű, mint a megbírált mű. Szerzője GEORG HORN, aki ellenfeléhez hasonlóan széles körű ismeretekkel rendelkezett. 1620-ban született Felső-Pfalzban. Sok helyen megfordult, tanult teológiát és orvostudományt, házitanítószkodott, tanított teológiát, filozófiát, földrajzot, és 1653-tól a leideni egyetemen adott elő történelmet. Ortodox protestáns felfogása VOSSIUS tanát nemcsak hamisnak, hanem veszedelmesnek is tartotta. A Codex Hebraicus hitelessége ellen felhozott vádakot 14 fejezetben igyekezett megdönteni.

A vita hét hét múlva folytatódott. Ekkor jelent meg a hágai tudós *Castigationes ad scriptum Georgii Hornii de aetate mundi* című újabb munkája. A jeles szerző a szokásos „*ad lectorem*” bevezetésben ugyan még a nyájas olvasóhoz fordul, de hamarosan tegezésre fordítja a szót, és úgy cáfolja sorra ellenfele 14 fejezetét.

HORN természetesen nem hagyta annyiban a dolgot, és sietett válaszolni. A *Defensio dissertationis de vera aetate mundi contra Castigationes Isaaci Vossii* előszavának végén június 20-i keltezését olvashatunk. A szerző érvei nagyjából ugyanazok, mint előző munkájában. A héber nyelv az eredeti, a héber szöveg az autentikus. Az isteni igazságszolgáltatással ellenkezik az a feltevés, hogy a Codex Hebraicus szövege nem sértetlen.

Csodálatosképpen VOSSIUST ezek az argumentumok ahelyett, hogy meggyőzték és elnémították volna, még lázasabb tevékenységre serkentették. Három héttel később a hágai tudósok és teológusok már olvashatták *Auctarium castigationum ad scriptum de aetate mundi* című új füzetét, és meggyőződhetek, hogy a *Defensio* 38 pontjának érvelése teljesen hibás és tarthatatlan.

A mai hosszú nyomdai átfutási időhöz szokott nemzedék nehezen tudja megérteni, hogy a XVII. századi hollandiai tipográfusok milyen gyorsasággal tudtak dolgozni. Az *Auctarium* megjelenése után 13 nappal, július 14-én a leideni ELSEVIER műhelyből újabb könyv került ki. Elvégre HORN nem engedhette meg, hogy VOSSIUS diluvium-számítása legyen a helyes. A tárgyalás alapjául ismét a *Defensio* 38 cikkelye szerepelt. Ezeket védve oktatja ki neves ellenfelét, s munkája végén barátságos „*vale*”-vel búcsúzik tőle. Nyilván felkészült egy újabb válaszra. Erről azonban nincs tudomásunk, s így fel kell tételeznünk,

hogy a két tudósnak vagy az érdeklődése fordult más irányba, vagy a pénze és nyomdai számlája fogyatkozott meg, és ez oknál fogva a könyvesata befejezést nyert.

Ha valakit a vita közelebbi részletei érdekelnek, az a hat könyv egybekötve *Ga 4r 121* jelzet alatt megtalálja az Egyetemi Könyvtárban.

VÉRTESY MIKLÓS

Az írástudók betegségeiről és azok megelőzéséről. 1. Bernardino RAMAZZINI *De morbis artificum* című 1700-ban Modenában megjelent könyve gyakorlatilag csak a fizikai munkát végzők foglalkozási ártalmait taglalta. Őt követően valamennyi, a foglalkozások egészségügyét tárgyaló munka megmaradt a bányászat, az ipar körében munkát végzők egészség-ártalmainak a tárgyalásánál. Ezért érdemel különös figyelmet MAEHL Jeromosnak 1733-ban megjelent munkája, amely *Dissertatio inauguralis medica de praeservandis literatorum morbis* — Eredeti orvosi értekezés az írástudók (írással foglalkozók) betegségeinek megelőzéséről — címmel 1733-ban a magdeburgi Halle városában jelent meg. Részünkre különös fontosságú az a körülmény, hogy ez az alapvető fontosságú munka pozsonyi magyar orvos alkotása, annak orvosdoktori értekezése volt.

MAEHL Jeromos élete és tevékenysége alig ismert. W. KAISER és K. H. KROSCHE *Erdélyi és kelet-szlovákiai orvostanhallgatók Halléban (1695—1750)* című munkájukban leírják, hogy 1729-ben négy magyarországi diák iratkozott be a hallei Frigyes egyetemen orvostanhallgatónak. Ezek a pozsonyi MAEHL Jeromos, HÜBER János Kristóf és HIRSCHHEL Mihály Nathan, továbbá az erdélyi besztercei Johannes SCHANCKEBANCK voltak. Mind a négyen 1733-ban írták meg, jelentették meg és védték meg értekezésüket a „doktori kalap” elnyerhetésére. J. SCHANCKEBANCK Johann JUNCKER professzor elnöklése alatt elkészített és megvédett értekezésének címe: *Generalia monita circa prognosim rite instituendam tradens*. J. Ch. HÜBER értekezése magyar vonatkozású, amennyiben *De auro vegetabili Pannoniae* címet viseli. M. N. HIRSCHHEL *De causis febrium intermittentium earumque pertinaciae ratione* című értekezése alapján nyerte el az orvosi doktorátust. A pozsonyi három diák értekezésének elnöke Michael ALBERTI hallei egyetemi orvosprofesszor volt.

2. J. MAEHL orvosdoktori értekezése *Dissertatio inauguralis medica de praeservandis literarorum morbis* címen a hallei Johann Christian HENDEL egyetemi könyvkiadónál 1733-ban 36 oldalnyi terjedelemben jelent meg. Az értekezés maga 31 oldalra terjedt. A 32/33 oldalakon az elnök, Michael ALBERTINEK klasszikus idézetekkel bővelkedő dicsérő hozzászólása, a 34/36 oldalakon Johann JUNCKER professzornak magasztalása olvasható. A könyvecskét Johannes WALLASKAY, a Pest környéki Acsa községből származó magyar orvostanhallgatónak tízsoros dicsérő epigrammája fejezi be. WALLASKAY János 1731. április 30-án iratkozott be a hallei egyetem orvostudományi karára hallgatónak és 1734. május 3-án Friedrich HOFFMAN professzor elnöklése alatt elkészített és megvédett *De morbis peregrinantium* című értekezése alapján szerezte meg orvosi doktorátusát.

J. MAEHL orvosdoktori értekezése annyiban tért el az akkor szokásos inauguralis thesisektől, hogy hiányzik belőle a hallei, illetőleg magyarországi társadalmi, hivatali és orvosi prominens személyiségekhez írott ajánlása, valamint hogy az értekezés végén szokásos dicséretet nem diáktársai, hanem maguk a hallei egyetem professzorai írták.

3. J. MAEHL orvosdoktori értekezése bevezetésből és 22 szakaszból áll. Bevezetésében hangsúlyozza, hogy az emberi boldogság egyik vagy éppen legfontosabb kelléke az egészség, amelyet megvédeni kötelességünk. Az egészség az ülő foglalkozásúaknál különösen veszélyeztetett, ezért a náluk létrejövő ártalmakat, azok megelőzésének és gyógyításának

módját szükségesnek tartja összefoglalni. MAEHL érdekesen definiálja a megelőzés, akkori nevén praeservatio fogalmát az alábbiakat írva: „Intelligo autem per praeservationem talem actum, quo imminentes et morbosae adflictiones, quibus corpus humanum ob varias rerum vicissitudinis, earumque alterandi vim et potentiam subieitur tempestive praecoccupantur, ac causae quibus ortum et propaginem debent removentur, ne perniciosum et deplorandum edant effectum.” A továbbiakban a klasszikus (rég) és az új tapasztalatok alapján igyekszik MAEHL megfogalmazni az írástudók betegségeinek lényegét és a megelőzés lehetőségeit (1. pont). Írástudókon ő a foglalkozásszerűen ülő, írással foglalkozókat érti és betegségük létrehozójaként ennek megfelelően részben az ülő életmódot, részben szellemi túl- vagy megerhélésüket értékeli (2. és 3. szakasz). Különösen betegségokozónak tartja a szellemi megeröltetést, „fantáziájuk felfokozását”. Fokozott érzékenységük további betegségi tényezőt jelent (4. szakasz). Korabeli kórtani felfogásnak megfelelően a vértolulást, az „életerő” csökkenését, a belső szervekben létrejövő mozgási eltéréseket, a „tonusok” csökkenését okolja a keletkező ártalmak kiváltójaként (5. szakasz). Fontosnak tartja rámutatni arra a körülményre, hogy azokban a helyiségekben, amelyekben az írást végzők dolgoznak, nem megfelelő a levegő, a szobák hőmérséklete hol hideg, hol túlságosan meleg. Nem megfelelő a világítás, és így a körülmények maguk is megbetegítő hatásúak lehetnek (6. szakasz). Ennél fontosabb és fokozottabban kórokozó a nem megfelelő életmód — akkori nevén diaeta — rendszertelenül étkeznek, egyesek túl sokat, mások túl keveset fogyasztanak. Nem alusznak rendszeren. Közöttük gyakori az álmatlan, a nyugtalan. Mozgásuk minimális mértékű. Mindezek együttesen az emésztőszervek működészavarát, étvágytalanságot, könnyen bekövetkező gyomorrontást, székrekedést, fejfájást, szédülést, gyengeséget, fokozottan mozgási akadályozottságokat hoznak létre. Hangulatuk megromlik. Körükben gyakori a szomorúság, a melankólia, amely az írástudókra rányomja bélyegét (7. szakasz). A szellemi megeröltetés, a fokozott mértékű töprengés, az egyirányú nagymértékű szellemi igénybevétel szellemi kifáradást vált ki (8. szakasz); most már mindenféle betegséget fedeznek fel magukban, kerülnek minden aktív mozgást, félnek a szellemi izgalmaktól és valóban könnyebben meg is betegszenek (9. szakasz) és mindennemű képzelt vagy valóságos gyógy móddal igyekeznek a valóban fennálló vagy csak képzeletükben bekövetkezett egészségkárosodást megelőzni és gyógyítani (10. szakasz). Gondoskodni kell részükre a friss, a jó, megfelelő hőmérsékletű levegőről (11. szakasz), biztosítani kell részükre a megfelelő életmódot és kimerülés esetében a tea és kávé fogyasztását kívánatosként ítéli meg (12. szakasz). Az életmód helyes megszabásakor a nem túl fűszeres, nem túl terhes, mérsékelt zsíros, jól elkészített és rágást szükségelő étkezés fontosságára utal MAEHL (13–14. szakasz) és az ivásra használt víz megfelelő, egészséges voltát is hangsúlyozza (15. szakasz), helyesnek véli a mérsékelt tiszta bor fogyasztását, de határozottan eltiltva a gabonafélékből származó párolt italok (pálinkák) fogyasztását. Nagy fontosságot tulajdonít a kielégítő alvásnak és ez az egyetlen része az értekezésnek, ahol klasszikus szerzőkre hivatkozva taglalja a napi munkabeosztás kívánatos módját, az alvás időtartamát és annak elengedhetetlen biztosítását, hogy valóban kellően kialudják magukat az írástudók (16. és 17. szakasz). A mozgások elengedhetetlen voltát MAEHL is hangsúlyozza. Testgyakorlás elengedhetetlen az ülő foglalkozású, írással foglalkozók körében. A testgyakorlások és sportok egész sorát adja meg munkájában, mint amelyek egyaránt alkalmasak az írástudók egészségének a megvédésére. A testmozgást azonban túleröltetés nélkül, kedvező külső körülmények között kell végezni és célja a felüdülés (18. szakasz). Ülő munkájukat felváltva állva is végezzék, ne ragaszkodjanak mesterségesen egy meghatározott testhelyezethez, és munkájuk során járkaljanak is, mert csak ilyen módon biztosítható a megfelelő vérrellátás (19. szakasz). A testnedvek kiürítésének a meghatározott időben rendszeresen végzett székelésnek, vizelésnek különös fontosságot kell tulaj-

donítani, minthogy ez az egészség fenntartásához elengedhetetlen (20. szakasz). Lehető-séghez mérten legyenek levegőn. Ha fáradtak, akkor tea-, kávéfőzeteket fogyasszanak mérsékelt mennyiségben, éljenek mérsékeltlen, ne sózzák és fűszerezzék túlságosan ételeiket (21. szakasz). Házasságban is legyenek mértékletesek és betegségeik esetében hallgassák meg és kövessék orvosaik tanácsát. MAEHRL az akkori szokásoknak megfelelően időnként érvágást, valamint számos gyógyszer szedését javasolja az értelmiségi dolgozók egészségkárosodásainak megelőzésére.

MAEHRL orvosdoktori disszertációja sok tekintetben fontos és már a kortársak által is jogosan magasra értékelt munka volt, amelyben foglalt tanácsok és iránymutatások ma is időszerűek. MAEHRL érdeme annak első ízben való hangsúlyozása, hogy a szellemi, az értelmiségi munka is egészségrontó lehet, és hogy megfelelő védekezés e tekintetben is szükséges.

BUGYI BALÁZS

IRODALOM

- BUCSAY, M.: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart. 1959.
 KAISER, W. & KROSCHEK, K. H.: *Transylvanische und slowakische Mediziner in Halle (1695–1750). Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert (Teil XI.)* Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle—Wittenberg. Mathematische-naturwissenschaftliche Reihe 14: 581–622 (1965)
 ORTVAY, Th.: *Geschichte der Stadt Pressburg*. Pozsony. 1894.
 PAZZINI, A.: *De morbis artificum* — Bernardino Ramazzini. — facsimile kiadás. — Róma. Ex typographia Caroli Columbi. 1953.

Egy budai dramaturgiai folyóirat terve 1791-ből. (Dramaturgische Monatschrift über die Provinzialschaubühne in Ofen). A XVIII. század utolsó évtizedeiben kifejlődő hazai szellemi élet történetének tárgyát nemcsak a megvalósult programok és tervek, hanem azok a „plánum”-ok és „jámbor szándék”-ok is alkotják, amelyek — valamilyen oknál fogva — nem valósulhattak meg. Ilyenek, a közismert BESSENYEI—RÉVAI által kezdeményezett akadémiai terveken kívül, szép számmal akadtak más téren is. Például a kilenevenes évek körül kifejlődő folyóiratirodalmunk megvalósult lapjai mellett, számos olyan lapalapítási szándékról van tudomásunk, amelyek csak a *tervezésig* jutottak el. Számbavételük azonban így is indokolt, hiszen a kor törekvéseinek a teljesebb megismeréséhez e zátonyra futott tervek is hozzátartoznak.

Az alábbiakban egy olyan folyóiratalapítási tervet szeretnénk ismertetni, amely nemcsak sajtótörténeti, hanem színháztörténeti érdekességgel is bír: egy 1791-ből származó német nyelvű tudósítást, amely egy budai dramaturgiai folyóirat programját tartalmazza. E nyomtatott hírverő röplap egy olyan színházi folyóirat-vállalkozás szándékát őrizte meg a XVIII. század végéről, amilyenhez hasonló nálunk végül is csak évtizedekkel később, a reformkorban valósulhatott meg.¹

¹ Volt ugyan már 1778-ban Nagyszébenben egy *Theatralisches Wochenblatt* című rövidéletű lap, és 1798-ban Pozsonyban is kiadtak egy színházi újságot, *Allgemeine Deutsche Theater Zeitung* címmel. (DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada. 1705–1805*. Bp. 1941. 41., 54. l., JÓNÁS Alfréd: *Színházi lapok az Országos Széchényi Könyvtárban*. Magy. Könyvszle. 1943. 74–76. l.) Az itt ismertetésre kerülő folyóirattervezet esztétikai-dramaturgiai igényesség szempontjából mégis inkább már a későbbi színházi folyóiratainkra emlékeztet.

Az Országos Levéltárban, a Helytartótanács részére annak idején beküldött újságpéldányok között az *Ephemerides Budenses* 1791. április 19-i számából egy 4 lapos, német nyelvű nyomtatvány került elő, amely az *Ankündigung* címet viseli; sem kiadója, sem nyomtatója nincs feltüntetve.² A tudósítás a korban divatos előfizetési felhívás, amelyet egy-egy újonnan létesítendő folyóirat vagy hírlap megindítása előtt szoktak kibocsátani. Az efféle hírverő nyomtatványok általában a tervezett lap címét, megjelenési helyét, idejét, tárgyát és az előfizetési feltételeket szokták ismertetni; néha azonban részletesebben foglalkoznak a megindítandó lap programjával is. Ezt teszi az alább ismertetésre kerülő tudósítás. Az általa közzétett program már csak azért is figyelmet érdemel, mert megfogalmazója esztétikailag és dramaturgiailag képzett személy lehetett, aki e vállalkozással egyszerűen a hazai színikritika első igényes orgánumát is létre kívánta hozni. (Ismeretes, hogy az egykorú újságokban szép számmal jelentek meg színházi tudósítások, különösen a nemzeti játékszín megteremtésével kapcsolatban, de ezek a jelentések a legtöbbször nélkülöztek minden fajta esztétikai igényességet és színikritikusi felkészültséget.³)

A tudósítás annak megállapításából indul ki, hogy a század műkritikusai közül még senki sem gondolt arra, hogy véleményét a magyarországi színházakról kifejtse, és hogy a színrehozott darabokkal kapcsolatban azt publikálja. Sajnálattal állapítja meg, hogy minden folyóirat, újság és zsebnaptár — bizonyára elsősorban a Habsburg-birodalom lapjaira és a németországi folyóiratokra gondol — bár tele van a német színpadokkal és szintársulatokkal foglalkozó közleményekkel —, de a budai és a pesti színpadról hallgatnak. Meggyőződésük, hogy a „mi színházunk” is figyelmet érdemel, és éppen ezért határozták el, hogy egy *Dramaturgische Monatschrift über die Provinzialschaubühne in Ofen* című folyóirat által ismertebbé teszik. Erre azért is érdemesnek tartják a pest-budai színjátszást, mert — véleményük szerint — kevés színház rendelkezik olyan érdemes tagokkal, mint ez.

A folyóiratukkal kapcsolatos általános célkitűzésükből kitűnik, hogy ők is a divatos morális-didaktikus szempontokat tartják a színházügy terén a legfontosabbaknak: a moralitást a színpadon elősegíteni, az igyekvő színészt buzdítani, a hanyagot rendretasítani, megtanítani az igaznak és a hamisnak a megkülönböztetését; és általában mindenkinek a pártatlan megítélését.

A tervezett havi folyóirat részletesebb programtervének felvázolását annak megállapításával kezdik, hogy minden színjátékot belső, esztétikai értéke szerint kívánnak megbírálni; amennyiben pedig fordításról lesz szó, egybevetik az eredetivel, hivatkoznak a korábbi kritikákra, de az esetleges eltérő véleményüknek is hangot adnak. A jellemek lélektani taglalását a színészi játék vagy pedig a saját véleményük alapján végzik el; a hamis alakításra felhívják a színész figyelmét. Figyelmet kívánnak fordítani a díszletekre és a jelmezekre is, és párhuzamot vonnak a bécsi és az itteni színjátékok között, a közönségre gyakorolt hatás szempontjából. De nem akarnak megfeleledkezni azokról a külföldi drámai művekről sem, amelyeket Budán nem adnak elő, hanem azokkal kapcsolatban is kifejtik nézeteiket. A folyóiratprogram 6. pontjában arról tudósítanak, hogy tekintettel kívánnak lenni a „hír szerint” magyar nyelven bemutatásra kerülő darabokra és az

² OL Depart. Gremiale Ord. 1791. N. 5—6.

³ BAYER József: *A nemzeti játékszín története. II.* Bp. 1887. 319—320. I. és Császár Elemér: *Színi kritikánk a Nemzeti Színház megnyitáig.* Budapesti Szle. 1924. 296. köt. 86—87. l. — Az újabb kutatás a felvilágosodás korának hazai dramaturgiai emlékeit számbavéve és feldolgozva, a XVIII. század végi hírlapi szórványos megnyilatkozások értékét jobban aláhúzta. Ld.: SOLT Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772—1826).* Bp. 1970. 40—82. l.

ezeket bemutató színészek játékára is. Végül megjegyzik, hogy amennyiben a lap terjedelme ezt megengedi, közölni fognak még külső színházokról szóló híreket és anekdotákat, valamint kisebb, költői színvonalú verseket.

Lapjuk tónusával kapcsolatban azt ígérik, hogy az szerény lesz: kerülni fognak mindenféle ugratást és durva gúnyolódást, de még a sértő kifejezéseket is; a hibázó színészeket jóindulattal figyelmeztetik. A hozzá nem értők gyáva vélekedésével ugyan nem törődnek, de szívesen látnak folyóiratukkal kapcsolatban minden megalapozott véleményt. Fel is kéri az Igaznak és a Szépnek minden ismerőjét, hogy oly egyenesen és bátran ítéljék meg őket, mint ahogy ők teszik ezt a művek alapján.

Végül az előfizetéssel kapcsolatos tudnivalókat közlik. Ezek szerint havonta egy füzet megjelentetését tervezik, hat szám alkotna egy kötetet, és ezek mindegyikébe egy-egy színésznek vagy a színházügy terén kimagasló más személynek a rézmetszetét kívánják mellékelni. A fél évre szóló előfizetési díjat 3 forintban állapították meg. Az aggodalmaskodókat azzal nyugtatták meg: a töbtagú intézményük a biztosíték arra nézve, hogy nem érheti az előfizetőket károsodás. Az első szám megjelenését június elejére ígérték.

Figyelemre méltó még — az egyébként névtelenül megjelenő és az „intézmény” tagjainak a személyét sem eláruló — előfizetési felhívás végén található felsorolása azoknak a bizományosoknak, akiknél elő lehetett fizetni a lapra. Bécsben, Budán, Pesten és Pozsonyban STAHEL, WEINGAND, KILIÁN és LÓWE személyében könyvkereskedőket neveztek meg, akárcsak Prágában, Gothában, Nürnbergben, Konstanzban, Nagyszébenben és Temesváron. A kassai előfizetők azonban „BATSCHANYI”-nál, a királyi kamarai hivatal tisztviselőjénél jelentkezhetek.

Mindebből, a hazai és a birodalmi határokon túl, a németországi városokban is terjesztésre szánt folyóirat kiadóira nézve egyelőre nem sokat állapíthatunk meg. A Tudósítás szövegéből annyi azonban leszűrhető, hogy az emlegetett „Institut” tagjai olyan személyek lehettek, akik rendelkeztek bizonyos esztétikai és dramaturgiai műveltséggel, és akiknek a pest-budai színjátszás megismertetése szívügyük volt. Az is kitűnik a szövegből, hogy elsősorban a német színjátszásra gondolhattak, hiszen 1791 tavaszán nem is volt más a fővárosban. Az is valószínű, hogy elsősorban nem a nemzeti színjátszás előharcosai lehettek, hiszen ebben az esetben 1791-ben hivatkoztak volna arra, amivel a kor magyar újságjai is tele voltak: a színjátszásnak és a nemzeti nyelv fejlesztésének a szoros kapcsolatára. Ugyanakkor — miként a 6. pontból kiderül — nem álltak ellenségesen szemben a nehéz körülmények között akkor újjászerveződő magyar színjátszókkal sem, sőt ígéretet tettek arra, hogy tájékoztatni fognak a magyar darabok bemutatóiról is. Ha ehhez még hozzávesszük BATSÁNYIVAL kapcsolatos ismeretségüket, talán nem járunk messze az igazságtól, ha e folyóirat-tervezet megalkotóit a modern német esztétikai műveltséggel rendelkező, de a magyar kultúra kérdései iránt is élénken érdeklődő SCHEDIUS körében keressük. SCHEDIUS, mint ismeretes, éppen ez idő tájt pályázott a pesti egyetem esztétikai tanszékére, és ezt elnyerve, a következő évben az újjászerveződő magyar játékszín dramaturgia, „tudomány-igazgatója” lett.⁴ E tervezett dramaturgiai folyóirat mindenesetre már olyasféle kultúrközvetítő szerepet is igyekezett betölteni, amelyet az 1803-ban általa megindított *Zeitschrift von und für Ungern* vett programjába.

Az alábbiakban közöljük az ismertetett folyóirat-tervezet eredeti szövegét:

⁴ DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*. Bp. 1932. 29–31. és SZAUDER József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kürt pályázat és kritikai irányszavaink 1791-ben*. Irod. tört. Közl. 1971. 78–106. l.

ANKÜNDIGUNG

Unter einer Menge Kunstrichter mit denen uns das geschäftigte Jahrhundert beschenkt, kam noch keiner auf den Gedanken über ungarischen Provinzialbühnen seine Meinungen zu sagen und dem Publikum über die aufgeführten zu geben.

Alle Journale, Ephemeriden, Taschenkalender strotzen mit Anekdoten, Kritiken und Meinungen aller deutschen Bühnen und Schauspielergesellschaften, nur von der Ofner und Pester Schaubühne schweigen sie.

Weil wir nun überzeugt sind, daß eben diese unsere Bühne Aufmerksamkeit verdient, so haben wir uns entschlossen, selbe durch eine Zeitschrift bekannter zu machen, unter dem Titel:

*Dramaturgische Monatschrift
über die
Provinzialschaubühne
in
Ofen*

Wir kennen nur sehr wenige Bühnen, die so viel brauchbare Mitglieder hätten, als die hiesige. Man stelle Sie an ihren Platz, und wir stehen dafür, daß sie, wenn sie anders wollen, und aufgemuntert werden, gewis alles zu einem guten Spiel beitragen würden.

Unsere Absicht bei dieser Monatschrift ist: die Moralität auf der Bühne zu befördern, den fleißigen Schauspieler aufzumuntern, den nachlässigen zurechtzuweisen, und ihm das Wahre von dem Falschen zu unterscheiden lehren. Ueberhaupt jeden ohne Partheilichkeit zu beurtheilen.

Der Plan dieser Monatschrift ist folgender:

1. Wird ein jedes Schauspiel nach seinen innern ästhetischen Wert beurtheilt, in Rücksicht seiner Originalität, wenn es original ist, und ist es eine Übersetzung, oder Vertheuschung in Ansicht seines Werts mit demjenigen der Urschrift entgegen gehalten: wo doch zu bemerken ist, daß bey Schauspielen, die in vorzüglichen dramaturgischen Schriften schon beurtheilt worden sind, man sich auf selbe berufen, und nur da eigene Anmerkungen mittheilen wird, wo man mit dem Dramaturgen nicht einerlei Sinnes wäre.

2. Psychologische Zergliederung der Charaktere nach dem Spiel des Schauspielers, oder nach eigener Meinung; Zurechtweisung des Schauspielers bei einem entdeckten falschen Spiel.

3. Ein Blick auf die Theaterverzierungen, und auf das Kostüm, in Bezug auf das vorgestellte Schauspiel.

4. Parallelen über manche am Wiener Nationalhof — und hiesigen Stadttheatern aufgeführte Stücke in Rücksicht der Wirkung, die sie beim Publikum gemacht haben.

5. Gedanken und Meinungen über in- und ausländische dramatische Produkte, die unangeführt bleiben.

6. Hinsicht auf die, in der ungarischen Sprache dem Vernehmen nach aufgeführt werdende Schauspiele mit dem Bezuge auf das Spiel der dieselbe spielenden Schauspieler.

7. Werden, wenn es der Raum der Monatschrift zuläßt, und die Wichtigkeit der behandelnden Materien nicht stöhrt, Nachrichten von auswärtigen Theatern, Anekdoten und kleinere Gedichte von dichterischen Verdiensten eingedrückt.

Der Ton unserer Monatschrift wird durchaus bescheiden sein, wird daher allen Hohn, alle Nekerei, allen grobe Schimpf, überhaupt einen jeden beleidigenden Ausdruck vermeiden, mit Gelaßenheit den fehlenden Schauspieler die Hand bieten, und zurechtweisen. Aus diesem Grunde also, und mit dem Bewußtsein, Niemanden mit wissen beleidigen zu wollen, werden wir auf keine feichte Brochüre, eines Unkenners antworten, wir mögen in derselben noch so hönisch angetaftet werden.

Gründliches Urtheil über unsere periodische Schrift soll uns willkommen sein. Wir fordern auch mit dieser Ankündigung alle Kenner des Wahren und Schönen auf, uns so gerade, so freimüthig zu beurtheilen, so gerade und so freimüthig wir andere nach ihren Werken beurtheilt haben.

Diese Monatschrift wird auf Pränumeration herausgegeben. In einem jeden Monat erscheint ein Heft, in sechs Monaten ein Band, folglich erhält der Prenumerant zwei Bände das ganze Jahr hindurch.

Sollte sich in der Zeitfolge die Zahl der Pränumeranten merklich vermehren, so werden wir auch besorgt sein, jeden Band mit einem Kupfer, von irgend einem guten Künstler gestochen zu zieren. Der Kupfer wird das Bild eines vorzüglichen hiesigen Schauspielers, oder eines Mannes vorstellen, der in unserm Vaterlande etwas zu Vervollkommnung des dramaturgischen Faches beigetragen hat.

Die respective Herren Pränumeranten, deren Namen nach dem ersten Heft, abgedruckt sein werden, zahlen auf ein halbes Jahr 3 fl. zum voraus hinein. Einzeln ist jedes Heft für 40 kr. zu haben.

Der zur Beförderung dieses Werkes 10 Exemplare nimmt, erhält wie gewöhnlich das 11-te unentgeltlich.

Man wird das Format, und die Lettern zum Abdruck der Hefte nach der gegenwärtigen Ankündigung wählen.

Das erste Heft kommt Anfangs Juny 1791 broschürt heraus, wer sich nun darauf pränumerieren will, beliebe sich hier in Ofen, und in Pest bis 15., und in den auswärtigen Städten bis Ende Mai d. J. anzufragen; denn der später pränumeriert, zahlt für jedes Heft 40 kr.

Zur Sicherheit der Herren Abonnenten findet man noch anzumerken: daß, nachdem das Institut dieser Monatschrift aus mehreren Mitgliedern besteht, die Besorgniß, durch diese Ankündigung getäuscht, oder hintergangen zu sein, nie eintreten könne; denn man will Alles anwenden, um das Publikum zu überzeugen, wie sehr es den Herausgebern dieser periodischen Schrift am Herzen liege, sich Ehre, und unerbetelten Beifall zu erwerben.

KÓKAY GYÖRGY

La Bibliothèque Kallonas à Gyöngyös. Au cours du 18e siècle, le commerce des villes hongroises fut presque exclusivement dans les mains de marchands grecs. Les immigrés helléniques, fidèles à leur langue et désireux de cultiver leur nationalité, fondaient des écoles et les firent diviser par quelques savants grecs éminents invités pour cet effet. Parmi les 26 écoles grecques de Hongrie, il y avait une qui fonctionna à Gyöngyös.¹ L'un des maîtres de cette école, le plus remarquable, Gabriel KALLONAS se distingua également comme prêtre. A l'en croire l'historien littéraire György ZAVIRAS, les sources venant de la Grèce moderne feraient preuve de ce que KALLONAS fut né en 1724 à l'île d'Andros.² Il fit ses études à Smyrne et, les ayant achevées, se rendit à Alexandrie, où il fut ordonné prêtre. Sur le mont Athos, il suivait les cours du philosophe Eugenio VULGARIS, après quoi un poste de précepteur lui fut offert à Constantinople. C'est d'ici qu'il dut gagner Bucarest, puis Vienne, pour remplir des fonctions de curé. A cette vocation il demeura fidèle lorsqu'il se rendit en 1788 à Pest, puis en 1790 à Diószeg, et en 1792 à Gyöngyös. C'est dans cette ville qu'il mourut trois ans après, en 1795. ZAVIRAS relate que ce savant prêtre avait copié de sa propre main un très grand nombre d'ouvrages,³ dont dix sont indiqués chez ZAVIRAS par titres.⁴ Quant à l'activité littéraire de Gabriel KALLONAS, on ne connaît qu'un seul ouvrage écrit par lui, un livre pédagogique.

Après la mort de Gabriel KALLONAS, la paroisse orthodoxe de Gyöngyös fut occupée par KOZMA KUTKUTAKY. Cependant, l'âge avancé de ce prêtre avait convaincu la communauté qu'il serait utile de le remplacer par Ignatios KALLONAS, neveu du défunt. L'affaire trouva un protecteur sérieux auprès du Conseil de lieutenance⁵ dans la personne de l'évêque orthodoxe serbe, Dionisios POPOVIČ, qui mentionna en sa faveur que, depuis 15 ans, les membres de la famille KALLONAS vivaient en Hongrie sous la foi du serment de fidélité. Le comitat de Heves patronna également le nouveau candidat. Finalement, l'investiture eut lieu à la fin de l'année 1797,⁶ sur lettres royales datées du 3 novembre 1797, malgré que ce n'eût pas été en Hongrie que KALLONAS fut ordonné prêtre. Ignatios KALLONAS entra donc dans l'héritage de son oncle, dont la bibliothèque composée de manuscrits et d'imprimés devait faire l'objet de soins particuliers. Ces soins ne manquaient pas chez le nouveau paroissien qui ne tarda pas à éditer, avec son frère Georg KALLONAS,⁷ l'ouvrage pédagogique de son oncle, paru en 1800.⁸

37 ans après, Ignatios KALLONAS sentant ses forces se faiblir, fit son testament et légua sa bibliothèque — dont la majeure partie avait appartenu à son oncle — au communauté orthodoxe de Pest.

C'est dans les archives du Communauté Orthodoxe Hongrois de Budapest que nous venons de retrouver la liste en langue grecque de ces livres et manuscrits, établie lors de la remise de la collection à la communauté. Sur cette liste, Joasaf Papa RALLI, prêtre orthodoxe, reconnaît avoir reçu le 30 octobre 1834 de l'archidimandrite Ignatios KALLONAS 90 ouvrages grecs en 106 volumes et dix manuscrits.

¹ HORVÁTH, E.: *Az újjörögök* (Les Grecs modernes). Bp. 1943. p. 73.

² HORVÁTH, E.: *Georgios Zavirasz élete és munkái* (La vie et l'œuvre de Georgios Zaviras). Bp. 1937. pp. 76—77.

³ Op. cit. p. 90.

⁴ Op. cit. p. 90, note 39.

⁵ Országos Levéltár (Archives Nationales) HTT Départ. Relig. Gr. n. unit. 1797. fons 4.

⁶ Il n'est connu qu'un seul ouvrage d'Ignatios KALLONAS, un livre de prières paru en 1818 à Sárospatak.

⁷ Un de ses descendants, György KALLONA, fut instituteur et maître de chapelle à Kecskemét. Voir HAJNÓCZY, I.: *A kecskeméti görögység története* (L'histoire des habitants grecs de Kecskemét). Bp. 1939. p. 29.

⁸ HORVÁTH, E.: *Magyar—görög bibliográfia* (Bibliographie gréco-hongroise). Bp. 1940. p. 64.

Les livres sont écrits en grec ou sont bilingues: gréco-latins et traitent de différents sujets. La plupart sont des œuvres religieuses et philosophiques, ou des ouvrages d'auteurs classiques, voire des manuels scolaires linguistiques. Bien que le catalogue soit loin d'être un inventaire exacte de la collection, et que mainte fois seuls les auteurs y soient indiqués tandis que les titres d'ouvrages font défaut, on peut constater qu'il n'y avait dans la bibliothèque de KALLONAS que très peu de livres scientifiques. Du domaine des belles lettres, on n'y trouve aucun. Les ouvrages dont cette bibliothèque fut composée reflètent fidèlement l'exigence culturelle et le domaine d'intérêt du prêtre et professeur qu'était Gabriel KALLONAS.

Toujours est-il que l'incorporation de la bibliothèque de KALLONAS dans celle du communauté orthodoxe de Pest en 1834⁹ a contribué dans une mesure non insignifiante à l'enrichissement de sa collection et c'est grâce à cet enrichissement que la plus importante bibliothèque des originaux grecs de Hongrie se trouve être celle de Budapest.¹⁰ La collection grecque de la bibliothèque se trouve aujourd'hui encore dans la bibliothèque de la chaire gréco-latine de l'Université de Budapest.

FÜVES ÖDÖN

Az újságkézbesítő újévi strófái a XIX. század elején. A magyar hírlapok és folyóiratok a XVIII. századhoz hasonlóan, a XIX. század első felében is elsősorban postán jutottak el a szerkesztőség székhelyétől (Bécsről, Pozsonytól, Pesttől) távol, az ország legkülönbözőbb részein lakó előfizetőkhez. A lapok terjesztése annyira szoros kapcsolatban állt a postával, hogy egy újságnak csak annyiszor volt érdemes megjelennie egy héten, ahányszor postajárat indult. (A század elején kétszer, a negyvenes években azonban már négyszer is).¹ Pesten azonban, ahol viszonylag sok a helybeli előfizető, a XIX. században már arra is van példa, hogy a helyben lakó előfizetőkhez házhoz küldi a szerkesztőség az újságot. Világosan kiderül ez a *Nemzeti Ujság* egy 1847-es közleményéből is.² Ez az eljárás azonban nem a 40-es évek újítása. Legalábbis a *Nemzeti Ujság* esetében semmiképp sem az. Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárán található újévi köszöntő versek kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a *Nemzeti Ujság* elődje, a KULTSÁR István szerkesztette *Hazai és Külföldi Tudósítások* már a század tízes és húszas éveiben is külön kézbesítővel juttatta el a lapot pesti előfizetőihez. Sőt némelyik kézbesítő nevét is ismerjük.

Általános szokás volt ugyanis a XIX. században, hogy újév napján, kézműves segítők, inasok, színészek, diákok bejárták a várost s ajándék reményében valamilyen rigmussal köszöntötték a lakosokat. Később egyre inkább szokássá lett, hogy ezeket a verseket kinyomatták s osztogatták jóakaróik között.³ Különösen előljártak e téren a kéményseprők és a lámpagyújtogatók, ám úgy látszik, nem akartak kimaradni a sorból az egyetlen Pesten megjelenő újság, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* egymást követő kézbesítői sem,

⁹ FÜVES, Ö.: *Fejezetek a pesti Zavirasz-könyvtár történetéből* (De l'histoire de la bibliothèque de Zaviras de Pest). = Magyar Könyvszemle, 1968. pp. 61–64.

¹⁰ GRÁF, A.: *Georgios Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa* (Catalogue de la bibliothèque de Georgios Zaviras à Budapest). Bp. 1935.

¹ DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlap útja kiadó és közönség között a XIX. század első felében*. Magy. Könyvszle. 1943. 413–429. l.

² DEZSÉNYI, i. h.

³ HANKISS Elemér – BERCELI A. Károlyné: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája*. Bp. 1961.

kiknek öt, 1814 és 1828 között kiadott versezete található az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában. Valószínűleg nem ez a teljes termés ebben a műfajban. Fischer Antal „Pesti Magyar Újság Hordozó” nyitja meg a sort 1814-ben. Az 1818-as és 1819-es rigmusok alatt a következő aláírást találjuk: „Bukner József, a Hazai és Külföldi Tudósítások kihordozója”.⁴ Egy év szünet után találkozunk újabb verssel, de már új név szerepel alatta: „Fark Márton Magyar Ujság hordó”.⁵ Ezután már csak 1828-ból találunk újabb üdvözlőverset, mely alatt megint új név díszel: „Baimler Edvárd, a Nemzeti Ujság hordozója”.⁶ (A *Nemzeti Ujság* szavak szerepeltek a lap alcímében.)⁷

A versek utalnak arra, hogy az „újsághordozók” munkája nem lehetett irigylésre méltó. Helységenként valószínűleg csak egy lapkihordó volt, s annak az egész várost be kellett járnia. (Persze, mint már említettük, a lap nem jelent meg a hét minden napján, s így verseink szerzőinek módja lehetett kipihenni a fáradalmakat.) Bőven találunk arra is célzást, miszerint a hírlap kihordása nem volt túl jövedelmező foglalkozás. Kivált BRUKNER József az, aki nyomatékkal utal szűkös helyzetére s nem rejti véka alá, mi a célja újévi üdvözlétének. Különösen áll ez 1818-ra írt versére, melynek rögtön az elején felveti a kérdést, mi a célja versezetének és erre egy példázattal felel. Egyszer egy püspök egyházmegyéjét látogatta s az egyik falun keresztül hajtatva nagy csodálkozással állapította meg, hogy a kántor nem harangoztat. Mikor felelősségre vonta, az így mentegőztött:

„Méltóságod nekünk engedjen meg kérjük
Ezzel nem vétettünk bizonynal úgy véljük,
Száz okunk van arra mért nem harangoztunk,
Bátor e szokástól soha nem irtóztunk.
Az első okunk az, mivel harangunk nints,
Második, kerüli falunkat a nagy kints.”

A püspök nem is kéri a folytatást, hanem azonnal egy zacskó aranyat nyújt át mondván:

„Ezen egy harangot tüstént tsináltassál,
És vissza jötömben majd harangoztassál!

E kántorhoz hasonlóan BRUKNER is számos okkal magyarázhatná, miért írta sorait.

„A többi közt az az egy ok, hogy most az élelmemre
Szükség van s a mindennapi piartzi (sic) költségemre
Esedezek tehát azért a tisztelt publikumnak
Hogy felsegélő karjait nyujtsa boldogtalannak.”

Következő évi köszöntőjében BRUKNER, már hivatása fáradalmait is ecseteli.

„Manó hiszi, hogy valaha
Mercurius Isten volt!
Ujság hordó lévén noha
hogy még is bele nem holt!
Én ez egy esztendőben is
(Igaz, hogy lévén hív, és fris)
Sarkaim szárnyit szépen
elrugdostam végképpen.”

⁴ OSZK Kisnyomtatványtár 1818. 4°, 1819 4°.

⁵ OSZK Kisnyomtatványtár 1821. 4°.

⁶ OSZK Kisnyomtatványtár 1828. 4°.

⁷ DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság. Nyolc év egy konzervatív hírlap életéből*. Bp. 1941. 46.1.

Mestersége nehézségének és jelentőségének méltatása után rátér az újévi nyomtatvány tulajdonképpeni céljára:

„Az aprópénz megritkula,
erszény, gyomor meglapula
a többit tudja kiki
ha nem fecsegem is ki.”

BRUKNER mind a két verse ezzel a két sorral fejeződik be:

„Éltesse a Nagy Ur Isten a Magyar Közönséget
Éljen-éljen kiáltással vesz tiszteletem véget.”

Az új hírlapkézbesítő, FARK Márton, kinek nevével az 1821-es *Új Esztendei Köszöntő Verse*k alatt találkozunk, szintén foglalkozása fáradalmainak ecsetelésével kezdi sorait:

„Már egészen át gázoltam
A tavali új Eszendőt,
Egyenlőnek tapasztaltam
Mindenféle veszendőt.
Érzem is ezt a lábomban
Melyemben és a talpamban.”

Ezután következik a közönség jóindulatába való ajánlkozás, hisz:

„Én kevéssel meglelégszem
Azért dolgom mégis végzem.”

Végül ő is rátér hivatása jelentőségének ecsetelésére mondván, hogy a jószívű adakozók iránt hálája nem marad el. Hírt fog hozni:

„A Vulkán országából
Columbiába hajozók,
És Filadelfiából.
Az új világnak tetteit
Elbeszélem remekjeit.”

Míg a külvilág (Amsterdam, London, Madrid) telve van zajjal, pörlekedéssel, háborgással, addig:

„Itt mi nyugottan pipázunk
... Babra, pénzre is kártyázunk,
... Olvasgatjuk mások kárát
Oltson tesszük le az árát.”

BAIMLER Edward 1828-as *Újesztendei Köszöntés*-ét nemcsak a FARK verse óta eltelt hét év választja el elődeitől, de maga a vers is lényegesen különbözik tőlük. Itt nincs említés sem szorult anyagi helyzetéről, sem foglalkozása fáradalmairól. A kor alkalmi költészetében kedvelt Himfy-strófákban írt versei a kibontakozásban levő reformkor ideológiáját tükrözik.

„Boldog aki szülő földjét
Tiszta szívből szerette
Áldott a ki Arpád nyelvét
Ápolgatta s kedvelte.”

Boldogok mindazok, kik az elmúlt esztendőben embertársaik testi és lelki javát szolgálták, hisz érdemeiket az idő nem emésztheti el.

„Boldogok vagytok Hazánknak
Igy hát lelkes fiai
Áldottak vagytok Honnyunknak
Fényt hozó sugárai!”

Verseink tehát nemcsak azt bizonyítják, hogy Pesten már a múlt század első évtizedeiben is kézbesítő hordta házhoz a hírlapot, de szolgáltatnak némi adalékot a kézbesítők munkájáról, életkörülményeiről s életmódjáról is. Sőt koruk hangulatából is érzékeltetnek valamennyit.

INDALI GYÖRGY

Irinyi úti jegyzeteinek cenzúrázása és a sajtótörvény. A sajtószabadság kérdése szokatlanul erős nyomatékot kapott a magyar történelemben a polgári haladásért vívott küzdelem során. A legerősebben a forradalmat megelőző években lángolt a harc, s ebben fontos szerepe van egy fiatal újságrónak és politikusnak, IRÍNYI Józsefnek.

Ma már inkább a vezetékneve cseng ismerősen, vegyész bátyja alakját jobban megőrizte az utókor emlékezete; pedig nem volt a negyvenes éveknek olyan jelentős irodalmi-politikai eseménye, amelynek résztvevője, szervezője ne lett volna. Nagyon fiatalon debütált az irodalmi életben. Tizenkilenc éves, amikor első cikkei megjelennek az *Athenaeumban* és a *Századunkban*. Politikai érdeklődése már ekkor a kor legégetőbb problémáihoz vezet. Véleménye persze még kialakulatlan, hiányzik az önálló tapasztalás, ismeretszerzés talaja, amelyen az egyéni gondolatok fejlődni tudnának. Ezért jelent gyökeres fordulatot IRÍNYI életében 1842 tavasza, amikor közel egy évre búcsút vesz hazájától, és elindul, hogy ismerkedjék a világgal.

A világyáró ifjú kortársainak szemével is látja Európát, s útjának élményei elsősorban ezért érdekesek számunkra. IRÍNYI tudta ezt, élményeit már az író szemével gyűjti, nyomdakész naplórészleteket küld haza az út élményeiről, de még ennél is fontosabbak azok a gondolatok, amelyek a hazai viszonyokról születnek vagy alakulnak át éppen a látottak hatására. Ezzel magyarázható az, hogy az utazásról beszámoló könyvnek kisebb része kapcsolódik az úti élményekhez, a második kötet azokat a tanulságokat foglalja össze, amelyek a magyar viszonyok megváltoztatását segítik a látott példa nyomán.¹

A frissen megismert világ részben átformálja IRÍNYI politikai elveit, gondolkodásában előtérbe helyez olyan kérdéseket, amelyek korábbi írásaiban nem vetődtek fel élesen. A francia politikai élet és a virágzó sajtó ébreszti rá arra, hogy nálunk a publicisztika fejlődésére remény sincs, amíg a cenzúra meg nem szűnik. S reform-tervei is a francia példa nyomán alakultak, távolról sem TÁNCSICS egyidejű sajtópolitikai követeléseinek radikalizmusával: „Én szabad sajtót óhajtok, de ez alatt nem azt értem, miszerint teljesen semmi törvény se legyen a' sajtó iránt. Ellenkezően, én azt óhajtom, hogy sajtó törvények hozassanak. Mi azonban szüntelen azt feszegetjük, miszerint nálunk a' sajtónak semmi korlátainak sem kellene lenni, mi, felfogásom szerint, csupán akkor állhatna meg, ha olly szent emberekből állana a' polgári társaság, kiknél egyáltalában semmi törvényre sem volna szükség . . .”²

Nem sokkal az *Úti jegyzetek* megjelenése után az *Ellenőrben* ő maga fogalmazza meg, hogy milyen törvényeket tart szükségesnek a sajtókihágások megelőzésére, ill. megtorlására.³ S ami érdekes: a sajtótörvényjavaslat 3. pontja, amely a mindenkire kötelező fel-

¹ IRÍNYI József: *Német, francia- és angolszásági Úti jegyzetek*. Hála 1846.

² Uo. I. 297—298. l.

³ BAJZA: *Ellenőr* (Sajtótörvényről). 1847.

tételeket fogalmazza meg, majdnem azonos annak a királyi utasításnak a 2. pontjával, amely 1838-ban az újjáalakult cenzori hivatal működésének alapelveit írja elő.⁴ Mindkettőben szerepel az uralkodó személyének sérthetetlensége, az alkotmány érvényes intézkedéseinek tisztelete, minden bevett vallási felekezet iránti türelem, az erkölcsök és az állampolgárok védelme. Ez a lojalitás azt bizonyítja, hogy IRÍNYI realpolitikus, aki a maga hadállásait is fedezi akarja a sajtótörvénnyel, nem úgy, mint TÁNCSICS, aki szerint sajtóvétség nem is létezik, mert ha valaki jóhiszeműen vagy rossz szándékkal valótlanul ír az újságba, azt a másik lap majd helyreigazítja, s az olvasót nem vezethetik félre.

IRÍNYI álláspontja mégis gyökeresen különbözik a cenzúra védelmezőitől: egyetért minden radikális, sőt liberális kortársával abban, hogy az előzetes sajtóvizsgálat pusztán léte sérti az emberi jogokat: „Alkotmányos kormányhoz úgy illik a censura, mint lovagias emberhez az orgyilkosság” — írja.⁵ A sokban rokon szabályok nem gördíthetnek akadályt a véleménynyilvánítás szabadsága elé, hiszen az utólagos bíraskodás tisztaságának legfőbb biztosítéka a *nyilvánosság*: a sajtóvétségeket esküdtszékek vagy külön országgyűlési bizottság vizsgálná felül. A baj tehát nem a *szabályokból*, hanem *érvényesítésük módjából* származik: a cenzorok az előzetes sajtóvizsgálat során az általánosságban megadott elveket önkényesen értelmezhetik, a szerzőnek nincs módja védekezni, sőt a „teremtő ész cenzorává aljasul saját művének . . . a szellem eltörpül, alkalmazni igyekeztén magát a nagyrészen értetlen és rövidlátó vizsgálók tetszéséhez és felfogásához.”⁶

Ennek a sajtópolitikai törvénytervezetnek a kidolgozásában nem csupán a nyugati tapasztalatok segítettek IRÍNYI-t, hanem saját vesszőfutása is, amelyet itthon kellett megjárnia Úti jegyzeteinek megjelentetéséért. Négyéves huzavona után látott napvilágot a könyv, s a kinyomtatásáért vívott küzdelemben IRÍNYINEK alkalma volt megismerkednie a cenzúra módszereivel, azokkal a gondolatgyilkos fogásokkal, amelyek ellen a sajtótörvényjavaslatban tiltakozik.

1843. április 5-én tért haza IRÍNYI a nyugat-európai útról. Valószínű, hogy élményeinek megfogalmazása néhány hónapnál nem tartott tovább, hiszen már utazása során írt és küldött haza olyan naplórészleteket, amelyeket szinte változtatás nélkül átvett a könyvbe is. 1844 elején benyújtotta művét a budai cenzorhoz, választ azonban nem kapott.

A cenzor nem döntött IRÍNYI könyvéről, hanem felterjesztette azt a Könyvbíráló Hivatalhoz. A sors játéka, hogy éppen két évvel hazatérése után kelt a felettes hatóság döntése, az 1845. április 5-i üléséről. Az irat nem maradt meg, de a döntést megőrizte a Könyvbíráló Hivatal üléseinek jegyzőkönyve: „Ugyanazon kézirati munka két kötetben és két példányban a' fölterjesztő könyvbírálónak visszaküldetik azon meghagyással, hogy azt, úgy mint sem irány, és célra, sem tárgyalási modorra, sem elvei vagy is ötleteire nézve általában sajtó alá nem bocsáthatót attól a szokott mód és szabály szerint mozdítsa el”.⁷

A döntés — a hivatalos eljárás lassúságát figyelembe véve — április végén, május elején kerülhetett IRÍNYI kezébe. Egyéniségét, írói tudatosságát ismerve bizonyos, hogy egy pillanatig sem mondott le könyve kinyomtatásáról. A megvalósítás útja nem volt járatlan: egy évvel korábban terjedt el országszerte TÁNCSICS röpirata, a *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*, amelyet Poroszországban nyomtattak ki, s lehet, hogy IRÍNYINEK közvetlen kapcsolata is volt OTTO WIGANDDdal, a lipcei könyvkiadóval, aki a Magyar-

⁴ OL C 60 Dep. rev. libr. Instructio.

⁵ *Ellenőr* 100. l.

⁶ Uo. 101—102. l.

⁷ C 120 1845 Protocolla sessionum 352.

országon betiltott kéziratok külföldi útját egyengette, s segítette a lipcei cenzúra szigora elől Halléba a kéziratokat.⁸

Május végére már tudta, hogy milyen úton-módon tud nyilvánosságot szerezni a művének; igaz, még azt hitte, hogy a hányatott kézirat utolsó állomása Lipcse lesz. És ekkor, egy évi meddő harc után nyílt levéllel fordul APPONYI György alkancellárhoz. A nyílt levél célja, hogy szót emeljen „a censura ellen, melly képtelen tulsággal gyakorol-tatik hazánkban”⁹ s amelynek kártevéseiről a kormánynak talán tudomása sincs. Meg-jelennek az érvelésben a sajtótörvényről írott értekezés legfontosabb gondolatai: az alkotmányos élet összeférhetetlen a cenzúrával, a sajtószabadság nem törvényen kívüli-séget, hanem sajtótörvényt jelent, sőt az a gondolat is, hogy a legnagyobb kárt a cen-zorok önkénye okozza, akik minden magyarázat nélkül adják vissza a szerzőnek a mun-káját. Hogy a cenzúra haszontalanságát leleplezze, ugyanazt ajánlja, amit KOSSUTH fog három évvel később az *Ellenőrben*: „Rendelje meg tehát legalább nagyméltóságod addig is, míg határozottabb lépéseket tenne, hogy a cenzorok minden törléseiket felterjesszék, ezek fogják őket legnagyobb homályba állítani”¹⁰

A nyílt levélben csak három példát idéz a cenzori törlésekből. Az első a cenzori túlzásra példa: törölte azt a gondolatot, amely szerint az alkotmányos szabadság a falusi iskoláknál jobban neveli a népet; ezzel a mondatral a szerző az Instructio egyik pontját sem sértette meg. A második a cenzori gyávaságot illusztrálja: az a cenzor, aki nem tűri meg nyomtat-tott szövegben a „király lefejeztetésé” kifejezést, megérdemli majd a sajtótörvényről írott röpiratban az értetlen és rövidlátó jelzőket. Végül a nyílt levél példái bizonyítják az előzetes sajtóvizsgálat tehetetlenségét és haszontalanságát: olyan gondolatokat törölt ki a cenzor a műből, amelyek évek óta akadálytalanul megjelentek a *Pesti Hírlapban*.

Ezek a példák tipikusak ugyan, de távolról sem adnak teljes képet a könyv cenzúrázá-sáról. Adatainkat kiegészítheti az utazás során vagy később közölt részletek és a könyv-alak összevetése: az *Athenaeum* és az *Életképek* cikkeit cenzúrázták, a könyvet nem; így az eltérések is dokumentálhatják azt, hogy gondolatai közül mit talált veszedelmesnek a cenzúra. Az összevetés azonban csak azoknál a részeken vezet hiteles eredményhez, amelyek a könyv írásakor nem módosultak IRÍNYI szigorú *öncenzúrájának* következtében. Az *Athenaeumban* megjelent írások ugyanis a friss élményt tükrözik, az út egy-egy állo-másán a fiatal utazó összegezi benyomásait, gondolatai csapongók, minden, amit lát, mindenki, akivel találkozik, érdekes számára. Ezeket az élményeket részben megfakította az idő, de szelektálta őket a könyvben érvényesített írói szempont is: „... én nem anyira azt akartam leírni, mit láttam, mint inkább, mit gondoltam. Munkám nem egyéb, mint több, egymással nem éppen szorosan összefüggő, politikai cikkek gyűjteménye...”¹¹ Így lett tehát az úti jegyzetből úti elmélkedés, a könyvben az első cikkek élményeiből csak azok maradtak meg, amelyekhez szorosan kapcsolni lehetett a fejtegetéseket, vagy amelyek az érvelésben például szolgáltak. A cenzúrázott cikkek tehát bővebbek, mint a külföldön megjelent könyv, különösen a németországi rész, útjának első állomása, erről írta a legrészletesebb beszámolót az *Athenaeumban*, de elmélete a német politikai életről csak a franciaországi tapasztalatok fényében formálódott ki. Átvette viszont az első megfogalmazásból IRÍNYI a Blücher szoborról írottakat. A NAPOLEON ellen győztes hadvezér kultusza gúnyos kifakadásokra készíti az író, s a könyvbe nyilván vissza-illesztette azokat a mondatokat, amelyeket a cenzor az *Athenaeumból* kihúzott. Ezek

⁸ Erről HERMANN Éva: *Az antiúrbérváltás megjelenésének történetéhez*. Petőfi és kora 1970.

⁹ IRÍNYI *Úti jegyzetek III.*

¹⁰ Uo. VII. l.

¹¹ Uo. 4. l.

közül a legkeményebb a porosz királyra vonatkozik: „*de a' következmény, mellynek alapját a' sors megvetette, nincsen lelkiösmeretesen teljesítve; mert a' porosz király ő felségének tetszett, szavát be nem váltva kamatostól adós maradni a' népek. Különös ha valaki egyes embernek adós marad, ennek jogában áll őt, a' törvény útján, kényszeríteni is adóssága lerovására: ha pedig valaki egy egész nemzetnek marad adós, ezen egész nemzetnek még a' folyamodás is tilos ez ügyben.*”¹² Nyilván nemcsak a porosz király védelmére törekedett a cenzor, hanem az uralkodók sérthetetlenségét tartotta szem előtt, amikor még egy helyen törölt: „*jutalmul uralkodói bölcsességéért, mellyel a' békét, hirtelenkedve, megzavará, birtoka nagyobb részétől elesett a' porosz király.*” Későbbben azonban idő és alkalom kedvezőnek mutatkozván, az alkotmányos szabadság nevében, *mellyet az állítólagos francia járom helyett nekik adandó vala, fegyverre szólítá jelen és múltkori alattvalóit II. Frídrik' megconkított birtokának utódja.*”¹³ Ugyanebből az *Athenaeum* számból kétszer is, tehát bizonyosan cenzori beavatkozás nyomán kimaradt egy BLÜCHERRE vonatkozó megjegyzés: „*Blüchert csak a' királyi kinevezés, és nem saját tehetségei tették hadvezérré.*”¹⁴

Sokkal bonyolultabb összetetést kell végeznünk a franciaországi résznél. A *Páris, és a' Francziák* c. fejezet végleges formájában megjelent az *Életképekben*,¹⁵ IRINYI szerint „tetemesen megconkítva a' censor által”.¹⁶ A franciaországi beszámoló első fogalmazása azonban megjelent az *Athenaeumban* is,¹⁷ s a két folyóiratcikk nemcsak a könyvtől, hanem egymástól is különbözik. Az *Athenaeum* cikke részben bővebb, mint a végleges változat, a különböző pártok bemutatásából az *Úti jegyzetekben* külön fejezet lett, a részletes színházi beszámoló — aktualitását veszítve — végleg kimaradt; s formálta az eredeti szöveget az írói szándék is, az *Életképekben* közzétett részlet „... utánzása, megkísértése a' francziás könnyed írásmódnak, melly kis dolgokat is érdekesen és csípősen, és nagy dolgokat is egyszerűen és pajkosan tud előadni...”¹⁸ Ezért a stilisztikai egység érdekében néhány mondatot törölt, másutt, különösen egy-egy felfelé ívelő rész tetőpontján szárnyaló felsorolásokkal egészítette ki az első variációt. A többi szövegtérítés mögött — elsősorban tartalmi megfontolások alapján — feltétlenül cenzori beavatkozást kell sejtünk.

A három variáció azonos részeit összevetve az *Életképek* szövege a legrövidebb, a lap cenzora következetesen kitörölte azokat a részeket, amelyek a forradalmi Párizs múltját és a forradalmak hagyományait őrző jelenét idézik. Azért maradt ki már a fejezet éléről az egyik CORMENIN-idézetből egy mondat: „*Forradalmat készít, s azt be is végzi. Királyokat alkot, s ha úgy tetszik, azokat le is teszi.*”¹⁹ A Párizs és a franciák látszólag csak az emlékezés szeszélyes asszociációi szerint rendezti a gazdagon áradó gondolatokat, az egyes egységek azonban a nagy francia forradalom szakaszainak, a júliusi forradalomnak, majd az újabb forradalom felé mutató jelennek a bemutatásában csúcsosodnak ki tervszerűen, ezeket az érzelmi-eszmei maximumokat törölte ki mindenütt a cenzor. A Concorde tér forradalom tere, s hiába állapítja meg az író, hogy a hozzá fűződő eseményeket nem lehet kitörölni a történelem lapjairól, ezekre az eseményekre az *Életképek* hasábjain nem lehetett hivatkozni. A kitörölt egy lapnyi szöveg a tér történetét foglalja össze: „*azon a' helyen vált el a' XIV. Lajos feje testétől. Danton, Robespierre, Bailly és számtalan mások, maga a' mostani*

¹² Uo. 16—17. l. *Athenaeum* 1842. okt. 4. II. 41. l.

¹³ Uo. 13—14. l. *Athenaeum* uo.

¹⁴ Uo. 17. o., 19. l. *Athenaeum* uo.

¹⁵ *Életképek*, 1845. 17. sz.

¹⁶ IRINYI *i. m.* I. 106. l.

¹⁷ *Athenaeum*. 1842. II. 52, 53, 56. sz. 1843. I. 62. sz.

¹⁸ *Életképek*. 1845. ápr. 26.

¹⁹ IRINYI *i. m.* I. 106. l.

királynak apja is, az akkori Orleánsi herceg, mindnyájan ott vértettek el.” Majd DESMOULINS-ról írva: „Ő volt a nép első vezére . . . Később, más úton haladván a forradalom, mint ő szerette volna, s visszarettenve, hogy a nyaktülöval rendes mesterség üzetit, említett iratában mérsékletet sürgetett.”²⁰ Ugyanerre a sorsra jut a Carrousel tér története is amelyet THIERS történetírása alapján beszél el, annál is inkább, mert ezt a leírást közvetlenül a jelenhez kapcsolja: „A Carrousel tér, egy kiterített pergamen lap, melyre, az utóbbi ötven év története véres betűkkel van feljegyezve; vagy inkább oklevél, mely tanúságot teszen, hogy a francia nemzet hadi dicsőséggel és fortéllyal rövid időre el altatható ugyan, de tartósan többé megvakíthatlan, és elnyomhatlan, mivel mindenk felett él lelkében az alkotmányos szabadság iránti akarát, s a ki ezt nem hiszi, ám tekintsen vissza az utóbbi ötven év történetére, avagy a jövőbe, és majd lássa a következtetést.”²¹ Ez a következtetés vajmi kevésbé biztató LAJOS FÜLÖP számára, s természetes, hogy az *Életképekből* ez is kimaradt: „A Concorde és Carrousel tér között fekvő a királyi lak, a Tuileries palota, egy felül a térre, hol XVI. Lajos és saját atya is lefejeztetett, más felül a térre, honnan az előbbi olly rettenetes ostromokat állott ki, Lajos Fülöpnek a magyar példabeszéd szerint; szép kilátása van.”²²

A Marat-házban; tett látogatás benne van az *Életképekben* is, a hozzáfűzött elmélkedés azonban, az, hogy IRÉNYI MARAT-t és gyilkosát egyaránt dogmatikusnak nevezi, már kimaradt.

Az „utóbbi ötven év” forradalmi múltjában a nagy francia forradalom eseményein kívül a júliusi forradalom is beletartozik. IRÉNYI történelmi sétáin leginkább 1792 és 1793 eseményei kísértének, s ez nemcsak azért van így, mert az ifjú utazó legszentebb eszméinek születését látja ebben a két évszámában, hanem azért is, mert a nagy Forradalom eseményeivel már olvasmányjaiból előre megismerkedhetett (THIERS művére hivatkozik is); a júliusi napokról pedig ekkor, 1842-ben valószínűleg csak újságokban olvasott, az egyes utcák legendáit pedig talán csak a helyszínen hallotta, ismeretei tehát esetlegesek, szűkösek. Két történetet mond el, az egyiket, a St. Denis diadalív melletti csatát az *Életképekből* kitörölte a cenzor, a másik, az Arcole-híd névadójának hőstette megjelent.

A történelmi képek mellett a séta természetesen a jelen és jövő képeit is felvillantja. A St. Honoré piacon a jelen megcáfolni látszik a múltat: az ironia LAJOS FÜLÖP burzsoá világa ellen irányul — amelynek törpeségét éppen a forradalmi múlttal való összevetés leplezi le. Nyomatékosítja ezt az is, hogy ez a részlet a párizsi „épicier”, a kispolgár bemutatásával folytatódik: „Hol hajdan a jacobinusok gyűléseztek, kik megreszkettették a vén Európát, most hagyját, burgonyát, koppasztott csirkét, sőt, nem hinné az ember, még nyulakat is árulnak! Látnivaló tehát, még Párisban is, a forradalmak classicus honában, mint mondani szokták: okosodnak az emberek.”²³ A sok emelkedett hangú dicséret után LAJOS FÜLÖP Párizsa kapja a rövid, de szenvedélyes hangú bírálatot is, s ebből néhány, az utcák faburkolását politikai okokból támadó mondat az *Életképekből* kimaradt: „Mi lesz a francia alkotmányos szabadságból, ha torlaszokat nem lehet emelni! Hidjétek el nekem, hogy az utcák faburkolása sokkal inkább veszélyes a francia alkotmányra, mint a párizsi várerősítések. Ez a fa-burkolás képtelenség, elferdítés, csalás, hamisítás, alatomosság, nemzetek alkotmány elleni merény, ármány, erőszak, árulás és röviden legnagyobb lealázása Párisnak.”²⁴ S végül kimaradt egy szinte himnikus szárnyalású gondolat is a fejezet végéről, amely a francia forradalom és az emberiség jövőjének kapcsolatait elemzi: „A kereszténység és a francia forradalom, a világ történet legnagyobb eseményei . . . midőn nálunk, s

²⁰ Uo. I. 135—136. l.

²¹ Uo. I. 139. l.

²² Uo. I. 140. l.

²³ Uo. I. 141. l.

²⁴ Uo. I. 164—165. l.

általában a világon mindenütt, valami új politikai elv állítatik fel, mennyire megretten tőle a bárgyú sokaság . . . Franciaország előtt a' legtöbb részletre nézve a' világon sehol nem létezett példa . . ."²⁵ S szinte természetes, hogy a francia forradalom jövőt formáló szelleme a fejezet utolsó mondatában sem jelenhetett meg az *Életképek* hasábjain: „*És mindenek felett ne feledjük, miszerint az 1789-ben megkezdett forradalomnak még nincs vége.*”²⁶

Az első kötet cenzori törlései tehát a variációk összevetése alapján többé-kevésbé rekonstruálhatók, s bár — különösen a franciákat jellemző fejezetet — tekintélyesen megcsönkította a cenzúra, mégis azt kell mondanunk, hogy nem az első rész gondolatai miatt tiltották be a könyvet. A „legkényesebb” fejezet, a Párizs és a franciák is megkaphatta a cenzori admittiturt a legveszélyesebb részletek törlése után. Miért kellett mégis külföldön nyomtatni a könyvet? Nyilván a második rész miatt, amely a polgárosodás centralista programjának legfontosabb gondolatait tartalmazza. A cenzor megpróbálta törlésekkel megrendszabályozni ezeket a gondolatokat, amelyek a szűklátókörű cenzori értelmezés szerint eltilthatók az Instructio 2. paragrafusa alapján: ellenállást provokálnak a törvényes fensőbbség utasításaival szemben. A törlések azonban nem változtatnak a mű szellemén, ezért adják végül vissza „minden okadás nélkül” a szerzőnek.

Az *Úti jegyzetek* sorsa tehát a sajtótörvény-javaslat fejtegetését személyes tapasztalással támasztja alá. Számos bizonyítékot ad az előzetes sajtóvizsgálat kártevésére, de igazolja azt is, hogy a cenzúra a visszaélések megakadályozására sem képes. S a hányattatás nem változtat az író magatartásán sem: a mottó büszkén hirdeti IRÍNYI véleményét a gondolat szabadságáról, sőt a közlési *kötelezettségről*: Ce qu'on croit vrai, il faut le dire, et le dire hardiment — amit az ember igaznak hisz, azt ki kell mondani, és bátran kell kimondani.

KOVÁCS MAGDA

Elsüllyedt folyóiratok. A Láthatár. 1927 februárjában született s mindössze öt száma jelent meg a *Láthatár* című folyóiratnak, melynek alcíme — *Társadalom, világpolitika, irodalom* — tömören foglalta össze a bethleni konszolidáció fojtott légkörében már egyre erősebben feltörő tendenciákat.

„Írják a magyar publicisztika és irodalom friss erői. Program: Új társadalmi és politikai orientáció. Szellemi és szociális mozgalmak ismertetése, különösen azoké, melyek a közkeletű doktrínákon túlnóttek. Világpolitikai beszámoló a kor nagy célkitűzéseiről, a hatalmak törekvéseiről, a népek testvériségéről, a demokratikus erők helyzetéről. Közéleti figyelő. A magyar irodalom új értékeinek bemutatása. Művelt és szabad szellemű közvélemény kialakításának előmozdítása” — hirdeti az évenként tízszeri megjelenésre szánt folyóirat első évfolyamának első száma.

RUBIN László, a lap szerkesztője — a Galilei Kör egyik alapító tagja, a jogot végzett kitűnő tollú író, a *Huszadik Század*, a *Szabadgondolat*, a *Századunk* munkatársa — maga köré gyűjtötte a *Láthatárban* azokat, akik a láthatár szélesítésén fáradoztak. JÓZSEF Attila és ILLYÉS Gyula, KÁROLYI Mihály és NAGY Lajos írásait találjuk a lapban, hogy csak néhány nevet említsünk bevezetőben. A szerkesztés munkájában részt vettek BÁNÓCZI László, FELDMANN Sándor, NÉMETH Andor és SZÁSZ Zoltán.

S bár a folyóirat hamarosan megszűnt, a fennmaradt néhány szám tanúsítja, hogy jelentős irodalmi és világnézeti kezdeményezést jelentett, s hogy a szerkesztő és a munkatársi gárda hitt is abban, amit programként maga elé tűzött.

²⁵ Uo. I. 169 — 70. l.

²⁶ Uo. I. 172. l.

E rövid ismertetés célja nem több, mint felszínre hozni egy érdekes és értékes, elfeledett kordokumentumot; megmenteni a feledéstől a két háború közötti korszak sok rövidéletű folyóiratának egyikét. Ezért inkább csak érzékeltetni szeretnénk röviden az öt számban felvetett ideológiai-politikai kérdéseket, nem pedig részletesen elemezni azokat és vitába szállni némely tételükkel. Annyit azonban ki lehet és ki kell hangsúlyozni, hogy a *Láthatár* bátor, harcos humanista folyóirat volt, felismerte a kor legégetőbb problémáit, utat keresett ezek megoldására.

Az első szám vezető cikke *Dognák bukása* címmel a korszakra jellemző kiábrándultságnak ad hangot, a régi jelszavak elszürkülését, a világnézeti válságot érzékelteti. Figyelmet a tőkés világban végbemenő fegyverkezésre, s végül leszögezi a szerkesztőség álláspontját: hisznek az emberi egységben, a tizennyolcadik századi enciklopedisták s későbbi követőik eszméiben s abban, hogy az egyetlen mód a megvalósítás útján: a demokrácia. A cikk — 1927-ben — felhívja a figyelmet a faszizmus veszélyére. Ezzel a gondolatmenettel találkozunk a folyóirat többi írásaiban is, így például *A nemzeti eszme virágzása és hanyatlása* című folytatásos cikkben, melynek lényege: hit az emberi egység megvalósításában. Az utolsó összevont számban a szerkesztőség megbízásából RUBIN László tesz közzé indítványt Polgári Szocialista Pártok alapítására. Kifejti, hogy a társadalmi változás nemcsak a munkásosztály érdeke, de érdeke a hivatalnoknak, a művésznek, a tudósoknak, a kisegyzstenciáknak is. A szocializmus ismérveiként az igazságkeresést, a társadalmi optimizmust, a kritikára és az újításra való hajlamot jelöli meg. Új párt alapítását javasolja, mely együttműködik a többi szocialista testvérpárttal. „A szocializmust, mely úgysis az emberiség elitjének, az öntudatos embereknek eszménye, az eddig félrevezetett tömegek új sokasága fogja diadalra vinni” — ez cikkének egyik leglényegesebb megállapítása, a humanista szocializmus igényével párhuzamosan. S ha a marxizmus egyes tételeivel vitába is száll, a döntő a szocializmus melletti állásfoglalása.

Ugyancsak RUBIN László tollából találunk az utolsó számban érdekes írást *Gróf Károlyi Mihály portréja 1926-ban* címmel. Montparnasse-i egyszerű kis kertés házában látogatta meg KÁROLYIT, majd néhány héttel később egy bálon találkoztak. KÁROLYI a zaj, a tánc, a jazz hangjai mellett is magányos és töprengő. „Az emberek meg fogják érteni egymást. Az érintkezés új formái a népeket közelebb hozzák. A film értelmét az analfabéták is ki-

betűzik, a rádión mindenütt, egyszerre, ugyanazt hallják és a repülőgépek szárnyainak határok és vámok nem tudnak soká ellenállani . . .” — mondja.

Ugyanebben a számban magától KÁROLYI Mihálytól is találunk cikket, egy olyan esemény kapcsán, mely az egész világ haladó közvéleményét foglalkoztatta és tiltakozásra készítette annakidején: a SACCO—VANZETTI-ügy. „A polgári társadalom — írja — foglyul ejtett két ellenfelet s bár egy nagyon fontos érdeke mást tanácsolt, nem eresztette szabadon, hanem megölte őket, nem törődve a törvény előtti egyenlőséggel, amelynek látszatára egyébként oly félve vigyáz . . . ez az ügy nem más, mint a négereken elkövetett mindennapos »justizmord« egy változata . . .”

A politikai kérdésekkel foglalkozó írások közül még néhányat említenénk. POLÁNYI Károly, — a Galilei Kör egyik alapító tagja, filozófus, társadalomtudós, aki feleségével, DUCZYNSKA Ilonával együtt emigrációba kényszerült a Tanácsköztársaság leverése után — *A magyar demokrácia célkitűzéseiről* írt levelet a szerkesztőnek Bécsből. A levél lényege: a fasizmust csakis a demokrácia gyűrheti le. KOMLÓS Aladár *Miért szeretik az emberek a háborút?* című tanulmányában meggyőzően fejtegeti a művészet paradoxonát, a háborúról szóló írások, az irodalom támasztotta illúziók veszélyét (Athéne tükre, melyben a legszörnyűbb élet Gorgó-feje is megszépül) — a cél: a háború meggyűlöltetése kell hogy legyen.

A *Láthatár* első száma felhívást közöl: Pályázat az ifjúság és szabadság problémájáról témakörből. Két kérdésre várnak választ:

1. Mi az oka annak, hogy az ifjúság a szabadságot cserbenhagyta?

2. Mi az oka annak, hogy az ifjúság jelentős rétegei szabadságellenes politikai és szellemi irányzatok hívévé szegődtek vagy azokkal rokonszenvező álláspontot foglalnak el?

A bíráló bizottság tagjai: CSÉCSY Imre, POLÁNYI Károly, SZÁSZ Zoltán és ZSOLT Béla.

A harmadik számban a pályázat eredményeiről olvashatunk kitűnő elméleti elemzést a négy bírálóbizottsági tag aláírásával a pályázatra befutott jelígés művekről. Első díjat érdemlő munka nem született, de pénzjutalomban illetve díszérő elismerésben négy írás részesül. POLONYI György *Fiatal öregek és öreg fiatalok*; SÁLY Barna *Megfejtelt történelem*; UJVÁRI László *Szabad ember*, végül EPERJESSY János¹: *Szabad huzában* című írásai.

POLONYI és SÁLY pályamunkáját közölte is a lap — a másik kettőre már nem kerülhetett sor, mert a *Láthatár* megszűnt.

A folyóirat politikai arculatának bemutatását BÁRD Imre *Intellektueller a munkásmozgalomban* című cikkével zárjuk. Megállapítja, hogy Magyarországon a munkásság bizonyos idegenkedést mutat az értelmiséggel szemben, s keresi ennek az idegenkedésnek az okait, felvázolja a mozgalomban részt vevő intellektuelek típusait. Ideálja „Szabó Ervin, aki nemcsak a magyar, de nemzetközi vonatkozásban is a szocializmus egyik legkiválóbb tudósa volt, akinek nevére a világ minden országának proletáriátusa csak büszke lett volna, nálunk, mindig félreértve, sokszor megbántva, végre elkeserítve, kénytelen volt attól a szellemi munkától visszavonulni, ami őt a munkásmozgalomban tehetségénél és káprázatos tudásánál fogva megillette volna” — írja, s hozzáfűzi, hogy csak a SZABÓ Ervinhez hasonló szocialista értelmiségieknek van helyük a munkásmozgalomban.

A lap szépirodalmi anyagának tematikája szervesen illeszkedik a fenti gondolatmenetbe. JÓZSEF Attila három költeményét közölték a folyóirat utolsó számában: *Mikor a szeretők,*

¹ EPERJESSY János évtizedeken át dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban. „ . . . jó, természetes érzéke van a társadalmi valóság iránt, melynek sokszerűségét szintetikus-realisztikus szemléletben igyekszik összefoglalni . . .”

Isten, *Erősödik.*² ILLYÉS Gyula tollából a következőket találjuk: *Angyali köszöntés Száműzött* (több stílusbeli egyezés mutatható ki ebben a versben a szerző *Értünk elhullott proletárhaltak* című, a New York-i *Új Előrében* fellelt, kötetben meg nem jelent gyönyörű költeményével), *Szomorú béres* (a politikai rendőrség még egy, 1934-ben összeállított bizalmas jelentésében is foglalkozott ILLYÉS e versével) és *Újszülött*. Négy verssel szerepel LESZNAI Anna: *Már a halál vár csak, Dadogó dal, Mért nem örvendsz te is, Őszi sorok*. RÉVÉSZ Béla, VEZÁLY István, SZEGI Pál, LANÁTOR POGÁNY Ferenc, DÁN György egy-egy versével találkozunk még a folyóiratban.

Néhány sikerült elbeszélést is találunk a *Láthatárban*. Ilyenek: NÉMETH Andor: *Babiloni zsibvásár*, RUBIN László: *Alku a kocsmában és Beszélgetés a halott bestiával*, SINKÓ Ervin: *Péter munka nélkül*, SZÁNTHÓ Dénes: *Szegény harcsa*. Külön említenénk két allegorikus elbeszélést, melyek témája a háború, illetve a fasizmus. VITÉZ Miklós *Az irtózatossá válnak* című lírai írása vádbeszéd a háború ellen — költői álmok a békéről. „... Köszönnek egymásnak az emberek, mintha egy nagy családhoz tartoznának... Otthon-alapítás... Bútorok, oleszón vehetők és melegséget árasztók... Nem jött el az a bizonyos vérszagú nyár... napsütés meg szerelem van... És sok kenyér, friss, fehér és ropogós... Nem lesi senki vakká dermedt szemmel és megállt szívveréssel, hogy hol jár egy kedves valaki; És él-e még?... Az édesanyám mosolyogva mondja: Fiam, de bolond jó kedved van... A kislányom az ölembe ül és arra kér, hogy mesét mondjak...” BÓDOG András írása, *A nyakörv* pedig félreérthetetlenül szól a fasizmus ellen, az ember félelméről, béklyóztatásáról. „Oly hihetetlen egyszerű az egész. A kutya — és az ember; az ember — és ők... Nem látjuk, nem halljuk őket, s mégis uraink — nyakunkon az örvük. Azt tesszük csakis azt, amit parancsolnak. Mert pompásan beidomítottak... hiszen nagyszerűen parodizáljuk körültekintésüket, berendezkedéseiket! Mindenkinek elszónokoljuk, hogy csak a barnafülű párt mentheti meg a naprendszer veszélyeztetett harmóniáját... Én pedig külön mulattatásukra elmondom ezeket a dolgokat, mert szerfölött érdekes, mikor a kutya megsejti helyzetét, s talán el is szomorodik egy kiesít...”

Hasonlóan fontos kérdésekkel találkozunk a *Láthatár* irodalomtörténeti vonatkozású írásaiban is. A folyóirat utolsó számában jelent meg NAGY Lajos *Hány magyar író van* című szatirikus, keserű igazságokat tömören összefoglaló cikke. „Sok. Annyi mint a rosta lika, még talán eggyel több. Mindenesetre több, mint olvasó...” — írja. Fölmerül a kérdés: miért írnak nálunk ilyen sokan? Felelet: mert nincs jobb dolguk. Mert sokféle és hosszú a bé-lista. Mert nem lehet dolgozni. Mert nem lehet munkával pénzt keresni... Óriási irodalmi alapítványra volna itt szükség. Havi öt milliót kellene adni vagy tízezer írónak, hogy ne írjanak többé. Igen, alapítványt nekik, vagy munkát, könyvelést, hivatalt, kötetést és útépitést.”

S hogy NAGY Lajos hangja nem egyedülálló a lapban, hogy a többi munkatárs is erősen szemben állott a korabeli hivatalos irodalompolitikával, tanúsítja — egyebek között — például CZEBE Gyula (neves klasszikus filológus volt, a Tanácsköztársaság idején a budapesti egyetemen a görög nyelv tanára, amiért később megfosztották állásától) *Herczeg Ferenc Bizánca és a görög közvélemény* című cikke. CZEBE közli az athéni Bizánci Tanulmányok Társasága által küldött levelet, mely a görög értelmiség felháborodását és tiltakozását fejezi ki a történelmi igazság meghamisítása ellen.

Igen eleven a lap folyóiratszempléje. A *Nyugat* huszadik évfordulóján BABITS sorait idézve védi a *Láthatár* a *Nyugatot* (A tenger zúg még és a szikla áll S mi fulladunk és köveken zúzódnak...), megállapítva, hogy „az Új Magyarország bátor, sőt helyel-közzel

² *József Attila és Rubin László kapcsolata* címmel M. PÁSZTOR József adott beszámolót a *Tiszatáj*-ban (1966. 4. sz. 315—18.) a szerkesztő és a költő találkozásairól.

forradalmi hangja a másik Magyarországgal szemben megmaradt". Elismeréssel értékeli a *Korunkat*; bemutatja a *Dokumentumot*, mely „a volt MA munkatársait gyűjti maga köré, Kassák Lajos és négy, még természetesen fiatal író állásfoglalását hozza a Nyugat túl hosszúra nyúlt ifjúságával szemben . . .” A *Századunkról* elismerően állapítja meg, hogy bátran tart lépést a külföld tudományos és szociális mozgalmával. Majd röviden említi még a következő kortárs folyóiratokat: *Magyar Írás*, *Szocializmus*, *Symposion*, *Szintézis*.

Egyetlen folyóiratot marasztal el, a *Napkeletet*. A második szám *Új folyóiratok, régi hangok* című írása a szerkesztők bátor kiállását hiányolja PETŐFIT idézve:

Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
Saját fájdalmad s örömed:
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félretedd.

A harmadik szám fentivel azonos című rovatában két igen érdekes reagálást találunk az előzményekkel kapcsolatban. NÉMETH Andor a *Dokumentumot* illetően vallja, hogy az új folyóirat körül valóban, a megüledett tegnapi sehogy el nem férő „új emberek” kísérleteznek. „Elismerem, némileg extraterritoriálisan. Körülbelül úgy, mint ahogy egy idegen követség — *egy új társadalom követségének* — emberei élnének 1927-ben, itt Budapesten. Ez a magyarázata talán annak is, hogy nem avatkozunk bele a vendéglátó állam belső ügyeibe. Bocsánatot kérek, nem tehetjük. Mi nem csinálunk propagandát sem ilyen, sem olyan irányban. Itt vagyunk. Nem elég ez?” — KOMLÓS Aladár pedig a *Nyugat* és a *Pandora* kapcsán felveti a kérdést: a régi utat folytatni, vagy forradalmat csinálni? Megállapítja, hogy a háború utáni magyar írók általában folytatók. „Miért ragaszkodjunk töltetlen puskával ijesztgető pózainkhoz? . . . A Názáreti eléggé új lelket hozott, s mégsem átalit, nem félve az epigonizmus vádjától, így beszélni: »Nem azért jöttem, hogy eltöröljem a törvényt, hanem, hogy betöltssem azt.«.”

S akik a *Láthatárt* szerkesztették-írták 1927-ben, Budapesten — „az új társadalom követsége”: volt galileisták, polgári radikálisok, baloldali szociáldemokraták, meggyőződéses kommunisták, képzett marxisták; itthonmaradtak és emigránsok; a korszak két legnagyobb költője, JÓZSEF Attila és ILLYÉS Gyula; s a magyar történelem, a magyar politikai közélet egyik legkiemelkedőbb reprezentánsa, KÁROLYI Mihály, a dolgozó néphez haláláig hű „grand-seigneur”, a gróf, aki tiltakozó szavát két ártatlanul meggyilkolt kommunista ügyében emeli fel — a lap öt számában, tizenkilencet folytatták, ösztönösen (de talán tudatosan is) előfutárai voltak a később kialakult népfront-törekvéseknek, s keresték, előkészítették az utat a háború utáni kibontakozáshoz, a humanista szocializmushoz, „az emberi törvény betöltéséhez”.

mgv

Elsüllyedt folyóiratok: Kórusművészet 1933. A két világháború között megjelent rövid életű, bátor hangú folyóiratok egyike a *Kórusművészet*, melynek mindössze három száma látott napvilágot. Az első 1933. májusában, az utolsó ugyanaz év augusztusában jelent meg, szerkesztője és kiadója HOLLÓS KORVIN Lajos volt.

1931-ben SZAKASITS Árpád és SZÉLPÁL Árpád vezetésével megalakult a Kórusközpont, a szociáldemokrata párt oktatásügyi bizottságának egyik szerveként és annak közvetlen felügyelete alatt. Sajtóorgánuma a *Munkáskórus* volt.

1933. augusztus 11-én a MÉMOSZ-székházban a szociáldemokrata párt VII. kerületének egyik bizottsága a kizárt Ganz-gyári munkások támogatására kultúrestet rendezett szavaló- és énekkórusok közreműködésével. A műsorszámokat a rendőrségnek nem jelen-

KÓRUS MŰVÉSZET

Szerkesztő: KORVIN LAJOS

1. évfolyam 2. szám 1933 július hó

A magyarországi munkáskörök osztályharcos ellenzékiének lapja

KORVIN LAJOS Harc a kórusokban

e friss kulturát. Miért sorvad ez most mégis a következő: Az osztályharc helyett látszatharcot folytató szociáldemokrata pártvezetőség — hogy munkája eredményesebbé tessenek — a Bethlen-kormányal kötött szerződés alapján monopóliumot kapott a munkásmozgalom területén. Ezt a monopóliumot a kormányzat végrehajtott hatóságai biztosítják, megszabadítva a szociáldemokráciát „vezetelmés” kiskorúcsától. Ugyanakkor a sz. d. párt kiszajátítja mindazon eszközöket, amelyeket az osztályharcos mozgalom produkált. Ezen eszközök egyike a tömegművészet (kórus) is, amit az avantgárdista kulturázervek (100%, Munkásalkügárdás, stb.) megsemmisítésével egyidejűleg, szintén kiszajátított a hivatalos szociáldemokrácia. Milyen célt szolgálnak a kórusok a szociáldemokrácia kerében?

1) Osztályharcos és forradalmi fraterlogiával fedezik az opportunizmust, vagyis a kórusirodalom által nyújtott s a kórusok útján közvetített anyaggal azt a látszatot kelteik, mintha ennek politikai tartalma fedné a sz. d. párt programját. (Ugyanakkor érzelmek, alhasznos és polgári műsorozatok beiktatásával rögtön ellensúlyozzák is ezt a hatást, nehogy túljöjjenek a célon s a hallgatókban a látszatkeleten túl még komoly következményeket is keltsenek. A hallgatókat így ideológiai zavarba szédítik.)

2) A kórusok útján felszippantják az ifjúságot. Ugyanis néhány év előtt a sz. d. pártot az a vezetély fenyegette, hogy teljesen elveszti ifjúságát, amelyre pedig mint tömegre s mint utánpótlási bázisra egyaránt szüksége van. (E célból újabb lapokat is adnak ki: „Munkáskórus”, „Ifjú szocialista”, „Ifjúmunkás”). Milyen eszközökkel igyekeznek a sz. d. párt vezetősége e kettős cél érdekében meggyerni az ifjúságot?

1) Szemináriumok útján. Az egyes kórusok ifjúsága (ha ugyan egyáltalán kap szemináriumot) opportunista, rossz, legjobban esetleg almarxista szemináriumot kap. E célból nemcsak saját hivatalos előadói állanak rendelkezésre, hanem nemritkán állenzékkel is, kik anyiban kártekerítéshez vezetnek el a megfélemlített hallgatókat.

2) Funkciók és érvényesítési lehetőségek megcsillapítása által.

3) A kórusközponttól kildött kórusoktatás útján, ki külföldi akaratát a kórusra oktrojálja. (Ahj fordul elő, hogy valamelyik kórus maga választott oktatót.)

4) „Renitensekkel” szemben kitárás.

Állapítsuk meg e céllal s eszközeivel szemben védekezésünk módszerét:

A kórusok tagságának osztályharcos műsorozatokat kell követelniük a munkásmozgalom és a szocialista hívo érdekében. Az osztálytudatos kórusoktagoknak nem szabad egy legyintéssel („ez egy rohadt”) lemondani társaik meggyőzéséről! A kórusok ifjúsága általában nem „rohadt”, hanem kellő ellensúlyozás hiányában a bürokrácia befolyása alatt áll. Eredetileg csaknem valamennyien jóhiszeműek s csak az energikus külv befolyás és szocialista nevelés hiánya teszi őket közömböseké a munkásmozgalom ügye iránt s hajtja őket a tölék csupán passzivitást követelő bürokrácia karjaiba. Ha sikerül a tagság többségét osztálytudatosítani, akkor reazuk támaszkodva követelhetjük a kizárólag osztályharcos programot és szabotársai megtagadhatjuk a polgári és szociálszentesimentális lereművek előadását. Első feladat tehát a többség megboldítása. A bürokrácia munkásellenes, lassú tánykedésével szem államat szolgált arra, hogy leleplezhesük. Valamennyi alkalmat ki kell használnunk, hogy ingadozó tagtársaink előtt rámutassunk a bürokrácia osztályárulására. Ugyan-

ARA 10 FILLÉR

tették be. Ezért a rendőrhatalóság a Kórusközpontot elmarasztalta, mondván, hogy nem teljesítette feladatát és ezzel lehetővé tette azt, hogy a kórusokon keresztül a kommunista párt hatalmas agitációs propagandamunkát fejthessen ki. „... Tapasztalati tény — írja a rendőrségi jelentés —, hogy a tömegeket sokkal intenzívebb módon és mértékben ragadják magukkal a kórusokban elmondott szövegek, mint a legbrilliansabb szövegek.”

A lap létrejöttének körülményeiről tanuskodják a korabeli bizalmas dokumentum:

„A m. kir. államrendőrség budapesti főkapitányságának politikai nyomozó főcsoportja. 3.203/1933. pol. rend. szám. A Magyarországi Munkáskörök Osztályharcos Ellenzékiének vonalán megállapítottuk ki a vezetője (xy) [Hollós Korvin Lajos].

Kikérdezése során előadta, hogy 5—6 évig volt a szociáldemokrata párt tagja, azonban 1932 év elején önként kilépett és pedig azért, mert állítólag ott nem tudott fizetéses állást kapni.

Folyó évi március havában egy kultúresttel kapcsolatban a cukrászok szakszervezeti helyiségében tartózkodott. Ekkor történt, hogy ott kb. 20—25 kórustag vette őt körül, akik arról beszéltek neki, hogy egy kóruslapot szeretnének kiadni, mert a szociáldemokrata párt hivatalos kiadásában megjelenő „Munkáskórus” című időszakai sajtótermékekkel nincsenek megelégedve. Az alkalommal különösen egy Géczy és Pipi álnévén szereplő férfi beszélte őt rá arra, hogy vállalja egy ilyen lapnak a kiadását. Közölték vele, hogy a párt hivatalos kiadásában megjelenő kóruslapból hiányzik a harcosszociális jellem hangja és iránya és rávették arra, vállalja egy ilyen lapnak a szerkesztését, amely egyúttal az általuk sérelmesnek vélt szociáldemokrata bürokrácia ellen is hangot ad.

Előadta, hogy rábeszélésükre hajlandónak mutatkozott erre. Megbeszélte azt is, hogy ő kizárólag a lap szerkesztésével foglalkozik, a lap propagálását, annak finanszírozását és elhelyezését ők vállalják.

Megállapodtak egymással abban, hogy ennek a készülő lapnak cikkeit, kéziratait nem személyesen adják át neki, hanem postán juttatják el azt lakására.

XY a lapot meg is indította „Kórusművészet” címen. Összesen 3 példányszám jelent meg abból. A gróf Vigyázó Ferenc utcában lévő Wilhelm nyomdában nyomatták.

... Azzal védekezett, hogy nem gondolt arra, hogy megnevezettek a bolsevik párt érdekében kívánták a lap szerkesztésének ezt a külső körülményeit és módját. Vállalta a dolgot azért, mert ő is kifogásolta azt, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Vezetősége a kórustagok megkérdése nélkül adott ki egy kórus-szaklapot és helyeselte, hogy ezen a téren ellenzéki lap is jelenjen meg, annál is inkább, mert szerinte a szociáldemokrata párt az osztály-harc eszméjét csak cégérül használja.

Erre vonatkozó felfogását és az ennek megfelelő taktikai szempontokat gyanúsított az általa kiadott „Kórusművészet” első számában megjelent „A kollektív művészet útja” és a második számban megjelent „Harc a Kórusokban” című cikkeiben juttatta kifejezésre.

Kifejtji, hogy a kórusok a szociáldemokraták kezében osztályharcos és forradalmi frazeológiával fedezik az opportunizmust és azt a látszatot keltik, mintha az osztályharc és forradalom fedné a szociáldemokrata párt programját. Pedig ezzel csak a fiatalságot akarják felszippantani, azt a fiatalságot, amelyet már teljesen elvesztettek, amelyre pedig mint tömegre és mint utánpótlási bázisra egyaránt szüksége van a pártnak.

E kettős cél érdekében a szemináriumok útján és az egyes kórusok ifjúságát oportunista, rossz, legjobb esetben államrészta szemináriumában részesítik. E célból nemcsak saját hivatásos előadói állanak rendelkezésükre, hanem nem ritkán állenzékiek is, kik annyiban kártékonyabbak, mivel nagyrészt helyes marxista alapelvekből indulva ki, egészen hamis következtetésekre vezetik el a megtévedt hallgatóságot. Megsillogatnak előttük funkció-lehetőségeket és a kórus-központról küldött kórusoktatók útján akarutakat a kórusa oktrojálják, végül a renitensekkel szemben a pártból való kizárással élnek.

Szerinte a szociáldemokrata párt bürokráciája munkásellenes, osztályáruló és az általuk előadott művekben rejlő osztályharcos tartalom nem fedi a szociáldemokrata párt jelenlegi programját.

Ezért a kórusokat a munkásmozgalom aktuális szükségletének megfelelően antifasiszta egységfront szolgálatába kell állítaniok. Minden szervezeti központban a szervezetek akaratának kell érvényesülnie. A kórusok belső egységének kivívására akarják megakadályozni a kizárásokat, akár az egyeseket, akár csoportokat sújtana az. Csakis a belső egység kivívása után teljesíthetik a kórusok aktuális kötelességüket: az általános munkásegység propagálását.

XY a lap részére szóló cikkeket, — előadása szerint — előtte különben ismeretlen emberektől kapta postán.

Ezekből állította össze az I. évfolyam I. számát és azt elvitte a Wilhelm nyomdába, ahol megmondotta, hogy abban az esetben, ha egy Pipi nevű ember érdeklődik a kéziratok után, adjanak neki felvilágosítást. Beismerte azonban azt is, hogy egy ízben mégis találkozott ezzel az emberrel és pedig újból a cukrászok szakszervezeti helyiségében. Ekkor közölte ez a Pipi álnévű ember vele, hogy a nyomda költségeit úgy fizetik ki, ahogy az az eladott lappéldányok árából befolyik.

A kérdéses „Kórusművészet” című lap kiadása és előállításra, az előadottak alapján magán viseli a fellejlis bolsevista sajtótermékek előállításának bélyegét és egyben iskolapéldája egy tulajdonképpen földalatti bolsevista szervezkedésnek.

Folyó évi augusztus 11-i eseményre vonatkozólag gyanúsított előadta, hogy egy nappal előbb értesült csak arról a Mémosz helyiségében a szociáldemokrata párt VII. kerületi kultúrbizottsága a megtartott kérdéses estét megrendezi.

Beismerése szerint ezen ő itt megjelent. Tagadta azt, hogy tudomása volt arról, hogy ezt az estét a rendőrségnek nem jelentették be, valamint, hogy valami része lett volna abban, hogy az ott szereplő kórusok a szociáldemokrata pártnak be nem jelentett oly kórus verseket is adtak elő, amelyek a mai társadalmi rend ellen izgattak.¹

1933. augusztus 4-én a magyar kir. csendőrség nyomozó osztályparancsnoksága a következőket jelentti a Magyar Királyi Belügyminiszternek:

„Folyó évi július hó folyamán egy újabb lap jelent meg, amelynek címe „Kórusművészet”. A lapon feltüntetett adatok szerint azt [Hollós] Korvin Lajos (Bp. III. Lajos utca 141. I. 6.) szerkeszti. A sajtótermék a Wilhelm nyomdában készült Bp. V. Gr. Vigyázó Ferenc u. 6.

Említett időszaki sajtótermék I. évf. 2. sz. került birtokomba. Az e példányban közölt cikkek, valamint az azt kiegészítő bizalmas értesülésem alapján a „Kórusművészet” c. lap irányát, rendeltetését és célját az alábbiakban összegezem:

1. A lapot a Kommunista Magyarországi Pártjának Központi Bizottsága (K.M.P. KB.-ja) adja ki legális külső formák között, mert a pártnak az a törekvése, hogy minél előbb legális párt lehessen, másrészt pedig, hogy törvényes külső formák között lehetőleg váljon a kommunista eszmetervezésre.

2. A lap a Kommunista Ifjúságok Magyarországi Szövetségének (KIMSZ) céljait szolgálja. A KIMSZ aképpen döntött, hogy az ifjúságokat szavalókórusokba, kultúrgárdákba osztja be és ilyen formán építi ki új szervezeteit. — A szoc. dem. párt a maga hatalmas ifjúságát éppen az ifjúsági kultúrbizottságokkal, szavaló kórusokkal és sportegyletekkel szervezte meg. A kommunista párt most ezt a módszert akarja követni, amikor a „Kórusművészet” c. lapját megindította. De mert a szoc. dem. párt az ifjúságosságot már megszervezte, azért azok között igyekszik magának a KIMSZ szervezetet létesíteni, s ez okból írja a lap felzetén irányzatként azt, hogy: „A magyarországi munkáskórusok osztályharcos ellenzékének lapja.”

3. A szoc. dem. párt ifjúsági lapjainak címei: A) Munkáskórus, B) Ifjú szocialista és C) Ifjúságok. Mindhárom szoc. dem. irányú lapot a „Kórusművészet” c. KIMSZ lap erősen támogatja, mivel okfejtések szerint a szoc. dem. párt ezeken a sajtótermékeken keresztül is csak látszat harcot folytat a kapitalizmus ellen. A KIMSZ először is a „Kórusművészet”-en keresztül a szoc. dem. ifjúságosság többségét akarja meghódítani, azután „világos és alapos marxista szemináriumokat” létesíteni, antifasiszta egységfrontot létrehozni, a kórusok élére demokratikusan választott vezetőséget állítani, a kórusokat a gazdasági harcokba aktíve bekapcsolni, az antimilitarista munkába aktívan részt venni és végül a kórusokat a munkásmozgalom hatásos harcra fegyverével kifejlesztetni. Mindez természetesen ellenkezik a kultúregyesületek működésére fennálló általános jogszabályokkal, mert politikával való foglalkozást jelent, kultúregyesületekkel való foglalkozás leple alatt ...

A „Kórusművészet” c. lapot mellékelten felterjesztem. A lapnak [Hollós] Korvin Lajos „Harc a Kórusokban” és „Nyílt levél a kórustagsághoz” c. cikkei, valamint a fent jelzettek alapján — mivel abban nyílt kommunista propagandát látok fennforogni, — szükséges intézkedések megtételét javaslom ...²

¹ PI Arch. VI/17/1933/1.

² PI Arch. 111. sz. B. kt. 1933.

A *Kórusművészet* első két számában [HOLLÓS] KORVIN Lajos *A kollektív művészet útja*, valamint *Harc a Kórusokban* c. cikkeiben azzal foglalkozik, hogy a kórusokat a munkásmozgalom aktuális szükségletének megfelelően az antifasiszta egységfront szolgálatába kell állítani és törekedni kell a kórusok belső egységének létrehozására. ERŐS Anna a munkásszínjátszás feladataival foglalkozik.

CSONT Ferenc: (a kortársak emlékezte szerint MAGYAR Ottó írt e néven): *A munkás-kórus szerepe a munkásmozgalomban* c. írását az augusztusi számban olvashatjuk: „A kultúrmozgalom hatásosan illeszkedik a kórusmozgalomhoz, azt erősíti és kiegészíti. Csírája és perspektívája a szocializmus színpadi lehetőségének, emellett benne él a mában és a napi problémákon át, étellel telten áll az osztályharc szolgálatában. Az osztálytudatos baloldal már régebben tisztán látta a kórusmozgalom helyét, hasznosságát, mégsem tudott azon a hibán segíteni, hogy az 1925/26. években — széles tömegei dacára — gyökértelen volt. A kultúrmozgalom önmagában nem állhat meg, kell, hogy az egész mozgalomra, a nagy tömegekre támaszkodjon, akiknek és akikért van.”

ANDOR Rudolf cikke arról szól, hogy *Milyen legyen a jó kórusoktató?* Három adottságot jelöl meg, amivel a jó kórusoktatónak rendelkeznie kell: ideológiai, művészetpedagógiai és technikai adottsággal. Példaként a nyomdászok szavalókórusát említi, mely ASCHER Oszkár szuggesztivitásán épült.

KUTI Sándor tollából, SALAMON Sándor álneven két érdekes írást találunk, az egyik *A polgári zenétől a proletárzenéig*, melyben érinti az új műfajokat („Lehrstück”, agitatív sanzon, Gebrauchsmusik), a másik *Liszt-versenyek margójára* című, melynek konklúziója az, hogy a zenét hozzáférhetővé kell tenni a tömegek számára. SEEF János *Polgári szocialisták* című írásában a *Munkáskórus* című folyóiratot bírálja (ma már erősen vitatható szektás kiindulópontból), egyedül KÖRMENDI Zoltán és SZALMA felfogását fogadja el, „kiknek írásai már közelebb vannak az osztályharcos proletáriátushoz”.

A 100% tanulságai-val foglalkozik egy anonim írás. Kiemeli, hogy a szociáldemokrata kórusokban kibontakozó ellenzéki erjedés példája a régi osztályharcos kultúrmozgalom, s ennek úttörője volt a 100% köré csoportosuló ifjúmunkástábor. Ennek előzménye a Cikk-cakk esték csak formáját teremtették meg a későbbi hatalmassá fejlődő mozgalomnak. Részletezi a 100%-kórus lendületes, lelkes forradalmi munkáját, tagjainak aktivitását, de ennél is előbbre kell lépni, „a mai politikai helyzet sokkal kifejezettebb és határozottabb propagandát követel meg minden téren . . . a kórusverseknek tehát sokkal konkrétabbaknak, érthetőbbeknek és a prolik húsába-vérébe vágóbbaknak kell lenni ma . . .” Egy dolog azonban van, amit utánozni lehet, azt az egyesületi demokráciát, mely a 100%-nál megnyilvánult. SZÁNTÓ Tibor *Képzőművészet a munkásmozgalom szolgálatában* című írásában arról számol be, hogy a legjelentősebb formai és kifejezési lehetőségek: az illusztrációk és a plakátok. A munkásmozgalmi plakát, az utcára kivitt szocialista agitáció, reklám a szocializmusért, sokszor elevenebb, szuggesztívebb a kimondott szónál, a nyomtatott újságcikknél. Kiemeli a következő művészeket: az orosz PRIBIJEZ, a bolgár JEVRO, az osztrák KOLLWITZ, a mexikói Diego RIVERA.

Rendkívül értékes, rejtett kincseket őriz a *Kórusművészet* három száma, mind a régi kórusverseket, mind pedig a munkásmozgalomban annakidején nagy szerepet játszó műfordításokat illetően. Itt találjuk HOLLÓS KORVIN Lajos *Proletárverejték*, *Cipész munkások* és *Egységfront-kórus* című versét. Ez utóbbi néhány sorát idézzük:

Sorakoznak a barna ingek,
fekete, fehér, barna ingek,
hahó vigyázz!
ma éjjel megölnének minket.

S a férfikar válaszol:

Hát frontba elvtárs, védj magad!
Csituljon a testvérharag!
Hallgasson most a sunyi szájl!
Némuljon a pártos viszály!

TISZAY Andor a *Kórusművészet* első számában *Néger panaszok* címmel publikált versek elé a következő megjegyzést fűzte: „Három amerikai-néger költőt mutatunk be. Mind a három proletár költő. Hangjuk friss és nem mindennapi. Igazságtalan törvények fájdalma, nincstelen feketék panasza kiált felénk ezekből a versekből. Első ízben jelenik meg nyomtatásban antológia-szerű közlemény magyar nyelven az amerikai-néger költészetéről. Talán azért késett eddig, mert nagyon sok az igazság bennük.” A versek a következők: Langston HUGHES: *Néger vagyok*, Waring CUNEY: *New-Yorki kép tükör nélkül* és Frank HORNE: *Arabeszk*. A második számban ismét találunk egy HUGHES-verset, a *Rézköpcsészek* címűt, majd — ugyancsak TISZAY Andor tolmácsolásában — MU-LAN kínai költő *Szabadság* című költeményét.

Érdekes színfoltja a lapnak a *Munkáslevelek* című rovat — ez nálunk újszerű kísérlet volt a harmincas években. Elsőként a *100%* című folyóiratnál találkoznak munkáslevelekkel.

Idézzünk két levélből:

... „Nem tudhatjuk, mely pillanatban dördül el ismét egy revolver, amely az új világegést hivatott megkezdni. Tudatába kell vinnünk a tömegeknek, hogy a háború nem érte, hanem ellene folyik. Legyen a kórus aktív részese az antimilitarista munkának!

Egy antimilitarista munkás

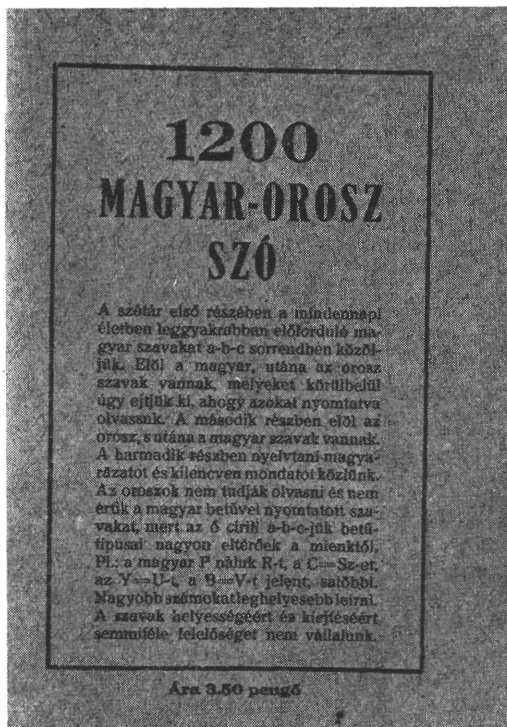
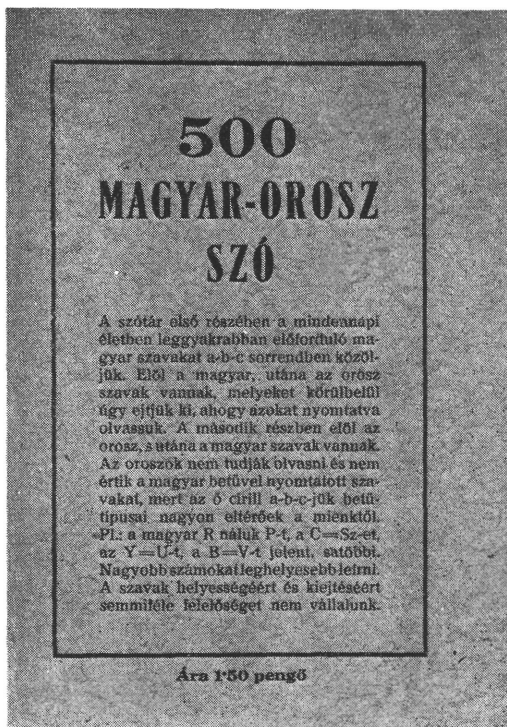
„Mi a csepeli W.M. gyár dolgozó proletárjai saját bőrünkön érezzük a kapitalizmus ostorcsapásait. Éppen ezért a mi figyelmünket sem kerülhette el a Ganz-gyári munkások harca a Bedo ellen. Tudva azt, hogy az ő győzelmük a mi győzelmünk, az ő bukásuk a mi bukásunkat is jelenti . . . Keresztülvitték, hogy a kórus műsoros estet rendezzen a Ganz-gyári kizárt munkások anyagi támogatására, amit [1933] aug. 12-én meg is tartottunk.

Ez a műsoros est megmutatta, hogy milyen irányba kell működnie a szavalókórusoknak. Nem elég az, hogy a szavalókórusok csak kultúrmunkát végezzenek, mint a Kórusközpont szeretné. Az a kötelességünk, hogy a proletáriátus osztályharcában részt vegyenek . . . Ez a kultúrest bizonyítéka annak, hogy a tőkésék ellen vívott napi harcokban mint a Bedo elleni harcban egységesen áll a proletáriátus . . .

Egy csepeli proli ellenzéki

A harmadik szám megjelenése után HOLLÓS KORVIN Lajos ellen bírósági eljárás indult a *Cipézmunkások* című verse miatt, a rendőrségi jelentés alapján kimerítette az osztály elleni izgatás és sajtóvétség bűnét. A lap összes példányát lefoglalták. Az eljárást később megszüntették, de a lap többé nem jelenhetett meg.

MARKOVITS GYÖRGYI—PÁLMAI MAGDA

Orosz szótárkiadásunk történetéhez. A *Magyar Könyvszemle* 1970. évfolyamában a 365–367. lapon jelent meg TISZAY Andor közleménye *Magyar nyelvű orosz szótárkiadásunk első festszéki a két világháborúban* címmel. Közléseit szeretném kiegészíteni két gyomai kiadvány adataival, amelyek a felszabadulás utáni első alkalmi kiadások sorát gazdagítják.

Az egyik *500 magyar–orosz szó* címmel jelent meg 16° alakú 32 lapos füzet formájában, a fedél hátlapján *Kner Izidor könyvnyomdája, Gyoma* jelzéssel. Az 1–23. lap magyar–orosz szószedetet tartalmaz. Az orosz szavakat latin betűs átírással közlik, akárcsak a 25–47. lapokon található orosz–magyar szótári részben.

A kis szótár munkatáskája ma is megvan a gyomai KNER-nyomdában, sajnos, keltezés nélkül, viszont a nyomda *Bevétel–Kiadás* című pénztárkönyvében 1944. november 20-i bejegyzés olvasható: „orosz szótárból kézi árulás” szöveggel. A megjelenés ideje tehát igen korai. (Gyomát 1944. október 6-án szabadították fel a szovjet csapatok.)

Nem sokkal később láthatott napvilágot a hasonló külsővel megjelent *1200 magyar–orosz szó*, ugyancsak *Kner Izidor könyvnyomdája, Gyoma* impresszum-szöveggel. A 64 lapos füzet tartalma: az 1–24. lapon magyar–orosz szógyűjtemény, a 25–47. lapon orosz–magyar szavak, a 48–49. lapon az orosz számok, az 50–57. lapon orosz nyelvtani szemelvények, az 58–60. lapon magyar–orosz társalgási példák. Az orosz szavakat ebben a füzetben is latin betűs átírással szedték.

HAIMAN GYÖRGY

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Petrus Monedulatus Lascovius de Barovia magyar neve. SZILY Kálmán 1913. évi elnöki megnyitó beszédében megállapította, hogy az 1585. évi lyoni kiadású *Calepinus-szótár* magyar szövegének jó részét LASKAI Péter állította össze, az önálló részleteket ő toldotta be, s ugyancsak ő lehetett a vele együtt valószínűleg három tagot számláló magyar szerkesztőbizottság feje is.¹

LASKAIRól eddig is tudtuk, hogy nagy nyelvtudású, kiváló teológus és filozófus, munkái azonban latin nyelven jelenvén meg, ennél fogva csak szótárírói működése az, amely közelebb kapcsolja a magyar szellemi előrehaladás művelőihez.

Életéről vajmi keveset tudunk, bárha ez is főképpen csak a saját irodalmi termékei révén vált ismeretessé, az így alkotható képben mégis csupán erőszakkal áthidalható ellentmondásokra találunk. Ezek előtt azután életrajzírói — nem tudván mást cselekedni — vagy szemet hunytak, vagy pedig jóhiszeműen elfogadták az elődök megállapításait. Mindenekelőtt már LASKAI családi nevének meghatározása is kifogásolható. Ezt különben SZILY Kálmán is megtette.² De még előbb említi ERDÉLYI János,³ hogy a *Petrus Monedulatus Lascovius* nevet BOD Péter közölte először (1766-ban) *Laskai Tsokás Péternek*,⁴ azonban BODot megelőzőleg 1754-ben már HATVANI István debreceni professzor is *Csókásnak* fordította és jegyezte fel LASKAI De homine című munkájának arra a sáros-pataki példányára, amelybe egy másik ismeretlen kéz *Csókainak* írta be a szerző nevét.

Az eddigi általános használatlaltal ellentétben — az alábbi indokok alapján — mégis inkább fogadhatjuk el a *Csókai* név valóságát. Jóllehet *Csóka* és *Csókas* személynév használata — az oklevelek tanúsága szerint — különösen a középkorban nagyon gyakori volt,⁵ s így könnyen megtörténhetett volna, hogy filiációs továbbképzéssel e személynévekből Csókai vagy Csókási családnév keletkezzék. E fejlődésnek azonban ellene mond az a körülmény, hogy ebben az esetben a családnév latin alakjának genitivusban (Monedulati) kellene állania. Éppen ezért itt egészen más névadás alapján kell elindulnunk.

A reformáció két első századában nagyobb részben a jobbágyok vagy a csekély vagyonú kismesek sorából kerültek ki az egyházi hivatást betöltő férfiak, minthogy ezen az úton a tanulni vágyó ifjak a lelki igények kielégíthetése mellett a jobbágyi sorból legkönnyebben emelkedhettek ki. Ezek az ifjak azután az otthon ismert családnév elébe eredetnevüket, vagyis eredetük helyének megnevezését illesztették, ez azután rendre el is sorvasztotta tulajdonképpeni családnévüket. E folyamat pedig minden beavatkozás nélkül

¹ *Magy. Nyelv.* 1913. 49–57. l.

² I. h. 55. l.

³ ERDÉLYI János: *A hazai bölcsészet történelméhez.* = *Sárospataki Füz.* 1857/8. 51–63. l.

⁴ BOD Péter: *Magyar Athenas.* 157–59. l.

⁵ SZAMOTA István: *Magyar Oklevél-szótár.* 134–35. l. GOMBOCZ—MELICH: *Magyar Etymologiai szótár.* 1125.

annál könnyebben mehetett végbe, mivel a hangsúly még mindig a keresztnéven volt, s csak másodsorban jött tekintetbe a többé-kevésbé állandósult jelző mint vezeték-, család- vagy származásnév. LASKAI pedig — minthogy egyik művében nevét Petrus C. Lascovius de Barovia-nak is írta,⁶ kétségtelen, hogy Baranya megyéből eredett. Itt azonban Csóka vagy e szó származékából képzett nevű nagyobb birtokos nevére, sőt ilyen nevű községre sincsen adat.⁷ Ellenben a helységnévtárban megtaláljuk Baranyában a szentlőrinci járásban fekvő Nagycsány kisközségnek *Csóka* nevű lakott határrészét.⁸ Ennek a ma jelentéktelen tanyának területén, úgy lehet, egykor több család is lakott, sőt netalán valamikor önálló község is lehetett, amit már csak az is valószínűvé tesz, hogy e hely nem a madárról, hanem a telepedést alapító emberről nyerte nevét, vagyis nem Csókás, hanem Csóka alakban jelentkezik. De akármekkora is volt a XVI. század folyamán, nevet így is adhatott az onnan kiindult benzsülöttnek!

Nagycsányból, Baranya megye délnyugati szögének, a Drávától északra elterülő Ormánságnak középpontjából,⁹ a kiköltöző számára mintegy önként kínálkozó út vezetett a Dráva bal partján folyó mellékvizek mentén, míg eljutott a Duna és a Dráva összeshögelésében elterülő moosaras vidékre és különösen annak *Laskó* nevű helységébe. Ez a mai nagyközség az 1585. évi *Calepinus-szótár* szerint Dél-Baranyának főhelye (metropolisa) város (oppidum) jelleggel,¹⁰ amelynek jelentőségét még az is növelte, hogy a XVI. század közepén itt hirdette az Isten ígését a nagyhírű és nagyhatású, hihetőleg hasonlóképpen ormánsági származású¹¹ SZTÁRAI Mihály reformátor és püspök.¹²

Az a körülmény, hogy CALEPINUS e városkánál sokkal jelentékenyebb helységekről még sem emlékezik, kétségtelenül szót emel a szerzőnek Baranyához való köze mellett.

Ezek alapján bátran feltételezhetjük, hogy egy PÉTER névre keresztelt *csókai* gyerek a *laskói* iskolába eljutván, azt jó igyekezettel végigjárta, majd bizonyosan Debrecenbe, a teológiára pedig Wittenbergbe bújdosott tanulmányainak folytatása végett.¹³ Ez az ifjú azután családnévként megtartotta mind a saját, illetőleg az apja szülőföldjének, mind pedig annak a helységnek a nevét, ahol a tudományok felé az első komolyabb lépéseket megtette. Ha tehát CSÓKAINAK fogadjuk el az eddig Csókásnak fordított családnevet, talán feltűnhetnék teljes nevében két különböző helységnévből is képzett melléknévnek egyszerre való használata. E kétkedéssel azonban szembe állíthatjuk azt a helyzetet, hogy az ilyesféle jelenség tulajdonképpen nem is ritkaság. Bizonyosságul mindjárt ugyancsak baranyai eredetű férfiaként sorolhatjuk fel TOLNAI SZÁRÁSZI Ferencet, a későbbi debreceni prédikátort s a heidelbergi káté magyarra fordítóját, aki 1584-ben e néven iratkozott be a wittenbergi egyetemre,¹⁴ továbbá TOLNAI SÉLYEI István orvosdoktor, kolozsvári kollégiumi professzort (+1690),¹⁵ valamint számtalan más közéleti férfit.

⁶ *Speculum exilii* című Brassóban 1581-ben megjelent munkájának A₁ levelén az ajánlásban.

⁷ CSÁNKI Dezső: *Magyarország földrajza a Hunyadiak korában*. VII., 538—66. l.

⁸ 1913. évi *Helységnévtár*. 5., 475., 942. l.

⁹ JEREMIÁS Sámuel: *Baranyai Szótár pótolék*. = *Tud. Gyűjt.* 1828. X. 65. l.

¹⁰ MELICH János: *Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből*. 26. l.

¹¹ *Drávaasztára* kisközség Somogy m. szigetvári járásában.

¹² ZOVÁNYI Jenő: *Theológiai Ismeretek Tára*. III., 298. l.

¹³ Debreceni iskolázása mellett az a körülmény bizonyít, hogy 1578-ban Wittenbergben megjelent első munkácskáját Debrecen város tanácsának és különböző debreceni férfiaknak ajánlotta (*RMK* III. 674. sz.); Wittenbergben pedig 1577. december 10-én iratkozott be az akadémiaira (THURY Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. II. 22. és 59. l.).

¹⁴ THURY II. 24., 38. l.

¹⁵ Temetési kártája a kolozsvári Farkas utcai templomban.

A fenti indokolások után most már — azt hiszem — több joggal írhatjuk *Petrus Monedulatus Lascovius de Barovia* magyar nevét az egyszerű fordítás útján utólag létrejött Csókás helyett *Baranyából való Laskai Csókai Péternek*.

HEREPEI JÁNOS

A kisalakú régi magyarországi nyomtatványokról. Az utóbbi években hazánkban igen széles körben elterjedt és fellendült a bibliofília. Ezen belül különösen kedvelté vált a kisalakú könyvek gyűjtése. Nyomdáink lelkesen igyekeznek éppen az ilyen kisformátumú kiadványok mintaszerű előállításával bizonyítani szakmai felkészültségüket. (Vö. JANKA Gyula: *Miniatűr könyvek története és gyűjtése*. Bp. 1969. 81 l. — e kiadvány maga is törpe-méretű: 60×40 mm.) A mai technika lehetővé teszi a rendkívül apró, 4–5 mm méretű könyvek előállítását is, ami azonban már inkább csak műszaki bravúr. Az öntött betűkből szedett kiadványok méretének alsó határa természetesen ennél jóval feljebb van, de ezek olvashatóságukkal egyben használhatók is.

A korábbi századok nyomdatermékeinél természetesen csakis ez az utóbbi, hagyományos megoldás jön számításba. Az akkori, nagyjából 35×44 cm méretű nyomtatópapír ívének összehajtásából a tizenhatodrétt alak (bekötve kb. 100×80 mm) már a 16. századi hazai műhelyekben használatos forma volt. A kolozsvári, szebeni, bártfai nyomdák már e század hatvanas–hetvenes éveitől előszeretettel ebben az alakban jelentették meg kalendáriumaikat. Így a régi magyarországi nyomtatványok közül csak az ennél kisebb kiadványok tekinthetők kifejezetten kisalakúnak.

A lőcsei BREWER-nyomda már viszonylag korán kezdett ilyen formában imádságoskönyveket előállítani. 1646-ban e neves nyomdászcsalád első tagja, LŐRINC műhelyéből került ki az *Imádsagos könyvecske* és a hozzányomtatott *Szép és aítatos isteni ditsiretek* (SZTRIPSZKY I 1979/186–1981/199). E kiadás bekötött példányának (OSZK RMK I 786/d) papírmérete 79×49 mm, szedéstükre pedig 73×41 mm. Még ennél is kisebb e mű 1683-ban ugyancsak a BREWER-nyomdában megjelent kiadása (RMK I 1308–1309), ahol is a papírméret (OSZK pld.) 72×50 mm; a szedéstükör pedig 66×38 mm.

A fentebb említett magyar nyelvű imádságoskönyv harminckettedrét alakú, vagyis nyers papírmérete kb. 88×55 mm. A híres lőcsei műhelyben azonban ennek a fele, vagyis kb. 55×44 mm-es papírméretű, hatvanegyedrét alakú könyvek is készültek. SZABÓ Károly még ilyet nem ismert. SCHÖNHERR Gyula írta le LUTHER *Der kleine Catechismus*-ának 1686. évi kiadását (*Magyar Könyvszemle* 1900. 76–79. l.), amelynél a papírméret 48×38 mm, míg a szedéstükör 41×30 mm (OSZK RMK II 1584/a). A *Schöne andächtige Gebetein* című kis imádságoskönyvet PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán ismertette (*Magyar Könyvszemle* 1930. 310. l.). Ez a címlapon az 1677., a kolofonban pedig az 1676. évszámot viseli. A papír mérete (OSZK RMK II 1377/a) 46×35 mm, míg a szedéstükör 41×30 mm. Még két korábbi német nyelvű kiadvány ismeretes a lőcsei BREWER-nyomda termékei közül, amelyeket TOLNAI Gábor írt le (*Magyar Könyvszemle* 1938. 371–372. l.). Az egyik LUTHER *Der kleine Catechismus* 1673-ban megjelent kiadása, amelynek papírmérete (OSZK RMK II 1323/a) 46×35 mm, a szedéstükör 41×30 mm. A másik, évszám nélküli, de feltehetően ugyancsak a 17. század hetvenes éveiből származó kiadvány JOHANN MATTHESII *Oeconomia, Bericht vom Haushalten* c. műve, amelynek papírmérete (OSZK RMK II 1323/b) 46×35 mm, a szedéstükör pedig 38×30 mm.

* * *

A 17. századi löcsei kisalakú kiadványoknak későbbi és más hazai műhelyben készült utódairól sem SZABÓ Károly, sem PETRIK Géza nem tudósított. Ezért különösen felkeltette érdeklődésünket a közelmúltban a kecskeméti református egyház könyvtárába (A 8459 jelzet alá) került magyar nyelvű imádságoskönyv. Felkérésre igyekeztünk az elején hiányos kis kötet adatait tisztázni. Az ilyen, címlapjától és címétől megfosztott 18. századnak tűnő kiadvány meghatározása nem tartozik a könnyű feladatok közé. Ezért

éppen a kötet szokatlanul kis formátuma alapján lehetett a megoldást keresni. Az Országos Széchényi Könyvtárban a megfelelő megőrzés miatt az ilyen kicsiny könyvek egy része már külön kezelésben részesül. Ennek volt köszönhető, hogy sikerült is ráakadni a keresett műre.

A szép egykorú bőrkötésű könyvecske 1962-ben került vétel útján a nemzeti könyvtárba. A címlap hátán levő kéziratot bejegyzés szerint: 1870. január 17-én DÓZSA Géza tulajdona volt Marosvásárhelyt. Az első kötéstáblába egy még korábbi tulajdonos, BIRÓ József írta be nevét. A kötet címlapján fametszetes díszkeretben az alábbi szöveg olvasható: „Elein való meg-teresnek gyümöltse. Nyomtattatott Páldi Istvan által.” A lap legalsó részén: „Kolosvárat 1766 Eszt.” (1. ábra) A címlevelet követő rövid, két lap terjedelmű előszó aláírása: „B. H. W. M. 1759”.

Nem kis szerencsénkre ugyanennek a műnek egy másik, címlap nélkül fennmaradt kiadását is őrzi az Országos Széchényi Könyvtár, ahol az ajánlása végén ez áll: „B. H. Wesselényi Miklós, 1759.” A kötetet 1916-ban SZINNYEI József hagyatékából szerezte meg a könyvtár. A nagy magyar bibliográfus e példányt monumentális művében idősb báró hadadi WESSELÉNYI Miklós neve alatt (*Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Bp. 1914, 1539 has.*) gondosan leírta: „Elein való megtérésnek gyümöltse . . . Mellyet hogy Isten kedvelljen! ezen könyvetskében össze-szedett Imádságoknak, és azok mellé adatott néhány Soltároknak, Istenes Énekeknek . . . a Kegyességnek gyakorlására indítani ki-

ván . . . (hosszú cím, mely a címlevél másik felére is átvitetik); a végén: B. H. Wesselényi Miklós 1759. (A könyv irodalmunkban a legkisebbek egyike. 6 cm magas, 4 1/2 cm széles; kis 16-rétnek mondható, borgisszal nyomtatva, a szöveg 203 és a Mutató tábla 5 lap, arany széllel, egykorú zöld selyemkötés, papirostokban. A tulajdonos neve: »Lázár Kataliné« a tábla belső felére írva és a táblára arannyal nyomva: L. K. Szerzője nem lehetett a 9 éves b. W. M. Talán egyik nevelője adhatta ki kedveskedésből; aligha nyomtatott több példányban. Eddig sehol sem találtam említve; én 1890. szept. 1. Kovács Zoltántól vettem.»

A fentiekhez a példány alapján hozzátehető, hogy 1890-ben a vételára SZINNYEI bejegyzése szerint 1 forint volt. Az általa említett papírtok sajnos nem maradt fenn.

A cím alapján az Országos Széchényi Könyvtár állományából sikerült még egy további kiadást is fellelni (jelzete Mor. 2862). Az 1902-ben beszerzett teljesen ép példány aranyozott díszítésű selyemkötésben és az azt védő papírtokban maradt fenn. A díszcímlap falmetszetes kerete hasonlít, de nem azonos az 1760. évi kiadásban láthatóval, és a rövid címen kívül az 1820. évszámot viseli. (2. ábra) A címlap szövege: „Elein való megtérésnek gyümöltre. Az Ifiabak' számára. Kolosváronn. Nyomt. a' Ref. Kol. bet. Török István által.”

A fentebb említett kecskeméti példány a Széchényi Könyvtár mindhárom kiadásától eltérő szedésű: tehát négy példány, négy különböző kiadás ugyanazon nyomdából. Kettő teljes és így datált: 1760, ill. 1820. A másik kettő közül a SZINNYEI-féle példányból a díszcímlap (nyilván az évszámmal), a kecskemétiéből a díszcímlap (az évszámmal) és az első levél (a címmel) hiányzik. Mind a négy kiadás az 1755-ben alapított kolozsvári református kollégium nyomdájából került ki, amelynek első vezetője 1769-ig PÁLDI István volt.

Az 1820. évi kiadás beosztása, terjedelme és szövege egyaránt elüt a többitől. Az elől 16 számozatlan lapot 208 számozott követi, és az A—N jelű, egyenként nyolc levelet tartalmazó füzeteket egy „,)”(jelű, ugyancsak nyoleveles füzet előzi meg. A többi három kiadásban a ragasztott díszcímlap után következnek az A—N jelű, nyoleveles füzetek. A két számozatlan lapot 203 számozott, majd öt újabb számozatlan lap követi. Tehát az 1820. évi kiadás terjedelme 112, a másik háromé 105 levél. Ez utóbbiak közül a SZINNYEI-féle példányban a 198—201. lapon levő „Az Apostoli hitnek formája” szövege eltér a másik két kiadásban levőtől és megegyezik az 1820. éviben találhatóval. A 201—203. lapon álló „Jövel Szent Lélek Isten” az 1760. évi, ill. a kecskeméti példányban nem található. Így a SZINNYEI által ismertetett kiadás a másik kettőnél fiatalabb és hozzávetőlegesen a 18. század utolsó évtizedeiben készült.

Nehezebb a másik két kiadás, az 1760. évi és a kecskeméti időrendjének meghatározása. E kettő szövege, beosztása szinte sorról sorra megegyezik: ennek alapján nem sikerült a sorrend meghatározása. A nyomdai kivitel tekintetében már észlelhető eltérés. Az 1760. évi kiadás szövegtípusa mai nyomdai méroével 9 pontos borgisz. Ugyanezzel szedték a SZINNYEI-féle példányt is. Az 1820. évi kiadásnál ez már 8 pontos petit. A Kecskeméten őrzött kiadás szövegét a 9 pontos borgisz és a 10 pontos garmond közötti méretű betűkből szedték. Ebből húsz sor magassága 70 mm, az 1760. évi és a SZINNYEI-féle kiadás 68 mm-ével szemben. Nemcsak a betűtest mérete, de a betűkép formája is eltér a kecskeméti példányban az 1760. évi és a SZINNYEI-féle kiadásban található szövegtípustól. Ezek alapján feltehető, de nem bizonyítható, hogy a Kecskeméten őrzött kiadás megelőzte az 1760. évit. Miután az előszó 1759-ben kelt, az 1760. évinél korábban csak ebben az esztendőben jelenhetett meg a kis imádságoskönyv. Tehát lehetséges, hogy a kecskeméti református egyház könyvtára az első kiadás egy csonka példányát őrzi.

A fentiek alapján a négy kiadás feltételezhető sorrendje: Kecskemét (1759?), 1760, SZINNYEI (kb. 1780), 1820. Megerősíteni látszik ezt az is, hogy a betűmérettel párhuzamosan a szedéstükör is csökkent a kecskemétihez képest az 1760. évi kiadásban. A négy harminckettedrét alakú kiadás jellegzetes méretei mm-ben:

	kötés	papír	tükör
Kecskemét	70 × 49	65 × 45	52 × 40
1760	67 × 44	65 × 43	50 × 35
Szinnyei	65 × 45	61 × 43	50 × 35
1820	60 × 49	57 × 42	50 × 35

*

A lőcsei BREWER- és a kolozsvári református kollégium nyomdáján kívül PATZKÓ Ferenc Ágost pozsonyi műhelyéből (1771—1797) is került ki kisalakú, két színnel (fekete-piros) készült nyomtatvány. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi a *Pressburger Finger Kalenderl auf das Jahr 1777* című szokatlan formájú kis kiadvány egy példányát, amelynek kötése 66 × 30 mm, papírmérete 65 × 28 mm, szedéstükre 63 × 20 mm (3. ábra). Ezt a kiadványt, amelynek 16 leveles füzetéhez még két további levél csatlakozik, a szakirodalom nem ismerte, csupán a naptársorozat egy további tagját: *Pressburger Fingerkalenderl auf das Jahr 1792* (Magyarország bibliographiája 1712—1860. V. Bp. 1971, 406. l.). Ez a későbbi, 16 levél terjedelmű kiadvány kötése (OSZK 37.283) 69 × 26 mm, papír-

mérete 69×25 mm, szedéstükre 63×19 mm. Külön figyelmet érdemel e női használók számára készült naptárak kötése. Az 1777. évre szóló példány dús aranyozással díszített piros köntöst hord, míg a bőrtokban fennmaradt 1792. évi táblái rézlapok, amelyeket fekete alapon kínai hatásra utaló fém- és gyöngyházberakások ékesítenek. Az elegánsan keskeny alakot úgy érték el, hogy a szokásostól eltérő módon hajtogatták a négyrét alakú papírt: előbb harmadrészre (12°), majd ezt megismételték (36°), végül ketté-

hajtották (72°). Ez a hetvenkettedrét alak a hazai 18. századi gyakorlatban — ismereteink szerint — egyedülálló.

A fentiekben három magyarországi műhely (Lőcse, Kolozsvár, Pozsony) háromféle rétből (32° , 64° és 72°) előállított kisalakú kiadványairól volt szó a 17. és 18. századból, amelyek a múlt század bibliográfiai irodalmában ismeretlenek, egy részük pedig csak éppen e cikkben került először nyilvánosságra. Mindhárom műhely esetében sorozatosan kiadott művekről van szó. Jogos tehát a remény, hogy ezekből a jövőben még további, ma még ismeretlen kiadványok is kerülnek majd elő (pl. a pozsonyi naptár 1777 és 1792 közötti tagjai) a magyarországi bibliofília örömére.

FIGYELŐ

Gondolatok a „Régi magyarországi nyomtatványok”-ról.¹ Irodalomtörténészeink, törté-
nészeink, valamint a művelődés- és tudománytörténet más művelői nagy elismeréssel
fogadták SZABÓ KÁROLY *Régi magyar könyvtárának* megjelenését 1879-ben, majd a má-
sodik kötetet 1885-ben. A fellendülő kutatás eredményeképpen azonban hamarosan han-
goztatni kezdték, hogy e nagy mű kiegészítésre, átdolgozásra szorul. Az „adalékok” egy-
re növekvő mennyisége mind jobban indokolta ezt a kívánságot. Az Akadémia 1898 óta
többször foglalkozott a megoldás lehetőségeivel, az eredmények azonban DÉZSI Lajos és
SZTRIPSZKY Híador nevéhez fűződnek, de az ő munkájuk is csak kis részletet törlesztett a
tudományos „adósságból”. A kiegészítések és az — egymásnak sokszor ellentmondó —
adatok pedig csak gyűltek, s szétszórtságukban gyakorlatilag áttekinthetetlenekké váltak.

Nagy feladatra vállalkozott tehát a felszabadulás után az a — változó összetételű —
munkaközösség, amely végre rendet kívánt teremteni ezen a téren: össze kívánta foglalni
az eddigi ismereteket. S így is közel húsz év telt el, mire kézbe vehettük az első — a folyta-
tás szempontjából is megnyugtató — eredményt. S tegyük mindjárt hozzá: most már nem
bánjuk a hosszú várakozási időt.

SZABÓ Károly művének „korszerűsítésére” az ilyen irányú igények jelentkezése óta
különböző megoldási lehetőségek merültek fel. Előbb az „adalékok”, kiegészítések össze-
gyűjtése és *pótkötetben* való közzlése állt az előtérben. Ennek a felfogásnak az eredménye
SZTRIPSZKY megjelent kötete és DÉZSI félbemaradt *Miscellanea Bibliographica* sorozata.
Még az első világháború előtt felmerült azonban — a toldozgatás helyett — a *teljes át-
dolgozás* gondolata is. DÉZSI állítólag hozzá is fogott az RMK első kötetének teljes átdolgo-
zásához, ebből a munkából azonban csak a gyűjtött cédulaanyag egy része maradt meg.
Hosszú szünet után csak 1940-ben — FITZ József kezdeményezésére — indult meg újra a
teljes átdolgozás munkája, ekkoriban készült el az új tervezet, amely *nyomdatörténeti
monográfiák* sorában kívánta a régi magyarországi nyomtatványokat bemutatni. Az ada-
lék-irodalom szervezett összegyűjtése mellett a XVI. századi nyomdák betűtípusainak,
díszjeinek, metszetanyagának az összegyűjtése is elkezdődött, s ez a későbbiek során elő-
segítette a most megjelent kötet előmunkálatait is. Az 50-es évek második felében a régi
(XVI—XVII. századi) nyomtatványok feldolgozását a *magyar nemzeti bibliográfia* egé-
szébe beillesztő elképzelés merült fel.

Végül 1961-ben a munka gondozását és irányítását vállaló akadémiai Könyvtörténeti,
Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottság határozata alapján új „műfaj” született,
s a megjelent kötet ezt valósította meg. Ez a műfaj a *régi magyarországi nyomtatványok*

¹ Régi magyarországi nyomtatványok. 1473—1600. *Res literaria Hungariae vetus operum
impressorum 1473—1600.* Budapest 1971, Akadémiai Kiadó. 928 l. 42 t.

bibliográfiai, könyvtörténeti kézikönyve. Felépítése — a korábban tervezett betűrenddel szemben — időrendi, vagyis SZABÓ Károly hagyományos módszerét követi. Az egy-egy nyomtatványra vonatkozó tételek, cikkek a rövid bibliográfiai leírás után kiterjednek a mű tárgykörének tömör jellemzésére, a „kiegészítő részek”: ajánlás, előszó, függelék ismeretetésére, esetenként a főrész beosztásának a részletezésére, a variánsok, szövegkiadások megemlítésére, a kapcsolódó tételekre történő utalásokra, az összes ismert példány felsorolására (teljességük és a fotómásolatok jelzésével), továbbá — s ez a legjelentősebb újítás — a műre vonatkozó könyvtörténeti irodalom, kutatási eredmények összefoglalására.

Az egész kötet összeállítását igen széleskörű *kutatás* előzte meg, melyhez az Akadémia nem csupán eszmei irányítást, de igen jelentős anyagi támogatást is nyújtott. Ez kiterjedt egyrészt a példányok felkutatására, másrészt az irodalomban leírt kiegészítések összegyűjtésére, végül a példányok személyes vizsgálatán és az irodalomban található megállapításokon alapuló önálló kutatásokra. A részeredmények egész sorát ismerhettük meg az utóbbi évek folyamán elsősorban a *Magyar Könyvszemlében* a mostani kötet szerkesztőinek tollából vagy ösztönzésére megjelent cikkekből. A kutatások során igyekeztek minden adatot ellenőrizni, hitelt érdemlően bebizonyítani vagy megeáfolni egy-egy példány alapján nem ismert mű megjelenését, megállapítani a töredékek vagy megjelenési adatok nélküli művek nyomtatási helyét, idejét és nyomdászát, tisztázni a szerző személyét, a mű eredeti szövegét, a nyomtatás körülményeit, a többi kiadással való kapcsolatot stb. Megpróbáltak minden esetben véglegesnek elfogadható eredményekhez jutni, ez azonban természetesen nem sikerülhetett mindig, ilyenkor alkalmazták aztán a bibliográfiai leírásban a kérdőjelet, a megjelenési időre a „től—ig” jelzést, illetve a szövegben jelezték a megoldatlanul maradt problémákat.

A kutatási eredmények terén kellően mértéktartóak maradtak, nem folyamodtak erőltetett megoldásokhoz, magyarázatokhoz, jól elválasztották a bizonyított és a feltételezett megállapításokat.

Külön gondot fordítottak a tévedések megeáfolására. Több ilyen cikk, pl. az „*Imádság és ének Szt. István király jobb kezének megtalálásáról*” (App. 4.) olvasmányának is izgalmas.

A könyvtörténeti adatok összefoglalása terén az elnagyolás Scyllája és a terjengettőség Charybdis között kellett megtalálniok a helyes utat. Meg kell állapítanunk, hogy a kötet a rendkívüli adatgazdagság mellett sem vált bőbeszédűvé. A lényegesnek tartott megállapítások tömör megfogalmazása kellő áttekintést ad a felmerült problémákról, irodalmi hivatkozásai pedig lehetővé teszi a további részletek megismerését. Helyenként a tömörségre való túlzott törekvés talán inkább a kívánatosnál szűkszavúbbá tette a szerkesztőket.

SZABÓ Károly művének értékelése során egyesek szemére vetették a *teljesség* hiányát. Hogy ez a vélemény mennyire méltánytalan volt, arról itt kár beszélni. De hogy áll a most megjelent kötet a teljesség szempontjából? Az abszolút teljességet bizonyára nem éri el, s lehet, hogy száz év múlva újra érdemes lesz átdolgozni, kiegészíteni. Ez azonban értékből mit sem von le. A kitűzött cél az *eddig ismert nyomtatványok összefoglalása, bemutatása* volt. S ezt a feladatot az összeállítók messze „túlteljesítették”. Az irodalomban eddig szereplő, meglevő vagy feltételezett, helyesen vagy tévesen magyarországinak tartott nyomtatványokat olyan alaposan gyűjtötték össze, hogy még pl. a chicagói Newberry-könyvtár Wing-gyűjteményének nyomtatott katalógusában SZAPOLYAI János és FERDINÁND 1532-i fegyverszüneti egyezményének téves „Megyer” nyomdahelyét is kiigazítják. (Hogy egy ilyen bibliográfiai tévedés milyen legendákat tud kialakítani, arra sok példa forog közszájon.) Az anyaggyűjtésnek ez az alaposága már önmagában jelentős érdem, az összeállítók azonban nem elégedtek meg ennyivel. A hazai gyűjteményekben őrzött példányok átvizsgálásán kívül — részint személyesen, részint több külföldi szakember bevonásával — végigkutatják a számbajövő külföldi könyvtárakat is. Ennek

eredményeként egész sor eddig ismeretlen mű, igen sok további példány bukkant fel. Eddig a kutatásban meglehetősen elhanyagolt töredékek azonosítása, meghatározása ugyancsak sok ismeretlen nyomtatványt hozott felszínre. Így aztán a SZABÓ Károly művében szereplő 632 nyomtatványhoz további 263-at ismertethettek, valamint a függelékben 75 műről bizonyíthatták, hogy tévesen említették eddig XVI. századi magyarországi nyomtatványként, mert vagy meg sem jelentek, vagy külföldi kiadványok, vagy későbbiek. Ez a nagy gazdagodás és a sok téves adat kiigazítása jelenti a kötet egyik nagy értékét.

Bibliográfiai szempontból a kellő mértéket sikerült megtalálni a részletező és a rövid címléírás között. Egyes korábbi túlzott igényekkel (pl. VARJÚ Elemér) szemben a mű és a nyomtatvány valamennyi fontos sajátosságára kitér, s a címléírást sok tekintetben kiegészíti a címlapok reprodukciójában való bemutatása. Igen helyesen nem tekintették a szerkesztők feladatuknak a nyomtatványok olyan részletes leírását, hogy az címlap nélküli példányok, töredékek meghatározására alkalmas legyen. Felmerült korábban olyan terv, hogy az egyes nyomtatványokban használt betűtípusokat is le kell írni, közölni kell a második ív kezdő sorát stb. Ilyen adatokra a mostani kötet nem tér ki. A töredékmeghatározáshoz a sokféle mutató nagy segítséget ad, azokban a szórványos esetekben pedig, amikor ezek nem elegendők, leghelyesebb, ha az érdekelt az Országos Széchényi Könyvtárhoz fordul, ahol további számos adatgyűjtés, valamint a nagy összehasonlító anyag teszi lehetővé a meghatározást. Ennek az eseti igénynek a kielégítése érdekében kár lett volna a kötetet újabb adatesoportokkal telezsűfolni.

Az egyes nyomtatványok leírásában igen örvendetes újdonság, hogy — részben a címléírásban, részben a tartalom részletezése során — a korábbi bibliográfiákkal szemben nagy gondot fordítanak a többé-kevésbé önálló részek kiemelésére. Így számos irodalom-, tudomány- és könyvtörténeti összefüggésre sikerült felhívni a figyelmet.

Az általános bibliográfiai gyakorlattól eltérően — nyilván a magyarul nem tudó használók érdekében — a bibliográfiai leírásban és a példányok felsorolásában a latin nyelvű szakkifejezéseket, rövidítéseket igyekeztek használni. Ez általában helyes, de egyes esetekben túlzásnak tűnik. Így pl. a magyar nyelvű művek címléírásában a fordító (szövegletes zárójelben levő) megjelölése „transl.”. Nem valószínű, hogy ez a magyarul nem tudóknak sok segítséget nyújtana, a magyar szövegbe beékelve viszont zavaróan hat.

A kötet használatát tíz *mutató* könnyíti meg. Ezek valamennyi számításba vehető megközelítési módon igyekeznek feltárni a kötet tartalmát. A tartalomjegyzékben való felsorolásuk azonban nem ad teljes képet arról, hogy ezek a mutatók mi mindent tartalmaznak. Mert pl. a *helynévmutató* nemcsak a XV—XVI. századi eseményekkel kapcsolatban szereplő földrajzi nevekre terjed ki, hanem az egyes helységeknek felsorolja azokat a kötetben szereplő korabeli személyeket, akik abban a helységben éltek, működtek. A helytörténeti kutatás számára ez a megoldás hatványozott segítséget jelent. A *címmutató* magában foglalja az egyszerűsített címeket, a címek jellemző részeit és a mű későbbi irodalmi elnevezéseit is (persze csak utaló formájában). A *névmutató* a szerzőkön és a közreműködőkön (fordítók stb.) kívül valamennyi megemlített XVI. századi személynévre kiterjed, akár a címben, akár az ajánlásban, az előszóban szerepel, akár a későbbi kutatás hozta összefüggésbe a nyomtatvánnyal. Külön nyereség a magyar versek *incipitmutatója* és a XVI. századi fogalmakat figyelembe vevő *tárgymutató*.

Kitűnő ötlet volt valamennyi fennmaradt és hozzáférhető mű *címlapjának azonos méretű reprodukciójában* való bemutatása. Így feleslegessé vált a bibliográfiai leírásokban a sokszor terjengős címek teljes közlése, a rövidítések, ligatúrák, sorvégződés stb. jelölése. Az eredeti többet mond, hívebben érzékelteti a sajátosságokat, s így bizonyos segítséget ad a még ismeretlen példányok és a töredékek meghatározásához, azonosításához, valamint a címlapvariánsok megállapításához.

SZABÓ Károly művének megjelenése nagy ösztönző hatást gyakorolt a régi könyvekkel, a régi irodalommal való foglalkozásra. Alig jelentek meg a *Régi magyar könyvtár* egyes kötetei, máris megindultak a pótlások, kiegészítések, helyreigazítások, új művek feltárása, egyes adatok javítása. Hasonló jelenséget tapasztaltunk most is az utolsó évtized során. A *Magyar Könyvszemle* majd minden száma — az e célra nyitott „*Magyar könyvesház*” rovatban — hozott közleményt a régi, elsősorban a XVI. századi nyomtatványokkal kapcsolatban. Az érdeklődés megnövekedésének a következménye, hogy az anyag lezárása, a tételek beszámozása után jelentős számú: harmincöt új tételt kellett beiktatni (illetve kilenc tételt törölni). És a kötet megjelenése óta is bukkant fel újabb, eddig ismeretlen mű. Ezek a tények is a kiadvány jelentőségét mutatják. (Sajnálatos ugyanakkor, hogy a szerkesztők nem közölték a mű lezárásának időpontját.)

Összegezve a kötet első forgatása, megismerése alapján kialakult véleményünket, meg kell állapítanunk, hogy rendkívül jelentős, a kutatást nemcsak megkönnyítő, hanem új eredményeivel máris előrevívő művel gazdagodtunk. A szerkesztői együttes: BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos a XVI. századi magyarországi nyomtatványokra vonatkozó könyvtörténeti, bibliográfiai ismeretek összefoglalásával minden érdekelt tudományág számára nélkülözhetetlen kézikönyvet teremtett. Mindenre kiterjedő gondosságuk biztosítéknak látszik, hogy a mű további kötetei, a XVII. század hasonló feldolgozása elé is bizakodó reménységgel tekintünk.

DÖRNYEI SÁNDOR

Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1971. július—december). Az elmúlt félévben, a munkatervben rögzített irányelvek szerint, zavartalanul és eredményesen folyt a Bizottság munkája. A könyvtörténeti kutatások és bibliográfiai munkálatok speciális problémái ezúttal is a Munkabizottság — esetenként meghívott szakemberekkel kibővített — plénuma elé kerültek megvitatás, állásfoglalás és javaslatétel céljából, míg a tudományos közvélemény szélesebb rétegeit érdeklő kutatási beszámolók időszakonként megrendezett felolvasó ülések keretében jutottak a nyilvánosság elé. A munkabizottsági ülések rövid krónikája az alábbiakban foglalható össze.

Október 26. Első napirendi pontként BORSA Gedeon beszámolója hangzott el a *Régi Magyarországi Nyomtatványok készülő II. kötetéről*. BORSA előjáróban referált az RMNy I. kötetének kedvező hazai és külföldi fogadtatásáról, majd a munka folytatása során felmerült anyaggyűjtési, regisztrálási és szerkesztési problémákról szólt. Hangsúlyozta, hogy a XVII. sz. több vonatkozásban is új h. helyzet elé állítja a kötet szerkesztőket: ugyani a XVI. századi anyagnál kialakult gyakorlattól eltérően, egyrészt kénytelenek lemondani a 25-nél nagyobb példányszámok egyedi számbavételéről, másrészt ki kell terjeszteni az ismertetéseket a könyvdíszek — korábbinál részletesebb — leírására (réz- és fametszetes díszcímlapok, szövegközi illusztrációk, művészek nevei, betűjelei vagy szignói stb.).

BORSA Gedeon beszámolóját élénk és konstruktív vita követte, melyen felszólt: CSAPODI Csaba, DEZSÉNYI Béla, KENYERES Ágnes, KÓKAY György, V. KOVÁCS Sándor, MEZEY László, TÓTH András és SZENTMIHÁLYI János. A Munkabizottság ülésének második napirendjén elnöki bejelentések szerepeltek. MEZEY László közölte, hogy az elhangzott felszólalások egybehangzó óhajának megfelelően, a Munkabizottság akadémiai jutalomra terjeszti fel a RMNy I. kötetét. Bejelentette azt is, hogy VARGHA Kálmán, elfoglaltságára való tekintettel, lemondott bizottsági tagságáról; ezt a Munkabizottság sajnálattal tudomásul vette.

December 17. A napirend első pontjaként HERVAY Ferenc meghívott előadó és BORSA Gedeon bizottsági tag közös beszámolója hangzott el a *XVI. századi antikva-katalógus*

munkálatainak megkezdéséről. A bizottság tagjain kívül az alábbi meghívottak is jelen voltak: TARNÓC Márton (MTA I. Osztály), KOVÁCH Zoltán (esztergomi Bibliotheca), HERMANN Zsuzsa, VÉRTESY Miklós (budapesti Egyetemi Könyvtár) és VIZKELETY András (Országos Széchényi Könyvtár). HERVAY és BORSA munkaprogramja szerint elsőként a budapesti Egyetemi Könyvtár régi könyvanyagának feltárására kerül sor. A munkálatok 1971. elején már el is kezdődtek a könyvtár betűrendes alapkatalógusának rendszeres átnézésével, mely az anyag helyrajzi feltárását teszi lehetővé. Tervek szerint 1972 második felében elkezdődhet az egyes példányok bibliográfiai leírása, mely kb. 12 ezer kiadvány kézbevételeét jelenti.

A referátumot követő vitában határozott formát öltött az a kívánság, hogy e nagy jelentőségű vállalkozás ne rekedjen meg az inventárium-jellegnél, hanem forrásértékű gyűjteménnyé váljék (MEZEY László). E célból meg kell szerkeszteni egy általános érvényű, vezérfonalul szolgáló, címfelvételi szabályzatot (CSAPODI Csaba, MEZEY László, VÉRTESY Miklós), ki kell dolgozni a kéziratok bejegyzések (possessorok, glosszák stb.) feldolgozásának legcélravezetőbb módszerét (CSAPODI Csaba, MEZEY László, VIZKELETY András), végül a gyakorlati igényekhez igazítva, a napi munka számára definiálni kell a hungarica-fogalom kritériumait (CSAPODI Csaba, MEZEY László, TARNAI Andor, SZENTMIHÁLYI János, VÉRTESY Miklós).

A hozzászólások tanulságait mérlegelve három albizottság kiküldéséről született határozat. Ezek 1972 folyamán ajánlásokat tesznek a Munkabizottságnak a felmerült problémák optimális megoldására: *Címfelvételi albizottság:* CSAPODI Csaba elnök, BORSA Gedeon, HERMANN Zsuzsa és SZENTMIHÁLYI János tagok; — *Kéziratok bejegyzések számbevételére:* MEZEY László elnök, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, KOVÁCH Zoltán, V. KOVÁCS Sándor, TARNAI Andor és VIZKELETY András tagok; — *Hungarica albizottság:* SZENTMIHÁLYI János elnök, DEZSÉNYI Béla, HAVASI Zoltán és TARNAI Andor tagok.

A munkabizottsági ülés második napirendjeként MEZEY László elaborátuma került megvitatásra, mely egy *kéziratkutatósi kézikönyv* lehetőségeit vázolta fel. A betérjesztett szinopszis olyan hézagpótló mű megszerkesztését javasolja, mely egyaránt segíteni tudja majd a kéziratkutatókat, valamint azokat is, akik erre a munkára kívánnak felkészülni. Tematikája átfogja a középkor, újkor és legújabb kor speciális kézirati problémáit, mindig szem előtt tartva az ilyen vizsgálatok által támasztott nagyfokú komplexitást. MEZEY tervezete a kézikönyv alábbi fő fejezeteit állapította meg: 1. A kézirat; 2. Az írás; 3. Kiegészítő ismeretek (történeti földrajz, kronológia, heraldika, diplomatika, genealógia); 4. Intézmények ismertetése és története; 5. Oktatás, műveltség; 6. A szöveg alakítása; 7. Szövegtörténet; 8. Szövegekritika; 9. A kéziratok anyag feltárása; 10. A kéziratok anyag közlése (A szinopszis mindenütt részletezte a tervbe vett alfejezeteket is).

A hozzászólások támogatták a kéziratkutatósi kézikönyv MEZEY által kidolgozott tervezetét, és kívánatosnak tartották annak mielőbbi elkészülését. (BORSA Gedeon, CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, REJTŐ István, SZENTMIHÁLYI János és TARNAI Andor). A középkori fejezeteket szinte véglegesnek tekintve, inkább az újkori alfejezetek finomítására tettek többen javaslatokat (CSAPODI Csaba, BORSA Gedeon), néhány appendix szükségességét is hangoztatva (REJTŐ István, SZENTMIHÁLYI János). Általános kívánság volt bő illusztrációs anyag szerepeltetése is a kézikönyvben. A Munkabizottság végül úgy határozott, hogy hamarosan ismét visszatér erre a témára, kijelöli a munkatársakat s gondoskodik arról, hogy MEZEY László kötet szerkesztő irányításával a munkálatok mielőbb megindulhassanak.

*

Az elmúlt félév felolvasó ülését november 9-én rendezte a Munkabizottság az MTA felolvasó termében, népes hallgatóság előtt. Ez alkalommal Dr. Joseph STUMVOLL, a bécsi

Nationalbibliothek ny. főigazgatója tartott vetített képekkel kísért előadást *Schätze und Kostbarkeiten der Österreichischen Nationalbibliothek* címmel. A nagy tetszést kiváltó, több hozzászólással kiegészített felolvasást szűkebb körű fogadás előzte meg, melyen DDr. Joseph STUMVOLL átadta a szerkesztésében megjelenő *Biblios* c. folyóirat magyar különszámát, mely a *Biblios*—Schriften 63. köteteként látott napvilágot. A koncepciózus összeállítás *Das ungarische Bibliothekswesen. Vergangenheit und Gegenwart* címen CSAPODI Csaba szerkesztésében jelent meg a következő magyar munkatársak közreműködésével: SINKOVICS István (Österreichisch—ungarische kulturelle Verbindungen in der Vergangenheit), CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (Das Zeitalter der Kodizes), BORSA Gedeon (Das Zeitalter des gedruckten Buches bis 1800), CSAPODI Csaba (Geschichte der ungarischen Bibliotheken), KOVÁCS Máté (Die Entwicklung des Bibliothekswesens in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg), JÓBORÚ Magda (Die Széchényi—Nationalbibliothek), SZENTMIHÁLYI János (Bibliographische Arbeit in Ungarn), RÓZSA György (Dokumentation in Ungarn), SALLAI István (Bibliothekswissenschaftliche Arbeit und die Zentralstelle für Bibliothekswissenschaft und Methodologie) és MEZEY László (Die Kommission für Buchgeschichte und Bibliographie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften). A felolvasó ülést berekesztő MEZEY László elnök, zárszavában kifejezte reményét, hogy Joseph STUMVOLL látogatása és széles körű, jó kapcsolatai a magyar szakemberekkel, hozzájárulnak a Bécsben folyó és a jövőben is folytatandó magyar kézirat- és könyvtári kutatások eredményes végzéséhez.

V. K. S.—R. M.

Nemzetközi Könyvév 1972. Az UNESCO Közgyűlése a 16. ülészakorán 1970. november 9-én egyhangúlag elfogadott határozat értelmében 1972-t Nemzetközi Könyvévnek nyilvánította. A határozat és a szakértők bevonásával kidolgozott akcióprogram a következőkkel indokolja a világméretű kezdeményezést:

A Könyvév célja, hogy felhívja a közvélemény figyelmét a könyvnek a mai társadalomban betöltött szerepére. A könyv a tömegtájékoztatás egyik legfontosabb eszköze. A könyvnyomtatási, illetve könyvterjesztési technika gyors fejlődése révén lehetségessé vált a nagyközönségnek magas színvonalú és mégis olcsó könyvekkel történő ellátása, ami az ügyvezető könyvforradalomhoz vezetett. Ennek következtében óriási mértékben megnövekedett a könyv olvasó közönség tábora, jelentősen kibővült a könyvpiac, s ugyanakkor a könyv újabb rétegek számára vált hozzáférhetővé a modern terjesztő hálózat kialakulása, továbbá a könyvtári rendszerek fejlődése révén.

Végül hangsúlyozza, hogy nevelő, ismeretterjesztő és művelő szerepe révén a könyv a társadalmi-gazdasági fejlesztés fontos eszköze és szerves eleme.

A közgyűlési határozat kialakításában a magyar küldöttség is aktív szerepet vállalt.

Magyar javaslatra kapott például megfelelő hangsúlyt a határozatban az olvasás szerepe.

A közgyűlési határozat gyakorlati megvalósítása érdekében a Nemzetközi Könyvév ügyeinek intézésére az UNESCO főigazgatója a Tájékoztatási Szektor keretében önálló csoportot hozott létre. A részleg munkájának megkönnyítésére a nevelésügyi, tudományos és kulturális szektor egy-egy munkatársa biztosítja a fő tevékenységi területek és a Könyvév programja közötti együttműködést.

A csoport gondoskodik többek között a Nemzetközi Könyvév híradójának kiadásáról, amely 1971 augusztusától 1972 decemberéig minden hónapban megjelenik az UNESCO hivatalos nyelvein. Igen öröndetes, hogy a Könyvtártudományi és Módszertani Központ magyar fordításban is meg kívánja jelentetni a bulletint, amely így az összes érdekeltek számára elérhetővé válik. A Magyar UNESCO Bizottság javasolta, hogy a magyar

nyelvű bulletin rövid tudósításokban ismertesse a Nemzetközi Könyvév hazai eseményeit is.

Az UNESCO a Nemzetközi Könyvév programjának kialakítására egy tervező bizottságot hozott létre, amely Herman LIEBAERS, az IFLA belga nemzetiségű elnöke vezetése alatt 1971 áprilisában Párizsban ült össze. A 24 tagú testület részletesen foglalkozott a legkülönbözőbb tartalmi és módszerbeli kérdésekkel. Javasolták többek között, hogy a Nemzetközi Könyvév témái között kiemelt helyet kapjanak az olyan témák, mint a könyv és a nevelés, továbbá a könyv, a béke és humanizmus.

A legfontosabb nemkormányzati nemzetközi szervezetek képviselői felajánlották, hogy kidolgozzák az úgynevezett Könyv Chartát, amely a könyv szerepével, illetve felhasználásával kapcsolatos alapelveket tartalmazná. A Chartát az UNESCO Közgyűlése elé terjesztenék, amely esetleg már 1972-ben a XVII. ülészak alkalmával el is fogadhatná azt.

A tervezőbizottság is hangsúlyozta, hogy a Könyvév nem csupán a könyvre, hanem a folyóiratokra és mindenféle olvasmányra vonatkozik és elválaszthatatlanul összefügg a rendszeres olvasás szokásának fejlesztésével. Elfogadták a Nemzetközi Könyvév emblémáját: nyitott könyv két oldalán két egymás felé forduló és egymásnak kezet nyújtó emberi figura, utalva arra, hogy milyen fontos szerepe van a könyvnek a kölesönös megismerésben és megértésben.

Javasolták, hogy a nemzetközi év eseményeit a tagállamok május, illetve szeptember körül összpontosítsák. Az időpontok kiválasztása kedvezőnek tűnik a hazai tevékenység szempontjából is, ugyanis közel esik egyrészt a Könyvhét, másrészt pedig a Budapesten tartandó IFLA és FID kongresszus dátumához.

A tervező bizottság végül 14 tagú Tanácsadó Bizottságot hozott létre a Nemzetközi Könyvév tevékenységének összehangolására és támogatására. A Bizottság elnöke Herman LIEBAERS lett, tagjait pedig a kiadók, a könyvterjesztők, könyvtárosok, dokumentalisták, írók és zeneszerzők képviselőiben az egyes nemzetközi szervezetek jelölték ki. A bizottság, amelyben az írókat magyar szerző, HUBAY Miklós képviselte, első ülését 1971 októberében tartotta meg Brüsszelben, ahol kidolgozták és elfogadták a tervezett Könyv Chartát. Az ülésen részt vett RADÓ György műfordító is mint megfigyelő.

A hazai tervek. Előzetes tájékoztató megbeszélések után 1971 májusában a Magyar UNESCO Bizottság az érdekelt főhatóságok képviselőinek bevonásával előkészítő értekezletet hívott össze, amelyen számos érdekes terv és javaslat került megvitatásra.

Az előkészítő értekezlet résztvevői valamennyien egyetértettek abban, hogy a Könyvév igen hasznos kezdeményezés. Megállapították, hogy a Könyvév szerencsésen közel esik a magyar könyvnyomtatás 500 éves évfordulójának 1973-ban tartandó ünnepségeihez. Hangsúlyozták, hogy a két eseménysorozatot egymással összhangban, mégis egymástól világosan elkülönítve kell megszervezni, kihasználva a Könyvévet a magyar könyv e jelentős évfordulójának népszerűsítésére. A Magyar UNESCO Bizottság ennek érdekében az első Magyarországon nyomtatott könyvnek a Helikon Kiadónál megjelenő facsimile kiadásából többszáz példányt rendelt az UNESCO tagállamok nemzeti bizottságainak és a Nemzetközi Könyvév Bizottságainak való kiküldésre.

A Magyar UNESCO Bizottság főtíkára beszámolt arról, hogy 1972 nyarán az OMKDK UNESCO-támogatással nemzetközi dokumentációs továbbképző tanfolyamot szervez a fejlődő országok szakemberei számára. Javasolta, hogy 1972-ben az illetékes szervek kezdeményezzenek társadalmi mozgalmat egy adott könyvtártípus, például az iskolai könyvtárak fejlesztésére.

Az UNESCO felhívása alapján a Magyar UNESCO Bizottság a fejlődő országoknak nyújtandó segítség formáiként javasolta, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatal tegye lehetővé néhány esetben a fejlődő országok számára, hogy jogdíj fizetése nélkül vagy kedvezményes feltételek között adhassák ki magyar szerzők műveit. Felhívta továbbá a Kiadói Fő-

igazgatóság figyelmét a fejlődő országok irodalmi műveinek fokozott népszerűsítésére és felvetette: nem vállalhatnánk-e el, hogy valamely fejlődő ország részére egy kiadványt ingyen kinyomtatunk.

A Magyar UNESCO Bizottság felvetette azt is, hogy az UNESCO égisze alatt Magyarország (u.i. a Műv. Min. nem vállalta, de az UNESCO Bizottság végül is felajánlotta) ajánljon fel néhány ösztöndíjat fejlődő országok szakembereinek a magyar könyvkiadás, könyvterjesztés, könyvtárügy s a könyvvel kapcsolatos egyéb területek tanulmányozására.

Az értekezlet javaslatára a Magyar UNESCO Bizottság felkérte a Kulturális Kapcsolatok Intézete illetékes osztályait és az Országos Ösztöndíj Tanács Titkárságát, hogy 1972-ben a Nemzetközi Könyvév során, illetve 1973-ban a magyar könyvnyomtatás 500 éves évfordulója alkalmából az eddigieknél nagyobb mértékben biztosítsanak lehetőséget a könyvvel foglalkozó szakemberek és könyvkiállítások cseréjére.

A Könyvév mind hazai, mind nemzetközi programjának jelentős eseménye lesz az 1972-ben Budapesten tartandó IFLA és FID kongresszus. Az IFLA napirendi pontjai között megtalálható a könyvnek a mai társadalomban betöltött szerepe, azaz a Könyvév központi témája is. E két esemény igen sok külföldi szakembert vonz, s így kitűnő alkalmat jelent a hazai hagyományok és eredmények bemutatására. A kongresszusok szervező bizottsága nagyszabású könyvkiállítást szervez, ezzel kapcsolatban azonban többen javasolták, hogy a központi nagy rendezvény mellett országszerte több kisebb könyvkiállítást kellene szervezni a Nemzetközi Könyvév alkalmából.

A Nemzetközi Könyvév lehetőségeit kihasználjuk a magyar könyv külföldön történő propagálására. E célból a Szerzői Jogvédő Hivatal és a Központi Statisztikai Hivatal közös vállalkozásként tervbe vette a külföldön vagy Magyarországon fordításban megjelent magyar művek bibliográfiájának kiadását.

A bizottság által elfogadott program kiemeli, hogy tulajdonképpen a Könyv és az Olvasás Nemzetközi Évéről van szó, s ezért javasolja, hogy ennek keretében az Olvasó Népert mozgalmat új szellemben, intézményesebb keretek között fejlesszék tovább. 1972-ben meg kell rendezni a mozgalom aktivistáinak első országos értekezletét. Ugyancsak az olvasással kapcsolatban a Művelődésügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia egy tudományos ülészak rendezését vette tervbe, amely az olvasás pszichológiai, pedagógiai és szociológiai aspektusait fogja megvitatni.

A Központi Statisztikai Hivatal két felmérést készít el 1972-re. Az egyik a könyvkiadás és az olvasás helyzetét vizsgálja, különös tekintettel a magyar társadalomban az elmúlt évtizedekben végbement strukturális változások (urbanizálódás, a szellemi dolgozók számának növekedése) következményeire. Ennek egy változatát esetleg idegen nyelven is megjelentetik. A másik tanulmány a könyvtárügy fejlődésével foglalkozik.

A Magyar Posta Vezérigazgatóság vállalta, hogy a Nemzetközi Könyvév alkalmából bélyeget jelent meg és alkalmi bélyegzőt készít, amelyet a nagyobb hazai események színhelyén felállítandó alkalmi postahivatalok használnának.

Szakmai körökben és a nagyközönség részéről egyaránt nagy az érdeklődés e kezdeményezés iránt. A Nemzetközi Könyvév hazai eseményei 1972 májusában a Könyvhét-tel kezdődtek meg, s a jövő évi Könyvhét, a magyar könyvnyomtatás 500. évfordulójának ünnepségeivel érnek véget.

Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei. A budapesti általános gyűjtőkörű tudományos könyvtárak — Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára (EK) és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSzEK) — beszámolóí alapján olvasóink tájékoztatására röviden összefoglaljuk az 1969-es év kiemelkedő új szerzeményeit.¹

1. *Kéziratok.* A Széchényi Könyvtár egy 1453-ban másolt olasz orvosi tárgyú kódexszel, az Egyetemi Könyvtár ritkaságtára egy kötéstáblából kifejtett egylapos, 11. századi breviáriumtöredékkel gyarapodott. Egyetemtörténeti vonatkozású a páduai egyetemen kiállított két, kézifestéssel díszített doktori oklevél a 17—18. századból (OSZK) és a franekeri egyetem 1585—1715 közötti beiratkozási naplóiról készült fényképmásolatok, melyeken magyarországi hallgatók — többek között APÁCZAI CSERE János — neve található (EK).

Az irodalomtörténeti vonatkozású kéziratok közül kiemelkednek SZABÓ Lőrinc (1900—1957), FORBÁTH Imre (1898—) csehszlovákiai magyar költő (MTAK) és REMENYIK Zsigmond (1900—1962) írói hagyatéka (OSZK); GÁRDONYI Géza, KODOLÁNYI János, MÓRA Ferenc és SÁRKÖZI György levelei (OSZK). Rendkívül értékes gyarapodás volt az a 85 db MIKSZÁTH-kézirat, melyek a Széchényi Könyvtár Kézirattárát gazdagították.² Forrásértékűek a Komjáthy Jenő Társaságra vonatkozó dokumentumok (OSZK). A CSOKONAI-kutatók figyelmét felhívjuk JUHÁSZ Géza irodalomtörténész CSOKONAI kritikai kiadására vonatkozó irataira (OSZK). Államközi csere útján került a Széchényi Könyvtárba a VÁRKONYI AMADE-kódex (1736) és a DÖBRENTAI-hagyaték.

Tudománytörténeti szempontból érdeklődésre tarthatnak számot BRASSAI Sámuel erdélyi polihisztor 26 levele (OSZK), HÓMAN Bálint *Néhány nap a magyar történelemből* c. írása az 1918-as polgári demokratikus forradalomról (EK) és MARCZALI Henrik történeész levelezése (MTAK). A magyar filozófiatörténet értékes forrásanyagot találhat MEDVECZKY Frigyes filozófus (1856—1914) hagyatékában (EK). BARTÓK György (1882—1970) filozófus, szegedi és kolozsvári egyetemi tanár *A filozófia története* c. kézirata az Egyetemi Könyvtárba került. SAJÓ Gézának *A magyar filozófia történetének bibliográfiája* c. kézirata egészíti ki a filozófiai tárgyú dokumentumokat (MTAK). A tudós hagyatékok közül megemlítjük még DÉKÁNY István (1886—1965) szociológus-történész (EK), GYÓNI Mátyás (1913—1955) és KOSSÁNYI Béla (1894—1968) történészek hagyatékait, valamint WIGNER Jenő Nobel-díjas fizikus 34 levelét (MTAK).

A történészek, ill. művészettörténészek figyelmébe ajánljuk PATAKI János *Egervár művelődés- és gazdaságtörténeti okmányiárát* (MTAK) és ZICHY Mihály 40 db kiadatlan levelét (OSZK).

2. *Régi könyvek, ritkaságok.* A Széchényi Könyvtár nyolc ősnymtatvánnyal gyarapodott, közülük a legértékesebb kötet LUKIANOS *Vera historia*-jának 1497. évi milánói kiadását és SIENAI SZENT KATALIN olasz nyelvű életrajzának 1489-ben ugyancsak Milánóban megjelent kiadását foglalja magában. Eddig egyik ősnymtatvány sem volt meg magyar könyvtárak állományában. Az Akadémiai Könyvtár ősnymtatványgyűjteménye IOHANNES DE TAMVACO: *Consolationes theologicae* (Basel, 1492) c. művel gazdagodott.

A régi magyar könyvritkaságok sorából kiemeljük PATHAI BARACSI János *Tánc felboncolása* (Debrecen, 1683. RMK I. 1296.) eddig egyetlen példányban ismeretes művét, GYULAI Mihály *Fertelmeskedő . . . tánc jutalma* (Debrecen, 1681. RMK I. 1255) szintén ritkaságszámba menő munkáját (OSZK). Hazai könyvtáraink közül csupán a Széchényi

¹ Az előző közleményeket ld. *Magyar Könyvszemle* 1965. 174—177. l.; 1968. 97—100. l.; 1969. 172—175, 416—419. l.

² *Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban.* [Közread.] SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő. Bp. 1969. 99 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 64.)

Könyvtár RMK-gyűjteményében volt meg az az *Imádságos és énekes ... könyvecske* (Kolozsvár, 1700. RMK I. 1558—1560.), amelynek most egy jobb állapotban és eredeti bőrkötésben fennmaradt példányát vásárolták meg (OSzK). Georg ZÖLNER *Geistreiches Lieder-Büchlein und Geistreiches Hand-Büchlein* c. munkái 1685-ben Brassóban megjelent s egybekötött kiadásának egyetlen ismert példányát (RMK II. 1558—1559.), WEBER János *Amulettum, das ist ein kurtzer und nothwendiger Bericht zur Zeit der Pestilenz* (Bártfa, 1664. RMK II. 641.) című munkájának negyedik ismert példányát ugyancsak a Széchenyi Könyvtár iktatta állományába. Az Akadémiai Könyvtár RMK-gyűjteménye LUTHER *Der kleine Catechismus* (Lőcse, 1686. SZTRIPSZKY 2652/200.), MISZTÓTFALUSI Kis Miklós *Bibliájának* 1685-ös amsterdami kiadásával (RMK I. 1324.) és egy 1600-ból származó nagyszombati kalendáriumtöredékkel gyarapodott.

Az újkori magyarországi nyomtatványok közül a Széchenyi Könyvtár két, PETRIK által nem ismert művet szerzett be: TAKÁTS Ádám *Halotti huszonöt prédikációk. 1. r.* (Pozsony—Pest, 1795.) és *Iter aeternitatis* (Cassoviae, 1722.). Ugyancsak a Széchenyi Könyvtár gazdagította állományát CSOKONAI műveinek Lipcse—Pest kiadású, 1843—1845-ben megjelent három kötetével.

A XVI. századi külföldi nyomtatványok közül megemlíjtük COGNATUS (COUSIN), G.: *Opera* (Basel, 1562.), *Dictionarius pauperum* (Strassburg, 1518.), ERASMUS *Ein nützliche Underweisung* (Zürich, 1521.) és MELANCHTON: *Ethicae doctrinae elementa* (Wittenberg, 1583.) c. műveket (OSzK).

Ma már ritkaságnak számít Evlia CSELEBI török világotutató magyarországi útleírásainak 1904-ben az Akadémia által kiadott és jegyzetekkel ellátott gyűjteménye. A Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének most sikerült pótolnia egyszerre két példány megvásárlásával is a második világháborúban elveszett példányait.

3. *Modern könyvek.* A tájékoztató segédkönyvek és a nagy összefoglaló kézikönyvek gyarapodása mind általános, mind szakágazati területen különösen gazdag volt ebben az időszakban. (Az egyes diszciplínák körébe tartozó részmonográfiák ismertetésétől — eddigi összefoglalóinkhoz hasonlóan — ezúttal is eltekintünk.)

Az általános lexikonok közül az *Encyclopaedia Universalis* (Paris, 1968—), a *Gran Enciclopedia Catalana* (Barcelona, 1968—) (MTAK) és az *Encyclopedia of Australia* (1968) (EK) érdemelnek említést. Jelentős *bibliográfiai* beszerzések a washingtoni Library of Congress kiadásában megjelenő *National Union Catalog* kötetei, francia vonatkozásban a *La librairie française. 1956—1965.* (Paris, 1968. Vol. 1—4.) c. kumulatív bibliográfia (EK), J. M. CULOT *Bibliographie des écrivains français de Belgique* (Bruxelles, 1958—1968. Vol. 1—3.) és A. CIORANESCU *Bibliographie de la littérature française du dix-huitième siècle* (Paris, 1969. Vol. 1—3.) (MTAK). A régi amerikai kiadványokról nyújt tájékoztatást a spanyol kiadású, 1958—1960. között megjelent *Bibliotheca Americana Vetustissima* hét kötete (EK). Jelentős még M. STEINSCHNEIDERnek az elmúlt században megjelent, héber könyveket tartalmazó katalógusa reprintjének megszerzése (*Catalogus librorum Hebraeorum*. Bd. 1—3. Nachdruck d. Ausg. Berlin—Leipzig 1852—1860. Hildesheim, 1964. — OSzK). A *biográfiák* közül kiemeljük a *Who's who in American history 1607—1960.* évekre vonatkozó négy kötetét (az első kötet *Who was who in America* címmel jelent meg), a H. L. BOORMAN—R. HOWARD szerkesztésében 1968-ban kiadott *Biographical dictionary of Republican China* két kötetét (EK), a *Directory of American Scholars* (New York—London, 1969.) ötödik kiadását, a *Biographical Dictionary of Scientists* (London, 1969.) c. művet (MTAK) és a társadalomtudományokkal foglalkozó amerikai tudósok életrajzi lexikonát: *American men of science. The social and behavioral sciences* (New York, 1968. Vol. 1—2.) (FSzEK). Az Egyetemi Könyvtár megkezdte az O. LEISTNER gondozásában készülő *Internationale Titellabkürzungen von Zeitschriften, Zeitungen, wichtigen Handbüchern, Wörterbüchern, Gesetzen, ...* c. 1967-ben indult mű

beszerzését. *Ikonográfiai* vonatkozású fontos kiadványok a H. W. SINGER szerkesztésében az 1930-as években megjelent *Allgemeiner Bildniskatalog*, ill. *Neuer Bildniskatalog* újranyomott 19 kötete, a *Die Buchillustration in Deutschland, Österreich und der Schweiz seit 1945* (Neu-Isenburg, 1968. Bd. 1–2.) és C. NISSEN *Die zoologische Buchillustration. Ihre Bibliographie und Geschichte*. Bd. 1. (Stuttgart, 1969.) (OSzK).

A tudomány általános kérdéseivel, módszertanával és tudományszervezéssel foglalkozó művek közül jelentősebbek a *Studien zur Wissenschaftstheorie* c. 1968-ban indult tudományelméleti, rendszertani és filozófiatörténeti profilú sorozat, valamint W. STEGMÜLLER *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und analytischen Philosophie* c., több kötetre tervezett művének első (1969) kötete (EK). A tudományos kutatás szervezetét mutatja be a *Guide to World Science* c. sorozat, általában országoként egy-egy kötetben, a *European Research Index* (1969. 2. ed. Vol. 1–2.) a kutató és felsőoktatási intézmények adatait országoként csoportosítja (MTAK).

Társadalomtudományi szakszavak közül említésre méltóak a MACMILLAN kiadásában megjelent *International encyclopedia of the social sciences* c. 17 kötetes lexikon (New York, 1968.), melyet három könyvtárunk is beszerzett (OSzK, EK, FSZEK), a *Novissimo digesto Italiano* (Torino, 1968–1969. Vol. 1–16.) c. jogtudományi munka és a Firenzében kiadott filozófiai lexikon új, 6 kötetes kiadása (*Enciclopedia filosofica*. 1968–1969.) (MTAK). A Széchényi Könyvtár egy MACMILLAN kiadású filozófiai lexikont szerzett be (*The encyclopedia of philosophy*. Ed. Paul EDWARDS. 1967. Vol. 1–8.). A Szabó Ervin Könyvtár mint a szociológia tudományának szakkönyvtára, tovább gyarapította szociológiai kézikönyvtárát. Az 1953-ban megindult *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften* c., a FISCHER – MOHR és VANDENHOEK and RUPRECHT kiadók közös vállalkozásaként indított mű a 13. (regiszter) kötet beérkezésével teljessé vált. Az elektronikus úton készített mutatókötet segítségével ez a szakenciklopédia most már kitűnően használható. Figyelemre méltó az R. KÖNIG szerkesztésében megjelenő *Handbuch der empirischen Sozialforschung* (Stuttgart, Enke, 1962–1969. Bd. 1–2.) c. kézikönyv, valamint több szociológiai szótár (A. R. MUCCHIELLI: *Lexique der Soziologie*. Stuttgart, 1969. — *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin, 1969.)

Az Egyetemi Könyvtár *filozófiai* gyűjtőkörébe vágó újabb beszerzéseiből érdekesebbek E. Geoffroy SAINT-HILAIRE *Philosophie anatomique* c., eredetileg 1818-ban és J. Ph. DAMIRON *Mémoires pour servir à l'histoire de la philosophie du XIXe siècle* c., először 1858–1864 között megjelent művek reprint kiadásai. PARACELUSUS műveinek 1965-ben indult ún. Studiaausgabe-ja az 5. kötettel teljessé vált.

A nyelv- és irodalomtudomány területéről az Akadémiai Könyvtár spanyol nyelvterületről beszerzett lexikográfiai műveit emeljük ki (*Diccionari Catal-Valencia-Balear. Inventari lexicografic i etimologic de la lengua catalana* . . . Palma de Mallorca–Barcelona, 1962–1969. 2. ed. Vol. 1–10. — M. ALLONSO: *Diccionario del español moderno*. Madrid, 1969. 3. ed. — M. MOLIMER: *Diccionario de uso del Español*. Madrid, 1966–1967. Vol. 1–2.) A fontosabb kritikai kiadások közül ERASMUS összes műveinek Amsterdamban, 1969-ben indult sorozatának gyűjtését kezdték meg az Akadémiai Könyvtárban.

A történettudomány igen gazdag területéről először a segédkönyv jellegű művekből sorolunk fel néhányat, többek között Ch. V. LANGLOIS *Manuel de bibliographie historique* c., eredetileg 1901–1904-ben megjelent művének új kiadását (EK), az európai régészeti adatokat tartalmazó *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (Prága, 1966. Vol. A–K.) c., munkát (FSZEK), egy jelentős Balkán-bibliográfiát (L. SAVADJIAN: *Bibliographie Balkanique*. Paris. 1920–1938. Réimpr. 1969. Vol. 1–8.) (OSzK), egy szépen illusztrált régi magyar címertani munkát (J. M. KORABINSZKY: *Abbildungen verschiedener Familien-Wappen*. Pressburg, 1787.) (OSzK) és egy újabb címerés zászlógyűjteményt (V. A. SZKOLOV: *Szimbolü goszudarsztvennogo szuvereniteta*. 1969.)

(FSzEK). A forráskiadványok közül említésre méltók a WARMHOLTZ-féle *Bibliotheca historica Sueco-gothica* 1968-ban kiadott reprint kötetei, a skandináv történelem alapvető forrásai (eredeti kiadás 1782–1817.), a nem csupán a német történelem szempontjából fontos *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens* c. sorozat folyamatosan megjelenő kötetei (EK) és a G. WOLF szerkesztésében megjelent *Quellenkunde der deutschen Reformationsgeschichte* (Gotha, 1915–1922. Vol. 1–2.) 1965-ben megjelent reprintje (OSzK). Irodalomtörténeti szempontból is érdekes az F. SCHLAWE által összeállított *Die Briefsammlungen des 19. Jahrhunderts* c. mű (EK). A nagyobb összefoglaló művek közé tartoznak a M. REINHARD—A. ARMENGAUD—J. DUPAOUER szerkesztésében megjelent *Histoire générale de la population mondiale* c. alapmű 3. kiadása; az OLDENBOURG kiadású, történeti-antropológiai szempontból alapvető *Rassengeschichte der Menschheit* c. sorozat első füzeté és T. F. TOUT hatkötetes *Chapters in the administrative history of mediaeval England* c. művének reprint kiadása (EK). A munkásmozgalom tanulmányozásához jelentős művek H. STEINER *Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung* (Wien—Frankfurt—Zürich, 1962–1967. Bd. 1–2.) (FSzEK) és egy ritkaságnak számító emigrációs kiadvány: SZÁNTÓ B. *Klassenkämpfe und die Diktatur des Proletariats in Ungarn* (Wien, 1921.) (OSzK). A Széchenyi Könyvtár hungarika-beszerezései közül érdekes több 1942/1943-ban Magyarországon megjelent lengyel kiadvány.

A várostörténet egyre inkább fellendülő irodalmából említésre méltók az *Flenchus fontium historiae urbanae* c. BRILL-kiadású, 1967-ben indított sorozat első — belga és holland anyagot tartalmazó — kötete (MTAK) és az *International history of city development* c. sorozat legújabb, 3. kötete (*Urban development in southern Europe: Spain and Portugal*. New York, 1967.) (FSzEK). Az Egyetemi Könyvtár vallástörténeti gyűjteménye többek között a *Lexicon für Theologie und Kirche* c. mű legújabb és a *Bilanz der Theologie im 20. Jahrhundert* (1969—) c. most indult sorozat köteteivel gazdagodott. Művészettörténezek figyelmét C. GRAY *L'avant-garde russe dans l'art moderne 1863–1922* (Lausanne, 1968.) c. munkára hívjuk fel (FSzEK). A zenetörténet kutatóinak a Széchenyi Könyvtárban rendelkezésre áll J. ZAHN *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder* (Gütersloh, 1889. Bd. 1–6.) c. művének 1963-as reprint kiadása.

4. *Periodikumok*. Ezen a téren a régi folyóiratok reprint kiadásainak beszerzése volt különösen jelentős, amellyel nagykönyvtáraink régi hiányait pótolhatták. Legtöbb a történelmi szakfolyóirat: *Historische Zeitschrift* (München, 1875–1878, 1889–1908, 1922. Index 1859–1926. OSzK. — 1923–1924. EK), *Le Moyen Age* (Paris, 1901–1906. EK), *Archiv f. Kulturgeschichte* (Köln, 1903–1956. OSzK, — 1933–1941. FSzEK), *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Wiesbaden, 1903, 1906, 1908–1921. EK), *History* (London, 1912–1915. EK), *The Slavonic and East European Review* (London, 1922–1944. OSzK), *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* (Breslau, 1927–1935. EK), *Journal of Modern History* (Chicago, 1929–1940. EK), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (München, 1936–1941. EK), *Archiv für Diplomatie* (Köln, 1956–1968. OSzK). Fontosak a pszichológiai folyóiratok hiánypótlásai is: *American Journal of Psychology* (1887–1903. EK), *Internationale Zeitschrift für Individualpsychologie* (München—Wien, 1914–1916, 1923–1924. EK). Magyar és magyar vonatkozású eredeti periodikumok közül kiemelkedő beszerzések a *Magyar Kurir* 1787. évi és a *Magyar Hírmondó* 1792. évi kötetei (EK), az *Ember* c. hetilap sorozata (Wien—New York, szerk. GÖNDÖR Ferenc, 1918–1953.) (OSzK). A Szabó Ervin Könyvtár budapesti helytörténeti anyagát gazdagította a *Rákos és Vidéke* c. hetilap 1904–1929 közé eső sorozata. Az Akadémiai Könyvtár folyóiratállományának újabb gyarapodásából megemlíjtjük: *Arctos. Acta Philologica Fennica* (Helsinki, 1954—), *Cahiers Jean Cocteau* (Paris, 1969—), *Cahiers André Gide* (1969—), *Zeitschrift f. Papyrologie und Epigraphik* (Bonn, 1967—), *Historisches Jahrbuch* (München, 1966—) c. periodikumokat.

5. *Egyéb különgyűjtemények.* A Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára részére megvásárolta NÉMETH Antal hagyatékából a *Csongor és Tünde* magyarországi és külföldi előadásainak dokumentációját és *Az ember tragédiájának 1934 utáni színpadi története magyar és külföldi viszonylatban* c. kéziratot. NEMÉNYI Lilitől vásárolták meg a NEMÉNYI—SZABÓ ERNŐ — SZABÓ Ottó—UPOR család színpadi működésének 795 képét, továbbá számtalan színlapot, levelet stb. tartalmazó gyűjteményt, ezek között UPOR Tibornak 33 eredeti díszlettervét. Ezekon kívül még számos eredeti díszlet- és jelmeztervet szereztek be (MÁRKUS László, KÖPECZI BÓCZ István, FÁBRI Zoltán, HINCZ Gyula, KONECSNI György, BATHÁNY Gyula, NAGYAJTAI Teréz műveit).

A Széchényi Könyvtár Térképtára *Parvus atlas in duas partes divisus, quarum prior repraesentat Regnum Hungariae cum adjacentibus provinciis . . .* (cc. 1760) c. Johannes Andreas PFEFFEL által metszett és kézzel színezett atlással gazdagította állományát.

SOMKUTI GABRIELLA

A jövőkutatás fogalomtára.* Míg a természettudományok terminológiája a szakemberek számára általában biztonságos eligazítást nyújt s legfeljebb az újabb fogalmak beillesztése kívánja az ismeretek bővítését, a társadalomtudományok területén sokszor nehézséget jelent a különböző szerzők által használt — olykor az eredetiség érdekében kreált — fogalmak tartalmi jegyeinek egyöntetű értelmezése. Ez a jelenség fokozottan érzékelhető azokon a tudományterületeken, amelyek újonnan alakultak s amelyek irodalma még nem nyugszik olyan tradíciókon, hogy a fogalmak meghatározása, a definíciók kialakultaknak legyenek tekinthetők.

A különböző teauruszok az egyes szakterületek tudományos munkatársainak nagy segítségül szolgálnak, jelentőségük azonban meghaladja ezt az önmagában is fontos gyakorlati célkitűzést, mert egyben az illető tudományág fejlesztésének és fejlődésének is szerves részévé válnak.

Az utóbbi időben rendkívül meggyorsult a tudományos és technikai haladás, és ezzel kapcsolatban fokozódik a jövő iránti érdeklődés. A tudományszervezésnek még fiatalabb ágazata a tudományos igényű jövőkutatás, a prognosztika, sőt a futuroológia is. Az említett tudományterületek művelésének eredményessége érdekében elsődleges feltétel annak biztosítása, hogy kutatói „egy nyelven beszéljenek”.

A Magyar Tudományos Akadémia Tudományszervezési Csoportja felismerte annak jelentőségét, hogy a prognosztika (és futuroológia) terén használt alapfogalmak összegyűjtése a további munka sine qua non-ja és munkatársainak, valamint számos, a munkába bevont más szakértőnek a közreműködésével összeállította a jövőkutatás fogalomtárát.

A kiadvány célja a jövőkutatás körében, a prognosztikai és futuroológiai szakirodalomban előforduló legfőbb fogalmak, kategóriák meghatározása, magyarázata és ismertetése. A fogalomtár magában foglalja a jövőkutatás eddig használt és kiválasztásra érdemes összes főbb, sajátos fogalmát, valamint a rokon területek jövőkutatási vonatkozású fogalmait is. A fogalmak meghatározására irányuló szócikkeken kívül egyes további szócikkek a jövőkutatás néhány jelentősebb módszerét, elméleti tételét és eredményét is ismertetik.

* *Jövőkutatási fogalomtár.* Szerk. SCHMIDT Ádám. Bp. 1971. 235 l. (MTA Tudományszervezési Csoport.)

A fogalomtár szócikkei különböző forrásmunkák felhasználásával készülnek. Forrásai között szerepelnek a prognosztika (s részben a futurológia) standard munkái, prognosztikai fogalomtárak és szótárak, kézikönyvek, enciklopédiák, lexikonok és egyéb szakirodalmi források (könyvek, tanulmányok, folyóiratcikkek stb.). A feldolgozott források között magyar, orosz, német, angol és francia nyelvű munkák vannak. Emellett számos címszóra — irodalmi források és egyéb ismeretek hasznosításával — eredeti szócikk is készült.

A fogalomtárhoz adott útmutatóban a szerkesztő utal arra, hogy első kísérletről van szó s így a kiadvány nem is lehet mentes bizonyos fogyatékoktól. Az összeállítást nehezítette a heterogén forrásanyag s a szerkesztésben részt vevő nagyszámú kollektív tagjainak — óhatatlan — egyéni értelmezési módszere is. Emiatt elkerülhetetlen volt itt-ott az egyenetlenség. A szerkesztő szerénységét dicsérik az önkritikus megjegyzések, amelyek egy ilyen kezdeményezésnél még túlságosan is szigorúaknak tekinthetők. A valóságban ez a heterogenitás csak igen csekély mértékben fedezhető fel, s mind a címszóanyag gazdagsága, mind az arányok csak elismerést érdemelnek.

A fogalomtár kezelését könnyűvé teszi a fogalmak szoros ABC-be sorolása és a helyesen alkalmazott utalók, amelyek több hasonló címszó esetén a leggyakrabban használt terminushoz igazítanak el. A címszavak között az olyan idegen nyelvű műszavak is megtalálhatók, amelyeknek magyar nyelvű meghatározásai még nem alakultak ki, s amelyek itthon is eredeti alakjukban használatosak. Azoknál a szócikkeknél, amelyek szakirodalmi források felhasználásával készültek, a forrásokra való hivatkozást is megtaláljuk.

A *Jövő kutatási fogalomtár* — sajnos — nem kerül könyvtárosi forgalomba s mindössze 300 példányban készült. Ez a kis példányszám azonban — feltehetően — az érdeklődés és a hasznosság következtében arra készteti majd a kiadó Tudományszervezési Csoportot és a szerkesztőket, hogy a kísérletből levont tapasztalatok hasznosítása után azt a nagyobb nyilvánosság számára is hozzáférhetővé tegyék.

TAKÁCS JÓZSEF

Studia o Książce.¹ Az új lengyel bibliográfiai kiadvány, amelynek megindulásáról, tudományos profiljáról és programjáról a *Magyar Könyvszemle* 1970. évi 4. számában adott hírt, az előre jelzettnél is gazdagabb tartalommal hagyta el a sajtót. A közölt tanulmányok tárgykör szempontjából négy csoportra: könyvtörténeti, bibliológia-elméleti jellegű, valamint szűkebb szakterületeket érintő, ill. külföldi vonatkozású cikkekre tagolhatók. Történeti témákkal Anna ZBIOWSKA-MIGOŃ: *A lengyel felvilágosodás tudománytörténetének könyvészeti problémái* című, Krzysztof MIGOŃ: *Az ukrán könyvészet a két háború közötti húszéves időszakban* című és Stanislaw J. GRUCZYŃSKI: *A Matica Slovenská tevékenysége a bibliográfia, a könyvtártudományok és a bibliológia területén 1954–1968 között* című tanulmányai foglalkoznak.

A problémák tárgyalásának magas szintű tudományos jellegét elsősorban a főszerkesztő Karol GLOMBIOWSKI: *A könyvtudomány funkcionális koncepciója* című elméleti-elemző bibliológiai értekezése, valamint a módszertani tanulmányok alapján mérhetjük le. GLOMBIOWSKI értelmezésében a könyvtudományi kutatásoknak funkcionális alapokra

¹ Tom 1. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970. Zakł. Narodowy im. Ossolińskich—Wydawnictwo, 231 l.

helyezése olyan egységes nézőpontú komplex szemléletet jelent, amelynek fókuszában a szociológiai vonatkozások empirikus és elméleti feltárása áll. A bibliológiának mint a tudomány sajátos ágának azt kell vizsgálnia, hogy a könyv milyen hatást gyakorol a társadalmi kollektívákra, hogy a könyv segítségével mennyire nyernek kielégítést a társadalom kulturális igényei. A funkcionális szemlélet jelenti a könyv szerepének a társadalmi élet egészére való vetítését, annak felismerését, hogy a könyv legjellemzőbb vonása a kommunikációra való alkalmassága, fő célja pedig a társadalom befolyásolása. A társadalmi szükségleteken belül a könyv évezredek óta ellátja az ismeretközlés és felvilágosítás, az ideológiai meggyőzés és bírálat, valamint az esztétikai hangolás és nevelés funkcióit. Az univerzális befolyásolásra és a szellemi alkotások átörökítésére való törekvés a legkülönbözőbb korszakokban, egymástól távol eső földrajzi egységekben, eltérő politikai-ideológiai szemléletű közösségekben a könyvek tartalmára, formájára, sokszorosítási módjára tekintet nélkül érvényesült. Bizonyos mértékig ellenkező irányban hatott viszont a könyvkiadás és könyvgyűjtés osztályszempontú korlátozása és egyes osztályok érdeklődésének differenciálódása a tartalom recipiálás tekintetében.

A funkcionális szemléletű könyvtudományi elemzésnek ki kell terjeszkednie a könyv termelésével, forgalmával és felhasználásával kapcsolatos valamennyi folyamatra. A funkcionális koncepción belül a könyvtermelés azt a folyamatot jelenti, amely az írás és a könyv segítségével biztosítja a társadalom szellemi alkotásainak fennmaradását az időszertei szükségletek és azok jövőbeli fejlődésének figyelembevételével. A könyvkereskedelem a kutatót abból a szempontból érdekli, hogy a könyvelosztás szervezési módja és technikája mennyire teszi lehetővé az olvasói piac keresletének kielégítését és a társadalom kultúrpolitikájának érvényesülését. A funkcionális könyvtártörténet arra a kérdésre keresi a választ, hogy a társadalom az egyes történeti korszakokban milyen eszközökkel őrizte meg a szellemi termékeket saját generációja és az utókor számára és milyen módon érte el annak közkinccsé válását. A könyvforgalmon belül jelentős szerepet játszik a bibliográfia, amely regisztrálja a társadalom írásmű-termelését, bemutatja azt a potenciális használatnak és megrögzíti a későbbi nemzedékek számára. Ezzel rokon funkció a tudományos információ, amely az írásművekből készült kondenzált tudománykivonatokat és szurrogátumokat juttat el a tudomány és technika fejlesztésében közreműködő egyének és kollektívák számára. A könyv felhasználási folyamatának elemzése során a kutatónak különös gonddal kell tanulmányoznia a könyvekben megjelenő, a társadalom által approbált szellemi érték és az olvasó pszichikuma közötti kölcsönös összefüggéseket. Elsősorban arra a kérdésre kell választ kapnia, milyen az olvasó viszonya az apperceptívált tartalomhoz és milyen mértékig hajlandó azt elsajátítani.

A funkcionális jellegű kutatások keretében a könyv jelenségét befolyásoló tényezőket keletkezésük és fejlődésük történelmi időszakában, komplex összefüggésükben kell szemlélteni. A komplex kutatások során a könyv termelésének, forgalombahozatalának és felhasználásának elemzése mellett vizsgálni kell azon gazdasági viszonyokat, amelyek között az adott társadalom él, tanulmányozni kell azon kulturális értékeket, amelyeket a társadalom produkál. Az anyagi és szellemi kultúra egészéhez való viszonyban mutatkozik meg a könyvnek mint olyan kulturális jelenségnek a szerepe, amely a maga sajátos eszközeivel megkönnyíti a társadalom kultúrájának fennmaradását, integrálódását és történelmi folyamatosságának kialakulását.

A könyvkiadók általában régóta tisztában vannak azzal, hogy csak akkor számíthatnak az olvasók érdeklődésére, ha célszerűen járnak el a publikálásra kerülő tartalom kiválasztásánál, ha tekintettel vannak a társadalmi vonatkozásokra a rövidebb-hosszabb távú kiadási politika meghatározásánál, vagyis ösztönösen is funkcionális szempontokat érvényesítenek. A történelmi összefüggéseket nyomozó kutató azonban a múltban sokszor nem gondolt arra, hogy a könyv jelenségét a funkcionalitás, vagyis a kommunikációra

való alkalmasság és a befolyásoló hatás szempontjából is elemezze. A funkcionális koncepció tehát az egyoldalú történeti szemlélettel szemben akarja általános módszertani irányelvként elfogadtatni a könyvtudományi kutatások terén a könyv funkciójából való kiindulást.

A módszertani tanulmányok közül Anna SITARSKA: *A nagy bibliográfiai kiadványok korszerű műhelye* című értekezésében a korszerű bibliográfiaszerkesztés elméleti jellemzőivel és a gépesítés elvi vonatkozásaival foglalkozik. Elemzi a bibliográfiai munka operativitásával szemben támasztott követelményeket, valamint a bibliográfusok és a nem-bibliográfus szakemberek együttműködésének célszerű formáit a kódolás és programozás elvégzésénél. A gépesítés megoldásának elvi lehetőségeit a *British National Bibliography*, a *Deutsche Bibliographie* apparátusának, a *Zentralstelle für Maschinelle Dokumentation* (NSZK) szervezési sémáinak, az Egyetemes Tizedes Osztályozási rendszer gépi alkalmazására irányuló kísérleteknek, egyes tudományágak leíró szótárainak (thesaurusainak) és permutációs indexeinek ismertetésével szemlélteti. A másik, *A ponyva-irodalom kutatásának bibliográfiai műhelye* című tanulmányában Janusz DUNIN megbízható elméleti bázist ad a ponyva műfaji meghatározásához, körültekintően elemzi a ponyvairodalmat is leíró lengyel bibliográfiai dokumentumokat, és felvázolja az e területen végzendő kutatói munka főbb szempontjait.

A bibliológia speciális szakterületei közül a könyvkiadást Anna MAJKOWSKA-ALEKSIEWICZ és Artur PILAK: *A kiadói tevékenység Alsó-Sziléziában 1945–1950 között* című történeti áttekintése tárgyalja. Marianna MLEKICKA a 20. század haladó szellemű, sokoldalú tevékenységéről ismert kiadójának, Jakub MORTKOWICZNAK kiadói politikáját elemzi. Különös érdeklődésre tarthat számot Jadwiga SINIARSKA-CZAPLICKA: *A papír, mint a bibliológiai kutatások eszköze* című tanulmánya, amely a vízjelek technikai és kultúrtörténeti vizsgálatát analitikus szakbibliográfiával egészíti ki. A külföldi lengyel irodalom bibliológiai vonatkozásairól főleg a külföldi lengyel nyelvű könyvkiadásról, Andrzej KLOSSOWSKI nyújt kronológiai rendszerezésű beszámolót. Leon MARSZALEK: *A könyv a jelenkori Franciaországban* címmel napjaink francia könyvkiadásának problémáit vizsgálja meg kiadási és olvasásszociológiai statisztikák tükrében. A recenziók rovatában a folyóirat munkatársai kimerítő értékelést adnak J. S. SHARMA: *The Substance of Library Science*, New York, 1965. Asia Publishing House, 244 l., Othmar FEYL: *Bücher, Bibliotheken und Leser in der russischen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Leipzig, 1966. (83. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen) és B. V. BANK: *Izucszenie csitatelej v Roszszii* (XIX. v.) Moszkva, 1969. Izdat. Kniga 261 l. című bibliologiaelméleti, ill. olvasásszociológiai művekről.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Tizenöt éves magyar nyelvű könyvtári folyóirat Romániában. 1971-ben lépett tizenötödik évfolyamába a *Könyvtári Szemle* (1957 és 1965 között *Könyvtárosok Tájékoztatója* címmel jelent meg), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottság negyedévenként 48 oldalon megjelenő folyóirata. (Korábban — 1950 és 1953 között is jelent meg *Könyvtárosok Tájékoztatója* címmel magyar nyelvű romániai könyvtárügyi folyóirat, ez azonban tudományos cikkeket nem tartalmaz.)

Az 1957-ben indult *Tájékoztató* jellegében a mi *Könyvtáros* c. folyóiratunknak felel meg, vagyis elsődleges feladata a közművelődési könyvtárak tájékoztatása, segítése. De emellett egyre nagyobb számmal jelennek meg benne tudományos könyv- és könyvtártörténeti közlemények, tehát a mi *Magyar Könyvszemlénk* szerepét is betölti egyszersmind.

Egyik legfontosabb feladat ma a romániai magyar nemzetiségi könyvtárakban a bibliográfiai munka. Részben az 1918 előtti anyag számbavétele (a korábbi munkák kiegészítése). 1918 után egyes vonatkozásokban — főleg a periodikák terén — szinte a nulla pontról kell elindulni. A *Könyvtári Tájékoztató*ban már 1957-ben több ilyen témájú tanulmány látott napvilágot — elsősorban helyismereti vonatkozásúak (BĂICULESCU: *A helyismereti irodalom bibliográfiájának kérdéséről*, BUGNARIU: *Kolozsvár város könyvészetéről és a helyismereti bibliográfiák kérdéséről*). A nagyenyedi (Aiud) Bethlen Tudományos Könyvtár már 1958-ban jelentős eredményekről számolhatott be e téren (VITA Zsigmond és DANKANITS Ádám cikkei). A papírtörténeti irodalom szemelvényes bibliográfiáját pedig JAKÓ Zsigmond állította össze (1966. 3. sz.). BEKE György 1967-ben felvetette a romániai magyar sajtó bibliográfiai feldolgozásának tervét. Két tájbibliográfia közlésére is sor került. KOVÁCH Géza az 1968. évi 4. számban közölte az Arad megyéről szóló kéziratok demográfiai és néprajzi leírások könyvészetét. Sokkal nagyobb formátumú ennél TARISZNYÁS Márton gyergyószentmiklósi múzeumigazgató közleménye (*Adatok Gyergyó történeti bibliográfiájához* — 1969. 3–4. és 1971. 1. sz.).

Az egyes könyvtárakat ismertető, az ott folyó munkát bemutató és értékelő cikkek inkább ismeretterjesztő jellegűek, mint tudományosak, így ezek részletezésére nem térünk ki. Bár szükségesnek tartjuk megjegyezni azt, hogy lényegében ezek az egyedüli tájékoztatások számunkra a romániai magyar könyvtári munkáról, a tudományos könyvtárak hálózatáról.

Könyvtártörténeti vonatkozásban a *Magyar Könyvszemle* hasábjairól is ismert nevű JAKÓ Zsigmond és VITA Zsigmond munkássága kiemelkedő. JAKÓ nagyfontosságú adalékot közölt a nagyváradi középkori könyvtárügy vonatkozásairól, SCOLARI Antal XV. századi könyvtáros személyéről (1969. 1. sz.). Nagyobb tanulmányaiban pedig Erdély legjelentősebb korai magyar nyomtatvány- és könyvanyagot őrző könyvtárai közül a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár és a székelyudvarhelyi tudományos könyvtár kialakulását és fejlődésének állomásait kíséri meg tisztázni (1969. 3., 1970. 4., 1971. 1. és 2. sz.). Említést érdemel *Köleséri Sámuel (1663–1732) havasalföldi bibliofil és tudományos kapcsolatai* c. tanulmánya is (1968. 3. sz.). VITA Zsigmond a BOLYAIaknak a nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárában megmaradt könyveiről közölt rövid értékelést az 1968. évi 2. számban. (A két BOLYAI könyvtárát részletesen ismertette — a 116 tételes könyvhagyatékot felsorolta — DEÉ NAGY Anikó 1968. 1. sz.) BOD Péter Enyeden feltalálható könyveiről is VITA Zsigmond adott ismertetést (1969. 3. sz.). Úttörő jellegű BINDER Pál közleménye a SZELI család könyvkultúrájáról, melyben az erdélyi csángómagyarok kultúrtörténetéhez közölt értékes adalékokat (1969. 4. és 1970. 1. sz.).

Könyv- és nyomdatörténeti vonatkozásban szintén JAKÓ Zsigmond és VITA Zsigmond tanulmányai jelentik a legtöbb novumot. JAKÓ egyrészt a kolozsvári könyvtárak középkori kódexanyagát vette számba — kimutatva az anyag nagyságát, jellegét (1967. 2. sz.), másrészt az 1544. évi román katekizmusról értekezett (1970. 2. sz.). VITA Zsigmond a nagyenyedi Bethlen-könyvtár XVI–XVII. századi könyveiben található bejegyzéseket gyűjtötte össze és adta közre (1959. 1. sz.). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül KHELL István rövid tanulmányát PESTHY MIZSÉR Gábor 1568-ban kiadott hatnyelvű szótáráról (1969. 3. sz.). Ugyancsak XVI. századi vonatkozású Teodor MIHĂILESCU cikke a román–magyar kapcsolatok tükröződéséről egyes XVI. századi kiadványokban (forráspublikálás, rövid értékeléssel, 1957. 4. sz.).

Nyomdatörténeti tanulmányokkal elsősorban BINDER Pál jelentkezett. Írt a nagyzebeni és a brassói könyvnyomtatás kezdeteiről, a nyomdák 1529 és 1849, ill. 1535 és 1849 közötti tevékenységéről (1965. 1., 2., ill. 3. sz.).

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy főleg az utóbbi néhány évben emelkedett meg a tudományos cikkek száma a folyóiratban, nagyjából elérve a lehetőségek határait.

A *Könyvtári Szemle* példányszáma (figyelembe véve, hogy nem elsősorban tudományos orgánium!) meglehetősen kicsi — számonként 500 példány. Így nem csoda, hogy van olyan megye, ahova egyetlen példány jut csak. A folyóiratot nálunk sem igen ismerik, kurrens szakbibliográfiák nem dolgozzák fel cikkeit. Mivel nem elsősorban tudományos folyóirat, a közművelődési könyvtárakra vonatkozó részről a *Könyvtáros* feladata lenne a rendszeres referálás, hogy ezzel is csökkentsék közművelődési könyvtárosaink nemzetiségi magyar viszonylatban elképesztő járatlanságát.

CSORBA CSABA

SZEMLE

Magyar pedagógiai irodalom. 1920—1944. Önálló kiadványok. Szerk. Jáki László. Bp. 1970. [4], 352 l. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai)

A Magyar Nemzeti Bibliográfia rendszerében fehér folt még a Horthy-korszak bibliográfiája, ez kényszeríti az egyes szakterületeket, hogy maguk pótolják a hiányt. A hiánypótló kiadványok sorában JÁKI László szerkesztette bibliográfia az önálló pedagógiai műveket tartalmazza. Az anyaggyűjtés a teljesség igényével történt, és ha a szerkesztő a bevezetőben mentegőtödzik is — „részben elvi, részben technikai okokból nem sikerült maradéktalanul eleget tenni” a feladatnak — akkor is tiszteltreméltó a vállalkozás.

A hiányok, következetlenségek forrásaaként említi a szerző, hogy különnyomatokat csak kivételesen közöl: ha az eredeti nem folyóirataikk volt, illetve nem pedagógiai jellegű folyóiratban került közlésre. Ezt az elvet gyakorlati okokból el lehet fogadni, de a baj ott van, hogy saját szerkesztési elveit hágja át, közlése nem következetes, mert leír pedagógiai folyóiratokból is különnyomatokat (pl. 2098, 2107, 2108 tételek).

Lényegében többet ad a gyűjtési területe kiszélesítésével, amikor — bár időhatárait 1920—1944 között szabja meg —, de ezen túl nyúlik, egyes esetekben 1919-es kiadványokat is közöl, ezzel az ellenforradalom időszakát teljesebbé téve. A nemzetiségi területek magyar irodalmából azt közli, ami fellelhető volt, ezen a területen a gyűjtés nehézségei miatt a teljességről lemond.

Nem állapítható meg, hogy a bibliográfia milyen források feldolgozásával készült, leírásainak alapja az autopszia volt-e. Így a használnak számolnia kell az esetlegeséggel.

Visszont növeli a bibliográfia értékét, hogy az egyes műveknél az ismertetés adatait is megtaláljuk, valamint gyűjtemények, tanulmánykötetek analitikus feldol-

gozását. A tartalmi részletezés a címléírás után kerül felsorolásra.

Maga a szerkesztő javasolja a szerkezet, a szakrend alapos tanulmányozását, a keresett téma anyagát tartalmazó fejezeteken túlmenően a határterületek irodalmának áttekintését. A művek a szakrendben csak egy helyen nyertek besorolást, és gyakran vitatható, hogy helyükre kerültek-e. Más esetekben az összetartozó témák szétszóródtak, de a szakrend maga is megnehezíti a szabatos osztályozást, elhatárolást. Csak példaként néhány problémát a besorolás nehézségeire: a 105 sz. tétel az I. 6. fejezetbe, a 643 sz. tétel a III. 9. fejezetbe került, mindkettő azonos sorozat tagja, mindkét mű a fővárosi gyermekkísérleti lélektani vizsgálatot tárgyalja. A VII. 4.C/c/ középfokú ipari szakoktatás fejezet 1491—93 tételei a budapesti Állami Felsőipariskolára vonatkozó anyagot közölnek, de ugyanennek az iskolának a története 2858 tétel-szám alatt a XV.2.C/a/ — jelentősebb iskolavárosok — tárgykörben kapott helyet. A 113. 114 tételek iskolai igazgatók értekezletei, nem az I.5 . . . értekezletek fejezetben, hanem az I.6 . . . gyűjteményes munkák között található. Sorolhatnánk a példákat, de ennyi is elég, hogy felhívja a figyelmet a használat közben mutatkozó nehézségekre.

A névmutató és az egyes személyekről szóló irodalom mutatójának könnyű használatát a tételszámozás teszi lehetővé. Sajnos a mutatók összeállításában is találunk hiányokat, következetlenségeket (csak egyetlen példa: a 100. tétel, Klebelsberg Kuno emlékkiállítás, egyik mutatóban sem szerepel). A tárgymutató hiánya ugyancsak nehezíti az anyag megtalálását.

JÁKI László kiváló pedagógus, aki nagy szolgálatot tett az anyag összegyűjtésével, feltárásával tudományterületének. Talán helyes lett volna munkájába könyvtáros bevonása, aki a címléírások egyenetlenségeit, következetlenségeit kiegyensúlyozta volna. A címléírásokból a testületi szerző alkalmazásának elhagyása az anyag továb-

bi szóródását eredményezte és nem tette lehetővé egy testületi mutató összeállítását, holott az intézménytörténet kutatását ez lényegesen megkönnyítette volna.

A bibliográfia e kisebb problémák ellenére tudományterületének értékes segéd-eszköze.

FARAGÓ LÁSZLÓNÉ

Horler Miklós: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája, 1945–1965. (Klny. a Magyar Műemlékvédelem 1967–1968. c. kiadványból, 399–444. l.) Bp. 1970.

A magyar műemlékvédelem első bibliográfiai összeállítása önálló szakcsoportként 1955-ben látott napvilágot a BIRÓ Béla szerkesztette művészettörténeti könyvjegyzékben.¹ Ügyszólván ezzel egyidejűleg jelent meg a felszabadulás utáni első tíz év művészettörténeti bibliográfiájában a műemlékvédelem hazai irodalmának erre az időre vonatkozó jegyzéke is.²

Különálló műemlékvédelmi bibliográfia – mely az 1949 óta eltelt évtized irodalmát foglalta össze – SZABÓ Erzsébet munkájaként 1960-ban hagyta el a sajtót.³

A három úttörő, retrospektív vállalkozás után a közzététel folyamatosságát 1955 óta GÖNCZI Éva és SZABÓ Erzsébet évenkénti összeállításai képviselik.⁴

HORLER Miklósé az érdem, hogy elkészítette a felszabadulás utáni első két évtizedre (1945–1965) vonatkozóan a magyar műemlékvédelem első önálló, szakosított bibliográfiáját, éspedig kettős célkitűzéssel: egyrészt kiemelte a műemlékvédelem szakirodalmát a művészettörténet és az építészettörténet területéből, másrészt a kiemelt anyagot úgy csoportosította, hogy lehetővé vált e komplex területen a biztos és gyors tájékozódás.

A bevezető részben a szerző összegyűjtötte a műemlékvédelemmel és a műemlékekkel foglalkozó periodikákat, bibliográfiákat, repertóriumokat, továbbá az életrajzi vonatkozású dokumentumokat s a gyűjteményes és sorozatos munkákat. A további részek a műemlékvédelemmel magával s annak elméletével, történetével, szervezésével, a műemlékek felkutatásával, leltározásával kapcsolatos publikációkat tartalmazták. Külön szakcsoport foglalja magában a műemlékek fenntartására, helyreállítására, ismertetésére, pusztulására vo-

natkozó szakirodalmat. Az utolsó szakcsoport a külföldi műemlékvédelem anyagáról szóló közléseket sorolja fel.

A műemlékvédelem szakirodalmának a rokon területek szövevényéből való kiemelésén kívül a szerző érdeme, hogy a folyóiratokban és más időszakos kiadványokban megjelent tanulmányokat, cikkeket, sőt a hivatalos kiadványokat is felvette jegyzékébe. Helyesen járt el, amikor a napisajtóból csak az elvi vonatkozású cikkeket dolgozta fel.

Pontos leírás, helyes csoportosítás, gondos utalás, logikus elrendezés a szakcsoportokon belül a megjelenési évek rendjében (azon belül betűrendben) jellemzi Horler munkáját, mely egyben hű tükrre a műemlékvédelem történeti fejlődésének is. A jó névmutató csak növeli az összeállítás előnyeit. Hátrányára válik viszont helyenként, hogy csak az egyszerűsített címlírást alkalmazta s hogy könyvek esetében elhagyta a terjedelmre való utalást.

TOMBOR TIBOR

Tápé története és néprajza. (Szerk.: Juhász Antal). Tápé, 1971. 911 l. — **Hajdúdorog története.** (Szerk.: Komoróczy György.) Hajdúdorog, 1971. 341 l. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 13.)

Folyóiratunknak nem lehet feladata, hogy a legújabbban fellendülő helytörténeti irodalmat, annak egyes termékeit általános szempontból vizsgálja. Csupán arra vállalkozhatunk, hogy lapunk sajátos profilja figyelembevételével vegyük szemügyre: milyen mértékben és módon jelentkeznek a művelődéstörténet általunk képviselt területének szakszempontjai ilyen kiadványokban. Az előttünk fekvő két kötet (mindkettő a nagyközséggé válás alkalmával keletkezett!) a magyar helytörténeti irodalom ugyan eltérő jellegű, de bizvást mondhatjuk: műfajilag elsőrendű terméke, s bennük a helytörténetírás sajátos, még sokat vitatott szempontjai érvényesülnek. Nem mondhatjuk ezt el azonban a mi szűkebb területünkről, még akkor sem, ha nem csupán könyv- és könyvtártörténetről, hanem a művelődéstörténet szélesebb köréről beszélünk. A Tápéről szóló hatalmas (mértékben, kiállítás módjában egyaránt szo-

¹ *A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája.* Bp. 1955. 1.

² BIRÓ Béla–TELEPY Katalin: *A felszabadulás utáni tíz év művészettörténeti irodalma, 1945–1954.* Művészettörténeti Értesítő, 1955. 1. sz. 99–122. l.

³ *Tíz év (1949–1958) műemléki irodalmának bibliográfiája.* A Magyar Műemlékvédelem, 1949–1959. Bp. 1960. 257–269. l.

⁴ *Az ... évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája.* Művészettörténeti Értesítő, „Műemlékek – Műemlékvédelem” megjelölésű szakcsoport.

katlanul színvonalas) kötet elsősorban néprajzi (kb. 600 lap) és történeti (kb. 120 lap) anyagot ad. Ezek mellett természetföldrajzi, embertani, nyelvészeti és irodalmi adatokat nyújt. A néprajzi részben a „Szellemi kultúra” c. fejezetben az etnográfia megfélemlő ágazatai (hagyomány- és hitvilág, zene, tánc stb.) tárgyalása során kifejezetten művelődéstörténeti vonatkozást nem találunk. A történeti részben is csak pár eldugott mondatot: a katolikus ifjúsági egyesületnek volt egy 150 kötetes könyvtára. Hasonlóan elhanyagoltak az iskolázásról szóló részek is. A *Hajdúdorog* foglalkozó kötet (mely történeti, demográfiai, szociológiai és néprajzi alapjellegű) viszonylag is több helyet szentel (külön fejezetben) a közművelődés és az iskolázás kérdéseinek, azonban kevesebbet könyvtár-, ill. olvasástörténetnek. Csupán annyit olvashatunk, hogy 1880 tájt volt ott egy olvasóegylet 68 taggal; de hogy milyen könyveket olvastak s mi volt foglalkozásuk, nem tudjuk. (De nem tudjuk azt sem, hogy a megyei levéltár idézett fondja tájékoztat-e erről!)

Mindezek alapján joggal merül fel a kérdés: milyen módon lehetnének segítségére helytörténészeinknek a könyvtár- és oktatástörténettel foglalkozó kutatók, azok szakfolyóiratai és egyesületei?

TÓTH ANDRÁS

Grzybowska, Krystyna: Kronika rodzinna. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1969. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 420 l.

A szerző, Stanislaw ESTREICHER leánya és Karol ESTREICHER unokája, három évtizedes újságírói, kritikusai és színírói tevékenység után 1963-ban bekövetkezett halála előtt foglalta írásba a „családi krónikát”, amelyet Andrzej ZIELIŃSKI rendezett sajtó alá és egészített ki bibliográfiai alapozású életrajz-utószóval. Karol ESTREICHER (1827—1908) és fia Stanislaw (1869—1944) a *Bibliografia Polska*, a lengyel retrospektív bibliográfia monumentális művének létrehozói, a SZABÓ Károly—PETRIK típusú nagy bibliográfusok családjának leg-tiszteletreméltóbb egyéniségei közé tartoznak. Hangyaszorgalmú gyűjtő és rendszerező tevékenységük, amelyet a lengyel történelem legnehezebb időszakaiban, a területi megosztottság és az idegen megszállás alatt végeztek, a lengyel nemzeti kultúra megóvását szolgáló hősiesség vállalkozás volt.

A családi krónika maga is visszaemlékezés, a szerző először saját legfájdóbb emlé-

keit, apjának a németek által való elhurcolását és halálhíret eleveníti fel. Ezt követően egy-egy nagyobb társadalmi vagy családi esemény köré tömöríti a hagyományokon és családi leveleken alapuló megemlékezéseit. A család őse az Olaszországban tanult festőművész Dominik OESTREICHER a morvaországi Jihlaváról költözött Krakóba, ahol az egyetem 1780-as reformjával kapcsolatban jutott társadalmi szerephez. Fia Aloizy ESTREICHER, a krakkói egyetem botanika tanára, egy időben rektora, az egyetem autonómiájának elszánt védelmezője. Karol ESTREICHER, képzettsége szerint jogász, előbb a galíciai tartományi törvényszék bírása, bibliográfiai és irodalomtudományi (főleg színháztörténeti) munkássága alapján 1862-től a varsói egyetem tanára, 1868-tól a krakkói egyetem könyvtárigazgatója. Stanislaw ESTREICHER, a polihisztor kultúr- és jogtörténész, haladó gondolkodású zsrnaliszta, tudományos és bibliográfusi tevékenységét már az utószó foglalja össze. Ez emlékezik meg az unoka, ifjabb Karol, művészettörténész-bibliográfusról is.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Makarczyk, Waclaw—Olszewska-Krukowa, Anna—Siwek, Henryk—Trawińska, Maria: Czytelnictwo prasy na wsi. Kraków, 1969. Ośrodek badań prasoznawczych RSW Prasa. 412 l.

A Sajtótudományi Könyvtár kiadványsorozatában, a krakkói Prasa kiadó zsrnalisztikai kutatócsoportjának gondozásában megjelent sokszorosított gyűjteményes munka a falu olvasáskultúrájával foglalkozó, statisztikai-szociológiai felméréseken alapuló három tanulmányt foglal magában. Maria TRAWIŃSKA: *A falusi hírlap-folyóirat-olvasó személyes és érdeklődési köre* címmel mélyrehatóan elemzi Varsó vidékéről és a nyugati országárszokról kiemelt 16 különböző típusú és eltérő kulturális ellátottságú falu lakosainak az időszakai sajtóhoz való viszonyát. Több keresztmetszetben vizsgálja a falu olvasóközönségét, jellemzi a falusi olvasó mentalitását, áttekintést ad a falura eljutó időszakai sajtótermékek olvasottságáról, beszerzési formáiról, olvasói köréről és annak különböző szempontok szerinti megoszlásáról. Keresi az összefüggéseket egyrészt az olvasói aktivitás, másrészt a politikai és gazdasági aktivitás, az olvasók foglalkozása, iskolázottsága, ill. olvasási készségének foka között. Érdekes megállapításokat tesz az egyéni és kollektív olvasás, az olvasás családi hagyományai, a várossal való kapcsolat befolyása, valamint

az érdeklődésnek híryanag-fajták, ill. rovatok szerinti megoszlása, a sajtó tekintélye és a közlemények hitelt érdemlőségére vonatkozó vélemények tekintetében. A tanulmány megvizsgálja továbbá a falusi olvasót az időszaki sajtó olvasására készítő motívumokat, egy meghatározott sajtótermékhez való vonzódás okait, és felvázolja az időszaki sajtó szerepét a falu kultúrájának emelése, a konkrét problémák megoldásának elősegítése, a jövő faluja gazdaságitársadalmi komplexumának kialakítása terén.

Wacław MAKARCZYK és Anna OLSZEWSKA-KRUKOWA: *Az időszaki sajtó falusi olvasóinak szerepe a mezőgazdasági ismeretek terjesztésében* című tanulmányukban két falu különböző földbirtok- és társadalmi-gazdasági kategóriákba tartozó lakosainak körében kutatják a mezőgazdasági ismeretek megszerzésének körülményeit. E témán belül részletesen tárgyalják a mezőgazdasági folyóiratok szerepét az alapismeretek elsajátítása, az ismeretek bővítése, ill. alkalmi tanácsadás tekintetében. Elemzik a folyóiratok hasznosságára nézve feltett kérdésekre adott válaszokat, különösen az egyes periodikák nem-olvasására vonatkozó indokolásokat. Hasonló, de nagyobb területi egységre kiterjedő olvasásszociológiai felmérésről számol be Henryk ŚRWEK: *Az időszaki sajtó olvasása a krakkói vajdaság falvaiban* című tanulmányában. A vizsgálat köre itt annyiban szélesebb, mivel elkülöníti a túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű körzeteket a többé-kevésbé iparosított vidékektől, emellett ugyancsak külön csoportként kezeli a hírlapokat és a folyóiratokat, szembeállítva mindkettőt vonatkozásában a rendszeresen, ill. rendszertelenül olvasó, valamint az egyáltalán nem olvasó lakosságot. E tanulmány szerzője is tárgyalja a sajtóval való kapcsolat kérdéseit, az első kapcsolatbalépést a sajtótermék megszerzésének és felhasználásának módjait, a hírlap- és folyóiratolvasóknak a rádióhoz, a filmhez, a könyvolvasáshoz való viszonyát, az olvasott és igényelt témákat, a sajtóval való kapcsolat lazulását és megszakadásának okait.

A bőséges adatanyagot komplex szociál-bibliológiai módszerrel analizáló és körültekintően indokolt következtetéseket levonó tanulmányok gyakorlati értékét nagyban emeli a felmérés és az elemzés céljára használt kérdőívek, összesítések, feldolgozási sémák és áttekintő táblázatok mellékletként való közlése.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Contributii la bibliografia bibliografiilor personale aflate la B. C. U. Cluj. Összeáll. Váczy Leona. Bibliotheca Centrala Universitara, 1969, 215 l.

Mint a mű címe jelzi, a kötet „Adalék a személyi bibliográfiák bibliográfiájához”. Az összeállító, Váczy Leona további célja a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár állományának alapján a lehető legnagyobb teljességre törekvő személyi bibliográfiákat nyilvántartó kézikönyv összeállítása. Addig is, míg ez a több évre terjedő hatalmas munka elkészül, megjelent ez az „Adalék”-nak is tekintélyes kötet, mely 1273 író és tudós, 1959–1969. évben kiadott, 1762 munkájának bibliográfiája.

Az egy-egy szaktudománnyal foglalkozó, különböző nemzetiségű író és tudós munkáját a nevük egyetlen, közös betűrendjében találjuk. A feldolgozás adatai az önálló kötetben, illetve folyóiratban megjelent bibliográfiák és a címekben fel nem tüntetett úgynevezett rejtett bibliográfiák, amelyeket csak a bibliográfus szorgalma tárhat fel. A polihisztor szerzők több szakterületre tartozó munkája minden megfelelő helyen beosztást kapott. Az összeállítás Magyarországon a hungarika-kiadványok, vagyis a magyar származású szerzők Romániába megjelent műveinek nyilvántartása miatt különösen jelentős. A bibliográfiai adatokat szakmutató teszi könnyen használhatóvá. A kötet sokszorosítással és kevés példányszámban jelent meg, pedig távoli országokban is érdeklődésre számíthat.

VÁCZY Leona nagy szaktudással és szorgalommal összeállított munkájának komoly hiányossága, hogy nem tartalmaz általános névmutatót. Csak azt találjuk betűrendben, hogy kinek a munkájáról készült bibliográfia, de ha egy-egy feldolgozó bibliográfus nevét keressük, az egész kötetet át kell lapozni, míg megtaláljuk. Reméljük, hogy a teljes, személyi bibliográfia nyomtatásában, megfelelő példányszámban jelenik meg és a különböző, jó tartalommutatókat sem kell nélkülöznünk.

V. BUSA MARGIT

Publicațiile periodice românești ziare, gazete reviste Tom. II. Catalog alfabetic: 1907–1918. Supliment: 1790–1906. Descriere bibliografică de George Băiculescu, Georgeta Răduică și Neonila Onofrei. Editura Academiei Republicii Socialiste România. București, 1969. 868 l.

Románia nemzeti sajtóbibliográfiájának I. kötetét, az 1820–1906. évben megjelent hírlapok és folyóiratok nyilvántartását

1915-ben adták ki. A II. kötet, az 1907–1919. évig terjedő időszak anyagának összeállítása több, mint felszázad után 1969-ben látott napvilágot. Az első kötethez tartozó, a hosszú időközben előkerült periodikák bibliográfiáját, nem kevesebb, mint 423 tételt, kiegészítésként a II. kötethez csatolt Suppliment (761–868. p.) foglalja magában.

Az I. kötetet Nerva HODOŞ és Al-Sadi IONESCU, a II. kötetet a bukaresti akadémiai könyvtár munkatársai állították össze. A II. kötet jelentős adata, hogy az eddig legkorábbiak ismert, 1820-ban megjelent folyóiratnál sikerült még korábbi felkutatni, mely 1790. febr. 18–1790. ápr. 1-ig élt Iaşiiban, címe *Cour(r)ier de Moldavie*.

Mind a két kötetben azonos a feldolgozás technikai módszere: egyetlen, közös cím szerinti betűrendben következnek a bibliográfiai adatok, majd a megjegyzés, illetve a szakirodalom. Az összeállítók nagy szaktudását és szorgalmát bizonyítja az adatok alapos feldolgozása, azonban nem lehet eléggé sajnálni, hogy a II. kötet, mint az I. kötet sem, nem tartalmaz mutatót. A II. kötetben 868 lapot kell átforgatni ahhoz, hogy megtudjuk: egy-egy városban, illetve évben milyen hírlapot vagy folyóiratot adtak ki. Az esetleges, utólag, külön kötetben megjelentetett mutató sem pótolja az adott kötetrel egybekötve kiadottat. A feldolgozott hírlapok és folyóiratok bibliográfiája nemcsak romániai, hanem távolabbi országok szakembereinek az érdeklődésére is számíthat, ezért nagy kár, hogy a kötet nem tartalmaz idegennyelvű magyarázatokat, vagy legalább egy idegennyelvű bevezetést.

V. BUSA MARGIT

Zeitschriften-Bestandsverzeichnisse. 14. Rechtswissenschaft. Berlin, 1969. Deutsche Staatsbibliothek, 114 l. — **Zeitschriften-Bestandsverzeichnisse. 15. Bibliothekswissenschaft.** Berlin, 1970. Deutsche Staatsbibliothek, 76 l.

A Deutsche Staatsbibliothek sorozatosan adja ki — szakaszonként külön kötetekben — az állományában található 1945 és 1968 között megjelenő hazai és külföldi folyóiratok címjegyzékét.

A jogtudomány című kötet magába foglalja az állam- és jogtudományi, valamint jogi vonatkozással rendelkező politikai folyóiratokat. Nem vették fel a törvénygyűjteményeket, törvényszéki orvosi és elmeorvosi lapokat. Az anyag elrendezése betűrendben, szakasportosításban és országoként történik. A katalógus 21

magyar folyóirat címét tartalmazza. A címfelvétel közli a folyóirat címét, alcímét, zárójelben a megjelenés helyét, a jelzett korszakban meglévő állományt évfolyam, illetve kötetjelzéssel. Kár, hogy az indulási éveket nem tüntetik fel.

A könyvtárrendelési és határterületeit tartalmazó kötet földrajzi elrendezésű. Az európai csoport élén az NDK, NSZK és Nyugat-Berlin áll, ezután betűrendben következnek a többi országok, majd Észak-Amerika, Latin-Amerika, Ausztrália, Ázsia és Afrika. A kötet végén alfabetikus mutató található, amelynek címeiről utalás történik a földrajzi csoportosítás sorszámaira. A korábbi, 1966-os kiadás 150 címével szemben ez 208-at tartalmaz, amelyből hat magyar nyelvű. A kötet hasznosságát nagymértékben növeli, hogy címfelvételei több információt tartalmaznak, mint a jogtudományi címjegyzék. A címfelvétel adatai a következők: cím, alcím, esetleges előző cím, indulás éve, szerkesztő, szerkesztőség pontos címe, közreadó. Azt is feltüntetik, hogy közöl-e a lap recenziókat, referátumokat, bibliográfiákat és rezüméket. Ezután a meglévő állomány felsorolása következik. Ebben a katalógusban a *Bibliothek des Zentralinstituts für Bibliothekswesen* vonatkozó folyóiratanyaga is szerepel.

Mindkét kötet jól felhasználható a könyvtári feldolgozó munkában és tájékoztatásban.

BATÁRI GYULA

Hermann, Peter: Praktische Anwendung der Dezimalklassifikation. Klassifizierungstechnik 6. erweiterte und verbesserte Auflage. VEB Bibliographisches Institut. Leipzig 1970.

A *Magyar Könyvszemle* 1963. évi 1–2. számában méltattuk P. HERMANN könyvének negyedik kiadását. Mi sem igazolja jobban e munkáról akkor kifejtett elismerő véleményünk helyességét, mint az a körülmény, hogy még azt a 4. kiadást lefordították oroszra és megjelent Moszkvában (1964-ben a VINITI kiadásában), majd spanyolra és megjelent Havannában (1966-ban a kubai Tudományos Akadémia Információs és Dokumentációs Intézetének kiadásában). Azóta (1965-ben) megjelent az 5. kiadás is, melyről ugyancsak készült orosz fordítás, amely Moszkvában jelent meg (1967-ben ismét a VINITI kiadásában).

A negyedik kiadás óta sokat változott a könyvecske. A tartalommutatót nézve merőben új fejezetcímekkel találkozunk. Csak ha elkezdjük olvasni az ember, akkor jön rá, hogy a mű szerkezete lényegében megmaradt. Vannak persze egészen új vagy

újja kerekített részei, mint a szemiotika vonatkozó problémáinak ismertetése vagy az ETO története. Olyanok is bőven akadnak, ahol a nyolc év tudományos-technikai fejlődése sok kiegészítést, új fogalmak bevezetését, új gyakorlat ismertetését tette szükségessé, — mint az ETO és a gépesített adatfeldolgozás kapcsolatait tárgyaló fejezetekben. A legnagyobb változás mégsem ezekben van, hanem az egész munka „tudományos színvonalában”, s ezt tükrözik az átfogalmazott fejezetcímek is. A negyedik kiadás gyakorlati célokat szolgáló munkaeszköz, az ETO gyakorlati alkalmazásának elsajátításával megismertetni kívánó kis könyv volt. Legfőbb célkitűzése ezért: a mindennapi könyvtári munkákat megkönnyítő ismeretek közlése a lehető leg egyszerűbb és a legkevesebb fáradsággal megérthető formában. Mindezt erről a hatodik kiadásról nem mondhatnánk el. Legalábbis nem fenntartás nélkül. Itt már sok helyen félreismerhetetlen a minél nagyobb számú, lehető legpontosabb definíciók alkalmazására való törekvés, az új könyvtártudományi és egyéb tudományos fogalmak megismertetésének és alkalmazásának, a szakirodalom minél teljesebb feltárásának és idézésének igyekezete. Ennek az új — bár ki nem mondott — célkitűzésnek megvan az eredménye, hogy Hermann könyve — az előző kiadásoknál alig nagyobb terjedelme ellenére — valóságos tömörítése mindannak, ami okosat az ETO-val kapcsolatban német nyelvetűre, sőt azon kívül is elmondottak. HERMANN ismerteti az ETO magyarországi alkalmazásának és tudományos irodalmának adatait is. A feldolgozott munkák bibliográfiájában megtaláljuk Orosz Gábor nevét éppen úgy, mint Csapodi Csabáét. Az utóbbit még a szövegében is idézi.

Jó szakbeosztású név- és tárgymutatója segítségével e kis könyv az osztályozással összefüggő könyvtártudományi fogalmak valóságos lexikonjaként használható. HERMANN egyébként igen nagy gondot fordít e fogalmak és a nekik megfelelő terminusok szabatos használatára. Elmondhatjuk, hogy ez a kiadás komoly lépést jelent régi, de még mindig csak fejlődő tudományunk szaknyelvének és rendszerének kialakulásában.

TAKÁCS MENYHÉRT

Kloth, Hans-Ulrich — Barth, Fritz-Georg — Mübus, Rudi: Die wissenschaftliche Fachbibliothek. Leipzig, 1970. Bibliogr. Inst. 225 l. (Lehrbücher für den Nachwuchs an wissenschaftlichen Bibliotheken. 5. Bd.)

Az NDK-ban kiadott új könyvtártani szakkönyv csak sorozati címében jelzi,

hogy elsősorban tankönyv. Témája a tudományos könyvtárügy részének erőteljesen fejlődő szakkönyvtárak. Felfogása, meghatározásai az NDK könyvtári rendszeréhez simulnak, és így számos kérdésben eltér hazai gyakorlatunktól. Bár szakkönyvtárakról szól, a hangsúly a műszaki-üzemi tudományos könyvtárakon van, a társadalomtudományi könyvtárakra inkább értelemszerűen alkalmazható. Egyetemi-tanulmányi könyvtárak nem tartoznak körébe, csak a szakkönyvtárak könyvtárai. Éles határvonalat húz egyfelől a könyvtári tájékoztatás, másfelől a dokumentációs és ettől elkülönítve az információs tevékenység között.

Anyagát részletes, jól tagolt rendszerben közli. Főbb fejezetei: a szakkönyvtárak jellemzői, az állomány építés, feltárás, forgalmazás-közvetítés, irodalmi tájékoztatás, épület és berendezése. Hiányolhatjuk, hogy nem foglalkozik a könyvtárvezetés és -szervezés modern problematikájával, a gépi adatfeltárással csak igen röviden, mint a jövő lehetőségével. Mint tankönyv talán túlságosan tagolt, ennek következtében sokszor csak általánosságokat találunk, az egyes címszavak alatt definíciókat vagy még azt sem: az összetartozó fogalmak szétosztottan találhatók meg. Példaként hozzuk fel a modern feltárás fontos fogalmait, a descriptorokat és thezaurusokat. A descriptorokról 5 helyen történik említés, sorrendben először a lyukkártyáknál, ahol megemlítik, hogy a lyukkártyás feltáráshoz descriptorrendszer szükséges, melynek elkészítése fontos feladat. Utolsóként a dokumentáció történetéről szóló részben találjuk, ahol, mint a dokumentáció egyik eredményét könyvelik el alkalmazásukat. E pont lábjegyzete közli végül is a descriptor rövid meghatározását. A thezaurus három helyen szerepel, először ugyancsak a lyukkártyáknál, mint a descriptorok összefoglalása és sorrendben a harmadik helyen az osztályozásban, röviden említik, mint egyikét az ahierarchikus szakozási rendszereknek.

A könyvhöz kitűnő és részletes mutató készült, a keresett témát könnyen megtalálhatóvá teszi. És ez egyben nagy előnye is, mert inkább rövid áttekintést ad egy-egy kérdéstről, inkább tájékozódásul használhatjuk, mint tankönyvként.

FARAGÓ LÁSZLÓNÉ

A Német Szövetségi Köztársaság tudománypolitikája. Bp. 1970. OMKDK. 117 l.

Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ hivatali használatra készítette és adta ki fordításban az UNESCO

Science policy and organization of research in the Federal Republic of Germany címen, Párizsban, 1969-ben megjelent kiadványt, amely a *Science policy studies and documents* című sorozatban jelent meg.

A sorozat azt a célt szolgálja, hogy az UNESCO egyes tagállamainak tudománypolitikáját tárgyi anyag alapján ismertesse. Az egyes országokra vonatkozó vizsgálatokat maguk az érdekelt államok illetékes hivatalos szervei állítják össze és közlik. Az ismertetés során kitérnek azokra a normatív vizsgálatokra is, amelyek a tudománypolitika tervezésére, a tudományos és műszaki kutatás szervezésére és irányítására jellemzők. Ennek során olyan elemző és értékelő adatok közlésére is sor kerül, ami meghaladja az egyszerű deskripciót s bizonyos mértékig világnézetit megnyilvánulásokra is alkalmas ad. Ennek jogát nem vitathatjuk el, de meg kell jegyezni, hogy az érdeklődők számára a tényleges értéket a tárgyi adatok közlése: a szervezeti és a működés ismertetése nyújtja.

A most ismertetett kiadvány az NSZK tudománypolitikájával és az ott folyó kutatások szervezésével foglalkozik. Ezt a vizsgálatot 1966 márciusában az UNESCO és a Deutsche Forschungsgemeinschaft közötti szerződés alapján végezték el. A vizsgálat anyaga hat részre oszlik: 1. az NSZK-ban végbement tudományos fejlődés történelmi előzményei, a háborús „vargabetűkkel” és politikai változásokkal, 2. a tudománypolitikai irányítás jelenlegi szervezete és a kutatások szervezése, 3. a tudományos tevékenység finanszírozása, 4. a tudományos munkaerővel kapcsolatos kérdések, 5. az országos tudománypolitika fő célkitűzései és 6. a tudományos tevékenység gazdasági háttere. A számszerű adatokról, a szervezet és a szervezetek részleteiről a táblázatok és függelékek adnak tájékoztatást. A tanulmányt kiegészíti a felvetődött fő fogalmak és értelmezések összeállítása, valamint a szakmai művek bibliográfiája.

Az említett részekből — érdeklődésünk szempontjából — a következő fejezeteket emelhetjük ki: a német tudományos fejlődés alapjai, a felsőoktatás általános szervezete, a tudományos akadémiák, társaságok, állami intézmények, a „nagy tudományokkal” foglalkozó intézmények, a Német Kutatási Közösség, az alapítványok, az ipari és alkalmazott kutatás, a tudományos könyvtárak, dokumentációs központok és kiadványok, a tudományos kutatás szervezeti keretei és operatív kapcsolatai, a tervezés, koordinálás és tanácsadás szervei a különböző szinteken, a kutatási intézmények működésének közelebbi ismertetése, a finanszírozás, a káderkérdések tárgyalása, valamint az országos tudománypolitika fő

céljainak vázolója. Tárgyi adatok szempontjából sokat mondanak a demográfiai és gazdasági alapadatok, és szemléltetőek a táblázatok, ábrák és függelékek.

A kiadvány — céljának megfelelően — ismertetést, leírást ad. Ez nem lenne akadály annak, hogy érdekes fejezeteinek szinte bármelyikénél hosszabban is meditáljunk, elemezzünk és értékelünk. E helyütt és ezúttal azonban meg kell elégednünk a tudományos könyvtárak, dokumentációs központok és kiadványok című fejezet (29. p.) ismertetésével.

A kiadvány említett szerkezeti beosztásán belül a tudományos fejlődés történelmi előzményei című részben kapott helyet a tudományos könyvtárakra vonatkozó fejezet, ami már csak azért is ellentmondást jelent, hiszen mindössze három rövid bekezdés foglalkozik a múltbeli kérdésekkel, ami egyébként sem mutat fel különleges sajátosságokat. A jelen alapvető célkitűzése is általánosnak mondható, mert a felszerelések és szolgáltatások ésszerűsítése és műszaki fejlesztése hasonlóképpen általános törekvés. Végül a nemzeti könyvtár kialakítása is olyan követelmény, amelyet egyetlen ország sem mellőzhet s így a frankfurti Deutsche Bibliothek alapítása is természetes igény. El kell azonban ismerünk, hogy az összes német nyelvű kiadvány gyűjtése olyan hatalmas mennyiségi feladatot jelent, amelynek már minőségi következményei is vannak.

Az egyetemi és szakkönyvtárak gyűjtőkörének az a koordinált szervezete, amelynek célja, hogy a tudományos szakirodalom anyaga legalább egy példányban hozzáférhetővé váljék a Szövetségi Köztársaság könyvtáraiban, érthető és helyes. Ennek tervezetét a Német Kutatási Közösség dolgozta ki és finanszírozta. A különböző helyeken létesített szakkönyvtárak gyakorlatilag minden tudományos területet felölelnek. A szakkönyvtárak szervezete változó. Néhányuk a megfelelő tudományos szakterület központi könyvtárává fejlődött, mint pl. a hannoveri Technische Informationsbibliothek a műszaki-mérnöki tudományok területén, a kieli Bibliothek des Instituts für Weltwirtschaft a gazdaságtudományok területén vagy a bonni Zentralbibliothek für Landbauwissenschaft a mezőgazdasági tudományok vonatkozásában.

A hannoveri műszaki könyvtár szorosan együttműködik a Delftben székelő Európai Fordítási Központtal, és nyilvántartja a Szövetségi Köztársaságban hozzáférhető fordításokat, amelyek orosz nyelvű tudományos művekről készültek. A könyvtár speciális szolgáltatása a kelet-európai, kínai, illetőleg japán nyelven írt tudomá-

nyos és műszaki irodalom feltárásához kapcsolódik.

A Szövetségi Köztársaságban megjelenő tudományos folyóiratokról — amelyeknek száma kb. 1600 — a *Verzeichnis deutscher wissenschaftlicher Zeitschriften* címen rendszeresen megjelenő jegyzék ad számot. Külön központi címjegyzék készül a külföldi folyóiratokról és sorozatos kiadványokról, *Gesamtverzeichnis ausländischer Zeitschriften und Serien* címen. Ez a Szövetségi Köztársaság könyvtáraiban rendelkezésre álló valamennyi folyóiratot tartalmazza, és azt is közli, hogy melyik folyóirat melyik könyvtárban található meg. *Gesamtverzeichnis russischer und sowjetischer Periodika und Serienwerke* címen, 1962-től teljes nyilvántartás készül a nyugatnémet könyvtárakban található régi és új folyóiratokról.

A frankfurti Max Planck Dokumentációs Intézet megalapításával 1961-ben elfogadottá vált az, hogy a tudományos dokumentáció fontossága egyre növekszik. Ezért az intézet feladata nem is magában a dokumentációs szolgáltatásokban való részvételben jelentkezik, hanem abban, hogy a tudományos dokumentáció tervezésének, koordinálásának és támogatásának központi és kliring intézményévé váljék országos és nemzetközi viszonylatban egyaránt.

A kiadvány értékelése — amint előljáróban mondtuk — ezúttal nem feladatunk, de örömmel kell elfogadnunk az UNESCO-nak azt a kezdeményezését, hogy kiadványaival betekintést nyújt tagállamainak tudományos életébe. Ugyancsak örömmel kell nyugtáznunk a Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központnak azt a gesztusát, hogy az érdekelt szervek számára fordításban is hozzáférhetővé tette ezt a kiadványt s remélhetőleg más azonos jellegű kiadványokat is.

TAKÁCS JÓZSEF

Widerstand, Verfolgung und Emigration 1933 — 1945. [Tanulmánygyűjtemény.] (Berlin 1968), Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung. 157 l. (Soksz.)

Bár az elmúlt huszonöt esztendő alatt nagy irodalma született az üldözött antifasiszta, ellenállási, illegális tettek és művek történetének, még mindig nem tekinthetjük e korszakot a maga teljességében feltártának, még mindig újabb és újabb dokumentumok kerülnek elő, melyek a kutatás további folytatására ösztönöznek.

A Friedrich Ebert Alapítvány 1968-ban e korszak történetét tárgyaló sokszorosított kiadványt bocsátott ki. Kilenc tanulmányt foglal magában a füzet, a tanulmányok

mindegyike egyazon témával, annak más-más oldalával foglalkozik. A szerzők különböző országokból küldték tanulmányaikat: Herbert Steiner és Jonny Moser — Wien, William Sheridan Allen — USA, Werner Berthold — Frankfurt, Hans-Albert Walter — Hofheim, Günther Plum és Werner Röder — München, Lucien Steinberg — Paris, Sven Nordlund — Göteborg.

Helmut Esters, az Alapítvány egyik főmunkatársa, bevezető soraiban beszámol az 1966 szeptemberi informatív jellegű értekezletről, melynek témája „Widerstand Verfolgung und Emigration 1933 — 1945” volt. A megbeszélésnek olyan pozitív visszhangja támadt, hogy az, az ott elhangzott referátumok hozzáférhetővé tevését sürgette.

A tanulmányok között több érinti az antifasiszta irodalom, a szellemi ellenállás kérdését. Érdekes megállapítást tesz például Werner Röde „Emigration und innerdeutscher Widerstand — zum Problem der politischen Legitimation des Exils” című tanulmányában. Mint mondja — az emigráció feladata: harc a fejekben végbemenő forradalomért.

Hans-Albert Walter egy folyóirattal foglalkozik „Der Streit und die »Sammlung«. Porträt einer Literaturzeitschrift im Exil”, s húszoldalas elemző tanulmányban mutatja be azt a fontos folyóiratot, melyet Klaus Mann adott ki és szerkesztett; André Gide, Aldous Huxley és Heinrich Mann patronáltak. A folyóirat első száma 1933 szeptemberében, Amsterdamban jelent meg, a Querido-Verlag kiadásában, 3000 példányban. Az első szám vezető cikkét a szerkesztő írta, s a lap két évig élt.

Még közelebről érdekli a könyvtárosokat a volt emigráns tudós, Werner Berthold „Sammlung und Erschliessung deutscher politischer Exil-Literatur” — A német politikai száműzött-irodalom gyűjtése és feltárása — című tanulmánya. Mint a száműzött-irodalom értékes fajtáját említi az álcázott, az országba történő becsempészs céljainak megfelelően kiadott könyveket, ezek közül is egy különösen érdekes, nagyszámú sorozatot „Deutsch für Deutsche” (Német a németért) címmel (erről azonnal a „Magyar katekizmus” jut az ember eszébe, az illegális hazai ellenállási mozgalom 1944-ben terjesztett kis füzeté; a cím mindkettőnél jól megfelelt a nacionalista frazeológiának) csempészték a „Miniatur-Könyvtár” álcázott brosrúrai között. Ezeket a Német Írók Védelmi Szövetsége szerkesztette a Párizsban alapított Német Szabadságkönyvtár égisze alatt. Berthold megemlíti a leghíresebb antifasiszta kiadványokat, például Konrad Heiden Hitler-könyvét vagy a Bar-

nakönyvet (Magyarországon is terjesztette mindkettőt az illegális mozgalom, a Barnakönyvet kalandos körülmények között Károlyi Mihályné csempészte be az országba); számba veszi az üldözött irodalomról készült feldolgozásokat, bibliográfiákat. Külön foglalkozik az „Exil-Literatur 1933–1945” Ausstellung der Deutschen Bibliothek, Frankfurt am Main 1965-ben kiadott katalógusával, s kifejezi azt az igényét, hogy „a terület minden ismerője segítsen abban, hogy egy új, lehetőleg teljes, átfogó egzakt bibliográfia szülessen”.

Indeks Majallah Kini Malaysia Singapura dan Brunei. Index to Current Malaysian Singapore Brunei Periodicals. 1967. Kuala Lumpur, Singapura, 1969, Joint Standing Committee on Library Cooperation and Bibliographical Services, 113 l.

Malázia, Szingapur és Brunei nyolcvanhat folyóiratának 1967-es repertóriumát tartalmazza ez a kiadvány. Nagy mértékben nehezítette a szerkesztők munkáját az a körülmény, hogy a folyóiratok angol, maláj, jawi, kínai és tamil nyelven jelentek meg. A repertórium válogató jellegű, ugyanis csupán a hétszázötven szónál hosszabb cikkeket vették fel. A cikkek elrendezése decimális szakcsoportosítás alapján történt. A címfelvételek tartalmazzák a szerző nevét, a cikk címét, a folyóirat címét, számát, az oldalszámot és az évet. A szerzők nevét nem mindig ahivatalos transliterálási szabályok szerint tüntették fel, hanem úgy, ahogy az illetők maguk használják azt. A nem latin betűs címek után közlik azok angol fordítását is. A folyóiratok nevét is mindig latin betűvel írják ki.

A katalógusban feldolgozott folyóiratokat tizenhét könyvtár anyagából válogatták össze. A kiadványt a folyóiratok rövidítésének jegyzéke, egy külön bibliográfiai rövidítésjegyzék egészíti ki. A betűrendes névmutató a kötet végére került.

BATÁRI GYULA

Gabriel, Astrik L.: Garlandia. Studies in the history of the mediaeval university. — Notre Dame, Ind., 1969. The Mediaeval Institute, University of Notre Dame, 287 l.

Szerző, a középkori európai egyetem történet neves, magyar származású művelője, jelenleg a kötetet kiadó egyetem professzora, tíz korábban (1949–1966 közt) megjelent tanulmányát foglalta fűzerbe („garland”). A „Garlandia” címszó azonban ennél is többre utal. A 13. század elején

Mathilde de Garland „Clos-Garland” nevű, a Petit Pont és a Rue Saint Jacques mellett fekvő majorságát és környékét vendégfogadók létesítésére használta fel. A Cité szigetén lakó, a Notre Dame székesegyház káptalani iskolájával éles vitában álló egyetemi diákság örömmel telepedett át erre a balparti részre, a későbbi Quartier Latin központjába, a St. Julien-le-Pauvre templom vidékére. A név latinus formájában (Garlandia) hamarosan népszerűvé vált, s jelentette a párizsi egyetemi hallgatók szellemi hazáját, a „fuius simul in Garlandia” pedig a tanulók nemzetiségétől független együvértartozását. Ezért fogja össze a címszó G. tíz egyetem történeti tanulmányát, melyek sorrendben a 12. században Párizsban élt tanárokkal és hallgatókkal, a párizsi egyetem és a Notre Dame káptalani iskola ellentétével, a könyv egyetemi címerszimbolikájával, a párizsi egyetemi előkészítő tanulmányok 14. századi fejlődésével, BEREZKY Márton párizsi egyetemi rektorságával, a magyarokat is magában foglaló angol–német natio 15. századi történetével, az egyetemi alapítványok létesítésének szempontjaival, az aristotelesi Metaphysica oktatásának elterjedésével s egyéb kisebb témákkal foglalkoznak. Számunkra különösen kiemelkedő könyv- és szimbólumtörténeti szempontból egyaránt a könyvnek az egyetemi címerekben és pecsétekben játszott szerepével foglalkozó, gazdagon illusztrált tanulmány, mely egy a New York Public Library-ben őrzött kézirat alapján mutatja be a címer-történeti anyagot, s arra a következtetésre jut, hogy a könyv az egyetemi címerekben részben a Bibliát, részben az oktatott anyagot, részben pedig magát a tanulást, a tanulmánygyáást szimbolizálja. Már a témakörökből is látszik, hogy G. (akinek a pécsi és pozsonyi egyetemi jubileumok alkalmával külön angol nyelvű kötete is megjelent) minden lehetőséget felhasznál a középkori magyar egyetemek és nyugaton tanuló hallgatók, ott szerepet játszó tudósok szerepének bemutatására. A tanulmánykötetet három függelék, egy nagyon jól használható középkori egyetem történeti bibliográfia s a szerző műveinek teljes jegyzéke egészíti ki. Közel 40 ábrájának túlnyomó többsége miniatúrák alapján mutatja be a középkori egyetemi életet, a nevesebb szereplőket és problémaköröket. A bevezetésben G. összefoglalja a válogatás szempontjait, s utal arra, hogy a kötet létrejöttét nem kis mértékben befolyásolták azok a közvetlen benyomások, melyeket 1968 nyarán, nem sokkal a diáklázadás után régi „Alma Mater”-e környékén, Garlandia közelében szerzett.

TÓTH ANDRÁS

Duprat, Gabrielle — Liutova, Ksenia — Bossuat, Marie-Louise: *Bibliographie des répertoires nationaux de périodiques en cours*. Genève, 1969, IFLA/FIAB — UNESCO. Imprimerie du Journal de Genève, 141 l.

Az UNESCO nemzetközi bibliográfiai, dokumentációs és terminológiai bizottsága 1965-ben tartott ülésén javaslatot tett egy olyan bibliográfia összeállítására, amely magában foglalná a hivatalosan vagy magán jelleggel megjelenő országos folyóirat-jegyzékeket. A bizottság javaslatára az UNESCO szerződést kötött a Fédération Internationale des Associations de Bibliothécaires-rel a jelen kiadvány megjelentetésére, hogy ezzel lehetővé tegye egy a levéltárosok, könyvtárosok, bibliográfusok, dokumentalisták és kutatók által egyaránt sokszor felpanaszolt hiány megszüntetését. A FIAB Periodika- és Sorozatkiadványi Bizottsága ezután kérdőívet állított össze, amelyet megküldött az egyes országok könyvtáros-szövetségeinek, illetve nemzeti könyvtárainak. A szerkesztés maga a beérkezett válaszok és a párizsi könyvtárakban fellett példányok alapján történt. Az olyan országokra nézve, ahol nem jelent meg folyóirat-jegyzék, több ország anyagát feldolgozó nemzetközi tudományos vagy kereskedelmi folyóirat-jegyzékek adatait adja meg a bibliográfia. Feldolgozták — egyéb adat hiányában — a kurrens nemzeti bibliográfiákat is, amennyiben ezek valamelyes tájékoztatást nyújtottak egy ország folyóiratairól, sőt nem hagyták figyelmen kívül a folyóirat-cikkek formájában megjelenő folyóirat-jegyzékeket sem. 183 ország, illetve territórium anyagát gyűjtötték így egybe. Ezek közül csak 45 — majdnem mind európai — országban találtak önálló nemzeti folyóirat-jegyzéket. Ezek közül is sok nagy késéssel jelenik meg. 88 azoknak a száma (48%), amelyeknek folyóiratkiadási viszonyairól csak több ország anyagát feldolgozó, sokszor kereskedelmi jellegű bibliográfiákból nyerhetünk tájékoztatást.

Maga a bibliográfia egyébként az előszón, bevezetésen és tájékoztatón kívül tartalmazza a feldolgozott országok és területek jegyzékét betűrendben, a folyóirat-jegyzékek adatait országok szerint és végül az adatszolgáltatók nevét, ugyancsak országoként felsorolva.

A szerkesztők érdekes tanulságokat vontak le munkájukból. Leszögezik, hogy — a folyóiratok identifikálásának rendkívüli nehézségére való tekintettel — bibliográfiai értékű folyóirat-jegyzékek csak a nemzeti könyvtárak, illetve az olyan bibliográfiai intézetek tudnak összeállítani, amelyek kötelees példánnyal rendelkeznek minden

folyóiratból. Ennek ellenére — meglepő dolog! — a folyóirat-jegyzékek száma sokkal nagyobb, mint gondolnánk. Különböző ügynökségek, sajtó-testületek, információs irodák bőven termelnek ilyeneket, de elsősorban kereskedelmi cézzalattal és a népszerű képes folyóiratok előtérbe helyezésével. Az eltérés ezek között a jegyzékek között óriási. Kezdve a periodikum fogalmával — amelyet már maga a kérdőív is szűkebb és tágabb értelemben vesz — és végezve a címléírással — amelynek egységes szabványáról ez idő szerint „szó sem lehet” — korlátlanul uralkodik az egyéni állásfoglalás és az egyéni gyakorlat.

A tanulságok ismertetését a szerkesztőség egy óhajással fejezi be, melyet szó szerint idézünk, mert egy kissé mintha minket is érintene: „minden nemzeti könyvtár . . . vegye fel tervébe — ahogy azt jelenleg csak nagyon kevés országban teszik — egy országos jellegű hivatalos évi jegyzék készítését, amely megismerteti a kérdéses ország élő folyóirataival, azok megszűnésével és időközi változásaival. Azt kívánni, hogy ez a jegyzék minden évben megjelenjék, kétségtelenül utopisztikus, de vajon nem tarthatná-e ezt a jegyzéket naprakész állapotban a kurrens nemzeti bibliográfia, amely rendszeresen hozza kumulációs köteteit?”

TAKÁCS MENYHÉRT

Revelli, Carlo: *Il catalogo per soggetti*. Roma, 1970. Ed. Bizzarri, 245 l.

A lexikonszerkesztés általános elveit követő tárgyszókatálogust a kevésbé tekintélyes könyvtári munkaeszközök közé sorolták még a közelmúltban is. Sajátos arisztokratikus könyvtáros-szemlélet késleltette e katalógustípus kifejlődését és elterjedését Európa számos országában. A tudományos nagykönyvtárak valamiféle „középszívnál” kifejezését látták benne, miután a tárgyszókatálogos készítéséhez nem volt szükség osztályozási rendszerre. Rugalmasan, a mindenkori könyvtári igényeknek megfelelően a könyvtáros maga választotta ki azokat a fogalmakat, amelyeket tárgyszavakban kívánt kifejezni. Ahol e katalógusfajta bevezették, ott is inkább a tudományosan kidolgozott szakkatalógus kiegészítésének szánták.

A tárgyszókatálogos történelmi gyökerei a középkori monostori könyvtárakhoz nyúlnak vissza. A 17. században keletkeznek azok a betűrendes katalógusok, amelyekben tárgyszavak szerint csoportosított elemek találhatók. A mostani értelmezés szerinti tárgyszókatálogos azonban, a kultúra demokratizálása jegyében csak a

múlt század végén tűnik fel, elsősorban az amerikai könyvtári gyakorlatban. REVELLI ettől az időtől kezdve kísérte el szövevényes útjára ezt a sajátos, praktikus könyvtári „munkaeszközt” az USA-ban és Európa különböző országaiban. Ismerteti a szak-katalógus és a tárgyszavas katalógus hívei között keletkezett elszánt vitákat, majd részletesen a szorosabban vett tartalmi részeket elemzi: az anyag kiválasztásának kritériumait, a zavarok leküzdése érdekében szükséges segédeszközök készítésének problémáit, mint amilyen a fogalmi táblázat, a tárgyszómutató stb., a tárgyszó megfogalmazásának módját és nehézségeit stb., rámutatva arra is, milyen súlyos veszélyekkel jár a kérdésnek kizárólag elméleti megközelítése és megoldása anélkül, hogy a könyvtáros az olvasó szempontjait figyelembe venné. Hasonlóképpen hangsúlyozza a szerző a tárgyszókatalógus fogalom meghatározási rendszere periodikus ellenőrzésének szükségességét, a divatjamúlt neologizmusok kiiktatása érdekében.

Külön fejezetben ismerteti REVELLI a tudományos szakkönyvtárak tárgyszókatalógus-szerkesztési gondjait. E könyvtáraknak ugyanis egyrésztől egységesebb az olvasótáborra, másrésztől viszont az olvasók finomabb elemzést igényelnek kutatásaik során. E könyvtárakban a tárgyszókatalógus revízióját a tudományos kutatás rendkívül gyors fejlődése teszi szükségessé rövidebb időközökben. Utal az új típusú, leíró jellegű katalógusokra is, továbbá a különféle „thesaurusok”-ra, az egyeztetett indexelési eljárásokra, végül a tárgyszókatalógus és a számítógép már ma sokrétű s egyre szélesebb körűnek ígérkező kapcsolataira.

Igen gazdag bibliográfia és elemző névmutató egészíti ki a kitűnő kézikönyvet.

TOMBOR TIBOR

Manzi, Pietro: Annali di Giovanni Sultzbach (Napoli, 1529–1544 — Capua, 1547) Firenze, 1970, Olschki, IX + 126 l. (XXXVI t.)

Alig két éve jelent meg a szerzőnek a nápolyi Stigliola nyomda kiadványairól és működéséről készített kitűnő összefoglalása. A neves könyvtörténész ezúttal a nápolyi könyvtörténet egy korábbi, érdekes műhelyének, a SULTZBACH nyomdának működését kutatta fel. A mű az Olschki gondos szép kiadásában jelent meg, a neves firenzei kiadótól megszokott alakban.

SULTZBACH a németországi Hagenauból került 1527-ben Nápolyba, minden jel szerint V. KÁROLY csapatai nyomán.

Első kiadványa 1529-ben jelent meg Nápolyban, ahol 1544-ig működött. Tevé-

kenységének fénykora az 1532–1539. évekre esik. MANZI összesen 81 kiadványt ismertet, ezek kétharmada latin, egyharmada olasz nyelvű. SULTZBACH előszövegettel in 4°-alakban jelentette meg a műveket a manutiusi betűtípusokhoz formában közelálló latin kurzív, továbbá görög és ritkán gót betűkkel.

A nyomdát Nápolyban a cenzúra szüntette meg az írók elnémításával. SULTZBACH 1546-ban elhagyta Nápolyt, és Capua-ban telepedett le. Ott a következő évben öt művet tett közzé, de a kedvezőtlen kiadási körülmények miatt arra kényszerült, hogy teljesen elszegényedve tevékenységét befejezze.

MANZI azon túlmenően, hogy példaszerű pontossággal írja le az egyes kiadásokat, közli a szerzők életére és működésére vonatkozó legfontosabb adatokat. Az egyes művekkel kapcsolatban gazdag utalásokkal ismerteti az itáliai lelőhelyeket. A mű a maga egészében értékes adatokat szolgáltat Nápoly 16. századi kultúrtörténetéhez.

TOMBOR TIBOR

Negrini, Gigliola: Il problema della ricerca oggi in Italia. Bibliografia segnaletica e ragionata. — Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Laboratorio di studi sulla ricerca e sulla documentazione, 1970. 115 l. (Note di bibliografia e di documentazione, vol. XII.)

A tudományos kutatás helyzete és problémái főként az utóbbi tíz évben Olaszországban is eléggé foglalkoztatják a szellemi-politikai élet irányítóit és a tudományos, sőt a tágabb közvéleményt is. A téma időszzerűsége már régen kívánt volna egy okos bibliográfiai összeállítást, de a források szét-szórtsága, a szempontok sokfélesége eddig visszaretentették az esetleg vállalkozókat. A most elkészült összeállítás előszava is hivatkozik rá, hogy nem kimeríteni akarta a sokrétű tárgyat, inkább csak az alapokat lerakni a későbbi hasonló gyűjtésekhez.

A bibliográfia jellege nemzeti, speciális és kurrens. Kettős célt akar elérni, ennek megfelelően szerkezete és módszere is kétféle.

Az első részben, mintegy 70 oldalon tematikus, részben annotált folyóirataikk-bibliográfiát nyújt, az egyes témákon belül betűrendben. Szakbeosztása két főrésze bomlik: — Az A) rész a kutatás szerveztével foglalkozik (általános helyzet; részproblémák: a kutatás és az egyetem, az ipar, a kutatás szervei és intézményei, végül a kutatás néhány területe — a múlt, a jelen és a jövő —, mint pl. az orvosi, biológiai, mezőgazdasági-talajvédelmi, fizikai, kémiai, műszaki és más tudományok). Már-

itt meg kell jegyeznünk, hogy ez az utolsó rész a legsommásabb, szinte csak vázlat-szerű az egyes tudományterületek képe. A *B) részben* a kutatások gazdaságosságával és politikájával foglalkozó anyag gyűlt egybe, így a kutatás és a technológia fejlődésével, az olasz tudományos kutatások külföldi kapcsolataival, Olaszország szerepével az európai tudományos mezőnyben, a kutatás tervezésével és feltételeivel és végül a legizgatóbb személyi kérdéssel: „a tudományos agyvelők tengeren túlra menekülésével”. Az összes anyag egészen friss, néhány éves, és évkönyvekből, szemlékből, folyóiratokból, nemzetközi kiadványokból, kongresszusi jelentésekből, napilapokból állt egybe.

A *második rész* időrendben ismerteti a tudományos kutatással foglalkozó könyveket. Az első csoportban az 1963 előtti, de innen is csak a legfontosabb könyveket sorolja fel, utána az évenkénti termést adja, az éveken belül szerzői betűrendben. Az annotációk elég bővekek, de csak a lényeges tájékoztatásokra szorítkoznak, általában igen sikerültek. Minden könyvem mellett jobbról található az első rész megfelelő csoportszáma vagy számai, ahova a könyv témája szerint tartozik. Ebben a második részben nem a termék összeállítására adta a feladat nehezét — ezt csak ki kellett gyűjteni a megfelelő bibliográfiai szolgáltatásokból, erre a könyv bevezetője utal is —, hanem a kritikai tájékoztatások és eligazítások.

Am ez akkor is értéke lenne a bibliográfiának, ha a kettős szerkezet helyett csak egy, a tematikus váz fogná össze az egyes területekre vonatkozó cikk- és könyvanyagot. A kronologikus sorrend sem túl érdekes és lényeges ebben az esetben, hiszen az egész bibliográfiában túlnyomóan csak az utolsó évtized könyvei szerepelnek.

A gyűjtés 1970. szeptember 30. napjával zárult, s mivel a könyv még 1970-ben meg is jelent, e tény az irigyléreméltóan rövid olasz nyomdai átfutási időt árulja el.

Pedig különben egyáltalán nincs okunk irigykedni az olasz tudományos életre általában. A magyar közönség az igen hasznos Tudományszervezési Tájékoztató három legújabb cikkéből értesülhetett a bibliográfiában szereplő adatok mögötti, problémákkal terhes képről. Így FENYŐ Béla a tudományos kutatás szervezetről és helyzetéről (1966. 2. sz. 204—224. 1.), GREGOROVICS Anikó pedig az olasz tudományos kutatás szervezetének újabb fejleményeiről (1968. 1. sz. 102—122. 1.), illetve Olaszország tudománypolitikájáról (1970. 3—4. sz. 464—478. 1.) írtak. Megtudtuk, hogy a tudományos kutatás egyáltalán nem tart lépést Olaszország gazdasági fejlődésével: a kuta-

tásra szánt ráfordítások kicsik, az ipari kutatás viszonylag fejletlen, kevés a kutató, és ezek helyzete is labilis, az oktatás általában elavult. Az olasz tudományos élet előtt álló legfőbb feladatok: a kutatóintézetek helyes arányának feljavítása, a kutatások fokozottabb pénzelese, a ráfordítások helyes irányainak és arányainak megállapítása, fokozott automatizálás, egységes tudománypolitika megteremtése, egyetemi reform, az ipari kutatás fejlesztése és végül Kutatásügyi Minisztérium felállítása.

HODINKA LÁSZLÓ

Library service to children. 3. Training. Copenhagen, 1970. Scandinavian Library Center. 100 l.

Ez a Skandináv Könyvtári Központ által kiadott könyv az IFLA tizennyolc tagországának gyermekkönyvtáros képzéséről kíván elsősorban adatokat szolgáltatni, de emellett tájékoztatást nyújt általában a könyvtárosképzésről is és ezzel együtt egy-egy állam könyvtári viszonyairól.

A kötet kiadását angol és német nyelven az 1968. augusztus 16—17-én Frankfurt am Mainban tartott, az IFLA Gyermekkönyvtári szekciója által szervezett munkaértekezlet határozta el.

A kötet a következő tizennyolc ország jelentését foglalja magában: Anglia, Belgium, Bulgária, Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Jugoszlávia, Kanada, Lengyelország, Magyarország, NDK, NSZK, Románia, Svájc, Svédország, Szovjetunió és USA.

A jelentések tartalmazzák az illető ország lakosságának számát és a tizennyolc éves aluli gyermekek lélekszámát, az évenként kiadott gyermekkönyvek mennyiségét, tájékoztatást adnak a gyermek- és iskolai könyvtárak helyzetéről.

A jelentésekből általában az a következtetés vonható le, hogy a gyermekkönyvtáros oktatás a közművelődési könyvtárosképzés részeként jelentkezik. Hollandiában, Angliában és Lengyelországban viszont a könyvtáros oklevél megszerzése után külön tanfolyamon képezik ki a gyermekkönyvtárosokat.

A jelentéseket országonként a gyermekkönyvtárügy legjobb ismerői készítették el. A magyarországi helyzetről N. RÁCZ Aranka írt beszámolót.

Az összeállítás előszavát Aase BREDSDORFF, az IFLA Gyermekkönyvtári alszekciója elnöke írta. Az irányelveket, amelyek alapján a jelentések készültek, angol és skandináv könyvtári szakemberek készítették.

BATÁRI GYULA

TARTALOM

A nos lecteurs	1
<i>Szigeti Kálmán</i> : Mesko veszprémi püspök Pontificaléja — Das Pontificale des Bischofs Mesko	5
<i>V. Kovács Sándor</i> : Manoscritti umanistici ad Esztergom	15
<i>Kozocsa Ildikó</i> : Restauro di manoscritti musicali del Seicento e del Settecento	27
<i>Gárdonyi Zoltán</i> : A Rákóczi-induló Liszt Ferenc három kéziratában — Der Rákóczi-Marsch in drei Liszt-Handschriften	32
<i>Husztly Sándor</i> : A Természettudományi Füzetek alapítása (1877) — Cahiers d'Histoire Naturelle 1877.	38
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A Todoreszku — Horváth-gyűjtemény — Die Todoreszku — Horváth Büchersammlung in der Széchényi Landesbibliothek	52
<i>Büky Béla</i> : Modelle und Systematisierungen der Informations- bzw. Kommunikationsprozesse in Bibliotheken	61
<i>Harsányi István</i> : Költészet és kommunikáció — Poetry and communication	72

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Szendrei Janka</i> : A Budai Psalterium töredékei a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában	87
<i>Borsa Gedeon</i> : A „Kassai Kódex” hitelességéről	88
<i>Forrái Magdolna</i> : Egy ismeretlen Kájoni-kézirat	91
<i>Vétesy Miklós</i> : Hány éves a Föld?	94
<i>Bugyi Balázs</i> : Az írástudók betegségeiről és azok megelőzéséről	95
<i>Kókay György</i> : Egy budai dramaturgiai folyóirat terve 1791-ből	97
<i>Füves Ödön</i> : La Bibliothèque Kallonas a Gyöngyös	101
<i>Indali György</i> : Az újságkézbesítő strófái a XIX. század elején	102
<i>Kovács Magda</i> : Irányi Úti jegyzeteinek cenzúrázása és a sajtótörvény	105
<i>nyg</i> : Elsüllyedt folyóiratok: A Láthatár	110
<i>Markovits Györgyi—Pálmai Magda</i> : Elsüllyedt folyóiratok: Kórusművészet 1933	114
<i>Haiman György</i> : Orosz szótárkiadásunk történetéhez	119

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Herepei János</i> : Petrus Monedulatus Lascovius de Barovia magyar neve	120
<i>Borsa Gedeon—Kükedi József</i> : A kis alakú régi magyarországi nyomtatványokról	122

F I G Y E L Ő

<i>Dörnyei Sándor</i> : Gondolatok a „Régi magyarországi nyomtatványok”-ról	127
<i>V.K.S.—R.M.</i> : Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről	130
<i>íj. Kovács Máté</i> : Nemzetközi Könyvév 1972	132
<i>Somkúti Gabriella</i> : Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei	135
<i>Takács József</i> : A jövő kutatás fogalomtára	139
<i>Kindlovits Kálmán</i> : Studia o Książce	140
<i>Csorba Csaba</i> : Tizenöt éves magyar nyelvű könyvtári folyóirat Romániában	142

S Z E M L E

Magyar pedagógiai irodalom 1920—1944 (Ism. <i>Faragó Lászlóné</i>)	145
A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1945—1965 (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	146
Tápé története és néprajza — Hajdúdorog története (Ism. <i>Tóth András</i>)	146
Grzybowska, Krystina: Kronika rodziny (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>)	147
Makarczyk, W.—Olszewska-Krukowa, A.—Siwek, H.: Czytelnictwo prasy na wsi (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>)	147
Contributii la bibliografia bibliografilor personale aflate la B.C.U. (Ism. <i>V. Busa Margit</i>)	148
Publicatiile periodice românești . . . Tom. II. (Ism. <i>V. Busa Margit</i>)	148
Zeitschriften-Bestandverzeichnisse 14—15. (Ism. <i>Batári Gyula</i>)	149

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. I. 27. — Terjedelem: 13,6 (A/5) ív
72.72929 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Hermann, P.: Praktische Anwendung der Dezimalklassifikation (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	149
Die wissenschaftliche Fachbibliothek (Ism. <i>Faragó Lászlóné</i>)	150
A Német Szövetségi Köztársaság tudománypolitikája (Ism. <i>Takács József</i>)	150
Widerstand, Verfolgung und Emigration 1933—1945 (Ism. <i>mgy.</i>)	152
Indeks Majallah Kini Malaysia Singapura dan Brunei (Ism. <i>Batári Gyula</i>)	153
Gabriel, A.: Garlandia (Ism. <i>Tóth András</i>)	153
Bibliographie des répertoires nationaux de périodiques en cours (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	154
Revelli, C.: Il catalogo per soggetti (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	154
Manzi, P.: Annali di Giovanni Sultzbach (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	155
Negrini, G.: Il problema della ricerca oggi in Italia (Ism. <i>Hodinka László</i>)	155
Library service to children (Ism. <i>Batári Gyula</i>)	156

TABLE DES MATIÈRES

A nos lecteurs	1
K. Szigeti: Pontificale de Mesko, évêque de Veszprém (Avec résumé en allemand)	5
S. V. Kovács: Manuscrits humanistes à Esztergom. I. (Texte entier en italien) ...	15
I. Kozocsa: Restauration des manuscrits musicaux de XVII ^e et XVIII ^e siècles (Texte entier en italien)	27
Z. Gárdonyi: La marche de Rákóczi dans les manuscrits de Ferenc Liszt (Avec résumé en allemand)	32
S. Huszty: La création de la revue „Természetráji Füzetek” (Cahiers d’Histoire Naturelle) (1877) (Avec résumé en française)	38
J. Pukánszky-Kádár: La Collection Todoreszku—Horváth dans la Bibliothèque Nationale Széchényi (Avec résumé en allemand)	52
B. Bükky: Les modèles et la systématisation des procédés d’information et communication dans les bibliothèques (Texte entier en allemand)	61
I. Harsányi: Poésie et communication (Avec résumé en anglais)	72

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

J. Szendrei: Les fragments du Psautrier de Buda dans la Bibliothèque de l’Académie Hongroise des Sciences	87
G. Borsa: L’authenticité du „Manuscrit de Kassa”	88
M. Forrai: Un manuscrit inconnu de János Kájoni	91
M. Vértesy: Quel âge a la Terre?	94
B. Bugyi: Les maladies des écrivains et leur prévention	95
Gy. Kókay: Le plan d’une revue de dramaturgie à Buda en 1791	97
Ó. Fűves: La Bibliothèque Kallonas à Gyöngyös (Texte entier en français)	101
Gy. Indali: Les strophes du porteur de journaux au début du XIX ^e siècle	102
M. Kovács: La censure du „Journal de voyage” de János Irinyi et la loi de presse <i>mgy.</i> : Revues oubliées: „Láthatár” (Horizon)	110
Gy. Markovits—M. Pálmai: Revues oubliées: „Kórusművészet” (Art Chorique) (1933)	114
Gy. Haiman: Contribution à l’histoire de l’édition des dictionnaires russes en Hongrie	119

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

J. Herepei: Le nom hongrois de Petrus Monedulatus Lascovius de Barovia	120
G. Borsa—J. Kükedi: Anciens imprimés de Hongrie en petit format	122

CHRONIQUE

S. Dörnyei: A propos de la nouvelle bibliographie des anciens imprimés hongrois ...	127
V.K.S.—R.M.: Les activités de la Commission pour l’Histoire du Livre et de la Bibliographie	130
M. Kovács jr.: L’An International du Livre 1972	132
G. Somkúti: Les acquisitions récentes des plus grandes bibliothèques hongroises	135
J. Takács: La terminologie de la futurologie	139
K. Kindlovits: Studia o Kziázce	140
Cs. Csorba: Quinze ans d’une revue bibliothéconomique en langue hongroise en Roumanie	142

COMPTES RENDUS CRITIQUES	145
--------------------------------	-----

مجله

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

REVUE DU LIVRE
PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1972

3-4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

88. évf. 1972/3—4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

DEZSÉNYI BÉLA

(szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

KÓKAY GYÖRGY

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS
and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010, (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—612.

SZERKESZTŐSÉG:

Bp. XI., Ménesi út 12.

Telefon: 669—902

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhöz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Zur Notations- und Vortragsweise der Prosulen nach den ungarischen Handschriften

Seitdem Cl. BLUME im Jahre 1906 auf die Möglichkeit eines gleichzeitigen Vortrages gregorianischer Melismen und ihrer Textierungen hingewiesen hat,¹ wurde die Frage der Aufführungspraxis betreffender musikalischer Gattungen (Tropus, Sequenz usw.) mehrmals diskutiert. Während einerseits J. HANDSCHIN,² H. SPANKE,³ vor allem J. SMITS VAN WAESBERGHE⁴ und später auch E. JAMMERS⁵ den simultanen Vortrag annehmend, darin (nach BLUME, etwas modifiziert) eine Basis früher Mehrstimmigkeit erblicken, denken F. LUDWIG⁶ und P. WAGNER⁷ an Alternativvortrag von Melisma und Textierung, und dasselbe wird, in einer Auseinandersetzung mit J. SMITS VAN WAESBERGHE, von H. HUSMANN betont.⁸ B. STÄBLEIN vertritt in der Frage einen vermittelnden Standpunkt, indem er — im Jahre 1964 zusammen mit GÖLLNER — auf die Vielfältigkeit der Praxis aufmerksam macht.⁹ In dieser Richtung sucht auch Kl. RÖNNAU die Lösung, der — nebst einer klaren Differenzierung der verschiedenen Aspekte des Themas — für das von ihm näher untersuchte Material doch einen Simultanvortrag für wahrscheinlich hält.¹⁰ Seine Argumente werden jedoch von A. HOLSCHNEIDER, in seinen Studien zu den Organa von Winchester nicht angenommen: nach ihm muß die Aufführungsfrage auf Grund der Notationsweise dieser Handschriften offen gelassen werden.¹¹ Der Artikel von R. STEINER, in dem eindeutige Rubriken für den Alternativvortrag zu lesen sind, liefert aber zum Thema nochmals einen positiven Beitrag.¹²

¹ In: *Analecta Hymnica Medii Aevi* 49., Leipzig 1906, S. 212 und 281—282.

² Über *Ursprung der Motette*, in Kongreßbericht Basel, 1924, S. 194.

³ *St. Martial-Studien*, in: Zeitschrift für französische Sprache und Literatur. 1930, S. 394.

⁴ *Zur ursprünglichen Vortragsweise der Prosulen, Sequenzen und Organa*, in Kongreßbericht Köln, 1958, S. 251—254. Vgl. Kongreßbericht Salzburg II., 1964, S. 68. f.

⁵ *Musik in Byzanz, im päpstlichen Rom und im Frankreich*, Heidelberg 1962, S. 287. f.

⁶ *Repertorium Organorum*, Halle 1910, z.B. S. 239.

⁷ *Einführung in die gregorianischen Melodien III.*, Leipzig 1921, S. 506. ff.

⁸ *Das Organum vor und außerhalb der Notre-Dame-Schule*, Kongreßbericht Salzburg I., 1964, S. 25—35., vgl. Bd. II. (Protokolle von den Symposia), S. 77.

⁹ *Kongreßbericht Salzburg II.*, S. 77.; *Die Unterlegung von Texten unter Melismen. Tropus, Sequenz und andere Formen*, in: Kongreßbericht New York, 1961., S. 28—29.; *Zur Frühgeschichte der Sequenz*, in: *Archiv für Musikwissenschaft*, 1961, S. 31. ff.; *Art. »Tropus«* in MGG (Die Musik in Geschichte und Gegenwart) 13., Kassel 1966.

¹⁰ *Regnum tuum solidum*, in: Festschrift B. Stäblein zum 70. Geburtstag, Bärenreiter 1967, S. 201—204.

¹¹ *Die Organa von Winchester (Studien zum ältesten Repertoire polyphoner Musik)*, Hildesheim, 1968, S. 144—152.

¹² *The Responsories and Prosa for St. Stephen's Day at Salisbury*, in: *The Musical Quarterly*, New York, 1970, 2. 162. ff.

Es scheint uns selbstverständlich, daß es — trotz der vielen bedeutungsvollen Ergebnissen — zu einer befriedigenden Zusammenfassung in diesem Themenkreis einstweilen nicht kommen wird. Hinter den Meinungen, die einander widersprechen, steht ja hier wirklich die Vielfältigkeit des Materials selbst. Es spiegeln sich die Unterschiede nach Zeitperioden, nach Gattungen und geographischer Verteilung, — sie sind wahrscheinlich auch durch die verschiedenen praktischen Möglichkeiten der ausübenden Musiker vermehrt. Um all diese Gebiete einmal ausführlich beschreiben zu können, sind noch immer weitere Teilarbeiten nötig. Es fehlt z.B. völlig eine systematische Untersuchung diesbezüglicher Anweisungen der Ordinarien,¹³ und vielleicht noch mehr ein Vergleich ihrer Texte und der Notationsweise jener Handschriften, die mit ihnen in konkretem Zusammenhang stehen. Gleicherweise fehlt noch die Nebeneinanderstellung fraglicher Stellen innerhalb derselben Lokaltadttradition aus verschiedenen Zeitperioden, um Parallelen ziehen zu können. Wie könnte sonst die Logik der Notation solcher merkwürdigen Gattungen herausgestellt werden? Allein auf Grund melodisch-textlicher Analyse, auf Grund des Notenbildes früherer Handschriften? Wir sind der Meinung, daß zur Erlangung einer Gewißheit in der Frage ein indirektes Verfahren manchmal nützlicher sein wird, und wollen daher in den folgenden einen Beitrag aus dem späten 15. Jahrhundert vom östlichen Grenzgebiet des lateinischen liturgischen Gesanges dazu liefern.

Im Paulinerantiphonar MR 8 der Agramer (Zagreb, Jugoslawien) Universitätsbibliothek¹⁴ sind die Verse des dritten Responsoriums im ersten Weihnachtsnokturn (*Tamquam sponsus* und *Gloria Patri* im berühmten *Descendit de celis*) in erweiterter Fassung, mit eingefügtem Melisma (»neuma«) aufgezeichnet.¹⁵ Das Melisma fällt auf die erste Silbe des Textes. Nach beiden Versen folgt je eine »Prosa«, wo die Töne des Melismas syllabisch verteilt werden. (Text: *Missus ab arce* und *Gloria pie Trinitati*.) Hier — zum zweitenmal also — ist die Notation des Verses schon nicht zu Ende geführt. Die Stelle, wo die textierte Fassung des Einschubes sich mit der Originalmelodie verknüpft (im ersten Vers: ...*procreatus — tamquam sponsus*), ist noch sorgfältig notiert, aber vom weiteren Verlauf der Versmelodie sind bloß einige Töne angegeben (über *dominus*), — gemeint ist damit natürlich, daß sie zu Ende zu singen ist —, dann folgt schon die Bezeichnung der Repetendae. (Nach dem melismatischen Vers war sie in der Handschrift nicht zu lesen.) Mit dieser Notationsweise ist der Prosa-Sänger beim Singen zum Teil auf das Notenbild der melismatischen Fassung verwiesen. (vgl. Facsimile-Beilage.)

¹³ Das wird besonders von H. HUSMANN betont (s. Kongreßbericht Salzburg I., S. 27.)

¹⁴ Die Beschreibung der Hs.: D. KNIEWALD, *Illuminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, in: Rad Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1944. S. 94—95.

¹⁵ Über das Responsorium und dessen »neumae« s. MIGNE, *Patrologia Latina* 105., Sp., 1273—1275. (Amalar, *Liber de Ordine Antiphonarii*); P. WAGNER, *Einführung* ... I., S. 291—292., III. S. 212—213., 347—348.; J. HANDSCHIN, *New Oxford History of Music II.*, S. 142. ff.; B. STÄBLEIN, *Die Unterlegung von Texten unter Melismen*, S. 18. f.; E. JAMMERS, *Musik in Byzanz*, usw. S. 256. ff.; D. CATTÀ, *Le texte du répons Descendit dans les manuscrits*, in: *Études grégoriennes III.*, 1959; R. STEINER, *The Responsories and Prosa* ... usw., S. 171. ff.; H. HUCKE, Art. *Responsorium* in MGG II., Kassel 1963.

Gewisses über die Art des Vortrags herauslesen — der gedruckte Paulinerbrevier (1540)¹⁸ hilft aber zur positiven Lösung weiter.

Zum R). *Descendit* steht dort nämlich (fol. 105) die folgende Rubrik: *Et istud tertium R) isto die cantatur cum prosa isto modo, quod duo fratres cantant prosum Missus ab arce, alii duo cantant neumam secundum Tamquam sponsus, et cum perventum fuerit ubi dicitur Tamquam sponsus, omnes quator dicunt simul istud idem Tamquam sponsus. Similiter fit et in gloria eius.*

Was beim Lesen dieses Textes am meisten auffällt: Prosa und Neuma können also nicht gesondert betrachtet werden — »isto die« ertönen sie zusammen. Aber was die Art dieses Zusammensingens betrifft: es wird noch immer nicht klar, ob sie eine alternierende, oder eine simultane war? Im Text steht es ja nicht ausdrücklich, ob die vier Solisten mit dem Singen gleichzeitig, oder nacheinander anfangen sollen. Erst nach näherer Untersuchung, und die Rubrik mit dem Notenbild der Handschrift vergleichend kann ausgesagt werden: hier ist eindeutig an einen Simultanvortrag zu denken.

1. *Duo fratres cantant prosam — alii duo cantant neumam* — steht es am Beginn. Es ist merkwürdig, daß der Scriptor es nicht für notwendig hält, vorzuschreiben, welche zwei zuerst singen sollen. Seine Formulierung ist nur dann adequat, wenn der Vers von den vier Sängern gleichzeitig angestimmt wurde; im Gegenfall wäre die Aufeinanderfolge der Partien ganz gewiß genau bestimmt, und auch weiterhin beschrieben. Wäre man vielleicht versucht, die Prosa-Neuma-Reihenfolge im Satz (wo aber grammatisch nur einfache Beiordnung ist) als eine entsprechende Aufeinanderfolge in der Zeit zu interpretieren,¹⁹ so spricht das Notenbild in der Handschrift klar dagegen: dort ist nämlich zuerst eben das Melisma notiert. Wenn es also einmal nicht von Bedeutung ist, in dieser Hinsicht konsequent eine Differenzierung in der Aufzeichnung zu machen, so könnte hier ein geregeltes Alternieren nicht stattfinden. 2. *Et cum perventum fuerit ubi dicitur Tamquam sponsus — omnes quator dicunt simul istud idem Tamquam sponsus.* »*Tamquam*« — jetzt in der Mitte des Verses — sagen sie also »*simul*«, und das soll extra bemerkt werden. Ob sie also vorher doch nicht »*simul*« waren? Ob das nicht bedeuten will, daß sie nach einem Alternieren erst hier mit dem Zusammensingen anfangen? Die Schwierigkeit ist nur scheinbar. Wirklich, bisher waren die Sänger *nicht* simul, — im vollen Sinne fängt das erst von dieser Stelle an —, doch haben sie auch bisher die gemeinsame Melodietöne gleichzeitig, also simultan *gesungen*. Das Wort »*simul*« bezieht sich hier nämlich in erster Reihe auf das Zusammentreffen im Text, es steht ja nicht zufällig *dicunt simul* statt *cantant simul* da. Merkwürdigerweise aber — und hier bekommt man eine gute Einsicht in diese Gattung, wo der Text besonders stark als musikalischer Faktor auftritt — bedeutet in diesem Falle die Beschreibung von Divergenz und Konkordanz im Text auch die Beschreibung des musikalischen Geschehens. Das Zusammensingen von

¹⁸ *Breviarium ordinis fratrum eremitarum sancti Pauli primi eremite iterata castigatione recognitum cum plena rubrica*, Venetiis 1540.

¹⁹ Erklärungen solcher Art haben wir in diesem Themenkreis bereits gelesen. Vgl. z.B. LUDWIG, *Repertorium*, S. 239.: „in dextro choro dicatur littera sequentiae, in sinistro pneuma“, „dexter chorus dicat litteram et sinister pneuma“, „dicatur littera sequentiae a 5 pueris, pneuma tamen dicatur a choro“, oder bei H. HUSMANN, in Kongreßbericht Salzburg I., S. 27.: „Sequentia dicatur a quinque pueris in pulpito, pneuma tamen a choro“.

Prosa und Neuma ist eigentlich wirklich keine reine Einstimmigkeit, sondern eine spezielle Art von Heterophonie, wonach das volle, textlich-musikalische Zusammentreffen vielleicht noch ausgeprägter einen Gegensatz bildet, als bei einem zweistimmigen oder alternierenden Satz. Es kann also mit Recht gesagt werden, daß auch das Musikalische zuerst »separatim«, später »simul« vorangeht — »alternatim« ist ja nicht der einzige Gegenpol zum »simul«.

Der tropierte Vers des *Descendit*-Responsorium hat also im Gebrauch der Pauliner im 15.-16. Jahrhundert folgendermassen ertönt:

1 V.

Tan

Mis-sus ab ar-ce ve-ni-e-bat, magnam le-ti-ci-am nun-ci-a-bat,

est Chri-stus ven-tu-rus al-vo ma-tris pro-cre-an-dus(!)

quam spon-sus do-mi-nus pro-ce-dens de

tam quam spon-sus do-mi-nus pro-ce-dens de

tha-la-mo su-o

tha-la-mo su-o. Et ex-i-vit.

2 V.

Glo

Glo-ri-a pi-e tri-ni-ta-ti, ho-nor et vir-tus sit u-ni-ta-ti,

ri - a pa - tri
 po - tes - tas et re - gnum de - i - ta - ti, sumpma po - ten - ci - a pa - tri
 et fi - li - o, et spi - ri - tu - i san - cto, si - cut e - rat in prin - ci - pi - o
 et fi - li - o, et spi - ri - tu - i san - cto, si - cut e - rat in prin - ci - pi - o
 et nunc et sem - per et in se - cu - la se - cu - lo - rum a - men.
 et nunc et sem - per et in se - cu - la se - cu - lo - rum a - men. Lux.

Ob und inwieweit diese Vortragsweise — oder lieber: diese spezielle Gattung unter den tropenartigen Gesängen — in der liturgischen Musik Ungarns außerhalb der Paulinertradition noch bekannt war? Ob sie zu dieser Zeit noch überall lebte? Ob sie auch aus früheren Zeitperioden nachweisbar ist? Diese Fragen zu beantworten, kann hier nicht unsere Aufgabe sein, wir möchten zur Bewertung unserer Angabe nur einige Bemerkungen machen.

Es ist bekannt, daß der Ritus der Pauliner mit dem Graner Ritus fast wörtlich übereinstimmt — er hat ja hier seinen Ursprung²⁰ —, seinen Angaben können also für einen breiteren Kreis gültig betrachtet werden. Die Ordensleute haben aber ihre ursprünglichen Bräuche wahrscheinlich fester vor den Veränderungen der Zeit behütet, als es beim Weltklerus üblich war. Es kann also vorkommen, daß auf einem liturgisch betrachtet peripheren Gebiet im 15.—16. Jahrhundert schon eine Divergenz zwischen Kathedral- und Paulinerritus besteht, wo der letztere ein früheres Stadium derselben Überlieferung darstellt. Ein kurzer Überblick über unsere (leider nicht viele) *Descendit*-Varianten scheint das zu bekräftigen.

²⁰ Vgl. F. GONDÁN, *A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei (Der ungarische Paulinerorden im Mittelalter und seine Sprachdenkmäler)*, Pécs, 1916, S. 29.

Dieses Responsorium kommt zum erstenmal im sog. *Kodex Albensis*²¹ (12. Jh.) vor, wo seine Melodie linienlos notiert wird (fol. 16^{r-v}). Hier sind nicht nur die Verse, sondern auch die Repetendae des Responsoriums mit »neuma« und »prosa« versehen. (Zwei Jubilien des berühmten »neuma triplex« über der ersten Silbe des Wortes *fabrice*, mit den Prosen *Fabrica mundi* und *Felicia angelorum*.) Die Notation der Handschrift lässt zu, an einen Simultanvortrag von Prosa und Neuma zu denken, und, wenn man annimmt, daß das Notenbild dem praktischen Musizieren auf irgendeine Weise adequat sein muß, findet man hier sogar eigentlich keine andere Interpretationsmöglichkeit. Die Notationen von Prosa und Neuma sind so stark aufeinandergewiesen,²² daß sie ohne einander fast nicht zu verstehen sind — so auch der Text nur mit Schwierigkeiten.²³ Für einen alternierenden Vortrag aber ist bei ihnen keine blaße Spur zu finden. Melisma und Prosa sind gleicherweise ohne Unterbrechung notiert, obwohl der Notator der Handschrift *auch eine Alternatimnotation kennt*, und sie an einer anderen Stelle desselben Kodex (fol. 19^v) verwendet.²⁴ Hier, in diesem frühen Stadium des Usus ist also das Responsorium noch in einer reicheren Form bewahrt, und hier kann noch auch mit Recht auf den Simultanvortrag von Prosa und Neuma gefolgert werden.

Anders ist die Lage im Falle unserer übrigen, mit dem Paulinerantiphonar gleichaltrigen Quellen. Der tropierte Vers ist zwar auch in diesen vorhanden,²⁵ seine Notation ist aber schon von der von MR8 benutzten verschieden. An erster Stelle steht hier nämlich eine selbständige Simplexform für den Vers (ohne Tropus), versehen mit den entsprechenden Repetendae, dann folgt der Vers mit der Prosa. Er steht allein, die Notierung des Melismas ist weggeblieben. Die auf dieser Weise niedergelegten Fassungen lassen uns bezüglich ihrer Vortragsweise schon im Dunkel. Es ist möglich, daß das Simultansingen von

²¹ Facsimile Ausgabe in *Monumenta Hungariae Musica I.*, herausg. von Z. FALVY und L. MEZEY, Budapest 1963. Über die Lage dieses Antiphonars innerhalb des ungarländischen Usus s. die Ausführungen von Mezey im Vorwort der Ausgabe, S. 24. ff.

²² Das Notenbild der Prosa-Stimme hat in sich keinen Sinn: seine Fortsetzung ist gegen die Mitte des melismatischen Verses zu suchen.

²³ Vgl. Facsimile-Ausgabe S. 37. f.

²⁴ An die Stelle hat mich L. DOBSZAY aufmerksam gemacht. Ob dann hier hinter der anderen Notationsart wirklich eine wesentlich andere Ausführungspraxis steckt oder nicht, bleibt noch zu überprüfen.

²⁵ So z. B. im *Breviarium Strigoniense* (Nürnberg, 1484, fol. 63), mit Noten versehen im Antiphonar Kn 2 (s. P. RADÓ: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae*, Budapest 1941, Nr. 194), fol. 31^v—32^r, in dem die melodischen Varianten des Graner Usus besonders klar und authentisch vertreten werden. Aus dem Brevier von Agram, welches die Bräuche der Kalocsa-er Archidiözese wiedergibt, wird der Prosa-Text anhand einer Revision wahrscheinlich gerade im 15. Jh. weggelassen (s. *Breviarium Zagrabiense, Venetiis 1484*, fol. 198), im 14. Jh. ist er auch noch im Agramer Brevier vorhanden (s. MR 67 in der Zagreber Universitätsbibliothek, fol. 91^v). Im Antiphonar „Zalka“ (Kathedralbibliothek von Raab, sine signatura, ungarländischer Herkunft, näher noch nicht bestimmt. Vgl. die Beschreibung von P. RADÓ, in: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*, hrsg. von B. RAJECZKY, Budapest 1956, S. XII.) ist der Vers mit der Prosa nochmals in notierter Form zu finden. Die Textvarianten der Quellen: Kn 2 im R): „celo“, in der zweiten V-Prosa: „summa victoria“; Zalka-Ant. und Cod. Alb. im R): „per uterum“, „per clausam“. Melodische Varianten: Kn 2 und MR 8 haben einen auffallend ähnlichen, fast von Note zu Note übereinstimmenden Melodieverlauf, wogegen Ant. Zalka kleinere melodische Abweichungen aufweist. Solche, aber, wie scheint, von anderer Natur, sind auch im Cod. Alb. zu finden.

Neuma und Textierung im 15.—16. Jh. schon allgemein nicht nur aus der Mode, sondern auch aus der Praxis gekommen war, und daß diese althergebrachte Tradition nur im Rahmen des konservativen Paulinerordens weiterlebte. Auch das ist aber nicht mit Bestimmtheit zu behaupten: man kann ja die Melodie des Melismas ohne Schwierigkeit von den Noten der Prosa singen.²⁶ Die Voraussetzung dessen, daß in diesen Handschriften — wenigstens am Anfang — sich nur die Art der Notation vereinfachte, und dahinter nicht sofort die alte Praxis ausstarb, entbehrt nicht die Wahrscheinlichkeit.

Bis zum Auftauchen weiterer Daten müssen unsere Fragen hier offen gelassen werden. Wir meinen aber, daß der klare Beitrag unserer Paulinerkodices das Existieren eines Simultansingens von Melisma und Textierung im 15.—16. Jahrhundert schon allein genügend bestätigt, und daß eine frühere Blüte dieser Gattung in Ungarn danach nicht bezweifelt werden kann.

Die weitverbreitete Diskussion über die Vortragsweise tropenartiger Gesänge war damals hauptsächlich auf Grund früherer Quellen geführt. H. HUSMANN aber (der das Dasein dieser merkwürdigen Heterophonie, das Simultansingen von Neuma und Textierung samt und sonders für eine Fiktion hält)²⁷ hat in Verbindung damit auch von der Seite der späteren Quellen wiederholt auf gewisse Schwierigkeiten hingewiesen. Er findet nämlich in ihnen keine Spur dieser Gattungen, und, da er es nicht für wahrscheinlich hält, daß frühe Praktiken im Musizieren später völlig verschwinden, gibt er lieber die Erklärung, daß sie auch früher nicht existiert hatten.²⁸ Unser Fall läßt doch das Vorkommen weiterer Daten aus den Grenzgebieten hoffen, welche für eine positive Beantwortung sprechen.

Die Probleme, welche anlässlich des Themas vom Gesichtspunkt der Mehrstimmigkeit aufgeworfen wurden, sind wirklich zu weitführend und kompliziert, um darauf hier eingehen zu können. Doch muß es bemerkt werden, daß — obwohl es uns nicht für notwendig scheint, konkrete Berührungspunkte zwischen Mehrstimmigkeit und Heterophonie vorauszusetzen, und das Simultansingen von Melisma und Textierung damit als Übergangserscheinung, als »Mittelding« zu interpretieren,²⁹ — nach der Untersuchung mehrerer *Descendit*-Varianten³⁰ die Fragen auch in dieser Hinsicht anders gestellt werden können. Es bleibt z.B. nicht mehr unvorstellbar, wie einzelne Teile der Melodie plötzlich um eine Quarte oder Quinte höher transponiert werden;³¹ im Falle

²⁶ Die zahlreichen Quellen, in denen die Melismen nur mit ihren Anfängen verzeichnet worden (s. z. B. RÖNNAU, Kl. op. cit. S. 204; HOLSCHNEIDER, A. op. cit. S. 89), lassen vermuten, daß die Praxis, Melismen aus dem Notenbild der textierten Fassung abzulesen, tatsächlich bestand. Vgl. dazu eine ungarische Parallele aus dem 15. Jh.: die Notationsart des Tropus „Aeternae virgo memoriae“ im Responsorium „O mater nostra“ im Antiphonar Kn 3 (heute EC lad 3 im Archiv Mesta Bratislavy) fol 199^v—200.

²⁷ Kongreßbericht Salzburg II, S. 77.

²⁸ Kongreßbericht Salzburg I., S. 28.

²⁹ Vgl. schon bei HANDSCHIN in Kongreßbericht Basel 1924, (S. 194); bei SMITS VAN WAESBERGHE in Kongreßbericht Köln, (S. 254).

³⁰ Vgl. P. WAGNER: *Einführung* . . . III., S. 348; die Bemerkungen von JAMMERS (*Musik in Byzanz*, . . . usw., S. 258) zur HANDSCHINS Transkription in *New Oxf. History* II., S. 143—4, (Responsorium *In medio*); Antiphonale „Rózsahégyi“ (s. TRUHLÁK, *Catalogus codicum manuscriptorum*, Nr. 160.); *Breviarium Sanctae Justinae* (Mr 72 in der Zagreber Universitätsbibliothek) I., fol. 87.; usw.

³¹ Vgl. Kongreßbericht Salzburg II., S. 77.; HOLSCHNEIDER op. cit. S. 151.

des *Descendit*-Responsoriums (und eben in Verbindung mit dem dritten des »neuma triplex«) kommt diese Erscheinung so oft vor, daß sie unbedingt typisch genannt werden muß. Ob dann hier wirklich schon an eine primitive Art der Mehrstimmigkeit,³² oder nur einfach an eine melodische Modulation zu denken ist? Anstatt theoretisch Grenzen zu ziehen, wollen wir auch in dieser Frage weitere Forschungen abwarten.*

³² Vgl. E. JAMMERS, op. cit. S. 258.

* Da die Wiedergabe des Tropus *Descendit* durch die „Schola Hungarica“ auf der Schallplatte „Magyar Gregoriánium“ (Qualiton-Produktion, Budapest 1972) aus dem Jahre 1970 stammt, konnten darin die seitdem gefundenen Rubriken des Pauliner-Breviers noch nicht berücksichtigt werden.

Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez

1. A kérdés állása

Régtől ismert, hogy ANONYMUS gestájának és a XIV. századi krónikakompozíciónak (illetve az abban levő korábbi keletkezésű krónikadaraboknak) sok egyező motívuma van.¹ Az egyezések okának felderítéséhez maguk a szövegek expressis verbis nem járulnak hozzá, ugyanis sem a krónikakompozíció nem utal P. mester művére, sem ANONYMUS nem hivatkozik magyarországi írásműre.² A kutatás régi vívmánya a közös forrás feltételezése, aminek értelmében ANONYMUS és a XIV. századi krónika egyező (illetve megfelelést mutató) helyei egyetlen kútfőre mennek vissza. Ezt a forrást jobbára az ősgestával azonosították ugyan,³ de lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy a közös forrást mindjobban ANONYMUS korához közelítő (tehát az ősgestától időben távolító) felfogások a kronológia láncára fűzhetőek fel. DOMANOVSKY Sándor 1906-ban még XI. századi, I. András-kori,⁴ HÓMAN Bálint 1925-ben már XII. századi, II. István-kori kútfőről beszélt,⁵ MADZSAR Imre 1926-ban II. Géza idejéből való forrás hasznosításáról írt,⁶ míg DOMANOVSKY Sándor 1933-ban a II. Géza utáni krónikafolytatást jelölte meg ANONYMUS forrásául.⁷ *Egyfelől* tehát a szakirodalom eljutott egy olyan közös kútfő feltételezéséig, amely viszonylag röviddel, alig pár évtizeddel P. mester gestája előtt keletkezhetett. Eszerint tehát ANONYMUSnak ismernie kellett legalább egy magyarországi írásművet.

¹ M. FLORIANUS: *Observationes. De locis nonnullis veterum scriptorum cum Anonymo Belae regis notario communibus, et de editione huius operis anno 1849 Sangalli facta.* Historiae Hungaricae fontes domestici. Scriptores II. Lipsiae 1883. 251—253. l.

² A szakirodalom számunkra mérvadó megállapítása szerint ANONYMUS I. fejezetbeli, két alkalommal hivatkozása a historiográfusok művére [SZENTPÉTERY, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Budapestini 1937. (továbbiakban: SRH I.) 36.: hystoriographi, qui gasta (recte: gesta) Romanorum scripserunt, sic dicunt; quidam dicunt hystoriographi] az Exordia Scythica (l. GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Bp. 1948. 51., 51—52. l. 7. jegyz., irodalommal), 7. fejezetbeli utalása bizonyos évkönyvekre (SHR I. 41.: sicut in annalibus continetur cronicis) pedig Regino hasznosítását mutatja. L. GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet* 53. l.

³ E közös forrást főleg a Reginótól származó passzusoknál hangsúlyozták: PAULER Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig.* Bp. 1900. 224. l.; DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány.* Bp. 1906. 90—91. l.; ua.: *Anonymus és a II. Géza kora belüli Gesta.* Századok, 1933. 173. l.; ua.: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Annotaciones. SRH I. 306. l. annot. 3.; HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Bp. 1954. 344. l.

⁴ DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája* 82., 128—129. l.

⁵ HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszarmazói.* Forrástanulmány. Bp. 1925. 75. l.

⁶ MADZSAR Imre: *A II. Géza korabeli Névtelen.* (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. köt. 11. sz.). Bp. 1926. 8. l.

⁷ DOMANOVSKY Sándor: *Századok* 1933. 183—184. l.

Már MADZSAR Imre felvetette,⁸ majd módszeresen GYÖRFFY György kísérelte meg igazolni, hogy ANONYMUS — bár maga is merített korábbi magyar kútfőkből — forrásául szolgált a XIII. századi krónikások számára; ilyen módon a krónika és ANONYMUS sok egyező motívuma nem az ősgestából vagy annak XII. századi kontinuitásából, hanem ANONYMUS szövegéből származik.⁹ Másfelől tehát az újabb szakirodalom szerint mind ANONYMUSTól számon kérhető egy (vagy több) korai magyar krónika ismerete, mind pedig a magyarországi krónikairódalomról feltételezhető, hogy tudomással bírt P. mester munkájáról.

Mindezzel viszont szemben áll az a — problémánk szempontjából ugyan nem lényeges, de izgalmas — kérdés: miért nem juttatják e művek nyilvánvalóan, hivatkozások formájában kifejezésre egymás ismeretét?

2. Tények

Egyfelől: fel kell figyelnünk arra, hogy ANONYMUS munkájában kilenc alkalommal használja a középkori latin nyelvű irodalomban toposz jellegű *Quid plura*, illetve *Quid ultra* kifejezéseket. Valamennyi esetben a fenti frázisok által lezárt rész *digressziót* jelent előadásában, amit a néhányszor a frázist szorososan követő *iter hystorie teneamus* megjegyzés is hitelesít. A problémát különösen érdekessé az teszi, hogy — pozitíve — a *Quid plura*-kkal, illetve *Quid ultra*-kkal záruló passzusok *szöveg szerint* egyeztetethetők az Árpád-kori magyarországi íráshagyomány vonatkozó részeivel, és hogy — negatíve — az anonymusi mű egyetlen specifikuma (Mén-Marót, Salán, Galád és a többiek neve, története stb.) *sem* szerepel e *digressziók*ban.

Állításunkat az alábbi szövegösszevetések hivatottak igazolni.

Anonymus:	Kézai:	XIV. századi krónikakompozíció:
<p><i>Athila . . . regalem sibi locum constituit iux[ta] Danubium super calidas aquas et omnia antiqua opera, que ibi invenit, renovari precepit et in circuito muro fortissimo edificavit, que per linguam Hungaricam dicitur nunc Buduar et a Teothonicis Ecilburgu vocatur. Quid plura!</i> (SRH I. 35.)</p>	<p>Fecerat etiam Sicambriam suo nomine appellari. Et quamvis Hunis et caeteris suis gentibus interdictum rex Ethela posuisset, ut urbs Ethelae vocaretur, Teutonici interdictum formidantes, eam Echulbuer vocaverunt, Hunni vero, curam parvam illud reputantes interdictum, usque hodie eandem vocant Oubudam sicut prius. (SRH I. 156.)</p>	<p>Nam Siccambriam suo nomine fecerat nominari <i>Budawara</i>. Et quamvis rex <i>Atyla</i> Hunis et aliis gentibus posuisset interdictum, ut eadem civitas non <i>Budanara</i>, sed urbs <i>Atyle</i> vocaretur, Teutonici interdictum formidantes <i>Eccylburg</i> eam vocant, id est urbem <i>Atyle</i>, <i>Hungari</i> vero interdictum non curantes adhuc eam <i>Ovudam</i> usque hodie vocant et appellant. (SRH I. 268—269.)</p>
*		

⁸ MADZSAR Imre: *A hun krónika szerzője*. Tört. Szle. 1922. 76. l.

⁹ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*, passim. L. még ua.: *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában*. = Ethnographia. 1965. 416. l.; CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században*. Bp. 1967. 511—512. l.; GYÖRFFY György: *Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban*. KRALOVÁNSZKY Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai* 1. Az államalapítás kora. Székesfehérvár 1967. 21. l. 17. jegyz. MÁLYUSZ Elemér (*A Thuróczy-krónika és forrásai*. Tudománytörténelmi tanulmányok 5. Bp. 1967. 44. l.) úgy látja, hogy ANONYMUST a „húntörténet XIII. századi szerzője valószínűleg, Thuróczy egész bizonyosan nem ismerte, s mégis mintha hatása alatt állnának.”

Hungari dicti sunt a castro Hungu eo, quod subiugatis sibi Sclauis VII principales persone intrantes terram Pannonie diutius ibi *morati sunt*. Unde omnes *nationes* circumiacentes vocabant *Almum* filium Vgek ducem de Hunguar et suos milites vocabant *Hunguaros*. Quid plura! His omissis redeamus ad propositum opus, iterque hystorie teneamus et, ut spiritus sanctus dictaverit, inceptum opus perficiamus. (37.)

Quia ergo *somnium in lingua Hungarica dicitur alm* et *illius ortus per somnium fuit pronosticatum*, ideo ipse *vocatus est Almus*. Vel ideo *vocatus est Almus*, id est *sanctus*, quia ex progenie eius *sancti reges et duces erant nascituri*. Quid ultra! (38.)

Quorum VII virorum nomina hec fuerunt: *Almus* pater *Arpad*, *Eleud* pater *Zobolsu*, a quo *genus Saac* descendit, *Cundu* pater *Curzan*, *Ound* pater *Ete*, a quo *genus Calan* et *Colsoy* descendit, *Tosu* pater *Lelu*, *Huba*, a quo *genus Zemera* descendit, *Vilus* *Tuhutum* pater *Horca*, cuius filii fuerunt *Gyyla* et *Zombor*, a quibus *genus Moglout* descendit, ut inferius dicitur. Quid plura! Iter hystorie teneamus. (41.)

... quam terram habitarent *Sclaui*, *Bulgarii* et *Blachii* ac *pastores Romanorum*. Quia post mortem *Athile* regis terram *Pannonie Romani* dicebant *pascua* esse eo, quod *greges eorum in terra Pannonie* pascebantur. Et iure *terra Pannonie* *pascua Romanorum* esse dicebatur,

Hunni sive *Hungari* denuo ingressi in *Pannoniam* transierunt per *regna Bessorum*, *Alborum Comanorum* et *civitatem Kyo*, et deinde in *fluvio Hung* vocato, ubi *castrum* fundavere, *resederunt*. A quo quidem *fluvio Hungari* a *gentibus occidentis sunt vocati*. (164—165.)

Ex istis ergo *capitaneis Arpad*, filius *Almi*, filii *Elad*... Alterius vero exercitus *capitaneus Zobole* vocabatur... Ab isto *Zobole generatio Chak* esse habet. Tertii quidem exercitus *Iula* fuit *capitaneus*... Sed quarti *capitaneus Vrs* est nominatus... Quinti vero exercitus *Cund* est dictus *capitaneus*... *Iel* [*Lel*] ergo exercitus sexti ductor fuerat... Ex isto *Zuard* oritur *tribus* et *cognatio*. *Septimi* siquidem exercitus *Werbulchu* dux est dictus. (165—167.)

Pannoniae, *Panfiliae*, *Macedoniae*, *Dalmatiae* et *Frigiae* civitates, quae crebris *spoliis* et *obsidionibus* per *Hunos* erant *fatigatae*, *natali solo derelicto* in *Apuliam* per *mare Adriaticum*, de *Ethel* *licentia impetrata* transierunt; *Blackis*, qui ipsorum *fuere pastores* et *coloni*, re-

Quia vero *somnium in lingua nostra dicitur alm*, et *illius ortus per somnium fuit pronosticatus*, ideo ipse *vocatus est Almus*... (284.)

Fuerat autem ex istis *capitaneis*... *Arpad* filius *Almi*, filii *Eleud*... *Zoboleh* vero alius *capitaneus*, unde *Chak* oritur *generatio*... Tertius vero *capitaneus Gyula* fuit, unde *Gyula* filius *Ladizlai* derivatur... Quarti siquidem *capitanei* *vocabulum fuerat Cund*... Sed quintus *Leel* est *nominatus*... Ex isto quidem *Zuard* oritur *generatio*, sive *prosapia* et *origo*. Sextus *capitaneus Werbulchu* nomen habuit... *Septimus* *capitaneus Vrs* dicitur. (287., 290—292.)

Pannonie, *Pamphilie*, *Frigie*, *Macedonie* et *Dalmacie* civitates, quae per *Hunos* *obsidione crebra* erant *fatigate*, *natali solo derelicto* in *Apuliam* per *mare Adriaticum* *licentia ab Atila impetrata*, *servire ipsi Atyle* *rennuentes*, *dimissis armentis* *transierunt*; *Vlachis*, qui ipsorum

nam et modo Romani pa- manentibus sponte in Pan- coloni existere [exitere] ac
scuntur de bonis Hungarie. nonia. (156–157.) pastores, remanentes [rema-
Quid plura? (45–46.) nentibus] sponte in Pan-
nonia. (269.)¹⁰

*

Anonymus:

... ex cuius progenie Ohtum fuit natus, quem postea longo post tempore sancti regis Stephani Sunad filius Dobuca nepos regis in castro suo iuxta Morisium interfecit eo, quod predicto regi rebellis fuit in omnibus. Cui etiam predictus rex pro bono servitio suo uxorem et castrum Ohtum cum omnibus apendiciis suis condonavit, sicut enim mos est bonorum dominorum suos fideles remunerare, quod castrum nunc Sunad nuncupatur. Quid ultra? (50.)

Gellért-legenda:

In diebus illis erat quidam princeps in urbe Morisena, nomine Achum... , regem autem minime reputabat. Et erat quidam miles valde honoratus, nomine Chanadinus... Achum vero interfecit est in loco prelii ab exercitu Chanadini... Chanadinus... a rege sublimatur. Quem constituit principem domus regis et domus Achum. Ait enim rex: „Ab hac die urbs illa non vocabitur Morisena, sed urbs Chanadina. Pro eo, quod inimicum meum interfecisti de medio eius... , provincia Chanadiensis vocetur usque in generationem.” (SRH II. 489–492.)

*

Anonymus:

Kézai:

Quod si posse esset, bellum cum eis committeret, nam volebat Tuhutum per se nomen sibi et terram acquirere. Ut dicunt nostri ioculatores: Omnes loca sibi acquirerebant et nomen bonum accipiebant. Quid plura? (65.)

XIV. századi krónikakompozíció:

Alie vero generationes, que genere sunt istis pares et consimiles, acceperunt sibi loca et descensum ad eorum beneplacitum... Preterea cum sit quodammodo proprium mundanorum arrogantium plausum, plus de se assumere, quam ex alienis de se ipsis componentes, ideo isti capitanei VII de se ipsis cantilenas componentes, fecerunt inter se decantari ob plausum secularem et divulgationem sui nominis, ut quasi eorum posteritas hiis auditis inter vicinos et amicos iactare arrogantia se valerent. (292., 294.)

*

¹⁰ Hogy a pascua Romanorum kifejezés egykor a magyar krónikatörzs része volt, Ricardus jelentése egyértelműen bizonyítja. L. SZENTPÉTERY, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Budapestini 1938. (továbbiakban: SRH II.) 535. l.: Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant... ; qui cum multa regna pertransissent et dextruxissent (!), tandem venerunt in terram, que nunc Hungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum...

Nam mens Hungarorum *tunc tempore* nichil aliud optabat, nisi *occupare* sibi terras et *subiugare nationes* et bellico uti labore. Quia Hungarii *tunc tempore* ita gaudebant de effusione humani sanguinis sicut sanguisuga et, nisi ita fecissent, tot bonas terras *posteris suis non dimisissent*. Quid plura? (91.)

... Pannonia occupata, tandem Moraviam et Boemiam bonis omnibus spoliarunt... Abinde spoliata Carinthia, Styria et Carniola, cum maxima praeda in Pannoniam revertuntur... *Tunc* Hungari exeuntes intrans in Bulgariam, ex qua armenta et captivos extrahunt infinitos... totaque bene [pene] Lombardia demolita... tota Svevia demolita... totam Graeciam et Bulgariam spoliantes... Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis seu ducibus, quos pro tempore praeficere usa erat, *usque tempora* ducis Geichae hinc inde huic mundo spolia et pericula dinoscitur intulisse... Postquam autem magnificavit Dominus misericordiam suam cum beato rege Stephano *subiecitque* eius dominio multarum gentium *nationes*... (167–172.)

... Moraviam et Bohemiam... crudeliter spoliaverunt... Abinde spoliata Carinthia, Corniola et Stiria cum maxima preda sunt reversi... Hungari Bulgariam invaserunt, ex ea thesaurum et armenta [arma] innumerabilia [innumerabilia] adduxere castra ipsorum *occupantes* et civitates eorum destruentes, que Domino concedente et *nunc habent* et possident... totamque pene Longobardiam spoliantes... Lothoringensem ducatum igne et gladio vastaverunt... depopulati sunt totam Graeciam... Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi *usque ad tempora* Toxun ducis gessisse perhibetur. (304–311.)

*

Ad radicem cuius silve iuxta stagnum Ferteu Sac nepos *Zobolsu* longo *post tempore* castrum *construxit*. Quid ultra? (99.)

Alterius vero exercitus capitaneus *Zobole* vocabatur, qui in eo loco fixit sua castra, ubi modo *Chakwara* iacet desolata. Ab isto *Zobole* generatio *Chak* esse habet. (166.)

Zoboleh vero alius capitaneus, unde *Chak* oritur generatio, descendisse dicitur in ipso campo et loco, ubi *Chakwara* nunc iacet desolata. Illud etenim *castrum* *Zobolei* *fundavit* capitaneus, quod *postmodum* *Chak* ipso mortuo suo nomine a suis cognatis et familia iussit appellari; primo quidem *Zoboley* dicebatur. (290.)

Másfelől: a körültekintő vizsgálat után kiderül, hogy a XIII. századi írók csak látszólag ismerik ANONYMUST, a valóságban aligha. Más szóval: egyes kifejezések, bizonyos terminusok, a kort jellemző főbb áramlatok visszaverődései egyezhetnek a krónika és ANONYMUS között, de azok a gondolatok (s főleg a gondolatok kifejtésére szolgáló történetírói metódusok és sémák), amelyek az anonymusi mű specifikumát adják, lényegében hiányoznak a krónikából. A kutatás eredményeképpen ma már nagyjából világos, hogy ANONYMUS — elvi jogbiztosító iratnak tekintvén művét — a nemesség birtokjogát igyekszik igazolni.¹¹ GYÖRY János utalt arra, hogy a „főnemességnek

¹¹ L. SEBESTYÉN Gyula: *A magyar honfoglalás mondái* I. Bp. 1904. 219–220. l.; GYÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről* Bp. 1959. 45. l.; GERICS József: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához)*. Levélt. Közl. 1962. 9. l. KRISTÓ Gyula: *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink*

a hatalomban való részesedésére maga ANONYMUS a legfőbb forrásunk.”¹² HORVÁTH János nagyon lényeges összefüggésre mutatott rá akkor, amikor hangsúlyozta: Ákos mester oligarcha-arisztokratikus, mondhatni Árpád-ház-ellenes felfogású; a kezdeményező lépéseket már ANONYMUS krónikája megtette e felé a felfogás felé.¹³ Feltűnő azonban, hogy az ún. Ákos mester nem lát-szik ismerni ANONYMUST: a magyar krónika korpuszából hiányzik Mén-Marót, Salán, Galád s a többiek története, s hiányoznak jobbra azok is, akiknek kedvéért ezek az ellenséges vezérek a világra jöttek: az ősfoglalók, a magyar főurak elődei. Nehezen hihető ugyanis, hogy ha az arisztokratikus szemléletű ún. Ákos mester ismerte volna az övéhez hasonló felfogást képviselő ANONYMUST, ne vett volna át tőle olyan készen talált probléma-megoldásokat, sémákat (mint pl. a hét vezér megháromszorozása), amelyekkel ő maga is — több-keve-sebb eredménnyel — próbálkozott.¹⁴ Egyszerűen hihetetlen, hogy az ANONYMUS személyében szellemi őssel rendelkező XIII. századi krónikás ne aknázza volna ki ezt a — saját koncepcióját szubjektíve a bizonyosság szintjére emelő — lehetőséget.

3. Következtetések

Egyfelől: a fenti szövegösszevetések alapján — hacsak nem a vakvéletlen űzi játékát — ahhoz a feltevéshez kell eljutnunk: a *Quid plura*-kkal és a *Quid ultra*-kkal ANONYMUS mintha (magyarországi) írott művekből átemelt rész végére tenne pontot. Ilyen módon — ha sajátosan is — *hivatkozik* a névtelen jegyző hazai kútfőkre. Igaz, mostohán bánik azokkal; *iter hystorie teneamus* — mondja, s ezzel magas fokú írói önérzetről adva számot magyar forrásos bázisát kirekeszti a *hystoria* fogalmából. S ha feltevésünk eme ága igaznak minősülhet, alapot nyerhetünk ANONYMUS magyar krónikás forrása kronológiájának megállapításához. Az Attila-történet egy kardinális pontjának megfelelése P. mester munkája és a magyar krónika között önmagába véve *perdöntő lehet* ANONYMUS és a krónika közös forrásának datálásában. GYÖRFFY György dokumentálta, hogy a „hun — magyar azonosítás kifejtésére a XII. század végén került sor”, és hogy — számunkra most inkább ez lényeges — „Budának Attila városaként történt elnevezése németektől származik, végső fokon a Nibelung-énekben szereplő *Etzelen bürge* névre vezethető vissza, és semmiképpen sem lehet korábbi a XII. század második felénél, mert ez előtt az idő előtt e név még nem volt helyhez rögzítve.”¹⁵ Vagyis: a névtelen jegyző által felhasznált

kapcsolatához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XXI. Szeged 1966. 25. l. MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai* 43. l.

¹² GYÖRFFY János: *Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról*. Bp. 1948. 85. l.

¹³ HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* 345. l. L. még MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai* 46. l.

¹⁴ MÁLYUSZ Elemér (uo. 46—47. l.) utalt arra, hogy a XIII. század derekára a nemzet-ségek száma annyira felszaporodott, hogy a hetes számmal már mit sem lehetett kezdeni, a hetes számot nagyobbval kellett felváltani. — Azonban éppen azért, mert az ún. Ákos mester nem veszi át elődje sémáját, noha szüksége lenne rá, minden jel arra mutat, hogy nem ismerte P. mester gestáját.

¹⁵ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet* 131, 133. l.

magyar krónikás forrás aligha lehetett (csupán) az ősgesta, hanem sokkal inkább egy, a XII. század végén — sőt, ha ANONYMUS gestájának keletkezését a XIII. század első évtizedeire tesszük¹⁶ —, a XIII. század elején, mindenestre *kevés* az anonymusi mű *előtt* íródott magyarországi krónikás alkotásra gondolhatunk.

Több más, szövegmegfelelést nyújtó passzus tartalma is ebbe az irányba mutat. Teljesen hihető és magyar krónikáink ideológiai érzékenységéről nyert ismereteinkkel mindenben egybevágó az a szövegmegfelelésből adódó következtetés, hogy az Álmos- (turul-) mondát (elsőként) a XII—XIII. század fordulóján foglalták írásba, akkor, amikor a totemisztikus monda korábbi lejegyzése elé tilalomfát állító merev egyházas szemlélet már háttérbe szorult, viszont szükségessé vált az Árpádok különleges helyzetének kiemelése.

Ugyancsak erre az időre mutat a hét honfoglaló vezér, s egyiknél-másiknál a tőle származtatott nemzetség nevének írásba rögzítése. Egyes genusok honfoglalás kori eredzetetésének csak a XII—XIII. század fordulóján volt *legkorábban* értelme, amikor a birtokjog igazolásának célzatával a *de genere* nemesi nemzetségjelölő 1200 körül divatba jött.¹⁷ MÁLYUSZ Elemér szavaival élve: „A de genere megjelölés a XII. század végén tűnt fel először, s hamarosan az arisztokrácia fogalmával lett azonos. Vagyon, gazdagság s nyomukban fokozódó fényűzés, származásra büszke rátartiság, párosulva a jobbagyok feletti uralom érzésével, elismertetésre s arra vágyott, hogy jogosnak tűnjék fel a világ előtt.”¹⁸

ANONYMUS (illetve közvetlen krónikás-elődje) jokulátorokra hivatkozó passzusa pedig már legalább annyira a XIII. század közepi, ún. ÁKOS mester-féle, oligarchikus érdekeket megszólaltató koncepció számára készíti elő a talajt, mint amennyire a XII—XIII. század fordulójának szellemi miliójéhez köthető.¹⁹

S mennyiben gyökeresen más kalandozás-képet nyújt ANONYMUS és a XIII. századi krónika (s ezek előképeként a most feltett, a XII—XIII. század fordulóján létrejöhetett alkotás), mint — MÁLYUSZ Elemér interpretációja szerint a XI. századi ősgesta írója. Ennek az „írónak a pogányság iránt érzett ellenszenvével magyarázható, hogy az események elbeszélésénél sem törekedett szépítgetésre. Ha forrásaiban a kalandozó magyarok X. századi pusztításairól, rablásairól s arról olvasott, hogy az egyházakat mint fosztották ki, a híreket szégyenkezés nélkül regisztrálta.”²⁰ Ez a merev elítélés a XII—XIII. század fordulójára már nem titkolt *büszkeséggé* változott. „A kereszténység teljes győzelme, a magyarságnak végleg kereszténnyé válása vetett véget az ősgesta történet szemlélete uralmának. Ettől fogva vált szabaddá az út, hogy az őshaza termékeny tájjá változzék, az ősök bátor hőökké legyenek, a kalandozások alatt, a pogányság korában végrehajtott cselekedeteik pedig elismerést érdemlő haditetteknek számítsanak.”²¹

¹⁶ IFJ. HORVÁTH János: *P. mester és műve*. Irod. tört. Közl. 1966. 276. 1. SZEGFŰ László: *Anonymus és a kománok*. Magy. Könyvszle. 1969. 233—238.

¹⁷ GYÖRFFY György: *Egy krónikahely magyarázatához*. Tört. Szle. 1966. 27—28. 1.

¹⁸ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai* 43. 1.

¹⁹ L. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* 18—20, 214—215, 320, 345. 1.

²⁰ MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák*. Századok 1966. 720. 1.

²¹ Uo. 725. 1.

Semmi esetre sem szabad véletlennek tekintenünk, hogy a XIII. század elején a magyar őstörténet egyházas alapvetésű értékelését új, a korábbival gyökeresen ellentétben interpretáció váltja fel. Ez az új alapállás pontos tükré annak a társadalomfejlődési folyamatnak, amely az egyház nagy mértékben privilegizált helyzetétől, gazdasági vezető szerepétől a világi nagybirtokosság társadalmi és gazdasági felzárkózásán át ez utóbbi hatalmáig vezet.

A szövegösszevetésből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy már a XII–XIII. század fordulóján keletkezett, ANONYMUS által forrásként használt hazai krónika foglalkozott a honfoglaló nemzetségek (vagy legalábbis közülük egyesek) szálláshelyével. A letelepedési hely konkrét rögzítése éppen a társadalomfejlődés imént vázolt folyamatába illeszthető bele, amennyiben a szálláshely megjelölése aligha lehetett megőrzött régiség, hagyomány, hanem sokkal inkább a századforduló viszonyainak visszavetítése a honfoglalás korába, a nagyúri genusok igényeinek, birtokjogának „történeti” (pontosabban: történetietlen) igazolása. A századforduló feltett krónikájának tendenciája — e ponton legalábbis — nem sokban különbözhetett attól a koncepciótól, melyet GYÖRFFY György P. mester munkájának tulajdonít: „Anonymus műve az ősi, nemzetségi jogon birtokló nemesség érdekében készült, az új nagybirtokos arisztokráciával szemben.”²²

Végző soron szövegösszevetésünk — még ha ANONYMUS nem is minden, a krónikával egyező passzus végére illesztette oda a (szerintünk itt) forráshivatkozás szerepét betöltő *Quid plura*-t vagy *Quid ultra*-t — arra indított bennünket, hogy ANONYMUS magyarországi krónikás forrását egy, a XII. század végén (esetleg a XIII. század elején) létrejött alkotásban lássuk.

Másfelől: joggal tehető fel, hogy ha formailag (szavak, kifejezések azonoságában) van is hasonlóság a krónika és ANONYMUS között, a névtelen jegyző munkája *tartalmilag* kívül rekedt a magyar krónikatörzsön. Ez a nyilvánvaló ellentmondás a szórványos, jobbára külsődleges egyezés és a tartalmi különbözőség között csak egyféle módon oldható fel: az, ami közös a krónikában és ANONYMUSnál (vagyis a rokonítható szövegekörnyezetben előforduló azonos szavak és kifejezések), közös forrásra megy vissza, ami csak ANONYMUSnál olvasható, nyilván saját alkotása volt és maradt. S ez magyarázatát adhatja annak, hogy a XIV. századi krónikakompozíció kései betétjei miért *mellőzik hallgatással* ANONYMUS gestáját.

GYULA KRISTÓ

Les sources manuscrites du notaire anonyme, auteur des *Gesta Hungarorum*

1. La geste du notaire anonyme datant du XIIIe siècle présente un grand nombre de motifs concordants avec la chronique hongroise composé d'éléments provenant du XIe au XIVe siècles. Pour expliquer ce fait, deux théories ont été émises. D'après la première les concordances proviennent d'une source commune, source qui remonte aux temps entre le milieu du XIe et le milieu du XIIe siècle. La deuxième affirme que ce n'est pas seulement

²² GYÖRFFY György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* (Nemzeti Könyvtár. Történelem.) Bp. 1958. 95. l.

le notaire anonyme qui aurait puisé aux sources hongroises précédentes, mais lui-même aurait été exploité par les chroniqueurs des XIIIe siècle — ce qui revient à dire que les motifs concordants prendraient leur origine dans le texte du *Gesta Hungarorum*. Ce qui cause le problème, c'est que ni la chronique ne se réfère au notaire anonyme, ni celui-là à un ouvrage quelconque qui l'aurait précédé.

2. Deux faits méritent notre attention. Le premier, c'est que l'Anonyme fait usage par neuf fois des expressions *Quid plura*, resp. *Quid ultra*. Les passages finissant par ces topiques marquent chaque fois une digression dans le récit, et en outre ils présentent des analogies avec les monuments les plus anciens de la littérature hongroise (Légende de Saint-Gérard, Chronique de S. Kézai et surtout la Chronique hongroise du XIVe siècle). Le second fait, c'est que les épisodes caractéristiques de la geste de l'Anonyme (les batailles de la conquête du pays) ne figurent nulle part dans la Chronique hongroise. Il n'est guère croyable qu'un chroniqueur du XIIIe siècle d'une mentalité apparentée à celle de l'Anonyme — le maître Ákos — n'aurait point puisé dans la geste du notaire, s'il en avait eu connaissance.

3. De ce qui précède, deux conclusions différentes peuvent être tirées. D'une part: on pourrait supposer que pour les passages finissant par *Quid plura* et *Quid ultra*, l'auteur de la geste aurait utilisé des sources hongroises et qu'il ait choisi ce moyen particulier pour se référer à celles-ci. Seulement, de la notion «*hystoria*», le notaire l'a toujours écarté les sources hongroises et c'est pourquoi il fait souvent suivre les formules en question par la phrase *Iter hystorie teneamus*. Si donc cette première hypothèse tient debout, le contenu des passages faisant digression (tel le motif de la cité d'Attila), ainsi que leur teneur et les idées qui y apparaissent (la notation de la légende de l'oiseau «*turul*», les passages faisant remonter les lignées nobles jusqu'à la conquête du pays) suggéreraient l'idée que la source écrite hongroise de l'anonyme proviendrait de peu avant la geste, c'est-à-dire de la fin du XIIe ou du commencement du XIIIe siècle. Cette chronique inconnue, aussi bien que celle de l'anonyme feraient donc preuve que dès le commencement du XIIIe siècle les éléments ecclésiastiques dans l'évaluation de l'antiquité hongroise auraient cédé la place aux éléments découlant des intérêts de la grande propriété séculaire. D'autre part: l'ouvrage du notaire anonyme est resté en marge de la chronique hongroise ce qui revient à dire que les éléments concordants remontent à une source commune et ce qui est particulier chez l'Anonyme, fut et resta sa création propre et indépendante.

L'arte del libro veneziano e la Biblioteca del Re Mattia Corvino

Le ricerche condotte sulla Biblioteca Corviniana hanno esaminato approfonditamente quelle innumerevoli relazioni, con le quali la Biblioteca del Re MATTIA CORVINO fù allacciata all'umanesimo fiorentino, all'arte del libro della Città dei Fiori. Ampie ricerche hanno esaminato la forte influenza di Ferrara. I ricercatori si sono rivolti anche alle relazioni artistiche milanesi, conosciamo inoltre corvine preparate a Roma e a Napoli, ma in modo sorprendente sinora si è creduto che nessun filo importante conduce a Venezia.

Si presenta però la domanda: può esser possibile che la tanto particolare arte della miniatura veneziana e soprattutto l'illustrazione del libro ad alto livello, formatosi nella città non avrebbe potuto esercitare alcun effetto a Buda, nella capitale magiara, nella città cioè più vicina tra le importanti città italiane, alla quale Buda fù allacciata con secolari legami politici e culturali. Si tratta dunque di un problema degno ad esser esaminato in senso approfondito.

La formazione dello sviluppo dei rapporti economici, culturali di Venezia, il suo rapporto con altri paesi fù determinato dalla singolare situazione geografica di essa. Questi problemi nel caso nostro possono essere rilevati soltanto dal punto di vista che Venezia nel Quattrocento differiva non solo dagli altri paesi d'Europa, ma anche dalle altre città d'Italia. Mentrechè in seguito all'umanesimo fiorentino la fioritura della scienza e dell'arte si manifestò in gran parte delle città italiane, l'arte a Venezia nella prima metà del secolo rimase ancora „medievale” e solo verso la fine del Quattrocento penetrò in essa la nuova concezione del Rinascimento. Questo apparente conservativismo si manifestò del resto anche in altre sfere e fù non solo una particolarità caratteristica, ma in paritempo anche la base principale di sussistenza del potere politico di Venezia.¹

Il conservativismo artistico sarà stato la principale causa del fatto che nel primo, più lungo periodo di sussistenza della Biblioteca del Re MATTIA non appaiono più particolarmente gli influssi veneziani. D'altronde però i rapporti culturali non mancarono tra la Corte di MATTIA e la città-stato di Venezia, non dimenticandosi neanche dei rapporti diplomatico-politici.² A titolo d'esempio annoveriamo alcuni fatti caratteristici.

¹ Guido PIOVENE: *Anacronismo della Venezia quattrocentesca e Rodolfo Pallucchini: L'arte a Venezia nel Quattrocento*. Tutt'e due gli studi sono comparsi nel volume edito dalla Fondazione. Giorgio CINI: *La civiltà Veneziana del Quattrocento* (Venezia, 1958) pp. 4 e 156.

² Sulle relazioni tra Venezia e l'Ungheria sotto ogni aspetto contiene ricco materiale l'opera di Jolán BALOGH: *A művészeti Mátyás király udvarában. (L'arte nella Corte del Re Mattia)*. Budapest 1966. Voll. I—II.

La Signoria di Venezia ripetute volte mandò in regalo a MATTIA stoffe d'oro (broccati), così per esempio negli anni 1461, 1463 e 1464. Alberto VETÉSI vescovo di Veszprém in ritorno da Napoli nel 1475 si alloggiò nel Chiostro di San Giorgio Maggiore. BEATRICE D'ARRAGONA invece nella sua venuta in Ungheria, nell'ottobre del 1476 attraversò Venezia. MATTIA in dono nuziale fece far acquistare una collana veneziana per la sua sposa.³ (In connessione a questo acquisto è impossibile di non ricordarsi al ritratto a mezzo busto di BEATRICE nel codice REGIOMONTANUS di Vienna, dove sul collo della regina il miniatore ha dipinto un meraviglioso gioiello.⁴)

Altri riferimenti di carattere culturale ci portano ancora più vicino al nostro tema. REGIOMONTANUS, il celebre erudito, facendo scorta al cardinale BESSARIONE, tra il 1463 e 1464 si trattenne a Venezia scrivendo le sue opere astronomiche; diversi manoscritti di queste opere sono custoditi nella Biblioteca Marciana di Venezia. Il REGIOMONTANUS in una conferenza tenuta a Padova, enumerando i suoi benefattori si ricordò anche del vescovo JÁNOS VITÉZ.⁵ Erhard RATDOLT, uno dei più rinomati stampatori dell'epoca sua che forse già da Norimberga conosceva il REGIOMONTANUS, nel 1476 a Venezia preparò l'edizione in lingua italiana e latina del rinomato Calendario con meravigliose incisioni xilografiche marginali e con decorazioni di iniziali in stile rinascimentale.

RATDOLT lavorò a Venezia tra il 1476 ed il 1486. Sembra quasi inimmaginabile che le sue edizioni avrebbero potuto mancare dalla Corte di Buda, altrimenti appena si comprenderebbe, come ha potuto ricevere da MATTIA commissione per far stampare il Breviario Strigoniense, la di cui prima edizione è del 1480. Dalle dodici edizioni comparse fino il 1526 undici sono state stampate in diverse stamperie veneziane e anche la prima edizione del Missale Strigoniense è uscito a Venezia dal torchio del RATDOLT. Secondo una, — purtroppo non autentica — annotazione anche la prima edizione della *Chronica Hungarorum* di THURÓCZY sarebbe stato stampato nel 1483 in stamperia veneta. L'edizione di Augusta (Augsburg) del 1488 vide luce presso RATDOLT allora già rimpatriato.⁶

Se si prende in considerazione solo i pochi esempi elencati, non possiamo meravigliarsi sul fatto che tra i tre autentici incunaboli corviniani due sono stati stampati a Venezia e secondo un'annotazione del Seicento anche l'incunabolo veneziano della cessata Biblioteca Franciscana di Gyöngyös sarebbe appartenuto alla Biblioteca del Re MATTIA.⁷

³ Vedi op. cit. di J. BALOGH pp. 410., 474. e 673., ed inoltre relativamente il viaggio di Beatrice vedi nel volume già citato la compilazione di Raimondo Morazzo della ROCCA — Maria Francesca TIEPOLO: *Cronologie veneziana del '400*, alla pagina 228.

⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 44. Riproduzione a colori vedi in: Csaba CSAPODI—Klára CSAPODI-GÁRDONYI: *Bibliotheca Corviniana*. New York—Washington 1969. Tavola C. (Nr. 138).

⁵ Ernst ZINNER: *Leben und Wirken des Joh. Müller von Königsberg, genannt Regiomontanus*. Zweite, vom Verfasser verbesserte und erweiterte Auflage. Osnabrück 1968. Confr. specialmente il capitolo Die Arbeiten in Venedig, alla p. 118—124.

⁶ In relazione all'attività del RATDOLT e la stamperia veneziana vedi l'op. cit. di Jolán BALOGH, pp. 333 e 684 e l'opera di Gedeon BORSA: *A Breviarium Strigoniense újabbán jellelt ősnymtatvány kiadásá. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. (L'edizione dell'incunabolo recentemente ritrovato del Breviarium Strigoniense. Nell'Annuario della Biblioteca Nazionale Ungherese Széchényi del 1958.)* pp. 229—237.

⁷ Imre BÁN: *Corvina a gyöngyösi volt ferencrendi könyvtárban. (Corvina nell'ex Biblioteca Franciscana di Gyöngyös.)* Nella riv. Irod. Tört. Közl. 1955. pp. 98—99.

Dalle due corvine stampate a Venezia una è il manuale di confessione „Supplementum Summae Pisanellae” di NICOLAUS DE AUSMO, stampato nel 1473 nell'officina di VENDELINUS DE SPIRA. La prima pagina di quest'opera è di semplice decorazione ferrarese.

L'altro incunabolo corviniano è l'edizione delle opere di ARISTOTELE commentate da Averroè. La data di edizione di quest'opera è il 1483—1484, l'edizione fù eseguita dalla stamperia di TORRESANUS e B. DE BLAVIS.⁸ Il frontespizio di quattro opere dei cinque volumi stampati fù ornato da miniature fatte a mano. Questa illuminazione sinora si è considerato lavoro della bottega di Buda. I più vicini affini delle miniature di questo incunabolo aristoteliano è il codice di CASSIANO a Parigi ed il psalterio non-corviniano di NAGYLUCSEI.⁹

Come base di argomentazione ci serviamo dell'incunabolo aristoteliano che indubbiamente fù stampato a Venezia. Nel periodo dell'edizione di quest'opera la miniatura e l'illustrazione del libro in Venezia stava su un assai alto livello. Sembra dunque del tutto inverosimile che i volumi aristotelici avrebbero potuto venire a Buda senza decorazioni, senza ornamenti.

Se questa argomentazione possiamo accettare valida, dobbiamo far riconsiderare la nostra anteriore posizione relativa alla bottega di Buda. Guardando le cose da questo punto di vista oppure osservandole in questa impostazione, non possiamo trascurare neanche quell'osservazione, che il tipo della faccia, cioè l'aspetto dei monaci raffigurati sul frontispizio del codice di CASSIANO e anche quello di Re David nel Psalterium sia espressamente di carattere veneziano. Cercando argomenti a questa nostra supposizione, possiamo trovargli anzitutto nelle opere grafiche, nei disegni di ZUAN ANDREA, che lavorò a Venezia allo scorcio del secolo. ZUAN ANDREA fù il seguace di Mantegna, l'unica sua opera datata è del 1505.¹⁰ I tralci pieni di slancio dei disegni a lui attribuiti, i suoi ornamenti, — ricchi in trofee belliche — preparati piuttosto in senso grafico che nello stile delle miniature, attestano una assai vicina affinità con gli ornamenti delle miniature dell'incunabolo aristotelico, col codice Cassiano e col Psalterium di NAGYLUCSEI.

Un'altro riferimento a Venezia che non possiamo inosservare è quell'osservazione di TAMMARO DE MARINIS, secondo il quale la decorazione dell'Evangelistarium di HOLKHAM HALL fù eseguito a Venezia e che questi ornamenti furono preparati dal maestro della Vita di Sforza. Il più prossimo affine dell'Evangelistarium di HOLKHAM HALL è il codice Beda di Monaco di Baviera, i due indubbiamente sono i lavori della medesima mano. Il maestro di nome oscuro della Vita di Sforza riconoscitamente è in affinità vicina coll'arte del sunnominato ZUAN ANDREA.¹¹ Anche questi due codici sinora furono annoverati ai prodotti della bottega di Buda.

⁸ In rispetto agli incunaboli corviniani vedi la descrizione nell'op. cit. di Cs. CSAPODI—CSAPODINÉ, pp. 47 e 108—112.

⁹ Vedi la riproduzione a colori in I. BERKOVITS: *Illuminated manuscripts in Hungary*. Budapest, 1969. Tavola XXXIV.

¹⁰ Arthur HIND: *Early italian engraving*. London, 1948. (Repr.: 1970.) Vol. V. pp. 61—71 e 73—81., Vol. VI. pp. 593—595., 599. tavola e passim.

¹¹ Quello che riguarda l'Evangelistarium ed il Codice Beda vedi la descrizione di CSAPODI—CSAPODINÉ nel vol. cit. pp. 65. e 89. L'opinione di Tammaro de Marinis comunichiamo dal seguente riferimento: W. O. HASSALL: *Treasures of Holkham Hall Library*. Notes of Colour Slides. 1960. 11. 19—21. L'autore della Vita di Sforza o con titolo più breve „Sforziade” è Simonetta, il manoscritto illustrato dell'opera è custodito dalla Bibliothèque Nationale di Parigi.

Dobbiamo ricordarsi particolarmente anche di una delle più belle corvine, cioè del codice Averulinus, di cui già Edit HOFFMANN si è dichiarata che nei suoi ornamenti gli elementi ferraresi-veneziani si presentano in prima linea.¹² Anche il testo dell'opera architettonica è ricca di riferimenti veneziani e non è impossibile che appunto per questo motivo il priore GIOACCHINO DELLA TORRE poco dopo la morte di MATTIA acquistò il codice per la Biblioteca del Convento Dominicano di S. Giovanni e Paolo di Venezia, da dove, alla fine del secolo 18° — insieme ad altre corvine — è andato nel patrimonio della Biblioteca Nazionale Marciana. Per ora dobbiamo elencare tra i problemi ancora non chiariti: da dove hanno avuto notizia a Venezia dell'esistenza di questo codice e come lo hanno potuto procurare in un sì breve tempo? E accertato però che gelosamente e con grande cura hanno custodito il prezioso codice.¹³ L'ornamento della miniatura del codice Averulino, benchè indiscutibilmente è in affinità vicina coi codici già menzionati è così singolare ed individuale che, a nostro parere non può essere annoverato in nessun „gruppo”.

Senza riserva dobbiamo osservare in esso l'estrema ricchezza dei motivi di perle, di conchiglie, di delfini e di altri simili motivi, tutti che accennano alla vicinanza del mare e alla realtà che si manifesta nella raffigurazione degli ornamenti.

Tutti i codici che finora abbiamo esaminato dal punto di vista dell'effetto artistico veneziano, sono stati fatti alla fine del secolo, intorno all'anno 1490; questo periodo coincide coll'epoca di fioritura dell'arte del libro veneziano. Oltre agli esempi citati possiamo trovare più analogie in rispetto all'arte veneziana del libro stampato, come in rispetto all'arte della miniatura della Città.¹⁴

Possiamo però trovare lineamenti di affinità anche oltre a i già citati, tra i monumenti artistici di Venezia. Alcune pietre sepolcrali della Chiesa di S. Giovanni e Paolo scolpite alla fine del secolo sono interamente dello stile medesimo, con degli ornamenti xilografici delle cornici di libri stampati nell'epoca stessa. Con medesimi motivi, col medesimo leggiadro e slanciato stile è decorata anche la chiesa di S. Zaccaria oppure lo stipite in marmo dell'Ospedale Civile. Possiamo trovare però tratti affini anche nei bassorilievi in marmo degli altari, dei tabernacoli o nei semplici cornicioni dipinti di alcuni quadri, come

¹² Edit HOFFMANN: *Régi magyar bibliofilek, (Vetusti bibliofili ungheresi)*. Budapest, 1929. I. 91. Vedi op. cit. di Cs. CSAPODI e Klára CSAPODI-GÁRDONYI: descrizione nr. 129.

¹³ Confr.: *Antonio Averulino Filarete's Tractat über die Baukunst*. Herausgegeben von W. von OETTINGEN. Wien, 1890. È interessante il dato rimasto sinora noto in rispetto alla severissima custodia dei codici nella Biblioteca dei Padri Domenicani di Venezia. Georg TANNER che poi divenne professore di Vienna nella sua lettera datata nell'anno 1555 descrive: i Domenicani, possessori (!) della gran parte della biblioteca di Mattia custodiscono in tal maniera i codici che egli vanamente tentò di entrare nella biblioteca stessa, i monaci non gli hanno permesso di entrare. Questa informazione fù pubblicata da Sándor SZILÁGYI nell'annata 1885 della rivista „Századok” a pagina 684.

¹⁴ Nel riguardo della miniatura veneziana vedi: Giordana Mariani CANOVA: *La miniatura Veneta del Rinascimento 1450—1500*. Venezia, 1969. In base alla cortese comunicazione orale dell'autore, i tipi facciali del codice Cassianus sono veneziani. Quello che concerne i libri stampati a Venezia, vedi: Tammara DE MARINIS: *Il castello di Monselice*. Raccolta degli antichi libri veneziani figurati. Verona, 1941. Da questo volume dal punto vista del nostro tema è interessante specialmente la tavola II. e III., tutt'e due sono stampati di Manfredo de Monferrato, l'uno è del 1491, l'altro invece è del 1493.

p. e. nel Museo Correr sulla cornice del quadro di S. Antonio di Padova dipinto da Alvise Vivarini o sugli oggetti in maiolica del medesimo Museo e sulla lettera credenziale dell'ambasciatore Girolamo Giustiniani.¹⁵

Non vogliamo sostenere che tutti gli ornamenti delle miniature dei codici sottomessi al nostro esame sono stati fatti a Venezia, poichè un miniatore veneziano o di ispirazione veneziana ha potuto forse svolgere la sua attività anche nella bottega di Buda.

Quello che concerne infine lo stile misto di Buda: anche lo stile con cui si ornavano i libri di Venezia fù almeno tanto misto, come ne fù lo stile di Buda, poichè in questa città affluirono non solo gli artefici italiani del libro, ma anche tedeschi, francesi ed artefici di altre nazionalità.

Rimane intanto enigmatico, non risolto «il misterioso stile delle miniature di Buda»; sembra però incontestabile che d'ora in poi nel nostro lavoro di ricerche di dovrà prendere in più ampia considerazione l'effetto dell'arte libraria veneziana.

¹⁵ Le analogie veneziane in riproduzione vedi ancora in Elfried Bock: *Florentinische und venezianische Bilderrahmen*. München, 1902. p. 130.: Altar in der St. Marcuskirche in Venedig; p. 141. Rahmen eines Madonnenbildes in der Erlöserkirche zu Venedig.

Huszár Gál három ismeretlen műve

A hányatott sorsú HUSZÁR Gálról még nem jelent meg összefoglaló és megbízható monográfia. Nyomdájának tevékenysége sincsen még eléggé feltárva. Kassai prédikátorsága idejéből, az 1560. évből a nyomda egyetlen termékéről tudunk, énekeskönyve első kiadásáról (RMNy 160), és azt is csak későbbi tudósítás alapján, mert eddig egy töredéket sem sikerült találni belőle. Az énekeskönyv Kassán történt kinyomtatásának ténye is csak az utóbbi időben tisztázódott. GULYÁS még azt írta, hogy HUSZÁR Kassán nyomdáját „talán üzembe is helyezte”, és csak a nyomda későbbi, debreceni működéséről írva, a SZILVÁS-ÚJFALVI Imre által 1560-ra helyezett énekeskönyvet nem debreceni, hanem inkább kassai nyomtatványnak tartja.¹ Legújabbban ugyan VARJAS Béla kétségbe vonta, hogy az 1560. évi énekeskönyv igazán HUSZÁR Gálé. Elismeri, hogy HUSZÁR nyomtatta, de kételkedik, hogy ő volna a szerzője, összeállítója, azt tartván, hogy BORNEMISZA Péter erre az énekeskönyvre utal mint MELIUS Péter énekeskönyvére.² Érvelése azonban nem elég meggyőző. Ő azt gondolja, hogy „HUSZÁR 1560. évi énekeskönyve, ha nem is minden részletben, de lényegét tekintve egy MELIUS által, illetve az ő irányításával szerkesztett kéziratos gyűjtemény nyomán készült”. HUSZÁR aligha állott akkor annyira MELIUS befolyása alatt, hiszen Kassa nem volt olyan közel Debrecenhez, és HUSZÁR ott még csak rövid ideig működött. Énekeskönyvét ugyan MELIUSnak ajánlotta — aki különben abban az évben még nem volt szakramentárius, vagyis a svájci reformáció hatásának terjesztője — de abból az ajánlásból nem lehet még arra következtetni, hogy az énekeskönyv összeállításánál HUSZÁR rá lett volna utalva. VARJAS is felteszi, hogy már korábban is volt birtokában bizonyos énekanyag, de egyáltalában nem gondol arra, hogy már a kassai magyar evangélikus egyházban is találhatott, és pedig nagyon valószínűleg bizonyos énekgyűjteményt, hiszen a kassai magyar evangélikusok istentiszteletéből nem hiányozhatott az éneklés HUSZÁR eljövetele előtt sem.

Sok kérdést oldana meg, ha ismeretes volna az 1560. évi és az 1562. vagy 1563. évi (RMNy 178) énekeskönyvek közötti különbség. SCHULEK Tibornak sikerült ugyan az 1562/3. évi debreceni énekeskönyv néhány lapjára találni a wolffenbütteli könyvtárban levő 1566. évi váradi énekeskönyv kötéstábláiból

¹ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest, 1931, 113, 118—119. l.

² VARJAS Béla: *Kovácsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*. Irod.tört. Közl. 1970. 129—151. l.

1. kép

kiáztatott töredékek között, azonban ezek alapján csak az 1562/3. és 1566. évi kiadás (RMNy 178. és 222) közötti kapcsolat állapítható meg.³ Egy közös vonása volt mind a három énekeskönyvnek: rövid idő múlva nem feleltek meg egészen a később fokozatosan a svájci reformáció hatása alá kerülő Debrecennek, és mint VARJAS Béla írja SCHULEK Tiborra hivatkozva,⁴ „a szakramentarius felfogásnak jobban megfelelő új rendszerű gyülekezeti kancionálét először SZEGEDI Gergely 1569-ben kiadott gyűjteményében valósította meg”. Több mint valószínű, hogy a debreceni 1562/3. évi énekeskönyv egészen a kassai 1560. évi énekeskönyv szerint készült, még ha feltételezzük is, hogy kibővítették, éspedig MELIUS közreműködésével. Talán éppen azért inkább a debreceni kiadásra illik BORNEMISZA utalása. Különböznél valószínűnek tartom, hogy a kassai énekeskönyv kisebb példányszámban jelent meg, és mikor HUSZÁR Gál szökni kényszerült Kassáról könnyen odaveszthetett a nyomta-

³ SCHULEK Tibor: *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban*. Magy. Könyvszle. 1970. 119–129. l.

⁴ VARJAS Béla i. m. 141. l.

A Z V P I O V E R E O L
 tembe az örök életnek bodoglagat vehetsür. **A mē**
 V r n . . . us Christu nac al-ja, kite vesed es a te
 sent L. keddel egyenlo haralomban vral-
 kodit uand **Örökön öröke, Amen.**

A Z V R N A C E I T O V L S E R O L
H A R M A D Y R N A P A R A Y A L O
 Epistola. I. Cor. III.

A igaz lelkipapároknak augsz Predikátorokna-
 melogokrol, A hamis es vakmerő iteltucei et, igazna-
 talans, igaz es igazlan emberkekre ve e neig-
 dolásrol, Ketebyenne c. Isten elöte az ő bűnös eme-
 dságához nem bizalró, es az itélet napian mindenise-
 dolgokarc meg nyilathozafarol.

Egyetlen mi felőné ember, emine
 Christu nac fogai föl, es az Isten
 nec ritkos dolgainac safari felöl.
 Ennek fölőtte kedglén, ez keuan-
 tate a safarokba, hogy akar mellyikis biunec
 palatrafic.

Enalam kedig igen kiczinne **szentec,** hogy
 itéletre en meg itéletlen, anagy **szent** itelet,
 föl. **Sot** en magamot sem itelen, **reit semmi**
 vőtiemet nem endom; de nem abboligazultra
 meg. **Hanem** az VR az, a ki engemet meg itel,
 Anuac okarit údo **előtt** ne itellyeret valamit,
 miglen el jó az Vr, ki magis vilagositya a **szent**
 fegnece titait, es ki nyilari ezratty a **szent** nec
 tanatst, es akkoron Isten diczeteti mindennez az

I/b kép

A Z V P I O V E R E O L
 AN. 20

A ista ortzans **szentec** azn dicz **szent** magy **szent**
 veltat az örök életnek **szentec** az ő **szent**
 őindat **szentec** az **szent** diczetet **szentec** az **szent**
 mind **szentec** az **szent**.

A Z V R N A C E I T O V L S E R O L
 Epistola. I. Cor. III.

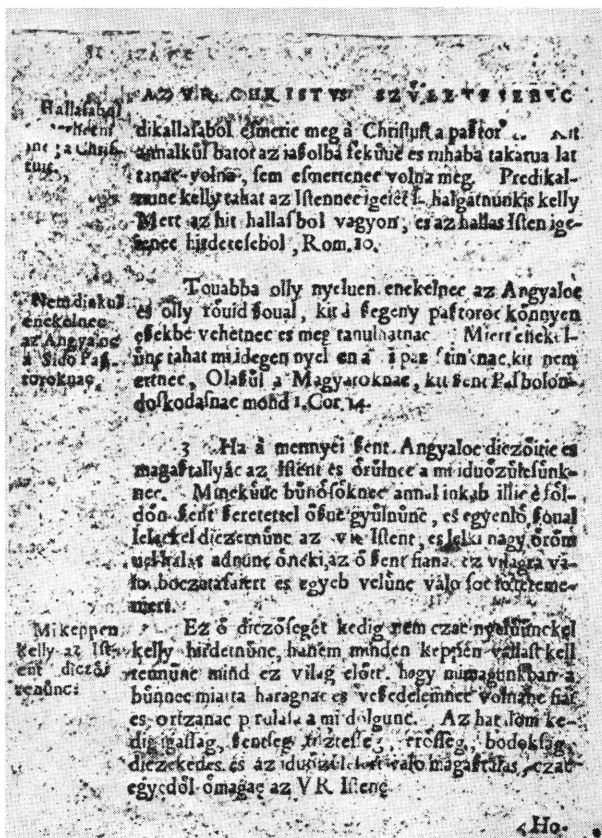
Egyetlen mi felőné ember, emine
 Christu nac fogai föl, es az Isten
 nec ritkos dolgainac safari felöl.
 Ennek fölőtte kedglén, ez keuan-
 tate a safarokba, hogy akar mellyikis biunec
 palatrafic.

Enalam kedig igen kiczinne **szentec,** hogy
 itéletre en meg itéletlen, anagy **szent** itelet,
 föl. **Sot** en magamot sem itelen, **reit semmi**
 vőtiemet nem endom; de nem abboligazultra
 meg. **Hanem** az VR az, a ki engemet meg itel,
 Anuac okarit údo **előtt** ne itellyeret valamit,
 miglen el jó az Vr, ki magis vilagositya a **szent**
 fegnece titait, es ki nyilari ezratty a **szent** nec
 tanatst, es akkoron Isten diczeteti mindennez az

I/a kép

tott énekeskönyv példányainak egy része. Talán azért nem maradt fenn belőlük egy sem. BORNEMISZA pedig inkább utalhatott olyan énekeskönyvre, amely jobban volt elterjedve, miután nagyobb kiadásban jelenhetett meg. Ennél a kiadásnál MELIUS bizonyos közreműködését tételezhetjük fel — HUSZÁR Gál Debrecenből való távozása után — s így inkább ezt a kiadást tarthatta BORNEMISZA MELIUS Péter énekeskönyvének. E tekintetben VARJAS Béla nézetével ellentétben úgy látszik mégis csak ZOVÁNYI Jenőnek és újabban SCHULEK Tibornak van igaza, mikor azt tartják, hogy a BORNEMISZA által említett MELIUS Péter énekeskönyve az énekeskönyv debreceni kiadása.

HUSZÁR Gál kassai énekeskönyvét tehát az ő könyvének kell tekinteni nemcsak azért, mert ő nyomtatta. Lehetséges különben, sőt eléggé valószínű is, hogy kassai nyomdájából kikerült még valamilyen más, kisebb nyomtatvány is, de ez egyelőre nem eléggé ismeretes. A nyomda debreceni működéséről ugyan többet tudunk, több terméke maradt fenn, de ebből az időszakból sincs elég és pontos adat a nyomda sorsáról. Nem tudjuk azt sem, meddig vezette a nyomdát maga HUSZÁR, miért és milyen állapotban hagyta Debrecenben. Utolsó biztos adat a MELIUS ARANY Tamás ellen írt művének (RMNY

a debrecenihez különben még tisztázásra vár. Új nyomda néhány régi dúccal, fametszettel?

BORNEMISZA Péter negyedréttű postillája első kötete (RMNy 333) végén ezt írja: „Nyomatata Komjatin keszdetet Huszar Gal altal, vegezztetet Sempten Mind szent hauanac első napian . . . 1573.” A kolofon (és az ajánlás keltezése is) arra mutat, hogy a vaskos kötet 1573 októberére elején jelenhetett meg. BORNEMISZA postillája nyomtatását eszerint valószínűleg legkésőbb júniusban tette át Semptére, mert a könyv második részének a nyomtatása legalább három hónapot vett igénybe — aszerint, hogy mennyi ideig tartott a második kötet elkészítése. Az első kötet nyomtatásának befejezése után BORNEMISZA műhelye bizonyosan először bekötötte a példányok legalább egy részét és aztán hozzálátott a második kötet (RMNy 355) nyomtatásához. Ebből terjedelme szerint havonként körülbelül 80 levelet tudott kiszedni és kinyomtatni — GÜLYÁS kb. 75 levél elkészítését tételezi fel — a harmadik kötetből később jóval többet. Az első kötet második részének nyomtatása biztosan még lassabban haladt, mint a második köteté, hiszen számítani kell a nyomda kezdeti nehézségeivel. Valószínűleg tartom különben, hogy BORNEMISZA eredetileg saját nyomdájában akarta postillája nyomtatását megkezdeni, és csak mikor a megrendelt, megvásárolt nyomdafelszerelés késett, lett türelmetlen, és kihasználva az alkalmat, hogy ti. HUSZÁR Gál, egykori főnöke, éppen újra nyomdához jutott, ideiglenesen Komjatin kezdte a postilla nyomtatását, de ahogy felállította a saját nyomdáját, azonnal áthelyezte a munkát — néhány kelléket HUSZÁRTÓL szerezve nyomdája berendezésének kibővítésére. De ez azt is bizonyítja, hogy HUSZÁR Gál Komjatin nem azért állította fel nyomdáját, hogy BORNEMISZA számára dolgozzon, hanem más tervei voltak vele, más művek nyomtatására készült. Mindenesetre azonban a nyomda 1573 júniusában, vagy még korábban, nem dolgozott már BORNEMISZA számára. Mit nyomtatott azután?

Eddig csak azt tudtuk, hogy 1574-ben Komjatin nyomtatta ki HUSZÁR Gál legfontosabb és legszebb művét, nagy énekeskönyvét (RMNy 353), azaz annak második teljesen átdolgozott és bővített kiadását.⁵ Az énekeskönyv első részének előszava 1574. okt. 6-án kelt, és a munka eszerint október elején jelenhetett meg. Mikor készült el az énekeskönyv második része, pontosan nem tudhatjuk: a nyomtatvány vége, valószínűleg kolofonnal, nem maradt meg. A nagy és díszes mű sok munkát adhatott a nyomdának. A szedés hosszas és fáradságos volt, hiszen a mű egyes énekek dallamát is adja, hangjegyszédést is tartalmaz. De ez a munka önmaga nem tölthette ki a nyomda 15 vagy még több hónapi működését. Valószínű volt azért már e tények alapján is, hogy HUSZÁR Gál Komjatin még valami mást is nyomtatott, és ez a valószínűség most bebizonyult.

HUSZÁR Gál énekeskönyve első részének teljes és szép példánya megvan az egykori eperjesi evangélikus kollégium könyvtárában is. Kötéstáblájában az 1969. év végén dr. B. BÁLENT több levélből álló töredékre bukkant. A nyolc negyedréttű levél prédikációkat tartalmaz, míg egy nyolcadréttű ív perikópákat. A töredékek tüzetesebb átnézése megmutatta, hogy a prédikációk nem vala-

⁵ A debreceni 1562/3. évi és a váradi énekeskönyvet nem lehet a kassai énekeskönyv második és harmadik kiadásának tartani, még ha az is az alapjuk. Nem HUSZÁR kiadásai, nem ő készítette őket.

melyik ismert postillából valók, és a perikópás ív sem származik valamelyik ismert kiadásból. A betűtípusok, díszes kezdők, sőt a vízjel is arra mutat, hogy a töredékek mind HUSZÁR Gál nyomdájában készült művekből származnak. Behizonyosodott, hogy HUSZÁR Gál három nyomtatványának és valószínűleg saját művének is a töredékei. Bizonyára éppen e művek kiadására is gondolt HUSZÁR, mikor felállította nyomdáját Komjatin.

Az első műből hat levél maradt meg, éspedig az E ív második és harmadik levele és az F ív mind a négy levele, azaz a 18., 19., 21–24. számozott levél. Az élőfej: „Az Vrncac Eliöveseröl / Masodik Vr Napiara Valo Evan:”. Utána a 23b laptól „Az Vrncac Eliöveseröl / Harmadik Vr Napiara Valo Epis:”. Az evangéliumból való ádvent második vasárnapjára prédikáció az E₁ végén kezdődhetett (az E2a lapon az evangéliumi szöveg befejezése áll), és négy sorral az F3b lapon végződik. Észereint az egyes prédikációk terjedelme 5 1/2–6 levél,⁶ s így valószínű, hogy az első három ádventi prédikáció (kettő az első vasárnapra, a harmadik a második vasárnapi epistolából) 17 levelet foglalt el, vagyis az első számozott A₁ jelzetű levélen kezdődött. Előttük bizonyára lehetett még néhány levél, talán egy teljes ív, címlappal, ajánlással és esetleg valamilyen előszóval. A megmaradt hat levél arra mutat, hogy az egész mű nyolc prédikációt tartalmazott: kettőt-kettőt mind a négy ádventi vasárnapra, az epistolából és az evangéliumból, s terjedelme az előzmények számozatlan levelein kívül körülbelül 46 számozott levélen prédikációk és a 12. (M) ív végén esetleg tartalomjegyzék és kolofon.

A 21a lapon érdekes adat van, mely lehetővé teszi a prédikáció keltezését. Az üstökös csillagról szólva megemlíti a prédikátor, hogy „mostannis a minemő úy czillag tamadott az égen”, és a margón utal: „Vide Paulum Fabricium Caesaris Maximiliani Mathematicum, De noua stella circa finem octobris orta 1572”. Mostaninak az 1572. október végén látott üstököst csak egy ádventi beszéd nevezhette az 1572. év decemberében, azaz a jelenség után néhány héttel, s nem például a következő évben, mert akkor az üstököst már múlt évinek kellett volna nevezni. De úgy vélem, hogy ez a megállapítás egyúttal hozzájárul a prédikációk szerzője és kiadási ideje kérdésének tisztázásához is. Nem valamilyen más szerző művének fordítására mutat, hanem valószínűvé teszi, hogy HUSZÁR Gál itt saját beszédeit adta ki, éspedig 1573-ban. Ez annál is valószínűbb, mert már előzőleg is nyomtatott ki ilyen munkát: néhány prédikációt szintén az egyházi év egyik időszakához. 1558-ban Óvárt jelent meg tőle egy negyedrétű 26 leveles kisebb mű: „Az Vr Iesus Christusnac Szent Vachoraiarol, kinszenvedeseröl és dichoseges fel tamadasarol valo Predicacioe” (RMNy 151), három különböző terjedelmű prédikációjával. HUSZÁR szerzősége tekintetében az ádventi prédikációknál a döntő szót a szakértők bizonyosan a töredék szövege alapján fogják kimondani. A kiadás ideje tekintetében az 1572. évi decemberben elhangzott beszédnél inkább gondolhatunk a következő évre, mint ugyanazon év utolsó napjaira, s kérdés csak az lehet, hogy BORNEMISZA postillája nyomtatásával egy időben vagy inkább utána készült-e.

⁶ Erre lehetne következtetni a második mű töredéke alapján is, de lehetséges, hogy egyes prédikációk terjedelme nem volt egyforma. HUSZÁR óvári három prédikációja közül RÉVÉSZ Imre szerint az első négy levelet és néhány sort foglal el, a második 23 lapra terjed, a harmadik pedig néhány sor híján 15 lapra. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1862. V. évf. 4. sz. 112–113. l.

A mű könyvészeti leírása egyelőre ez lehetne: RMNy 327B [HUSZÁR Gál: Ádventi prédikációk.] [Komjáti 1573 Huszár.] [?, A—D]E—F[G—M?] = = [4]+46?+[2]? fol. — 4° — Inic.

A második műből sajnos csak kétlevélnyi töredék maradt meg, s ebből csak bizonytalanabb következtetéseket lehet levonni. Csak a D ív második és harmadik levele, azaz a 13. és 14. számozott levél van meg. Élőfejük „Az Vr Christvs szvletesenec Vnnepere Valo Predicatio”, és tartalmuk szerint a karácsony első napjára való evangéliumi prédikáció középső harmadát foglalják magukban. Figyelemre méltó mindenek előtt a két levél ívjelzete és számozása. Bizonyítják mindenekelőtt, hogy ez a töredék nem képezi az előző mű részét, hanem más, önálló nyomtatványból származik. Nem egy nagyobb postilla töredékei kerültek elő, hanem két önálló kiadvány maradványai. Így biztosnak tekinthetjük azt is, hogy az első mű csupán a négy ádventi vasárnapra való prédikációkat tartalmazta. De mit tartalmazott ez a második mű?

Az első számozott levél az A ív második(!) levele (A₂) volt. Ha egy prédikáció átlag itt is hat levelet foglalt el, az első karácsonyi prédikáció az epistolából az 5—10. levélen (B₂—C₃) lehetett, és a második, az evangéliumból a 11—16. levélen (C₄—E₁). Ebből van a két levélnyi töredék. Kérdés mindezekelőtt, hogy mit tartalmazott az első, legalább öt levél: a számozásba be nem foglalt A₁ levél és a számozott 1—4. levél (A₂—B₁)? Az A₁ levélen a mű címe volt és a következő négyen az ajánlás és az előszó? Vagy valamilyen rövidebb beszéd karácsonyestire? KULTSÁR György egykorú postillájában (RMNy 334) nincs ugyan ilyen beszéd, de BORNEMISZA postillája első részében (RMNy 333) van két „A Christus születése Estin Valo Predicacio” (CXLVb—CLXVa), és a foliopostillában (RMNy 541) is van „Karatson Estire avagy Etzakara” egy prédikáció, „Az VVr Christvs Fogantatasarol Valo Predikatio” (XXVIIa—XXXIIa). Ajánlás nélkül aligha adta ki HUSZÁR a művét, és ha volt benne egy beszéd karácsonyestire, bizonyára az A ív előtt volt még néhány levél (teljes ív?) és ezeken, valamint a számozatlan A₁ levélen lehettek akkor az előzmények — a címlap, ajánlás és esetleg előszó is.

A mű, ha önálló nyomtatvány is, lényegében az első mű folytatása és bizonyára hasonlóképpen volt összeállítva: az esetleges karácsonyesti beszéd után minden napra két-két prédikációt hozott, az epistolából és az evangéliumból. De milyen napokra? KULTSÁR említett postillája csak evangéliumi prédikációkból áll, de karácsony első napjára két prédikációt hoz, egyet-egyet pedig karácsony második és harmadik napjára, továbbá a karácsony utáni vasárnapra és újévre („Kis Karatson napiara”). BORNEMISZA postillája első részében szintén három karácsonyi napra vannak prédikációk, az első és harmadik napra két-két, ugyanúgy mint a karácsony utáni vasárnapra, az új évre („Az Vr környül Metelkedese Napiara”) pedig négy(!). A foliopostillában karácsony négy(!) napjára és a karácsony utáni vasárnapra van egy-egy prédikáció és kettő „Kis Karacsonra”. Legvalószínűbbnek tartom, hogy ebben a műben az esetleges karácsonyesti beszédén kívül tíz prédikáció volt: kettő-kettő (epistolából és evangéliumból) karácsony három napjára, karácsony utáni vasárnapra és új évre — „kis karácsonyra”, és a mű terjedelme 15—16 ív lehetett. Nemcsak tipográfiai tekintetből, de a két levélnyi töredék tartalma alapján is a két mű szerzőjét egy személynek, HUSZÁR Gálnak tartom.

Amennyire a töredékből ítélni lehet, HUSZÁR Gál minden prédikációjában az ige, a bibliai szöveg után annak „rövidén való értelmét” adja és bejelenti a prédikáció három részre való felosztását. A prédikációhoz azután imád-

ságot is csatol. A prédikáció tartalma textusból való „tanúságok”, az ige magyarázatja — nyugodt, építő, pozitív modorú, de néhol nem hiányzik bizonyos polémia sem: a pápás egyház gyakorlatát elítélő reformációs tanítás hangsúlyozása. Így például a karácsonyi prédikációban kiemeli, hogy „Nem diakul enekelne az Angyaloc a Sido Pasztoroknac” mondván: „Miert enekelunc tahat mi idegen nyeluen a mi parasztiaknac, kit nem ertneec, Olaszül a Magyaroknac, kit szent Pal bolondoskodasnac mond I. Cor. 14.”

A két levélnyi töredék alapján nehéz összeállítani a mű valószínű könyvszerkezeti leírását. Talán mégis az előbbi érvelések alapján ez lehetne: RMNy 327C [HUSZÁR Gál: Karácsonyi prédikációk.] [Komjáti 1573 Huszár.] [?:, A—C] D[E—P?] = [4]+60? fol. — 4°.

A harmadik mű töredékei egy nyolcadretű nyomtatvány teljes A íve, azaz számozott 1—8. levele, és ennek az ívnek egyes levelei: az 1., 4., 5. és 8. levél még háromszor. Ez előtt az ív előtt néhány számozatlan levéllel kezdődhetett a mű, az előzményekkel, címlappal, ajánlással és esetleg valamilyen előszóval. Az A ív tartalma: „Az Vrnac El Iöveseröl Elsö Vr napiara valo Epistola, mellyet Szent Pal Apastal irt Romaiaknac, Levelenec XIII. reszeben”. A bibliai szöveg után következik „Az Epistolanc Rövideden valo értelme” és „Imadsag”. A harmadik levél hátlapján (A_{3b}) „Azon Napiara Valo Evangeliom Matt. XXI.” kezdődik „Ez Evangelionnac Rövideden valo értelme”-vel és „Imadsag”-gal. Az ív utolsó lapján „Az Vrnac El Iöveseröl Masod Vr Napiara Valo Epistola Rom. XV,” kezdete áll. Eszerint a mű lényegében perikópakönyv, de egészen eltér a szokásos ilyen könyvektől. Nemcsak magukat a perikópás szövegeket közli, hanem mindegyikhez egy rövid elmélkedést, homiliát, rövidített beszédet és imádságot is csatol. Tulajdonképpen közeledik így a postillákhoz.

Perikópás könyvek gyakran jelentek meg magyarul a 16. században, de később is. Lényegükben pótolták a bibliát, tartalmazván az Újszövetség leghasználtabb részeit, a vasárnapi és ünnepi prédikációk alapjául rendelt bibliai szövegeket. Hasznosak voltak nemesak addig, míg nem volt kiadva az egész biblia magyar fordítása — KÁROLYITÓL, és a katolikusok számára KÁLDITÓL — vagy elegendő példányban legalább az Újszövetség. Istentiszteleteknél és az iskolában ugyanúgy használták mint családokban vagy egyes személyek, már csak a jóval kisebb ár miatt is. Mint népszerű, általánosan elterjedt mű, majdnem minden nyomda kiadványai között szerepel, és nagyon is érthető, hogy HUSZÁR Gál szintén szükségesnek tartotta kiadását saját nyomdájában Komjátin — valószínűleg még az énekeskönyve előtt. Bizonyosan azért jutottak ezek a töredékek egy olyan kötet tábláiba, amely az énekeskönyvnek csak első részét tartalmazza.

A gyakori használat folytán a perikópás könyvek többnyire tönkrementek, és ma nem is tudunk minden régi magyar nyelvű kiadásokról. Bizonyítja ezt HUSZÁR e kiadása is, amely eddig ismeretlen volt. De KLÖSS Jakab bártfai nyomdász is, valamint később 1616-ban a perikópás könyv TILÉNUS summáriával ellátott kiadása (RMK I. 459) előszavában azt írja: „En immár egynehányszor . . . az Vr napokra és főfő Innepekre az Anyaszentegyháztól rendeltetett Evangéliomokat és Epistolákat Magyar nyelven kü nyomtattam, csak ő magát az Textust, . . .”. Ébből az „egynéhány” kiadásból nem maradt fenn semmi vagy legföljebb egy négyleveles töredék (OSzK: RMK I. 318/a, amelyről nem egész biztos, hogy ő vagy még GUTTGESEL nyomtatta. RMNy 602 GUTTGESELTől származtatja, de egy Klöss-féle kiadás már a 16. századból

nagyon is valószínű, hiszen egy új nyomdász kiadványai között mindenekelőtt olyan könyvek foglalhattak helyet, melyeknél biztos lehetett, hogy könyvszerrel eladhatja őket.

Régi magyar perikópáskönyvek még meglevő példányai is általában csonkák vagy csak töredékek, úgy hogy néha nehéz eldönteni hol, különösen pedig, mikor jelentek meg. HUSZÁR Gál kiadásához való viszonyukból mégiscsak levonhatunk belőlük néhány megállapítást vagy következtetést. HUSZÁR Gál nem nyomtatott ki egyszerűen újra egy régebbi kiadást. A régebbi kiadásokban sehol se találjuk az erre a kiadásra jellemző elmélkedéseket és imádságokat, hanem csak a bibliai szöveget. Egyetlen olyan kiadás ismeretes, hol két-két perikópa szöveghez egy imádság van csatolva.

De milyen bibliai szöveget, fordítást használt HUSZÁR? A perikópák szövegének fordítása e töredékben nagyon eltér attól, melyet a régebbi kiadású Újszövetségben vagy postillákban találunk. MELIUS Péter is más fordítást használ. Az eltérések oly nagyok, hogy túlhaladják a nyomdász nyelvi sajátosságainak szokásos érvényesítését az új szedésnél. Oka ennek talán az is, hogy akkor még nem volt egy általánosan elfogadott fordítás, és a szerzők az általuk idézett szöveget saját belátásuk szerint kijavították vagy le is fordították, ha az egész könyv fordítás volt. A kérdés, hogy a bibliai szövegek melyik fordítását használta fel HUSZÁR itt — és a prédikációiban is, — még megoldásra vár. De a legvalószínűbb az, hogy bizonyos eltérésekkel átvette az egyetlen olyan előző perikópás könyv szövegét, mely imádságokat is tartalmaz, a kolozsvári első kiadás — 1550 és 1552 között — szövegét (RMNy 91). Erre a perikópás könyvre utal 1581(?)-ben⁷ MANTSKOVIT is, mint az általa nyomtatott perikópás könyv forrására, mintájára (RMNy 486). De HUSZÁR nem meríthetett csak ebből a kolozsvári perikópás könyvből mint tehetette MANTSKOVIT, azt írja, hogy „ismét újonnan” kinyomtatta „az esztendő által való evangéliumokat az epistolákkal és imádságokkal egyetembe, kit régen Kolozsváratt nyomtattak volt”.⁸

HUSZÁR Gál perikópás könyve evangéliumi elmélkedése után következő imádság megtalálható bizonyos apróbb eltéréssel BORNEMISZÁNÁL is, és pedig mind postillája 1573. évi első kötetének XXIVb—XXVa lapján, mind a fóliópostilla VIa lapján is. (RMNy 333 és 541). Megvan a perikópáskönyv későbbi kiadásai között a MANILUSÉBAN 1589-ben és a vizsolyiban 1590 és 1593 között (RMNy 630 és 676). De sehol sem találkozzunk imádságokkal az epistola után, csak HUSZÁRNÁL. Bizonyosan ezeknek sem ő a szerzője, mint ahogy nem lehet a szerzője az evangélium utániaknak sem. Mind itt, mind a kolozsvári első perikópás könyv kiadásánál biztosan fordítással van dolgunk, s az imádságok szerzője esetleg LUTHER Márton lehetne, mint azt BOTTA István gyanítja. Sajnos egyelőre nem tudtam ellenőrizni ezt a felfogást, éppen úgy mint azt se, hogy az elmélkedések szerzője Veit DIETRICH lehetne. De nagyon is valószínű, hogy ez a perikópás könyv nem HUSZÁR Gál eredeti műve, hanem csak fordítása — esetleg elég szabad. Éppen az elmélkedések képezik különben HUSZÁR munkájának legfontosabb és legjellegzetesebb részét. Ezek után már nem a vizsolyi perikópás könyv (RMNy 676) az első magyar peri-

⁷ Mind a két példánynak a címlapja hiányzik.

⁸ SCHULEK Tibor idézése szerint (Bornemisza Péter . . . Sopron—Budapest—Győr 1939. 137. l.)

kópás könyv evangéliumi magyarázattal. Különbözik ezek a magyarázatok, csak úgy mint TILÉNUS summáriái (RMK I. 459) teljesen eltérnek a Huszár-kiadás elmékedéseitől.

HUSZÁR GÁL perikópáskönyvének első íve szerint egy vasárnapra (és esetleg ünnepnapra) való perikópák szövege, „értelmezésük” és a hozzájuk csatolt imádságok 15 lapot foglalnak el. Majdnem egy teljes ívre terjednek. MANCZKOVICZNÁL levő perikópák száma alapján HUSZÁR GÁL e nyomtatványa szerint 85–90 ívet tehetett ki vagy a szentek napjaira való nélkül is 60 ívet. Nem volt ez túl sok egy kötetre? Vagy HUSZÁR ezt a művét két, sőt esetleg még több kötetben adta ki? Prédikációit sem adta ki egy vastag postillában, hanem részletekben, az egyházi év egyes időszakai szerint. És egyáltalában ki tudja-e vajon nyomtatni az egész perikópás könyvet?

Sok kérdés vár itt még megoldásra behatóbb kutatások alapján. Nem lehet kizárni, hogy HUSZÁR ezt a munkáját már nem fejezte be. Talán azért nem használhatta forrásul MANTSKOVIT a perikópás könyv nyomtatásánál se Detrekón, se Vizsolyban. Viszont az a körülmény, hogy a töredékek négy példányból valók, arra mutat, hogy nem gondolhatunk csak valami próbaszedésre, hanem az „A” ív, azaz a munka nyomtatásának megkezdésére.

E perikópás könyvnek – a még sok nyitott kérdés mellett – az RMNy formájára kialakítható könyvészeti leírása a következő: RMNy 327A [AZ EVANGÉLIUMOK és az epitolák . . .] [Komjátí 1573? Huszár.] [.:?]A[B+?] = = [8?]+8+? fol. – 8° – Inic.

Valamikor a Régi Magyar Könyvtár kiadása nagyban elősegítette az addig ismeretlen nyomtatványok feltárását. Remélem, hogy most az RMK méltó új kiadása, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* nemrég megjelent kötete, szintén nagyban elősegíti a további kutatást. Legyen szabad itt csak egy feladatra utalni. FRAKNÓI annak idején az Országos Széchényi Könyvtárban könyvtáblákból kiáztatott régi nyomtatványok és töredékek között számos régi magyar nyomtatványt talált. A másnyelvűeknek nem szentelt kellő figyelmet, de mikor éppen ebben a folyóiratban tüzetesen ismertette a magyar nyelvűeket, megemlítette, hogy a töredékek között sok például a cseh nyomtatvány is. Talán voltak közöttük a felsőmagyarországi nyomdák szlovák nyelvű termékei is. Sajnos most hiába érdeklődtem e töredékek iránt: az Országos Széchényi Könyvtárban ma, közel száz év után, már nem tudnak róluk semmit, de remélem, csak lappanganak valahol és még előkerülnek. A Régi Nyomtatványok Tára az OSzK-ban példás kutatómunkája során talán még rájuk bukkan valahol, keresve nem magyar nyelvű (különösen latin), régi magyarországi nyomtatványok töredékeit, maradványait is. A jövő kutatások még számos ismeretlen régi magyarországi nyomtatványt hozhatnak napfényre. És hogy még sok mindent kellene és talán lehetne is felkutatni, bizonyítják HUSZÁR GÁL három munkájának töredékei, melyeket itt bemutatni igyekeztem.⁹

⁹ Hálás köszönetemet fejezem ki kutatásaimnál és a cikk megírásánál nyújtott segítségért SOLTÉSZ Zoltánnak, BORSA Gedeonnak, különösen pedig SCHULEK Tibornak és BOTTA Istvánnak.

JÁN ČAPLOVIČ

Drei unbekannte Werke von Gál Huszár

Vor seiner Abreise von Kassa versprach der namhafte ungarische Reformator und Drucker ein kleineres Gesangbuch in seiner eigenen Druckerei herauszugeben. Im Jahre 1560 hat er diesem Versprechen entsprochen. Es ist anzunehmen, dass er dazu nicht sein eigenes, bereits vorher zusammengetragenes Material benützte, sondern auch einige in Kassa (Kaschau, Košice) früher gesungene Weisen. Er widmete sein Gesangbuch dem Reformator von Debrecen, Peter MELIUS, aber nicht darum, weil er beim Zusammenstellen desselben auf MELIUS angewiesen gewesen wäre. Das bei Peter BORNEMISZA erwähnte *Mélius-Gesangbuch* weist auf eine spätere Ausgabe desselben aus Debrecen, vom Jahre 1562 oder noch wahrscheinlicher 1563. Gál HUSZÁR, der Ende 1560 von Kassa nach Debrecen geflüchtet war, hat sich in der letzteren Stadt immer als Exul betrachtet, zur Zeit der Veröffentlichung dieser Ausgabe seines Gesangbuchs war er nicht mehr dort: er verließ Debrecen bereits im März 1562, seine verlassene Druckerei kam später unter die Leitung des Mihály TÖRÖK. HUSZÁR selbst fuhr nach Komárom und von hier weiter nach Nagyszombat (Tyrnau, Trnava), und endlich nach Komjáti, wo er spätestens anfang 1573 gesichtet wird. Hier ist er schon wieder Druckereibesitzer und im Besitze einer neuen Einrichtung, bis auf einige schon in Debrecen gebrauchte Holzschnittplatten. In dieser neuen Druckerei begann er mit dem ersten Band der Postillen von Peter BORNEMISZA, da BORNEMISZA nicht so lange warten wollte, bis seine eigene zu diesem Zwecke gegründete Druckerei in Betrieb gesetzt werden konnte. Als er aber in Sempte (Sintava) schon in seiner eigenen Druckerei zu arbeiten anfang, hat er sich von HUSZÁR getrennt: sie scheideten voneinander als Freunde, da doch HUSZÁR einiges der neuen Druckerei vom eigenen Zubehör überließ und damit zur Einrichtung derselber beigetragen hatte. HUSZÁR hat nämlich seine Druckerei in Komjáti nicht für BORNEMISZA, sondern für seine eigenen Bücher errichtet.

Bisher war von diesen seinen Werken nur das im Jahre 1574 erschienene Gesangbuch bekannt, welches aber eine längere Arbeitsperiode, die von Juni 1573 (spätester Zeitpunkt für den Abschluß der Postillen BORNEMISZA's) bis Oktober 1574 (Erscheinungsdatum des ersten Teiles des Gesangbuchs) dauerte, nicht rechtfertigt. Es ist unlängst gelungen, wenigstens drei Drucke HUSZÁR's aus dieser Periode zu identifizieren. Ein Exemplar des ersten Teiles des HUSZÁRSchen Gesangbuchs ist nämlich wohl erhalten und in Originaleinband in der Bibliothek des ehemaligen evangelischen Kollegiums zu Eperjes (Prešov) zu finden. Aus den Einbanddeckeln dieses Exemplars kamen Bruchstücke zu je einigen Blättern zum Vorschein. Die Drucktypen, die Zierden und sogar das Wasserzeichen weisen auf den Ursprung aus der Druckerei von HUSZÁR hin. Der Inhalt läßt darauf schließen, dass man es mit drei bisher unbekanntenen Schriften HUSZÁR's zu tun hat. Über diese Umstände gibt Verfasser in seinem Aufsatz ausführlichen Bericht.

Aus dem ersten von den drei Büchern HUSZÁR's sind sechs Blätter erhalten: E_{2,3} und F₁₋₄, d. h. Blätter numeriert 18., 19., 21—24. Sie enthalten Predigte für den Advent und zwar für alle Sonntage aus den Episteln und aus den Evangelium. Der Text begann wahrscheinlich auf dem Blatt Nr. 1., dem vielleicht ein Titelblatt, eine Widmung und ein Vorwort voranging — das Ganze womöglich im Umfange eines ganzen Druckbogens. Die Predigten selbst (4 × 2) erdehten sich auf ungefähr 46 numerierte Blätter, vielleicht mit Inhaltsverzeichnis und Kolophon auf den folgenden zwei Blättern. In einer der Reden weist der Verfasser auf das Ende Oktober 1572 gesichtete Komet als gleichzeitige Erscheinung hin, was darauf deutet, daß die Predigt spätestens Ende Dezember desselben Jahres gesprochen wurde. Es beweist aber zugleich, daß nicht von irgendeiner Übersetzung die Rede ist, sondern wohl von einer eigenen Predigt HUSZÁR's. Wie in Óvár, auch in Komjáti gab Huszár keine großen, vollständigen Postillen heraus, sondern nur eine kleinere Sammlung im Zusammenhang mit einer besonderen Periode des Kirchenjahres: dort mit Ostern, hier mit dem Advent und im folgenden Werke mit Weihnachten.

Es sind leider aus diesem zweiten Werke HUSZÁR's nur zwei Blätter erhalten, aus ihrem Inhalt, ja sogar aus ihrer Numerierung und ihren Blattzeichen läßt sich aber manches feststellen. Die Zeichen sind D₂ und ₃, weiters Blatt 13. und 14. Sie beinhalten den mittleren Teil der Predigt auf den ersten Weihnachtstag. Sie können nicht zum ersten Bruchstück gehören, welches nur Adventspostillen enthält, sondern entstammen einem selbstständigen Druckwerk. Das erste gezählte Blatt ist A₂, das heißt daß nicht nur auf A₁ sondern noch auf einigen anderen, vielleicht einem vollen Bogen Titelblatt, Widmung und Vorwort gestanden haben, und dann ab A₂ eine kleinere Predigt für den Weihnachts-

abend, darauffolgend je 2 Predigten (aus den Episteln bzw. aus dem Evangelium) auf die drei Weihnachtstage, den Sonntag nach Weihnachten und auf den Neujahr, d. h. »Kleinweihnachten« — wie sie in den zeitgenössischen Postillen allgemein zu finden sind. Die Reden befinden sich mit dem Text aus der Bibel und enden mit dem Gebet. Ihr Inhalt besteht aus einer positiven, im besonnenen Ton gehaltenen Auslegung des Wortes, manchmal mit einer das Verfahren der papistischen Kirche verurteilenden Polemik. Die Ähnlichkeiten bezeugen, daß beide Werke von demselben Verfasser herrühren, nämlich von HUSZÁR. Der Umfang des zweiten Werkes kann auf 15—16 Bogen geschätzt werden.

Das dritte Werk war ein Druck von kleinerem Format, ein Oktavbuch. Es ist der ganze A-Bogen erhalten, d. h. 1—8. gezählte Blätter und ausserdem vier Blätter dieses Bogens noch in drei Exemplaren, was darauf deutet, dass der Druck begonnen hatte, und deshalb der Bogen A nicht als blosser Probedruck betrachtet werden kann. Der Inhalt: Perikopentexte mit kurzer Erläuterung, und Gebet. Ungarische Perikopenbände kommen zwar im 16. Jahrhundert häufig vor, aber nur mit biblischem Text, oder höchstens mit dem begleitenden Gebet. HUSZÁR hat zwar diese auf das Evangelium folgende Gebete übernommen, er konnte aber keine vorfinden, die der Epistel gefolgt hätten. Beide Arten des Gebets, sowie die kurzen Textauslegungen scheinen Übersetzungen zu sein: vielleicht aus den Kollekten von Luther in der Ausgabe Veit Dietrichs. Eine endgültige Stellungnahme wäre voreilig, es kann nur als wahrscheinlich angenommen werden, daß das Werk eine Übersetzung HUSZÁR's ist, aber wir wissen nicht, ob er sie vollendet hatte und wie groß der ursprüngliche Umfang des Drucks war. Bibeltext, Erklärung und Gebet für einen Sonntag haben fast den Umfang von einem Bogen, so daß das ganze Buch sich auf 90 Bogen belaufen hätte können, was für einen Band doch zu viel gewesen wäre. Es kann aber auch teilweise herausgegeben worden sein, sowie die Postillen.

Alle drei Drucke sind wahrscheinlich im Jahre 1573 erschienen, oder Anfang 1574, darum konnten die Bruchstücke zum Einband des im Oktober 1574 erschienenen Gesangbuches verwendet werden. Wieviel von dem letzteren Werk erschienen und ob es vollendet wurde, wissen wir nicht, jedenfalls ist HUSZÁR schon im folgenden Jahre gestorben.

Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához

A *Typographia*, a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Közlönye 1880. évi 13. 14. 15. és 16. számában közzétette IMREH Sándor „*ev. ref. főtanodai nyomdász*” levelét és Tótfalusi Kis Miklós nyomdai felszerelésének 1711. október 21-i leltáráról készített szó szerinti másolatát. A másolat „Koncz József tanár és főtanodai könyvtárnok úr szíves engedélye” alapján készült, amiből arra lehet következtetni, hogy az eredeti leltár az időben a „főtanoda” birtokában volt. Erre mutat az is, hogy a szerző bevezető sorai az iskola, illetve az iskolai nyomda egyéb, nagy becsben tartott nyomdászati emlékeiről is megemlékeznek.

Érdekes, hogy ez a rendkívül értékes dokumentum viszonylag korai felfedezése ellenére sem vált ismertté. DÉZSI Lajos éppen csak megemlíti, hogy KIS Miklósnak Kolozsvárott megvoltak a betűmetszéshez és öntéshez szükséges szerszámai,¹ s egy lábjegyzetben utal IMREH Sándor közleményére,² azonban az 1711-es leltár gazdag anyagát egyébként nem hasznosította. Úgy látszik, ez éppúgy nem tartozott kutatói érdeklődésének körébe, mint ahogy GYALUI Farkas, a TÓTFALUSI hagyományok másik kolozsvári ápolója sem figyelt fel KIS Miklós betűmintalapjára. E másik nagyértékű leletet ugyanis egy GYALUI Farkastól származó régi fénykép alapján közölte elsőnek KRIZSÓ Kálmán 1940-ben a kolozsvári *Grafikai Évkönyvben*.³ Meglepő, hogy HERPEI János, KIS Miklósnak és korának kiváló ismerője is így nyilatkozik: „Tótfalusi . . . műhelyéről vagy legalábbis betűanyagáról részletes ismertetést annak ellenére sem találunk, hogy típusainak mintalapjai — szerencsére — előkerültek.”⁴ A leltárt nem ismerte SZENTKUTY Pál sem, pedig annak ismerete jó néhány téves megállapítástól megóvta volna. Ezekre azonban még vissza kell térnünk. Alighanem GULYÁS Pál az egyetlen kutató, aki komolyabban felfigyelt az 1711-es leltárra és adataiból következtetéseket is vont le.⁵

A több mint kilencven év előtti publikációra nemcsak azért emlékeztetek, hogy azt a feledéstől megóvjam, hanem mert annak értékét és jelentőségét hallatlanul megnövelte egy legújabbban napfényre került társa: *Tótfalusi Kis Miklós nyomdai felszerelésének 1702. április 25-én készült leltára*. Az értékes okmány feltárása KRIZSÓ Kálmánnak, a jeles kolozsvári nyomdász-szakiro-

¹ DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*, Budapest 1899. 111. l.

² DÉZSI, i. m. 185. l. 2. jegyzet.

³ KRIZSÓ Kálmán közlése.

⁴ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III. *Herepei János cikkei*. Budapest—Szeged, 1971. 176. l.

⁵ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon, II.*, Budapest, 1961. 187., 269—270. l.

dalmi szerkesztőnek és nyomdászattörténésznek az érdeme, aki a feltételezett leltárnak a Kolozsvári Református Egyházkerület központi gyűjtőlevéltárában a múlt évben bukkant nyomára.

KRIZSÓ Kálmán közlése szerint az okmányt 1960 óta őrzi a levéltár, miután az a kolozsvári egyházközség irattárából oda került. A hat levélből álló okmányt 200×315 mm méretű papírlapokra azonos kéz írta, szövege tizenegy lapra terjed, az utolsó lap üres. KRIZSÓ Kálmán betű szerinti másolata alapján adjuk itt közre a leltárt, teljes terjedelmében.

Első rátekintésre meglepő, hogy a leltározók hitelesítése, aláírása az okmányon nem szerepel. A leltározás történetét azonban több forrás is megörökítette, amelyeknek ismeretében a leltár hitelességéhez nem fér kétség.

CZEGEI VASS Györgynek, az egyházközség főgondnokának és a város főkapitányának naplójában⁶ olvashatjuk:

„[1702] 24 (Április) temettük el ugyan Kolozsvárat az szegény Tótfalusi uramat is . . .” — vagyis KIS Miklós 1702. március 20-i halála és március 22-i koporsóbatétele után e napon (és nem április 4-én, amint több szerző is tévesen jelzi) zajlott le a gyászszertartás befejező aktusa. Mindez azért lényeges, mert már a következő napon kezdetét vette a leltározás:

„25 Április az méltóságos supremum reformatum Consistorium parancsolatjából fogtunk a Tótfalusi uramtul maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumok regyestrálásához vagy inventálásához, Rhédei Pál, Enyedi István enyedi professor és Kapusi János [helyesen Kaposi Sámuel] fejevári professor uramékkal.

26. Ugyanakkörül munkálkódtunk.

27. Az egész typographiát is inventáltuk.

28. (Április) végeztük el egészben az egész inventatiót . . .”⁷

S mivel a mi leltárunknak is 1702. április 25. a kelte, nincs kétség a leltározás akciója és a végrehajtók személyének azonossága felől sem. Hogy mi volt a leltározás célja, arról a következő naplóbejegyzés tanúskodik:

„[1702] 14. (Május) Méltóságos gubernátor uram ő nagysága rosszul lévén, Nalácsi uram szállásán volt consistorium és volt discursus az Tótfalusitól maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumoknak megvételéről és typographiáról, de csak in suspenso maradt.”⁸

A napló utolsó idevonatkozó bejegyzése nem árulja el, hogy a megvétel megtörtént-e:

„[1703] 12 Maji Kolozsvárra mentem bé csak magam, az urak parancsolván, az szegény Tótfalusi uram matrixi és stömpölyi iránt.”⁹

BETHLEN Miklós is pártfogolta a vásárlást. „. . . szükségesnek ítélők azt az ő mesterségének typographiához való drága eszközeit maga testamentoma szerint is megvenni az özvegytől az ecclesia számára. Küldők inventálása és kézhezvételére Kaposi Sámuel fejevári professort Kolozsvárra, méne, jöve, kell érte 3000 magyar forint, nóha többet is megért volna. A gubernátor beteges lévén, gyulénk consistoriumban Nalácsi uram házához, én presideáltam és proponáltam, hogy . . .” Bethlen Miklós Bánffy György kormányzó

⁶ Czegei Vass György és Vass László naplói 1659—1739. — Monumenta Hungariae Historica XXXV. Budapest 1896.

⁷ 350—351. l.

⁸ Uo.

⁹ 362. l.

és más főurak kölcsönéből akarta előteremteni a vételárat, de az áldozatkészség mindössze három-négyszáz forintra futotta. „... És így ebben sem telék; hová tette azután a relicta azt a szerszámot, nem tudom.”¹⁰ Tehát ő is elvesztette a szerszámok nyomát . . .

Ezek az eddig sem ismeretlen adatok, összevetve most már az előttünk álló 1702. évi, s az 1711. évi leltárral, a nyomdai felszerelés megvásárlására vonatkozó akció sok vonatkozását világosabbá teszik.

Külön-külön kell azonban szólnunk egyfelől a betűöntödei, másfelől a nyomdai felszerelésekről.

Kis Miklós betűöntödei felszerelése

A betűöntödei felszerelés — amelyet az egykorú iratok „cusoria és fusoria” vagy „sculptoria és fusoria” néven emlegetnek, a betűöntő szerszámok három csoportjából állott: *acélbetűkből* vagy patricákból, Kis Miklós szerint *stempelyekből*, az ezek készítéséhez szükséges segédbélyegzőkből (a leltárak szerint *contrapensumokból*), s végül az előbbieik segítségével rézbe sajtolt matricákból (*mátrixokból*, öntőmintácskákból). Ezeket a betűöntéshez szükséges műszerek, szerszámok egészítették ki.

Nyilvánvaló, hogy a kolozsvári nyomda ilyen értelmű betűöntödei felszerelését Kis Miklós hozta létre, nem lehetett vitás, hogy ez az ő személyi tulajdona, amit örökösire hagyott, s az egyház csak vásárlás útján juthatott volna hozzá. Mint ahogy a kolozsvári elődeitől ottmaradt hasonló, de régi eszközöket halála előtt kiadta az eklézsiának: „... Es a' mi azon specifikált ő Typographiához való minden eszközök nálam voltak; u. m. Matrixok, instrumentumok, Kásták és egyéb eszközök, jó lelkiesmérettel kiadtam: . . .” — írja 1702. február 23-án kelt elszámolásában.¹¹

Érthető, hogy még a Kis Miklós utolsó éveiben elmérgesedett helyzetben — és a nyomdai felszerelések tulajdonjoga miatt volt, ismeretes viták után — sem akadt az egyházi vezetők között olyan, aki a betűöntödei felszerelések tulajdonjogát kétségbevonta volna. Sőt, nem lehet véletlen, hogy a leltározásban engedték részt venni Kis Miklósnak két kiváló jóakaróját, ENYEDI István és KAPOSÍ Sámuel professzorokat is, akik egy nappal előbb a gyászszertartáson szót emeltek az elhunyt érdemei mellett.¹²

A vétel azonban nem jött létre. Erről tanúskodik még az 1711-es leltár záradéka is:

„P. S. A Domina Relicta Penig sokat Protestalt, ha cum decenti contento kézhez nem vétetik, sok szüksége miatt kéntelenítettik olyan helyre elocalni, a honnan mox et de facto contentaltatik.”

Az egyház, amely az örökösök tulajdonjogát tiszteletben tartotta, de a vételárat egy évtized alatt sem tudta előteremteni, mégis érzékelhette a betűöntő szerszámok jelentőségét s azok sorsát a háborús időkben közügynek tekintette. Ezt a tényt örökítette meg az 1711. október 21-i leltár bevezető része. Itt felsorolják azt a 16 sorozat stempelyt, melyet KÖLESÉRI Sámuel,

¹⁰ Bethlen Miklós *önéletrajza*, Budapest 1955. II. kötet, 66—67. l.

¹¹ TORDAI Zádor: *M. Tótfalusi Kis Miklós*, [Bukarest 1954]. Melléklet a 200. l. után.

¹² Adattár III., i. m. 154—160. l.

az erdélyi fémbányászat felügyelője 1708. március 22-én, „hogy conserválja a Generalis Reformata Ecclesia számára, okot adván erre a mostani háborúságos időnek fenn forgó gonosszai”, Szebenbe menekített. Ez ügyben „mivel nem magamtól cselekedtem, hanem kényszerítésből, semmi megbántódásom vagy károsíthatásom nem leszen” — mondja Kis Miklós özvegyének hozzáfűzött nyilatkozata, kifejezve, hogy a háborús rendszabályt kényszerűleg tudomásul vette.

KIS Miklós özvegye, SZÉKELY Mária 1721. október 21-én meghalt. Az örökösök közül talán már csak BERIVÓINÉ TÓTFALUSI KIS Anna élhetett(?) 1723-ban, amikor TELEGDI PAP Sámuel kolozsvári könyvnyomtató különböző régi nyomtatványokból összevágott és -ragasztott betűmintalapot bocsátott ki. Ennek a felirata mintha a KIS Miklós-féle matricák további sorsára utalna: „Specimen Typorum, quor. Matrices prostant apud Heredes Nicolai Kis de M. Tótfalu . . .”¹³ „Prostant”, tehát a matricák ott állanak az örökösöknél és nem a működő nyomdánál . . .

Itt elveszítjük a KIS Miklós-féle betűöntődei felszerelés nyomát. S noha betűi újra és újra megjelennek a kolozsvári református nyomdászok kiadványaiban még a 18. század vége felé is, nem tűnik valószínűnek, hogy a rendszerint kopott betűket az eredeti matricák segítségével újraöntötték volna. Egyszerű a tehetséges PÁLDI SZÉKELY Istvánnak, aki Hollandiában a betűmetszés és betűöntés terén is járatosságot szerzett, van néhány szépen, tisztán nyomtatott kiadványa, amelyek nemcsak Tótfalusi betűinek továbbéléséről tanúskodnak, de az eredeti matricák újrafelhasználásának lehetőségét is megcsillantják. Az utóbbit azonban nem tudjuk bizonyítani, s így marad az a szomorúbb feltevés, hogy a XVII. század egyik legkiválóbb betűművészeinek magametszette szerszám-kincse a közömbösség és a feledés áldozatául esett.

E tanulmányom befejezése előtt kaptam hírt KRIZSÓ Kálmánnak egy újabb leletéről: *Kis Miklós nyomdájának egy keltezés és aláírás nélküli leltáráról*, amelyet Nr. 3/a 1749. jelzéssel a Román Akadémia 2. sz. fiókja kolozsvári levéltárában őriznek. A leltár címszövege biztatónak tűnt:

RECENSIO

Instrumentorum Typographicorum, quondam ab incomparabili mechanico Nicolao Kis de Misz-Tótfalu confessorum, haud ita pridem ab Illustrissimo comite Georgio Banffy de Losonez emptorum, et Illustri Collegio Reform. Claudiopolitano gratiosa donatione oblatorum.

Annál ellentmondóbb azonban a leltár tartalma. Így például benne vannak azok az 1708. március 22-én Szebenbe menekített stempelyek, amelyeknek BÁNFFY, aki 1708. november 1-én halt meg, ezek szerint csak tervezhette a megvásárlását és a kollégiumnak való adományozását, hiszen a stempelyek más sorsra jutottak. Úgy tűnik, az egyéb szerszámokra nézve sem válhatott valóra a leltározók szándéka, hiszen KIS Miklós özvegye még az 1711. évi leltár záradékában is a nála levő tárgyak átvételét sürgette.

E leltár feldolgozása külön tanulmányt igényelne, amire most nem vállalkozhattunk, de így is érdekes adalék arra nézve, hogy a BETHLEN Miklós akció-

¹³ . . . Signat. Claudiopoli, Die 6. Jan. — 723. Per Samuele[m] Pap Telegdi Typogr. R. Claud. mp. (Az OSzK példányának szövege, RMK I. 1786i).

jának balsikere után legalábbis komoly kísérlet történt a felsőbbek részéről a Kis-féle betűszerszámok megvásárlására.

A nyomdai felszerelés

Nézzük ezután a Kis Miklós-féle tipográfiának, tehát a nyomdai felszerelésnek: az ólombetűknek, a sajtóknak, a berendezésnek a sorsát.

A nyomdai felszerelés nem a Kis Miklósé volt, mint írja, „az Ekklesiának *Typusát* egygyüvé töttem az Országéval.”¹⁴ Vagyis egyfelől a kolozsvári református egyházközség betűinek, másfelől a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumoknak fejedelmi adománylevéllel adományozott egykori nagyváradai és gyulafehérvári betűanyaggal való összeolvasztásából eredt.¹⁵

Kis Miklós az egyházközség betűit — az újraöntésükért kapott 560 forint ellenében — kénytelen volt 1701-ben visszaszolgáltatni.¹⁶ Maradt tehát a gyulafehérvári—nagyváradai eredetű betűanyagnak — főleg átöntött — készlete a Tótfalusi-nyomda birtokában. Ez a magyarázata annak, hogy a betűkészlet igen szegényes: a 13, 11, 10, 9 pontos „kenyérbetűk” készlete fokozatonként 2—3 ív szedésére futotta volna. Az egész betűkészlet talán a harmada vagy a fele annak, ami Kis Miklós korábbi tevékenységének folytatásához szükséges lett volna. Ha az 1702. évi leltár teljes — egyelőre semmi sem utal arra, hogy hiányos lenne —, akkor annak a bizonyítéka is, hogy TÓTFALUSI Kis Miklóst nemcsak önérzetében alázták porig, de munkaeszközétől, munkája folytatásának lehetőségétől is megfosztották. Alig hihető, hogy ha életben marad, ezt a veszteséget — a külföldről származó ritka fémeket — a maga erejéből pótolhatta volna.

Most értjük igazán drámai tiltakozását a nyomda kettéosztása ellen: „... sem ez, sem amaz egész tipográfia nem léssen, hanem szükség megállani, és megsonkulván haszontalanná lenni...”¹⁷ hozzátéve: „... hogy én magam költségemmel szerezzek matériát... nem lehetséges már, minekutána engemet mindenből kifordítottak...”¹⁸

Mégis, mennyi betűanyaggal rendelkezhetett Kis Miklós nyomdája? A „kollégiumi” nyomdafelszerelés most megismert betűkészlete igazolja a fennmaradt régi okirat adatát, amely szerint PÁLDI SZÉKELY Istvánnak mintegy ötven évvel Kis Miklós halála után 23 mázsa és 30 font betűanyagot adtak át a kollégiumi nyomda üzembe helyezésére.¹⁹ Ez a betűanyag nyilván a Kis Miklóstól származó készlet, mai súlymértékben mintegy 1200 kg. Ez lett volna tehát az „ország” nyomdájának betűje, amelyet a kolozsvári eklézsiáé

¹⁴ *Mentség*, az 1940. évi Kner-féle betűhű kiadás lapszámozása szerint 27. l. Idézeteinkben BÀN Imre 1952. évi kiadásának írásmódját követjük.

¹⁵ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*, Budapest 1888. A 413. lapon közli I. Apafi Mihály adománylevelét a Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdai hagyaték 1672. évi, a 413—414. lapon a gyulafehérvári nyomdafelszerelés 1673. évi adományozásáról. „Az ország nyomdáját” az irodalom kollégiumi nyomdának, Kis Miklós „a generális eklézsia nyomdájának” is, mások ennek nyomán „az erdélyi református egyház nyomdájának” is nevezik.

¹⁶ TORDAI Zádor i. m. Elszámolás.

¹⁷ *Mentség* 18. l.

¹⁸ *Mentség*, 29. l.

¹⁹ JAKAB Elek: i. m. 590—591. l.

talán 2000 kg-ra egészíthetett ki. DÉZSI szerint is az ország nyomdájáé volt az elsőbbség.²⁰ Az 1702. évi elszámolás szerint Kis Miklós 560 forintja, amia 100 betűnkénti 25 dénáros átöntési költségből tevődött össze, 224 000 betűnek felel meg. Ez talán 400 kg betű lehetett, amit némileg növelhetett az eklézsiának átöntetlenül visszaadott betűk mennyisége.

Itt utalnunk kell azonban a régebbi irodalomnak egy homályos pontjára. FERENCZI Zoltán szerint ugyanis „Az özvegyétől vett nyomdát Vass György, Rhédei Pál, Kaposi Sámuel és Enyedi István átvevén 1703. május 15-én ... a nyomdát a református főkonzisztórium Telegdi Pap Sámuelnek ... adta bérbe ...”²¹ CZEGEI VASS György naplójában Tótfalusról az utolsó bejegyzés két nappal előbb, május 13-án kelt, különös, hogy a FERENCZI-féle adatnak ott nyomát nem találjuk ...²² Ha viszont az 1702. április 25-i leltár készítői Kis Miklós özvegyétől valamit is átvettek, akkor az a most közölt leltárban található tipográfiai felszerelés, vagyis az „ország” betűanyaga és nyomdafelszerelése lehetett, hiszen a leltárban a betűöntő szerszámokon kívül más, mint ez, nem volt. Ez a felszerelés azonban, mint az ún. kollégiumi nyomdafelszerelés, 1755-ig raktárban hevert, amíg PÁLDI SZÉKELY István alatt a kollégiumi nyomdát újra meg nem indították.

Nem zárhatunk ki azonban egy másik feltevést sem. Elképzelhető, hogy Kis Miklós, aki mindenekelőtt betűmetsző és betűöntő volt, nem nyugodott bele „az eklézsia és az ország” együttes betűkészletének csekély voltába és maga is vásárolt fémanyagot, amiből betűket öntött. Esetleg egyéb, saját tulajdonát képező nyomdai felszerelései is voltak.

Lehet, hogy FERENCZINEK — ha erre vonatkozó adatai ellentmondónak tűnnek is — rendelkezésére állott valamilyen forrás, amely e feltételezett, Kis Miklós tulajdonát képező nyomdai felszerelésnek az egyház által való megvásárlását tanúsította. A JAKAB Elek által közölt TELEGDI PAP-féle haszonbérleti szerződés sem zárja ki, hogy a TÓTFALUSI hagyatékából a SZATMÁRNÉMETHI Mihály által 1702. február 23-án nyugtázott nyomdai felszereléseken felül más eszközök is származtak az eklézsiára. Mindezekből egyrészt az folyna, hogy a Tótfalusi-nyomda betűállománya a fennmaradt adatokból következtethető 2000 kg betűnél több, talán 3000 kg is lehetett — másfelől, hogy az 1701-ben SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel által Kis Miklóstól átvett egyházközségi nyomdafelszerelés, megnövelve egy eddig ismeretlen összetételű Kis Miklós-féle felszereléssel együtt képezhette a TELEGDI PAP Sámuel és utódai által bérelt 18. századi kolozsvári nyomda magvát.

Miután e „Tótfalusi-féle” nyomdafelszerelés, illetve betűkészlet létezését egyelőre csak feltevésként kezelhetjük, az 1702. évi elszámolás és most már

²⁰ I. m. 111. l.

²¹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*, Kolozsvár, 1896. 73. l.

²² CZEGEI VASS György naplójában 1703. május 15-i kelettel csak egy egészen más tárgy rövid bejegyzést találtunk. Mivel ő Kis Miklós temetésétől kezdve jegyezte a hagyatékkal kapcsolatos eseményeket, nehezen hihető, hogy a FERENCZI által neki tulajdonított ténykedésének feljegyzését elmulasztotta volna. FERENCZI tévedését látszik valószínűsíteni TELEGDI PAP Sámuel haszonbérleti szerződése, amelyet JAKAB Elek közöl az Oklevéltár idézett kötetének 460. lapján. Eszerint BETHLEN Miklós kurátor és VESZPÉMI István püspök 1702. május 20-án a TÓTFALUSI-féle nyomdai hagyaték leltározásával [SZATHMÁR-]NÉMETHI Sámuel és három társát bízta meg. Ez lett volna tehát a kolozsvári református eklézsia betűfelszerelése, amelynek visszaszolgáltatását Kis Miklós már életében — ugyancsak SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel kezéhez — megkezdte.

az 1702. évi leltár adataira kell támaszkodnunk, amelyek egyéb forrásokkal összevetve az említett 2000 kg körüli betűkészletre engednek következtetni.

Hogyan boldogulhatott Kis Miklós ilyen csekély betűkészlettel, hogyan vállalkozhatott terjedelmes művek nyomtatására?

Itt értjük meg sajátos, a szűkös ólomkészlettel reákényszerített, voltaképpen igen gazdaságos munkamódszerét: a szedés és a betűöntés párhuzamos üzemét, amit most, a *Mentség* és a leltárak adatait összevetve, igazolhatunk. Szűkös betűkészletével csak úgy boldogulhatott, hogy a könyv szedésekor a betűöntő egyidejűleg öntötte a „kenyérbetűt” és a kiürülő szedőszekrény rekeszeiben minduntalan pótolta a hiányzó betűket.

„A fusoria [öntóműhely] iránt a tipothetáim [betűszedőim] bizonyosságok, mely nagy boldogság légyen, hogy a tipográfia mellett fusoria vagyon, . . . mi-helyt defektust látnak valamely betűben, vagy hogy ez vagy amaz betű fogyni kezd, mentem csak megkiáltják, hogy ez vagy amaz kell, s mindjárt kipótolják.”²³ Ugyanezen módszer gyakorlatát a *Mentség* más helyein is megerősíti.²⁴

Amíg tehát mesterünk mindkét tipográfia betűkészletével rendelkezett és officinájának teljesítőképességét még a folyamatos betűöntéssel is fokozta, számításaim szerint az akkor szokásos nyolcadrés formájú (átlagosan 95 × 150 mm) könyvből tíz ívnek a kiszedésére telhetett a betűanyag. Ez elfogadható, ha nem is éppen bőséges körülményeket jelenthetett munkálkodásához.

Az 1702. évi elszámolás szerint Kis Miklós SZATHMÁRNÉMETHI Sámuelnek, az egyházközség megbízottjának az előző évben kiadta a kolozsvári református eklézsia betűanyagát és nyomdai felszerelését. A halála után készült leltárban felsorolt tipográfiai felszerelések tehát a másikkal, a kollégiumi nyomdának a tartozékai voltak. Ezt bizonyítják a leltárban egyes tételeknek fejérvári, illetve SZENCZI KERTÉSZ Ábrahámától való származására utaló megjegyzések. A legfontosabb azonban a leltár utolsó bekezdése, amely szerint TÓTFALUSINÉ asszony „ezeken kívül” „jó akarattjából” néhány munkaeszközt adományozott.

Ebből az utalásból nyilvánvaló, hogy TÓTFALUSINÉ a tipográfiai felszerelést átadta — bizonyára az egyház megbízottainak —, mert mi egyebet jelenthetne a meg nem nevezett ténykedés, amelyhez még önkéntes ajándékozás járult?

Az 1702. évi leltár egyéb tanulságai

TÓTFALUSI Kis Miklós betűművészi és tipográfusi alkotásáról szóló tanulmányom²⁵ megírásakor az 1711. évi leltárt ismertem ugyan, adatait azonban csak korlátozott mértékben használhattam. Nem tudhattam, hogy Kis Miklós halála és az 1711. évi leltározás közben milyen beavatkozások változtathatták meg betűszerszám-állományát. Zavartak a leltárban szereplő nem következetes, gyakran egymásnak ellentmondó elnevezések is. Így pl. a kiskapitális betűre nem kevesebb, mint négy kifejezést használ: „Capital versal”, „versal Communis”, „Elem. Capital” és „Klein Capital”.

²³ *Mentség* 45. l.

²⁴ *Mentség* 29., 35., 39. l.

²⁵ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus* (Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében). Sajtó alatt.

Az 1702-es leltár azonban úgyszólván valamennyi kérdésemre biztosságos választ adott. A két leltár összevetése a problematikus adatok nagy részét tisztázta. A két leltár együttese így hiteles képet nyújt TÓTFALUSI KIS Miklós nyomdájának felszereléséről — abban az állapotban, ahogyan az a mester halálának idején fennállott.

Melyek a két leltár összevetéséből eredő fontosabb következtetések?

1. A két leltár tüzetes összehasonlítása meglepő egyezést mutat. A fennálló különbségek elírásokból és leltározási pontatlanságból, valamint eltérő elnevezésekből származónak tűnnek. Így a stempelyeknél 1711-ben három tételnél együttvéve 26 db többlet, három tételnél 46 db hiány van, s egy tétel, a Descendian Graec. egészében hiányzik. Viszont a tételek túlnyomó többsége, 25 tétel pontosan egyezik!

A mátrixoknál hat tételben találtam összesen 23 darab hiányt, négy tételben összesen 45 darab többletet. Mindössze három tétel hiányzott vagy nem volt azonosítható. Ezekkel szemben 45 tétel hiánytalanul egyezett!

A contrapensumok közül hat tétel volt hiányos, összesen kilenc darabbal. Egy tételben egy darab többlet fordult elő. Két tétel, összesen 32 db, teljesen hiányzott. A zöme, 50 tétel hiánytalanul megvolt 1711-ben is!

Az instrumentumokból az 1702-es leltár 70 tételt sorol fel. Ezek 1711-ben már csak hiányosan voltak meg: mintegy harmadával csökkent a tételek száma. A hiányzók főleg matricához való rezek és kéziszerszámok. Lényeges köztük a két nyomtatósajtó, a praelumok, amelyek nyilván visszakerültek a kollégium tulajdonába.

Az 1702-es leltár az ún. tipográfiai felszerelések jegyzékével végződik, amelyeknek zömét a betűanyag teszi ki. E felszereléseket az 1702-es leltárban a tizenkettedik, tizenharmadik és tizennegyedik kásztában M, N és O betű alatt, majd a „Következik inventáriuma a tipográfiának” című fejezetben találjuk meg. Mindezek a felszerelések az 1711. évi leltárban már nem fordulnak elő. Ez a körülmény is alátámasztja azt az előzőkben megindokolt feltevésemet, hogy az 1702. évi leltározást követően a TÓTFALUSI KIS Miklós kezelésében volt nyomdai felszerelések visszakerültek a református egyház birtokába.

2. Mivel az 1702-es leltár közvetlenül KIS Miklós halála után készült és semmi alapunk nincsen annak feltételezésére, hogy kolozsvári működése idején betűöntő felszerelését veszteségek érték volna, a leltár adataiból kolozsvári betűöntő tevékenységére, betűkészletére biztosságos következtetéseket vonhatunk le.

A *Mentség* csak egy helyen és homályosan szól arról, hogy szerzője bizonyos eszközöket, „holmit” szerencsésen hazahozott Amszterdamból.²⁶ A leltár rendre magában foglalja az amszterdami betűmintaalap betűfokozatait, sőt még annál is többet. A mintalapon 37 típust találunk, a leltárban 50-et. Fontos azonban, hogy a betűszerszámok nem teljeseek! Egyesekből a stempelyek, másokból a matrixok, harmadikból a contrapensumok találhatóak meg, esetleg két- vagy háromféle közülük.

Mindenesetre a típusok nagy száma, gazdagsága arra vall, hogy ezek csak Amszterdamból származhatnak, hiszen egy részük egyetlen kolozsvári nyomtatványon sem fordul elő. Kis Miklós Kolozsvárott csupán 17-féle típust

²⁶ 40. l.

használt a maga betűiből (és néhány kiskapitálist, amit nem tudtunk számba venni).

Említett tanulmányomban típus-vizsgálatok alapján kimutattam, hogy Kis Miklós Kolozsvárott 10-féle régi, elődeitől átvett típust is használt, tehát az az állítás, hogy „a régebbi betűkből *semmit sem tart meg*”,²⁷ megdőlt.

A maga 17 típusa közül a mintegy nyolcvan kolozsvári nyomtatványának átvizsgálása alapján a legfontosabbak ezek:

Clein Canon	antikva és kurzív, ma kb. 24 pontos ²⁸
Text	antikva nagybetű, ma kb. 16 pontos
Augustin	antikva és kurzív, ma kb. 13 pontos
(Ugyanezt Amszterdamban kb. 12 pontos törzsre öntötte)	
Mediaen	antikva és kurzív, ma kb. 11 pontos
Descendiaen	antikva és kurzív, ma kb. 10 pontos
Garmont	antikva és kurzív, ma kb. 9 pontos

Ezekon kívül csak görög és héber betűket, valamint kottákat öntött.

3. A betűszerszám-készlet összetétele igazolja, hogy miért éppen ezekre a betűkre korlátozódott Kis Miklós kolozsvári betűöntői ténykedése. Teljes matricakészlete ugyanis úgyszólván csak ezekből a típusokból volt. A négy legfontosabb szöveg-típusának, a 13, 11, 10 pontosnak jóformán teljes stempely-készletével is rendelkezett, nem véletlen, hogy mint legértékesebbet, ezeket menekítették Szebenbe 1708-ban. (A nagybetűkből a 25 darabos, a kisbetűkből számjegyekkel az 50 darabos, anélkül 40 darabos készlet már a teljes ábécé előállítására alkalmasnak tekinthető az akkori viszonyok között.)

4. A csodálatos teljességű contrapensum készlet, a maga mintegy 50 típusával egy hallatlanul fejlett manufaktúra eszköz-kultúrájáról tanúskodik. Az egyes típusok 15–20-féle rész-formát foglalnak magukban, amelyek mint például az O betű belső köre vagy a H betű felső és alsó nyílása, keményre edzett acélbélyegzővel beüthetők a lágyabb acélból készült stempelybe és helyettesítik a fáradságos és aprólékos vésnöki munka nagyobbik részét. Külön érdekessége a leltárnak a „contrapensum contrapensurum” nevű raffinált szerszám, amely — elnevezése szerint — lehetővé tette, hogy némely segédbélyegzőt sem vésés, hanem alkalmas segéd-segédbélyegző beiktatásával egy ütessel lehessen előállítani. Ilyen felszerelést csak az a mester használhatott (és engedhetett meg magának), aki sorozatszámra gyártotta a stempelyeket és mátrixokat, mint Kis Miklós Amszterdamban. És e tökéletes be rendezés magyarázatot ad Kis Miklós betűinek mintalapján látható hihetetlenül egyenletes duktusára, szövegének hallatlanul nyugodt tükrére is. Ez annak a technikai többletnek a titka, ami Kis Miklós betűművészetét, betűinek tökéletes formai és technikai kivitelével is a legelső sorába emeli.

5. Nem kerül ezek után nagy fáradságba bizonyítanom: mi szüksége lett volna Kis Miklósnak e szerszám-kincs birtokában Kolozsvárott új betűk metszésébe kezdenie? Vitatható, hogy a matricákat — az öntésre kész, a betűmetszés folyamatát befejező szerszámokat — hazahozta-e, vagy a megelőző

²⁷ SZENTKRÚTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei*, Budapest 1940. 26. l.

²⁸ A mai méretek a szóban forgó régi elnevezések szerinti betűk mai valóságos méretét mutatják, mai tipográfiai mértékegységben kifejezve, tekintet nélkül arra, hogy a régi elnevezések megváltozott jelentése folytán ma más pont-érték megjelölésére használják ugyanazokat a műszavakat.

műveletek szerszámainak felhasználásával itthon készítette-e. A dolog lényege: a megelőző műveletek szerszámait *itt voltak*, tehát a matricák — ha nem készen hozta őket külföldről — csakis *amszterdami mintára* készülhettek.

„A két évi előkészület idején s még később is, igen nagy mennyiségben állít elő — metsz és önt — Kis új betűtípusokat.” „Betűmetsző művészetének világhírét pusztán e betűk alapján nehéz volna megértenünk. Alig különbek kora egyéb magyar betűinél!”²⁹ „... másfajta, nagyobb és vastagabbra metszett betűt kellett Kisnek készítenie, annak nagy részében az itthoni papiros gyengébb minősége is oka volt.”³⁰ Íme, ezek SZENTKÚTY Pál tévedései a Kolozsvárott metszett „új” típusokról. Lesújtó véleménye pedig azon alapul, hogy összekeverte a Kis Miklós által felhasznált régi kolozsvári betűket mesterünk saját típusaival. Egészen addig, hogy a Hármas História bevezetésének kurzívájának láttán felkiált: „Ez már a formateremtő erő elbizonytalanodása.”³¹ Ez a megállapítása annál meglepőbb, mert két évvel korábban ugyanezen betűket „Kis Miklós legszebb, itthon, Kolozsvárott metszett betűinek” nevezi, amint az ő nyomán, sajnos, más szerzők is.³² Kimutattam, hogy ez a kurzíva visszavezethető SZENCZI KÉRTÉSZ Ábrahám 1653. évi kiadású *Approbatae Constitutiones*... c. kiadványáig³³ és azonos ennek A2 lapján látható régi reneszánsz kurzívával, tehát semmiképpen nem írható Kis Miklós terhére.

6. Nincs mód itt a részletezésre, de teljesen megdönti a leltár SZENTKÚTYNAK a TÓTFALUSI-féle betűk besorolására vonatkozó jegyzékét³⁴ is. Ebben a felsorolásban mind az elnevezések, mind a grádusok nagyságrendi besorolása hibás. Legnagyobb baja azonban, hogy nem onnan származó, régi betűket Kis Miklós alkotásának tüntet fel. Így ez a nomenklatúra teljes revízióra szorul, annál is inkább, mert téves adatai s még inkább a vele kapcsolatos téves következtetések újra és újra felbukkannak a későbbi irodalomban is.

7. Érdemes megemlékezni arról is, ami Kis Miklós leltár szerinti betűöntő felszereléséből hiányzik.

A matricák között *nincsen*:

Groot Canon	ma 32 pontos
Ascendonica	ma 20 pontos (a leltárban csak a hibásak között fordul elő)
Parangon	ma 18 pontos.

E betűket nem pótolta, helyettük a kolozsvári régi betűket használta.

A Burgois (ma 8 pontos méretűnek megfelelő) és valamennyi ennél kisebb betű matricája hiányos, nem elegendő, patricája pedig teljesen hiányzik. Kis Miklós ezeket sohasem próbálta, kolozsvári kiadványainak a Garmont (a mai 9 pontossal azonos nagyságú) a legkisebb betűje.

8. Amszterdamból hazafelé jövet az eladás szándékával Lipcsében hagyott matricákat. Ezekből a 20 és a 9 pontos az egykori Haag-Drugulin, ma Ander-

²⁹ SZENTKÚTY Pál: *Mintakönyvek* i. m. 27—28. l.

³⁰ SZENTKÚTY Pál: *M. Tótfalusi Kis Miklós Amszterdami betűmintalapja*, Magy. Könyvszle. 1942. 37. l.

³¹ Uo.

³² SZENTKÚTY Pál: *Mintakönyvek*, i. m. 28. l. 4. ábra.

³³ SZABÓ Károly I. 878.

³⁴ *Mintakönyvek*, i. m. 27—28. l.

sen Nexö nyomdába, s ennél több fokozat feltehetőleg Frankfurtba, a D. Stempel betűöntődébe került. A mai lipcsei és az 1920 körüli frankfurti mintákban³⁵ előforduló 20 pontos típusok azonosíthatók a TÓTFALUSI amszterdami mintalapjának Parangon betűjével. Ugyancsak megegyezik a frankfurti 36 pontos betű TÓTFALUSI Groot Canonjával (nála 32 pontos törzsre öntve). S ami még érdekesebb: a frankfurti minta kurzív címbetűinek megfelelő grádusaival a Kis Miklós Groot Canon és Parangon kurzívja azonosítható, az ezeket követő két kisebb fokozat azonban más kéztől származik! Tehát ami Kolozsvárott hiányzott, az megvan Lipcsében, s viszont amit Kis Miklós megtartott, mint például a Clein Canon (ma 24 pontos) antikvát és kurzívot, az az egyébként majdnem teljes frankfurti készletből hiányzik!

A leltár tehát a *Mentség* szerint Amszterdamban és Lipcsében hagyott matricák mibenlétére is enged következtetni.

9. „... mikor én halálra betegedém, T. Némethi Uramék előtt az Erdélyi Ekklesiának legaltam volt azokat...”³⁶ — írja Kis Miklós az Amszterdamban hagyott matrixjairól, melyek „lehozatását” tervezte, sikertelenül. Ugyanezt a szót használja az özvegye a leltár záradékában:

„... kívánnya pedig ökelme is, hogy hozassa le maga költségével a matrixokat az Eccla.”

Az özvegy tehát — a külföldön hagyott matricák ezen utolsó említésével — megerősítette férjének egykori ígéretét.

Kis Miklós e szándékát 1697-ben készített korábbi végrendeletében is rögzítette³⁷ és ezek szerint annak ellenére sem vonta vissza, hogy az utókorra fennmaradt 1702. február 17-i végrendeletében³⁸ már nem esik szó róla. Nyitott kérdés, hogy az özvegy férjének végakarátát teljesítve utal-e a matricák lehozatására, vagy csak udvariassági gesztussal engedi át azokat az egyháznak, maga úgy sem lévén képes azoknak a külföldről való hazahozatására.

Nincs nyoma azonban annak, hogy a matricák valaha is hazakerültek volna.

10. A tipográfia felszerelését, betűanyagát úgy ítéltük meg, hogy ez a maradvány — a kolozsvári eklézsia kielégítése után — meg kell hogy feleljen „az ország”, a kollégium(ok) nyomdafelszerelésének. A leltár következő adatai is erre utalnak:

A tizenharmadik castában sub. lit. N. alatt talált „ón” betűknél ez a bejegyzés áll: „Ezekér a gralis catalogus szerint reprezentáltak volt Fejérvárnak.”

Ha a leltárban itt és másutt is előforduló nyelvi furcsaságoktól eltekintünk, akkor ezt a mondatot minden bizonnyal úgy kell érteni, hogy ezek a betűk a nyomda generális catalogusában a Gyulafehérvárról származó betűket képviselik. HERPEI János ÉNYEDI István feljegyzéseire hivatkozva kétségbe vonta, hogy az 1658. évi gyulafehérvári pusztulás után számbajöhető betűanyag megmaradhatott volna. FAZEKAS József viszont 1968-ban kimutatta,³⁹ hogy 1662-től 1664-ig ötféle országgyűlési törvénycikk látott nyomtatásban

³⁵ *Klassische Fraktur- und Antiquaschriften des sechzehnten bis achzehnten Jahrhunderts*, Frankfurt, é. n. [1920 körül]

³⁶ *Mentség*, 60. l.

³⁷ *Mentség*, 57., 99. l.

³⁸ Irod. tört. Közl. 1892. 109—111. l.

³⁹ FAZEKAS József: *A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvénycikknek nyomdai meghatározása*. Magy. Könyvszle. 1968. 201—209. l.

napvilágot bizonyíthatóan gyulafehérvári eredetű típusokkal. Leltárunk ismét bizonyítja, hogy a gyulafehérvári nyomdának valóban maradtak fenn betűi és Kolozsvárott megvoltak még Tótfalusi idejében is.

A tizennegyedik castában sub. lit. O. megtalálták „Szenczi [Kertész Ábrahám] uram régi kótáit”. Ugyancsak a tipográfia inventáriumának 14. pontja alatt a SZENCZI Ábrahám-féle „ócska prelum”-ot (nyomtatósajtót) is.

Ugyanitt „Veresegyházi uram csináltatta nyomtató prelum”-ot is a 13. tételben. VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály volt az „ország” APAFI által létrehozott tipográfiájának nyomdásza. Ez az a sajtó lehetett, amelyről FERENCZI írja:⁴⁰ „... egy darabja ma is a kolozsvári református kollégium birtokában, rajta kivésve: CURAVIT MICHAEL SZ. VERESEGYHÁZI 1671.”

Ezek az adatok tehát az „ország”, a kollégium(ok) nyomdája mibenlétének tisztázását segítik.

11. A leltárban, akárcsak TÓTFALUSI KIS Miklós a maga amszterdami betűmintalapján, a betűfokokozatoknak akkori holland elnevezéseit használják. Ezek az elnevezések abban az időben országonként változtak, de még egy-egy országban sem használták őket teljes egyértelműséggel. Nemzetközileg ma sem egységesek. Az eredeti elnevezések között latin, francia és német eredetű nevek és kifejezések hollandi formáját is megtaláljuk. E kifejezések mögött rejlő betűnagyságok méretére az irodalomban található kulcsok nem adnak megnyugtató választ: a Tótfalusi-betűk azonosítását, még ENSCHEDÉ impozáns művében⁴¹ közölt nomenklátúra segítségével sem tudtam megoldani. Biztosnak csak azok a mai tipográfiai pontokban kifejezett méretek tekinthetők, amelyeket KIS Miklós amszterdami betűmintalapján és nyomtatványain található betűk lemérése nyújt. Ilyen mérésen alapulnak itt és a nagyobb TÓTFALUSI tanulmányomban közölt betűméretek.

A leltár az álló antikva betűt *romein* vagy *romana* néven, a döltet *cursiv*, a nagybetűt *capital*, a kisbetűt a holland *ondercas* („alsó szekrény”) néven tartja nyilván, másutt *communis*, azaz közönséges betűnek nevezi.

A szerszámok nevét jó magyarsággal jegyzi fel, néhol latin, egyes esetekben holland elnevezéssel pótolva a hiányzó magyar szakkifejezést.

A leltár írásmódjában, nyelvhasználatában nem egy következetlenséget, pontatlanságot találunk, s a szövegnek nyomtatásba való áttétele során is történhetek hibák. Mindez azonban végül is nem zavarta szövegének megértését és nem támasztott kétségeket a dokumentum tartalmának hitelességét illetően. A nem egyértelmű meghatározások legnagyobb részét az 1711-es leltárral való összevetés során sikerült tisztázni.

*

Nem szorul magyarázatra, hogy TÓTFALUSI KIS Miklós nyomdájának 1702. április 25-i leltára önmagában is értékes adatok egész sorát hozta napfényre e legnagyobb betűművészünk és kiváló tipográfusunk tevékenységének és alkotásának jobb megismerése szolgálatában. Tanulmányunkban megkíséreltünk néhányat ezek közül kifejtetni. De bizonyára még értékesebb eredményeket

⁴⁰ I. m. 41. l.

⁴¹ Ch. ENSCHEDÉ: *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle*, Harlem 1908. XXV. l.

ígernek azok a kutatások, amelyek a TÓTFALUSI-életmű különféle hiteles forrásainak összefüggéseit vizsgálva, hézagos és bizonytalan ismereteink kiegészítését és pontosítását szolgálják. Kétségtelen, hogy az 1702-es leltár megtalálásával e forrásaink együttes értéke is megnövekedett. Legyen szabad csupán arra utalnom, hogy a nyomdászattörténeti kutató a leltár birtokában szinte új megvilágításban értékelheti a *Mentség* egészen más szemlélettel ki-fejtett nyomdászattörténeti jelentőségű adatait.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS NYOMDÁJÁNAK 1702. ÁPRILIS 25-I HAGYATÉKI LELTÁRA

*Claudiopoli. Anno Dni 1702. Die 25
Aprilis.*

Az Méltóságos Suprémum Consistorium Parancsolatjából egybegyülvén idvezült Tótfalusi Miklós uram relictájának házá-nál, inventáltuk a sculptoriához és fusoriához tartozó instrumentumokat. Melyek pecsét alatt intacté levén, tőlünk felbon-tattanak, elővéttenek, megszámláltat-tanak és találtattanak ilyen renddel:

1. Vagynak tizenegy betűöntő instru-mentumok, melyek ketteje régi forma, a többi pedig új formák.
2. Vagynak betűgyuluk, vasasok, nro 8.
3. Öt öreg reszelők és egy öreg ráspoly.
4. Egy matrixjustáló öreg hollandiai kő.
5. Három közönséges kő, betűcsiszolni való.
6. Matrixnak való egy darab veres réz.
7. Két kalapács, egy kisebb s egy na-gyobb.
8. Öt vaslinea, betűvakaráshoz való.
9. Öt betűvakaró és crináló kések.
10. Betűszedéshez és vakaráshoz való lineák, nro 32.
11. Egy vaskalán, olvasztott ón meríteni való.
12. Hat apró vaskalánkák, betűöntéshez valók.
13. Egy csipőfogó, egy harapófogó és egy rézmetsző olló.
14. Egy vasülő.
15. Négy vaspléhek, a betűöntő sisakot befedni valók.
16. Egy öreg vasfogó, tégely kifogni való.
17. Egy betűszedő hajó.
18. Három pár gyalu tólkéjéhez való betűfoglaló fa és ezekhez való három ék.
19. Két furó.
20. Két hollandiai bőrelőruha.
21. Egy betűmérő rézserpenyő.
(Ezek vagynak egy fehér ládában le-pecsételve magunk pecséteivel.)

Ezen kívül fenn az officina fusoriában vagyon két olvasztó vassisak és egy vas-satu, melyeket helyekbül nem szükség volt kimozdítani. Az almáriumban pedig ezeket találtuk, külön külön kasztákban.

Az első kastában sub litera A vagynak acél stempelyek, külön külön csomókban, melyek renddel így következnek:

1. Text duplex két csomóban, nro . . 34
2. Miscellanea stempelyek, nro 19
3. Ugyan miscellaneák, nro 20
4. Text capital nro. 19
5. Augustin capital, nro 28
6. Augustin romein, nro 61
7. Augustin cursiv capital 25
8. Augustin ondercas (Seu communis) 45
9. Augustin klein capital 21
10. Median capital romein 29
11. Median klein capital 23
12. Median romein 64
13. Median cursiv capital 24
14. Median cursiv ondercas ÷ commu-nis 45
15. Descendian capital romein 25
16. Descendian romein ondercas 50
17. Descendian klein capital 22
18. Descendian cursiv ondercas 43
19. Descendian complet romein 13
20. Garmont capital cursiv 30
21. Garmont cursiv ondercas 46
22. Elegy miscellaneák 17
23. Más miscellaneák 33
24. Kóták 48
25. Augustin Hebraeum rafatum 33
26. Augustin Hebraeum Dagessatum . . 24
27. Descendian Hebraeum 19
28. Descendian Graecum 35
29. Text romein capital semiperfect . . 11
30. Miscellanea semiperfect 14
31. Miscellanea perfect 9
32. Hat darab papirosban külömb kü-lömbféle accentusok, nro 50

A második castában sub lit. B vagynak 12 rendbeli contrapensumok ez szerint:

1. Grot canon cursiv capital	18
2. Klein canon cursiv capital	20
3. Paragon cursiv capital	17
4. Ascendonica cursiv capital	15
5. Text cursiv capital	20
6. Augustin cursiv capital	18
7. Median cursiv capital	18
8. Garmont cursiv capital	24
9. Brevier cursiv capital	14
10. Colonell cursiv capital	19
11. Peerel cursiv capital	17
12. Jóli cursiv capital	15

Ezeket kívül ugyanazon castában külön csomóban vagynak 15 rendbeli contrapensumok ilyen renddel:

1. Grot canon cursiv ondercas	27
2. Klein canon cursiv ondercas	11
3. Paragon cursiv ondercas	21
4. Ascendonica cursiv ondercas	23
5. Text cursiv ondercas	28
6. Augustin cursiv ondercas	21
7. Median cursiv ondercas	10
8. Descendian cursiv ondercas	16
9. Descendian cursiv ondercas	26
10. Garmont cursiv ondercas	15
11. Burgois et Brevier cursiv ondercas	21
12. Burgois cursiv ondercas	5
13. Colonell cursiv ondercas	21
14. Peerel cursiv ondercas	13
15. Nomparel cursiv ondercas	8

Az harmadik castában sub lit. C vagynak XVII. rendbeli capital contrapensumok ilyen renddel:

1. Duplex text romein	17
2. Grot canon romein	14
3. Klein canon romein	24
4. Paragon romein	13
5. Ascendonica romein	17
6. Text romein	16
7. Augustini romein	17
8. Median romein	18
9. Median romein colonnel	11
10. Descendian klein	14
11. Garmont romein	12
12. Burgois romein	17
13. Brevier romein	15
14. Brevier klein	9
15. Nomparel klein	13
16. Perel romein	18
17. Perel klein	16

Item vagynak azon castában más XV. rendbeli romein ondercas contrapensumok külön csomóba kötve, ilyen renddel:

1. Grot canon	18
2. Klein canon	13
3. Paragon	14
4. Ascendonica	17
5. Augustin	17
6. Median	15
7. Median cifra	6

8. Descendian	17
9. Burgois	12
10. Colonell	3
11. Colonell cifra	8
12. Perel	34
13. Contrapensum contrapensorum	6
14. Brevier	3
15. Notae	5

Item görög contrapensumok 6 rendbeliek:

1. Paragon	26
2. Descendian	23
3. Median	9
4. Garmont capital	4
5. Brevier	13
6. Brevier	5

Item Hebraeu Contrapensumok 3 rendbeliek:

1. Paragon	9
2. Text	21
3. Median	22

Az negyedik castában sub lit. D vagynak XIII. rendbeli instrumentumok ilyen renddel:

1. Miscellanea contrapensumok, stempelek és dirib darab acélok, melyeket megszámlálni nem itéltünk szükségeseknek:

2. Hasonlóak	
3. Hasonlóak	
4. Hasonlóak	
5. Betűöntő instrumentumokhoz való vasak, acélok és rezeeskék.	
6. Stempelyekhez és contrapensumokhoz való acélok.	
7. Hasonlóak	
8. Hasonlóak	
9. Hasonlóak	
10. Hasonlóak	
11. Hasonlóak	
12. Hasonlóak	
13. Instrument táblájához való réz iustoriu.	

Az ötödik castában sub lit. E vagynak XVIII. rendbeli matrixok ilyen renddel:

1. Klein canon romein capital majuscula et minuscula	55
2. Klein canon romana ondercas	93
3. Augustin romein capital	146
4. Median romana	149
5. Descendian romein	148
6. Garmont romein	147
7. Notae. is. kote	50
8. Miscellanea matrix imperfect	10
9. Miscellanei flores	5
10. Canon quadrat Spatia	4
11. Augustin quadrat spatia	7
12. Median quadrat spatia	6
13. Descendian quadrat spatia	7
14. Garmont quadrat spatia	6

15. Miscellanea quadrat	7
16. Nomparel quadrat spatia	6
17. Matrix miscellanea	6
18. Virágos alfabetumok nyomtatva 3 Arkuson	

Az hatodik castában sub lit. F vagynak

VI. rendbéli matrixok ilyen renddel:	
1. Klein canon cursiv	64
2. Klein canon cursiv ondercas	46
3. Augustin cursiv	104
4. Median cursiv	107
5. Descendian cursiv	113
6. Garmont cursiv	106

Az hetedik castában sub lit. G vagynak
XIII. rendbéli matrixok zsidók és görögök
ilyen renddel:

1. Paragon hebraeu justálatlan	27
2. Median hebraeu justálatlan	68
3. Median hebraeu justált	23
nem justált	11
4. Ult. Med. Rab	28
5. Descendian hebr. cum Punctis	69
6. Descendian hebr. sine puncti	37
7. Garmont hebr. vel colonell, nem justált	118
8. Augustin hebreu puncta justata	36
9. Colonell puncta hebreu justata	37
10. Matrix Miscellanea justata	6
et hebreu justata	8
11. Miscellanea hebreu just. et injust.	20
12. Germanica capital injust.	25
13. Klein canon cursiv non just.	5

Az nyolcadik castában sub lit. H vagynak
defectiva és régi formájú matrixok
ilyen renddel:

1. Klein canon capital	20
2. Klein canon ondercas	20
3. Ascendonica cursiv	24
4. Ascendonica klein capital	22
5. Miscellanea	26
6. Miscellanea	20
7. Lineae stricken	9
Item matrices	8

Ezek külön pergamenbül való csomóban
vannak.

Item más csomóban ezek:

1. Text romein	28
2. Text romein klein capital	21
3. Text cursiv	35
4. Augustin rom. capital	19
5. Augustin cursiv	34
6. Median cursiv	27
7. Median klein capital	26
8. Burgois cursiv	41
9. Brevier cursiv capital	14
10. Miscellanea latina brevier	13
11. Diemant cursiv ondercas	11

Item más csomóban ezek:

1. Matrixnak való rezekek ad usu	77
2. Hasonlók	43
3. Hasonlók de öregebbek	29
4. Ugyan hasonlók	15
5. Miscellanea dirib darab apró rezekek, ezek között vannak kevés matrixok is	54
6. Matrixoknak való rud rezekek	16
7. Median romein matrixok	30
8. Matrixnak való rezekek	17

A kilencedik castában sub lit. I vannak
ezek:

1. Egy csomóban reszelők	70
2. Új reszelők	20
3. Kilenc grafstíkek	9
4. Egy reszelővágó kés	1
5. Norma vagy szegmérték, kinek öte acél, ketteje réz	7
6. Srófós nyolcszögű justoriumok	2
7. Olajkő	2
8. Egy hebenum linea	1
9. Próba vinkelhák, két vas egy réz	3
10. Egy réz cirkalom	1
11. Matrix justáló, három fa szegmérték.	
12. Contrapensum próbáló, egy darab ón.	
13. Egy vas kösü, csipőfogó és vágó.	

Az tizedik castában sub lit. K ezek
vagynak:

1. Instrumentum csináló táblácskák és egyéb rézből és vasból álló eszközök.	
2. Pótolni való réz lineácskák, nagyobbak és kisebbek. 30 darab.	
3. Egy réz rudacska.	
4. Egy kis kerek skatulyáskában instru- mentum potolásához tartozó rezececskék és egyebek tizenhat darabban.	
5. Betű gyalulásához való dirib darab ónocska.	
6. Két nyomtató ón massa.	

Az tizenegyedik castában sub lit. L
ezek:

1. Öt darab pumpstén vagy habkő.	
2. Holmi aprólék: rezekek és ónak.	

A tizenkettedik castában sub lit. M
vagy? superfluo. Új ón betűk a tipográfia
pótlására valók 7 kolumnákban.

1. Augustin romein & cursiv lat.	
2. Augustin cursiv.	
3. Median romain & cursiv.	
4. Garmont cursiv capital & connexa.	
5. Garmont romein & cursiv.	
6—7. Descendian hebraeu.	

A tizenharmadik castában sub lit. N
vannak ezek a superfluo új ón betűk
hasonló tiz columnákban:

1. Augustin romein mind csak n betűk.	
2. Augustin romein mind csak n betűk.	

3. Median.
 4—5—6—7. Descendianok.
 8—9—10. Új betűk s quadratumok.
 Ezekér a gralis catalogus szerint reprezentálták volt Fejérvárnak.

A tizennegyedik castában sub lit. O Szenczi uram régi kótái vagynak 8 columnákban.

*

Következik inventáriuma a tipográfiának:

1. Egy castában 3 rendbéli muzér capitalis fabetűk és finalis fametszések.
2. Más kisebb castában 2 rendbéli titulusoz való ónbetűk. 1 duplex parangon, 2 duplex tertia.
3. Klein canon romana egy pár castában és egy pár casta cursiva, canon kevés.
4. Egy pár casta parangon, régi féle romein, félig lévén a casta. Ugyan parangon cursivája is félig egy pár.
5. Augustin romein új 2 pár castában teli, és ugyanannak cursivája is 1 pár castában teli.
6. Median romana 2 pár castával dugva teli, és annak cursivája is 2 pár castával, de nem teli.

7. Descendian romein két pár castával éppen teli, és annak cursivája is két pár castával félig-félig.

8. Descendian héb. 1 pár. Casta kevés.
 9. Garmont rom. 2 pár casta teli, cursivája majd teli 1 pár casta.

10. Augustin Graeco. 1 pár casta régi, félig sinos.

11. Garmont Graeco. 1 pár casta régi, félig sinos.

12. Ugyan egy kis castácskában egy néhány féle ó és új floresek félig.

13. A kóták descendianok fél castával félig. Ugyanegy Veresegyházi uram csináltatta nyomtató prelum minden apparátusával.

14. Ugyan más ócska prelum is Szenczi Ábrahám-féle rézfundamentoma nélkül. A fusoriában találtunk új betűket, XXXVI. columnákat, melyeket (ott nem kívántatván), lehoztunk és az almáriumba tettünk.

Ezeken kívül Tótfalusiné asszonyom jó akarattjából ajándékozta a koromégető kemenecét, és formamosásra való üstöt; kívánnya pedig ókelme is, hogy hozassa le maga kölcségével a matrixokat az Ecclá. Item egy szép vasramát és egy tégelyt is ajándékozott őkegyelme.

GYÖRGY HAIMAN

Zum Nachlass des Schriftschneiders und Typographen Miklós Tótfalusi Kis

Es wird zum ersten Male hier das Inventar der Druckerei von Miklós TÓTFALUSI KIS vom 25. April 1702. veröffentlicht. Das Inventar wurde von Kálmán KRIZSÓ im Archiv des Ref. Kirchenbezirkes zu Klausenburg entdeckt. Der Verfasser identifizierte das Inventar mit den Angaben zwei bekannter autobiographischer Aufzeichnungen. Er fand bei György CZEGEI VASS und Miklós BETHLEN die Umstände der Entstehung des Inventars genau beschrieben.

Das Inventar, welches gleich nach dem Tode des berühmten Meisters entstanden ist, enthält einen allgemeinen Überblick über seinen schriftschneiderischen und drucktechnischen Tätigkeit. Die detaillierten Angaben werden durch einen späteren Inventar aus 1711, das früher schon publiziert wurde, bestätigt. Der Verfasser versucht, die wichtigsten Folgerungen dieser Angaben zu ziehen.

Die Angaben über das Schriftmaterial zeigen u. A. dass die Reste zwei älterer Druckereien Siebenbürgens, nämlich die der Druckerei von Gyulafehérvár (heute Alba Julia), sowie die der Druckerei von Abraham SZENCZI KERTÉSZ aus Nagyvárad (Oradea Mare), in dieser Zeit noch bei Miklós KIS zu finden waren. Bisher war das nur aus gewissen Urkunden bekannt. Das Inventar, mit anderen Dokumenten ergänzt, zeigt die Menge der Schriften der zwei kirchlichen Druckereien, die Miklós KIS, nach seinem Rückkehr aus Holland (zwischen 1690 und 1694) zu Verfügung gestellt wurde. Man bekommt einen Einblick in die Sätzertätigkeit von KIS, die mit diesen sehr geringen Schriftmengen nur in ständiger Mitarbeit des Schriftgießers ausgeübt werden konnte. Genau so, wie er das in seiner Verteidigungsschrift *Mentség* geschildert hat.

Sehr wichtig sind die Listen der Patrizen, Contrapensums und Matrizen von Miklós Kis. An seinem bekannten Schriftmusterblatt aus Amsterdam veröffentlichte er 37 verschiedene Typen. Im Inventar finden wir insgesamt 50 Typen, bzw. die Werkzeuge zur Herstellung dieser Auswahl. Die reichste ist die Sammlung der Contrapensums: 50 Typen, jede Serie mit 15 bis 20 Figuren verträten! Das ist ein Beweis der hochentwickelten Manufaktur Kis's für Serienproduktion der Schriftpatrizen und -matrizen.

Mit den 17 Typen, die in den Drucksachen gedruckt von Kis in Klausenburg vorkommen, sind die entsprechenden Typen des Inventars zu identifizieren. Es wird sogar festgestellt, daß diese 17 Typen denjenigen Positionen des Inventars entsprechen wo die Werkzeuge komplett angeführt waren. Es wird entgeltig bewiesen, daß Kis in Klausenburg keine neue Schriften geschnitten, sondern mit Hilfe seiner Amsterdamer Werkzeugen gegossen hat.

Die Große Kanon und Paragon Schriften (die auf dem Amsterdamer Specimen vorgekommen sind), sind im Inventar nicht zu finden. Es ist also kein Zufall, daß diese Typen noch heute in den Schriftmustern von Stempel in Frankfurt als »Janson-Antiqua« und der Offizin Andersen Nexó, Leipzig als »Holländische Antiqua« zu finden sind. Dagegen fehlte bei Stempel der Kleine Kanon Grand dieser Schrift, welcher der Autor nach dem Inventar als Besitz von Kis feststellen konnte. All dies sind neue Beweise für den Ursprung der sog. »Jansonschrift«, deren wirklicher Urheber Miklós TÓTFALUSI KIS war.

Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban

A Mária Terézia-kori cenzúra történetével foglalkozva, e téma általános vonatkozásainak bemutatása közben utaltam már arra, hogy a királynő által cenzúraügyben kiadott rendeletek között szerepel O'NEILL grófné („co-mitissa Vidua Onelliana”) könyvhagyatékának ügye.¹ A grófné született MAHOLÁNYI Judit régi nemesi család sarja, az 1754–55. évi országos nemesi összeíráskor Pozsony megyében vétetett fel a kétségtelen nemesek közé.² Férje családjának eredeti neve O'NEILL volt, de a magyar geneológiai irodalom ONELLI formában ismeri, ezért mi is a továbbiakban ezt a névalakot használjuk.

A tekintélyes, közel 300 kötetet számláló, főúri könyvtárt, a grófné halála után a magyar kamara árverésre akarta bocsátani. Mielőtt azonban erre sor kerülhetett, a királynő rendeletére át kellett nézni a könyvanyagot abból a szempontból, hogy az tartalmaz-e kifogásolható, tehát cenzúra alá eső könyveket?³ A jegyzék összeállításánál arra is tekintettel kellett lenni, hogy a grófné saját könyveitől külön válasszák az általa kölcsönzött könyveket. A könyvjegyzék mellett ugyanis megtalálható a pozsonyi Notre Dame apácák (Les Religieuses de la Congrégation de Notre Dame) egy német nyelvű levelének másolata. Ebben arra kéri a helytartótanácsot, hogy juttassa vissza hozzájuk az ONELLI grófné által tőlük kölcsönzött könyveket.⁴ A jegyzékben a visszakért könyvek nem szerepelnek.

A rendelet előzményeihez a következőket kell tudnunk. GR. ESZTERHÁZY Károly, akkor váci (később egri) püspök, 1755–59 között a helytartótanács tanácsosa 1759 márciusában előszóban közölte GR. PÁLFFY Miklós magyar

¹ Vö. Magy. Könyvszle. 1970. 3. sz. 178. 1. Az ismertetésre kerülő forrás jelzete: Litt. VI. b) ex Arch. Eccles. „Catalogus Librorum post fata Excellentissimae Dominae Comitissae Judithae Antoniae condam O'Neill ad Fiscum Regium devolutorum.” A katalógust megelőzi Mária Teréziának a helytartótanácshoz intézett rendeletének eredeti példánya.

² KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1917. VIII. 66. 1.

³ A királynői rendeletben: „... Licitationis et publicae Sub hasta Venditionis Librorum Casus occurrit ...”

⁴ A pozsonyi Notre-Dame apácákról BOROVSKY Samu: *Pozsony vármegegye és sz. kir. város monográfiája*. Budapest 1904. 628. 1. — A könyveket *Les homes illustres II. és Pölnitz III.* kötetét egy Notre-Dame apácától (Reverende Mere de Verschowetz) vette kölcsön a grófné. Felismerésüket — a levél szerint — vagy az A l'usage de la Congregation de Notre Dame, vagy a A. V. W. betűk tették lehetővé. *Pölnitz III. kötet*e csak a *Saxe galante III.* köteté lehetett, melyet a Van Swieten-féle cenzúrajegyzékben is megtalálunk Egyetemi Könyvtár Évkönyve. V. (1970) 255. 1. Különös egy ilyen könyv kölcsönzéséről és „reklamálásáról” egy apácázárdával kapcsolatban olvasni. A másolat egy ívrét papírlap első felére van írva és jelzete: „Litter: VI. b) ad.

kancellárral, hogy Pozsonyban hamarosan sor kerül a végrendelet (és törvényes örökösök) nélkül elhunyt ONELLI grófné ingóságainak elárverezésére, márpedig ezek között számos olyan könyv található, amelyeket a tiltottak közé kellene sorolni, vagy amelyeket már is a tiltott könyvek között tartanak nyilván. PÁLFFY erre — tekintetbe véve MÁRIA TERÉZIÁNAK azt a kívánságát, hogy nemcsak az országba történő könyvbehozatalt, hanem a már oda bevitt „káros” könyveket is figyelemmel kísérjék — azonnal rendeletet hozott, amely nemcsak a fennforgó esetet, hanem a jövőre nézve általában is előírja, hogy azok a könyvek, amelyeket nyilvános árverésre bocsátanak, előzetesen a pozsonyi cenzúra és a helytartótanács által szabályszerűen átvizgáltassanak, s közülök azok, amelyek tiltottak, kiválogattassanak. PÁLFFY ilyen értelmű mandátumokat készíttetett a helytartótanács és a magyar kamara számára s azokat — 1759. március 19-i dátummal — le is tisztáztatta, a sürgősség okából még mielőtt a vonatkozó felség-előterjesztést elkészítette és az uralkodónak bemutatta volna. Csak másnap, március 20-án készítette el erre vonatkozó saját kezű felség-előterjesztését s ahhoz mellékelte a két mandátum tisztázatát is. MÁRIA TERÉZIA a felterjesztést jóváhagyta⁵ és a két mandátumot aláírta. A helytartótanácsnak szóló királyi rendelet március 21-én már Pozsonyban volt s a 22-i tanácsülésen már tárgyalás alá is került: a tanács a rendeletbe foglaltak végrehajtásának előkészítését a cenzúraügyekkel is foglalkozó vallásügyi bizottságra bízta.⁶ A helytartótanácsához érkezett eredeti rendeletet jelenleg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik.⁷

Az Onelli-könyvtár volt tehát az első, amely úgy került árverésre, hogy előbb átesett a hivatalos könyvrevízió. A vonatkozó rendelet ún. szabályrendelet, amely a könyvrevízióval foglalkozó hatóságok működése számára hosszú időn át zsinórmértékül szolgált. MÁRIA TERÉZIA mandátumát ellenjegyezte a kancellár PÁLFFY Miklós gróf és JABLÁNCZY József kancelláriai titkár is aláírta. A mandátum alapján a pozsonyi magyar kamara elkészítette a hagyatékban talált könyvek jegyzékét és azt megküldte a helytartótanácsnak.⁸ A helytartótanácsához intézett királyi mandátum hátlapján a helytartótanácsnak szokásos címzés, vörös viaszba nyomott pecsét nyomaival, e fölött a helytartótanácsi referens tartalmi összefoglalása és ismét más kézzel „praesentatum] 21 Martii 1759.” tehát a nevezett napon érkezett a helytartótanácsához, mely a következő napon tárgyalta. (22 relat [um].)

A kamara által összeállított jegyzékből megismerünk egy főúri könyvtárat, mely a kezdődő felvilágosodás műveltségének nem egy jellegzetességét mutatja általánosságban is, de különösen a kifogásolt tételekben. A kifogásolt tételekre a jegyzék első oldalának margóján egy megjegyzés vonatkozik: „Subtracti retenti sunt”, ami kétségtelenné teszi, hogy milyen tételek azok, amelyek árverését nem engedélyezték.

⁵ Országos Levéltár. A 1 (Magyar Kancelláriai Levéltár, Originales Referadae) 1759. No. 47. SASHEGYI Oszkár közlése, kinek igen sok és szíves segítségéért ezúttal is hálás köszönetet mondok.

⁶ SASHEGYI Oszkár közlése.

⁷ Batthyány gyűjtemény, Categ. IX. Tit. VI. b) No. 38.

⁸ A katalógus tíz teljesen, egy megkezdetten beírt és öt beíratlan oldalt tartalmazó füzet. A hátlapján: „Elenchus librorum Onellianorum” alatta cifrázattal. Ez a katalógus jelenleg a királyi mandátumban fekszik.

Ha ezeket az aláhúzott tételket tartalmuk szerint próbáljuk rendezni, a kialakuló csoportokból kibontakozik előttünk lassanként a Mária Terézia-kori cenzúra által érintett könyvanyag. Ezek a könyvek 4 fő csoportba oszthatók: a) politikai irodalom, b) a vallással foglalkozó irodalom, c) gáláns könyvek, d) egyéb szépirodalom.

MÁRIA TERÉZIA uralkodásának második felében, úgy látszik, a magyarországi cenzúra legfőbb gondja nem annyira a politikai, illetve nyíltan politikai, de talán nem is elsősorban a vallással szembe fordított irodalom beáramlásának és terjedésének meggátlása volt. A könyvbíráói tevékenykedés és akadékoskodás sokkal inkább érintette az úgynevezett gáláns irodalmat, bár feltételezhetően ezt sem annyira erotikus vonatkozásai, hanem rejtett, de felismerhető politikai célzata miatt.⁹ Feltűnő, hogy a cenzúra minden gondossága ellenére ezek a könyvek nemcsak, hogy bejutottak az országba, elterjedtek, olvasottak voltak, de hogy nagy részük meg is maradt. Egykori birtokosaiknak a neve az Egyetemi Könyvtár példányaiban azután újabb meglepetéseket szolgáltatott.¹⁰ A possessorok nem jelentéktelen hányada egyházi vagy főúri körökből került ki.

A XVIII. század közepének barokk pietizmus és felvilágosodás között ingadozó olvasóközönsége válogatás és különösebb megfontolás nélkül vette kezébe mindazt, ami a kor, elsősorban szépirodalmi, de lehet mondani politikai, tudományos és publicisztikai könyvterméséből is hozzá eljutott. A cenzúra elvei, azok gyakorlatba való átültetése és a cenzúrázási gyakorlat tényleges hatása részletes és hosszúságú kutatás tárgya lehet.¹¹

Az eddigiekből ugyanis eléggé világosan kitűnik, hogy a cenzúra története fontos hivataltörténeti problémákat rejt magában, de érdekes eszmetörténeti vonatkozásokat is sejtet. Ez történik mihelyt nemcsak a cenzorok oldaláról nézzük a kérdést, hanem megvizsgáljuk a cenzúrázott, de mégis olvasott könyvet és birtokosát, illetve olvasóját is. E nézetem további megerősítésére szolgál, úgy gondolom, amit fentebb bemutatam, és ami — a könyvtár birtokában levő könyvek egykori tulajdonosait nézve — azt a különös tapasztalatot hozta, hogy konzervatív katolikus, tehát kétségtelenül „terézianus” főúri családok könyvgyűjtése is a kor általános érdeklődésének irányához igazodott. Kitűnik ebből az is, hogy ezt a könyvgyűjtő törekvést a cenzúra lényegében meggátolni nem tudta, bár ébersége az árverésre kerülő hagyaték átvizsgálását sem mulasztotta el, s ezzel mintegy korrigálni akarta a bizonyára sokszor formálisan, nagyjából, bárha nem is mindig minden rosszindulat nélkül végbe menő, a könyvbeszerzéssel kapcsolatos cenzorkodást.

Az Onelli könyvtár mennyiségileg, de minőségileg is a kor jobb kastélykönyvtárai közé tartozhatott. A következőkben azt szeretném megvizsgálni

⁹ SASHEGYI Oszkár, *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* című könyvében jellemezte az idősebb Van Swietennek a reformkatolicizmus szellemében kifejtett tevékenységét, amely egyformán irányult a jezsuitizmus és az erkölcsi szabadság ellen s ami tárt kaput nyitott ugyan a külföldi tudományos irodalom számára, de nagyon rigorozusan bánt a szépirodalom termékeivel. 42—42, 112—113, 206. l.

¹⁰ Természetesen más könyvtárakban is lehet találni a megbeszélésre kerülő példányokat, de az Egyetemi Könyvtár állománya meggyőződésem szerint — mert kialakulását tekintve szerves történeti egység — legjobban képviseli a vizsgálatba bevonható teljes hazai könyvanyagot.

¹¹ Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a cenzúra tevékenységének teljes megismeréséhez és feltárásához nem elegendő a cenzúrarendeletek ismerete és tanulmányozása, a könyveket magukat kell megkeresni és kézbevenni. EK. Évkönyve: V. 1970. 267. l.

a hagyatéki leltár alapján, hogy a bevezetőben említett utólagos cenzori törekvés által érintett könyveknek az azonosítása és csoportosítása vajon miképp illeszthető bele a Mária Terézia-kori cenzúráról már korábban kialakított összképbe?

Erre a kérdésre választ úgy adhatunk, ha először a teljes könyvvállományt bibliográfiailag tisztázva csak azokban a tételeiben mutatjuk be, melyeket a cenzor veszélyesnek ítélt. Ezeket az említett négy csoport szerint vesszük számba és e csoportok elterjedésének a mértékét, tesztszerűen, az Egyetemi Könyvtárban megtalálható példányai birtokosait vizsgálva próbáljuk megállapítani.

A katalógus három részből áll. Az első csoportban, úgy látszik, ONELLI altábornagy könyvtárának köteteit sorolják fel és ez 240 tételből áll. A második csoportba felvett művek magának a grófnének könyvei és pedig azok, melyeket hideghéti kastélyában tartott magánál.¹² Végül 6 könyvet a pozsonyi kerti lakban őrzött („In hujate Horto Extramoeniali”).¹³

Az első csoport a legnagyobb és egyúttal a legérdekesebb is, tartalmát tekintve leginkább olyan, ami külön elemzést kívánna. Ettől most eltekinthetünk, de nem mulaszthatom el, hogy e jelentős főúri könyvtár jellegére utaló néhány könyvet itt külön ne említsek. Mindenekelőtt találunk olyan könyveket, amelyek a tulajdonos hivatására, a katonáskodásra utalnak. Így a *Regulament und Ordnung der Kayserlichen Infanterie*. (8. tétel.)

Vannak aztán az általános műveltséget emelő könyvek, például a kor földrajzi ismereteiről tájékoztató: *Abrégé de la Géographie* (128. tétel) azután a *Le Commerce Maritime* (125. tétel), amely a tengeri kereskedelmi utakat ismertette. Találunk egy matematikai kézikönyvet is franciául: *Cours de Mathématique* (173. tétel).

A történeti és irodalmi műveltség fejlesztésére szolgált a *Mélanges d'Histoire et de Littérature* (111. tétel) és a *Rudimenta Historica* latin–német nyelvű kézikönyv (117. tétel). A nélkülözhetetlen klasszikus műveltséget is már inkább francia fordításban szerezték meg. Erre mutat Caesar Commentárjainak francia fordítása (143. tétel), és TACITUS politikai és történelmi magyarázatokkal: *Tacite avec Des Notes Politiques et Historiques* (79. tétel). A 189. tétel alatt találjuk meg VERGILIUST versben, alexandrinusokban franciául: *Le Virgile Travesté en Vers*. Talán ide számítható a *L'Esprit De Senéque* (156. tétel). HOMÉROSZT is franciául olvasták az ONELLI kastélyban: *Le Odyssée D'Homere* első része (194. tétel). Latin nyelvű könyvet általában nem találunk, eltekintve az 1715-i magyar országgyűlés törvénycikkelyeinek kiadásától: *Articuli Diaetales Anni 1715* (7. tétel).

Viszont a francia irodalom XVII. századi klasszikusai közül megtaláljuk RACINE-t: *Oeuvres de Racine* (94. tétel), MOLIÈRE-t: *Les Comédies de Mr Moliere* (97. tétel), LA FONTAINE-t: *Fables Choisies en Vers. Authore De la Fontaine* (98. tétel), CORNEILLE-t: *Comédie de Corneille* (162. tétel), VOLTAIRE-t: *Tragedie de Mr Voltaire* (172. tétel), hogy csak a főbbeket említsük.

¹² „Alter Catalogus Librorum praefatae Comitissae post fata eiusdem repertorum. In Possessione Hideghit.” Hideghét Felső-Csallóköz magyar községeknek egyike. A XVII. század vége felé a Maholányi 1787-ben a Bertalanffy család birta. BOROVSKY Samu: *Pozsony vármegye és sz. kir. város monográfiája*. Budapest 1904. 71. l.

¹³ Ilyen cím alatt az előző jegyzék után.

De megtalálhatók az olasz irodalomnak egyes ismertebb képviselői, mint GERARDI olasz színpadi művei 6 kötetben: *Le Theatre Italien de Gerardi* (74. tétel). Nem különben megvolt a könyvtárban MILTON: *Poème Heroique*-ja, az *Elvesztett Paradicsom: Le Paradis Perdu Poème Heroique De Milton* (187. tétel).

Általános moralizáló munkákban sem volt hiány, itt megtaláljuk a *Parallele Des Moeurs De ce Siècle* (190. tétel), *Les Caracteres ou les Moeurs De ce Siècle* (91. tétel), *Bibliothèque Des Dames* (119. tétel), s *L'Ecole Du Monde* (121. tétel), *Pensées Ingenieuses* (136. tétel) című könyveket. Balthasar GRACIAN *Udvari Embere* is megvolt: *Le Homme De Cour de Balthasar Gratian XX* (147. tétel).

Nagy számmal szerepelnek imádságos könyvek, vallásos elmélkedések és más ájtatosságra bűzdítő művek és több szent életrajza. Ezeknek részletes elemzésétől el lehet tekinteni, hiszen általában megvoltak a kor könyvtáraitban, egyháziakban és világiakban egyaránt.

Két könyvet mégis meg kell említenünk. Az egyik a janzenizmus ellenségei ellen írott gúnyversek gyűjteménye, melyről alább fogunk beszélni, mint a könyvtár tulajdonosa janzenista beállítottságának bizonyítékáról. E vonatkozásokban helyezhető el az egyetlen magyar könyv is, a *Lelki Fegyverház* (37. tétel).

A hideghéti kis könyvtár (53 mű) változatos, de inkább szórakoztató jellegű. Ezenkívül szerepel benne egy a lovak idomításáról szóló könyv: *Nouvelle Methode pour Dresser Les Chevaux* (5. tétel). Találunk egy *Ars Heraldicát* (46. tétel), OVIDIUS *Metamorfozist* németül (24. tétel), egy francia szakácskönyvet: *le Cuisinier François* (32. tétel). A szórakozást szolgálta többek között Don Quijotte csodálatos története franciául: *Nouvelles Aventures de l'admirable Don Quijotte de la Manche* (12. tétel). Viszont a politikai tájékozódást szolgálták MAZARIN bíboros levelei: *Lettres Du Cardinal Mazarin* (15. tétel), és talán a tulajdonos férje írországi hazájára emlékezésül egy francia könyv Írország eladásáról és felosztásáról: *Recit exact, et fidele de la Vente, et Partage du Royaume D'Irlande* (10. tétel). A vallásos könyvek közül kiemelkedik az, amely a janzenisták ellenségeinek, a jezsuitáknak kigúnyolására íródott, az egyik *Disceptatio de Secretis Societatis Jesu* (21. tétel).

A városon kívüli villában található 6 könyv mintegy összefoglalja a könyvtár állományának különböző tételeit.

1. *Les Religions du Monde.*
2. *Le Theatre de L'Univers.*
3. *Le Voyageur inconnu.*
4. *Geschichte Philandres von Sitwaldt, oder Stafschriften.* (Ezt a cenzúra aláhúzta.)
5. *Traité des Aliments.*
6. *Philotea németül.*

Az ONELLI grófné hagyatékában maradt könyvek közül a cenzúra az alább felsorolt könyveket jelölte meg.

A jegyzékben szereplő műveket a következő bibliográfiák, illetve katalógusok segítségével azonosítottam:

Bibliotheca Germanorum erotica et Curiosa. München 1968. (Bibl. Germ)

GAY—LEMONNYER: *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour, aux femmes.* Lille, 1897.

(Gay.)

Jean George Theodore GRAESSE: *Trésor de livres rares et précieux de nouveau dictionnaire bibliographique*. Dresde, Genève, Londres, Paris 1869. (Trésor)
British Museum General Catalogue. London, 1963. (British MC.)
Egyetemi Könyvtár Katalógusa. (EK. Kat.)¹⁴

Catalogus I.

31. *Toute le opere di Nicolo Machiavelli. Tom. 5.*

Tutte le opere di Macchiavelli divise in cinque parti. 1550. 5. tom. in-4°. Trésor. IV. 325. 1.
 Egyetemi Könyvtár (továbbiakban EK) Ca 157. *Possessor*: (Ex libris) Ex Bibliotheca
 Joannis Ludovici de Fiell. 1697.

51. *L'Eloge de la folie.*

L'éloge de la folie, trad. du latin d'Erasmus, par Gueudeville. Amst. 1728. in-8°. Még
 XVIII. századi kiadásai is Holbein tizenhét metszetével jelentek meg. Gay II. 88. 1. és
 Trésor II. 495. 1.

55. *Histoires Tragiques de Notre Temps.*

Les histoires tragiques de notre temps où sont contenues les morts funestes, arrivées par
 ambitions, amours déréglées, sortilèges. Lyon 1708. in-8°. Gay. II. 592—593. 1.

65. *Menschliche Klugheit*

Menschliche Klugheit, oder die Kunst, wodurch ein Mensch sich, und sein Glück hoch
 emporn bringen kann. Wittenberg 1746. 8°. Wiener Cat. verbotener Bücher 1774. Bibl.
 Germ. III. 586. 1.

66. *Recueil de Pieces Curieuses.*

Recueil de pieces curieuses et nouvelles, tant en prose qu'en vers, de différents auteurs
 modernes. La Haye 1694—1701. in-12°. Gay. III. 958. 1.

77. *Les Oeuvres de Mr Regnier.*

Regnier Mathurin: Les premières oeuvres ou satyres de Regnier. Paris 1608. in-4°. Trésor.
 VI. 67. 1.

Possessor: Inscriptus Catalogo Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu. 1753. EK. Hf 1454.

82. *Les Provinciales, ou lettres par Louis Montalte. Tom. 3.*

Pascal Blaise: Les provinciales ou Lettres écrites par Louis de Montalte à un provincial
 de ses amis et aux R.R.P.P. Jésuites. Cologne, 1657. in-4°. Trésor. V. 145. 1.

Possessor: Ex Libris Magistri Fratris Martini Roznák Eremitae Augustiniani, p. t. Prioris
 Graecensis ac Rectoris Universitatis ibidem. An. 1779. EK. Ad. 231.

83. *Les Mille, et un quart d'Heure contes Tartares. Tom. 3.*

Mille et un quarts d'heure, contes tartares, par Gueulette. La Haye. 1715. in-12°. Gay.
 III. 223. 1.

90. *La Vie D'Elisabeth, Reine D'Angleterre. Tomi 2.*

La vie d'Elisabeth, Reine d'Angleterre trad. de l'Italien de M^r. Gregorio Leti. Amsterdam.
 1694. 12°. Bibl. Germ. II. 130. 1.

Possessor: Ferdinandi Ernesti comitis à Mollarth. 1694. (ex libris) és kézjegy. EK. Ga
 1248.

99. *Lucien en Belle Humeur Tomi 2.*

Lucien eb belle humeur, ou nouvelles conversations des morts, par Bruslé de Montplein-
 champ, Amsterdam. 1694. in-12°. Gay. II. 915. 1.

Possessorok: 1. Conventus Kesmark 1764. [Pálosok]. 2. Bibliothecae Sassiniensi inscriptus
 [Pálosok]. 3. (s. 19/1) Ego Franciscus Schreiber. EK. Hf 1833.

100. *Les Memoires de la Vie du Comte D. Tomi 2.*

Mémoires de la vie du comte D. avant sa retraite, rédigés par Saint Evremond (attribués
 à l'abbé de Villiers) Paris et Amsterdam 1696. in-12°. Voir Mémoires de Madame la com-
 tesse de M. Gay. III. 127. 1.

102. *Les Metamorphoses D'Ovide.* Les metamorphoses d'Ovide mises en vers franc. Paris,
 1603. in-8°. Trésor. V. 89. 1.

103. *Les Épîtres Amoureuses D'Ovide.*

Les épîtres d'Ovide. Voir: Ovide traduction françaises. Les épîtres et toutes les élégies
 amoureuses trad en vers. Paris. 1676. in-12°. Gay. II. 130—131

¹⁴ A közlés formája tekintetében azt az eljárást követem, amit már az Egyetemi Könyvtár Évkönyve V. (1970) is alkalmaztam. (252—259. 1.): Kurzív szedésben adom először a jegyzék többnyire pontatlan címeit és azután petit szedésben az azonosításnál felhasznált bibliográfiákból idézett címleírásokat.

Possessor: G. Sabinus. EK. Hb 647.

106. *Die Galanterien aller Könige Von Frankreich.*

Die Galanterien aller Könige von Frankreich, vom Anfange der Monarchie bis auf die gegenwärtigen Zeiten. Aus d. Frantzö's (des Ch. Vanel u. Henri de Sazval) übers. Leipzig. 1700. 8°. Bibl. Germ. II. 388. 1.

109. *La Vie de Mahomet. Tomi 2.*

La vie de l'imposteur Mahomet, recueille des auteurs arabes, persans, hebreux, caldaiques, grecs et latins, avec un abrégé chronologique, qui marque le tems où ils ont vécu, l'origine et le caractère de leurs écrits. Paris 1699. EK. Kat. és British MC. 182. 1.

113. *Les poesies de Mr Rosseau. Tomi 3.*

Oeuvres du sieur Rousseau. (Jean-Baptiste) Rotterdam, 1712. in-12°. Cette édition renferme 125 pièces épigrammes libres et complets satiriques de plus que la précédente. Gay. III. 539. 1.

Possessor: Ex Bibliotheca Raschkiana. EK. 7566—68.

114. *Critique Sur les Lotteries Tomi 2.*

Leti Gregorio: Critique hist. pol. mor. écon. et com. sur les lotteries anc. et mod. spirituelles et temporelles, des États et des Églises. Amsterdam, 1697. in-12°. Trésor IV. 183. 1. *Possessor*: Nádasladányi könyvtár. (Nádasdy gróf.) EK. 019671.

118. *Les Memoires de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussi Tomi 3.*

Memoires secrets du comte de Bussy-Rabutin, contenant sa vie publique, ses aventures galantes et les événements les plus intéressants de l'Europe, de 1617 à 1667. Amsterdam 1768. in-12°. Gay. III. 184. 1.

Possessor: Ex libris Ferdinandi Comititis ab Harrach. Salisburgi Anno 1720. 2 Tomes.

József nádor hagyományából. EK. Ga 4r 346.

122. *Les Livre D'Ovide de L'art D'aimer, et des Remedes D'Amour.*

Les livres d'Ovide de l'art d'aimer et des remèdes d'amour. En latin et en franc. Paris, 1660. in-8°. Trésor V. 87—88. 1.

133. *Pensées de Mr Pascal. Sur la Religion, et sur quelques autres Sujets.*

Pensées de Mr Pascal sur la religion et sur quelques autres sujets qui ont été trouvées après sa mort parmi ses papiers. Paris 1670. in-12°. Trésor. V. 146. 1.

Possessorok: 1. Ce livre appartient à Adriaen Slagemakers Anno 1702. 2. Ed Guniaers 1826, a Bréda acheté par le Conseil de Mr James ministre de l'Église Wallone. 3. Appartient a son fils Guilien Guniaers. EK. Ad 228.

141. *Les Amours de Psiché, et de Cupidon. Les amours de Cupidon et de Psyché, trad. nouv. avec des remarques, par le sieur Ignace de Brugiére. Paris 1695. in-12°. Gay. I. 137. 1.*

144. *Les Oeuvres De Pope.*

Pope Alexander: Oeuvres diverses traduites de l'Anglois. Amsterdam et Leipzig 1758. 8°. British MC. 193. vol. 100. 1.

Possessor: Sz. Kir. Pest városa könyvtára. EK. He 3407. Magyarul: Bessenyei György: Az embernek próbája. Béts. 1772.

Possessor: Inscriptus Bibl. Pestien. OSPE 1779.

145. *Saint Euremonian.*

Saint-Evremoniana ou Recueil de pièces curieuses de M. de St. Evr. Amsterdam 1750. in-8°. Trésor VI. 22 1.

Possessorok: 1. a moy Leopold P(rincesse ?) de Stahremberg née P(rincesse) de Lövenstein. EK. Hf 645. 2. Bibl. Szeged Schol. Piarum. EK. 015850.

148. *Lucien De la Traduction De N. Perot.*

Lucien de la trad. de N. Perrot sieur d'Ablancourt, divisé en deux parties. Paris 1654. in-4°. Trésor. IV. 282. 1.

149. *Le Veritable Secretaire.*

Le véritable secrétaire, ou La belle manière d'écrire avec justesse sur differens sujets. Par un gentil-homme françois. Amsterdam 1696. EK. Kat.

151. *Lettres Historiques, et Galantes.*

Du Noyer Mad. Lettres historiques et galantes contenant différentes histoires, aventures, anecdotes curieuses et singulières. Londres 1757. Bibl. Germ. II. 93. 1.

Possessorok: 1. E. Comtesse Z. (Zichy grófnó.) 2. Ce livre c'est a moi Abbé Nicoloy Valta. EK. Ga 4791.

163. *Vers de Clement Marot.*

Oeuvres de Clement Marot de Cahors valet de chambre du roy de France. La Haye 1700. in-12. Gay. III. 481.

Possessor: Pest város könyvtára.

164. *Historie des Amours, et Infortunes de Abelrad, et D'Eloise.*

Histoire des amours et des infortunes d'Abélard et d'Eloïse mise en vers satiri—comi—burlesques. A Cologne. 1724. in-12. Trésor III. 291. 1.

167. *Lettres de Ninon de Lenclos.*

Lettres de Ninon de Lenclos au marquis de Sevigné (par Damours) Amsterdam (Paris) 1750. in-16. Gay. II. 828. 1.

176. *Pharamunde Curiose Libes und Helden Geschichte. 1ter Theil.*

177. *Pharamund oder die Geschichte von Frankreich. 5ter Theil.*

Pharamond (= Faramond, roi de France), Des Durchleuchtigsten Pharamunde, curiöse Liebs. u. Helden-Geschicht. Nürnberg, 1691—98. 8°. Fünfter Theil. 1694. Bibl. Germ. VI. 170. 1.

Possessor: Ex libris Bibliothecae Hedervarianae. *Alatta hercegi címer.* EK. 01539-42.

179. *Europäische Fama 229. et 241. Theil. Tomi 2.*

Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdecket. O. O. 1724—1735. 8° Bibl. Germ. II. 227—228. 1.

180. *Le Monde Fou preferé au Monde Sage. 1ter Theil.*

Le monde fou preferé au monde sage, en 24 promenades de trois amis. Criton Philosophe, Philon Avocat, Eraste Negociant. Amsterdam 1733. 12° Bibl. Germ. VIII. 366—367. 1.

181. *Poesies Sur la Constitution unigenitus. 2ter Theil.*

Poésies sur la constitution Unigenitus, recueilles par le chevalier de. G. Villefranche, Philarète Belhumeur 1724. 8° Trésor. V. 377. 1.

183. *Die Durchlauchtige Sirminin Aramena. 3ter Theil.*

Die Durchleutige Syrerin Aramena (Roman von Anton Ulrich Herzog zu Braunschweig) 5 Thle. Nürnberg 1669—1673. Bibl. Germ. I. 107. 1.

195. *Historie d'Hipolite.*

Histoire d'Hippolyte, comte de Douglas, par Mme la comtesse d'Aulnoy. 1re édition Paris 1690. in-12° Gay. II. 504. 1.

Possessor: Convent [us] Lauret[anus] Ord[inis] Serv[orum] B. M. V. (Loretom Burgenland. Ausztria.) EK. Hf 1483.

196. *Discours Politiques De Machiavel 2ter Theil.*

Machiavelli Nicolo: Discours polit. sur la 1re década de T. Live Nouv. trad. (par Fr. Tétard) Amsterdam 1691—92. in-12. Trésor IV. 327. 1.

Possessor: P. Patritii Scharinger Augustiniani. EK. Ca 478.

200. *Le Secretaire du Cabinet.*

Le secrétaire du cabinet ou la manière d'écrire que l'on pratique à la cour. Par le D. L. S. Paris 1711.

Possessorok: 1. Eremi Zobor. 2. Ce livre appartient à François Jaeschöke. EK. Hc 1064.

206. *Faramond, ou le Histoire de France. 9ter Theil.*

Faramond ou l'histoire de France. Paris 1661 in-8° Trésor II. 551. 1.

Catalogus B. (Hideghéti kastélyban)

18. *Marcellus Palingenius.*

Manzoli Pier Angelo Marcellus-Marcelli Palingeni: Zodiacus vitae, pulcherrimum opus atque utilissimum Venetiis, 1531. 8° Bibl. Germ. VI. 4. 1.

27. *La Princesse De Clèves 1ter Theil.*

La princesse de Clèves (par Mme de la Fayette, le duc de la Rouchefoucault et Segrais) Paris 1678. in-12° Gay. III. 857—858. 1.

28. *Historie Des Amours Du Duc Darione, et de la Comtesse Victoria.*

Histoire des amours du duc d'Arione et de la comtesse Victoria, ou l'Amour réciproque. La Haye (Rouen) 1694, 1696. in-12° Gay. II. 537. 1.

35. *L'enfer Burlesque.*

L'enfer burlesque. Le Mariage de Belphégor de M. Molière. Cologne. 1677. in-12° Gay. II. 105.

36. *Il Principe Hermafrodito.*

L'Hermafrodito, comedia nova da Girol Parabosco. Venezia. 1560. in-8. — Gay. II. 463.

43. *les Memoires De la Vie De Madame De Ravezan.*

Les mémoires de la vie de Madame de Ravezan, par Louise-Geneviève Gomez de Vasconcellos, dame Gillot de Beaucour. Paris 1677. in-12. Gay. III. 127. 1.

A most felsorolt könyvek ugyan nem pontos osztályozással, de 4 fő témacsoportba oszthatók. A: politikai irodalom, B: vallásos vagy vallásellenes, tehát a vallással foglalkozó irodalom, C: gáláns irodalom, D: egyéb szépiro-

dalom. E négy csoport mennyiségileg így oszlik meg: A) 15, B) 4, C) 17, D) 9. Száraz bibliográfiai tények, a csoportosítás óvatos szempontjai szerint már feljogosítanak bizonyos következtetések levonására. A cenzúrázott könyvek és olvasóközönségük kapcsolata kell hogy elsősorban foglalkoztasson minket, hiszen a cenzúra társadalmi hatását, pontosabban az olvasó társadalom befolyásolásának a mértékét, így lehet megállapítani. Egészen természetes következtetések csak akkor lennének várhatók, ha minden fennmaradt példány egykori olvasója egészen határozottan szemünk előtt állna. Ez azonban teljesen lehetetlen. Konkrét vizsgálatot és megbízható következtetést csak éppen a felkutatható példányok és possessoraik nyújthatnak.

Az Egyetemi Könyvtár anyagában folytatott kutatás 24 esetben szolgáltatott példát arra, hogy könyvek és tulajdonosaik milyen összefüggéseket, helyesebben milyen olvasottságot engednek feltételezni. A 18 mű 24 possessorát osztály vagy réteg szerint elkülönítve a következő kép adódik. Egyházi könyvtulajdonos 9, főúri 7, polgári meg kisnemesi továbbá városi könyvtártulajdonos összesen 8.¹⁵ Az arány tehát pontosan 1 : 2, ha az egyházi és főúri birtokosokat egy kategóriának vesszük. Erre az azonosításra az jogosít fel bennünket, hogy inkább e két csoport könyvtulajdonosai között sejtethjük azokat, akik a felvilágosodás irodalmi, filozófiai, vallási gondolataival esetleg szemben álltak. És mégis a kimutatható birtokosok többsége közülük kerül ki.

E tényből szabad talán ismét arra a következtetésre jutni, hogy a magyar olvasók és a felvilágosodás vagy azzal rokon irodalom találkozását a cenzúra nagyon lényegesen befolyásolni nem tudhatta. Hiszen a hivatásánál vagy osztályhelyzeténél fogva, a felvilágosodással természetesen szembekerülő réteg is a felvilágosodott irodalom hatása alatt áll, a possessorai bejegyzések letagadhatatlan tanúsága szerint.

Talán nem szerénytelenség, ha kísérletet teszek az utóbbi megállapítás általánosabb érvényű megfogalmazására. Ez a most már másodízben végzett kísérlet a Mária Terézia-kori cenzúra hatékonyságának vizsgálata tekintetében szélesebb irodalmi és történettudományi következtetések levonásának lehetőségeit is sejteti. Lehetséges, hogy a könyv- és cenzúratörténeti vonatkozások teljes tisztázása, egybehangzóan a felvilágosodás korának irodalmi és politikai képével, a felvilágosodás könyveinek és a művelt magyar társadalom nagyon is széles rétegeinek találkozásáról fog vallani. Arra kell gondolnunk, hogy a magyar felvilágosodás arisztokrata (BÁRÓ ORCZY Lőrinc), köznemes (BESSENYEI György), egyházi (pl. a pálosok) részesei egy viszonylag enyhén kezelt könyvrevízió jóvoltából juthattak a felvilágosodás által nyújtott szellemi táplálékhoz. Viszont azok, akik az olvasmányokkal azonosultak, az eszméket megvalósítani akarták, gyakran börtönévekkel vagy életükkel fizettek, mint a magyar felvilágosodás képviselőinek az a csoportja is, mely a budai Vérmezőn vesztette életét.

¹⁵ Külön említem meg Marcellus PALLINGENIUS: *Zodiacus Vitae* c. könyv esetét, melynek több kiadása és több possessorai ismeretes, amint ez az Egyetemi Könyvtár Évkönyve V. 1970. 265. lapon olvasható. Ezt a fenti számításba nem vettem be.

REGINA DONÁTH

**Livres défendus dans la bibliothèque d'une famille aristocrate du temps
de la reine Marie-Thérèse**

Le manuscrit Litt. VI/b. de la Bibliothèque Archidiocésaine d'Esztergom contient le catalogue des livres échus au trésor royal lors de la mort de la comtesse ONELLI en 1759. Le trésor, avant la mise aux enchères de la collection fit censurer la liste par la commission pour les affaires religieuses du conseil de lieutenance. Les points de vues régissant le travail des censeurs font entrevoir les traits caractéristiques du fonctionnement de la censure au temps de Marie-Thérèse. Les ouvrages censurés sont d'une part d'un contenu politique ou religieux, ils appartiennent d'autre part à ce que l'on a appelé la littérature française «galante», enfin il y avait aussi d'ouvrages littéraires de divers genres. L'identification bibliographique des titres — décrits pour la plupart d'une façon défectueuse — ainsi que les indications sur les possesseurs dans les quelques volumes qu'on retrouve dans la Bibliothèque Universitaire de Budapest, donnent lieu à deux constatations: 1. La grand nombre des livres défendus introduits en Hongrie mettent en question l'efficacité de la censure en général, 2. Environ deux tiers des possesseurs (donc des lecteurs virtuels) appartiennent à la haute noblesse et aux sommités de l'hierarchie ecclésiastique.

Ceci donne une preuve supplémentaire du rôle joué en Hongrie par les idées du siècle des lumières, aussi bien que des moyens de dissémination de cette littérature.

GYÖRGY KÓKAY

Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne in Ungarn am Ende des XVIII. Jahrhunderts

Die pressegeschichtliche Forschung interessiert sich naturgemäß in erster Linie für Zeitungen und Zeitschriften die tatsächlich erschienen sind, ja bei der Größe des vorhandenen Materials ist sie auch unter diesen eine Wahl zu treffen benötigt; nur die für die geschichtliche Entwicklung wichtigen Erzeugnisse können einer eingehenderen Betrachtung unterzogen werden. Jedoch gab es Zeitpunkte in der Geschichte, wo auch die unverwirklichten Versuche und Pläne Interesse erwecken können. Als solche Zeitpunkte können diejenigen gelten, zu welchen die Zeitungsgründung zu große Hindernisse überwinden mußte, sei es der drückenden Zensurverhältnisse halber, oder wegen Teilnahmslosigkeit seitens der Leser, oder aber infolge der unentwickelten sozialen Verhältnisse, beziehungsweise anderer ungünstigen Zeitumstände. Zweifellos war das Ende des 18. Jahrhunderts in Ungarn eine solche Periode, die darüber noch die Überwindung der gewohnten Schwierigkeiten der bahnbrechenden Unternehmungen erheischte.

Die ungarische periodische Presse erlebte einen verhältnismässig schnellen Aufschwung in den zwei letzten Jahrzehnten des Jahrhunderts, es waren ja dies die Jahre der adeligen Reformbewegung und des Entstehens jakobinistischer Organisationen, auch war die Zahl der Presseerzeugnisse im Anstieg. Zu einem vollständigen Bild gehören aber auch die ohne Erfolg gebliebenen Versuche, die trotz ihre Erfolglosigkeit die Eigenart des Zeitalters beleuchten.

Im folgenden unterziehen wir einige derartige Pläne aus den achtziger und neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts der Betrachtung. Einige fanden in der Fachliteratur bereits Erwähnung, doch kann das Bekannte mit neuen Daten ergänzt werden, welche die bisherigen Annahmen gewissermaßen modifizieren, — zum Teil führen wir bisher gänzlich unbekannte Versuche an.

Die Wichtigkeit der Mitteilung wird dadurch erhöht, daß die Sprache und die Standorte der zu gründenden Organe nicht nur die ungarische, sondern auch die tschechoslowakische und österreichische Pressegeschichte mit einigen neuen Beiträgen ergänzen. Die im ersten Teil unseres Aufsatzes zu behandelnden Pläne von Zeitungen für die Landwirtschaft nahmen zumeist auf dreisprachige, ungarisch, deutsch und tschechisch (tschechisch war zu dieser Zeit die Literatursprache der Slowaken) redigierte Blätter Richtung, was die Dreisprachigkeit der nordwestungarischen Städte widerspiegelt, doch auch schon einen Anspruch auf die Benützung der jeweiligen Nationalsprache. Im zweiten Teil unserer Arbeit werden die Pläne aus den achtziger-neunziger Jahren eines ungarischen Blattes für Preßburg, eines slowakischen für Schemnitz und eines deutschen für Sankt-Georg, welche zum Teil als selbständig, zum Teil aber als landesprachliche Varianten von Wiener Blättern gedacht waren. Der letzte

Teil unserer Ausführungen erörtert einen ungewöhnlichen Versuch: den Plan eines Zeitungverlegers aus Graz, der sein Blatt ab 1793 auf ungarischem Gebiet fortsetzen wollte.

1. Zu den Problemen der ersten ökonomischen Zeitungen Ungarns (1783—1789)

In der ungarischen zeitungsgeschichtlichen Literatur waren schon des öfteren die Fachblätter erörtert, die als Vorläufer gelten des ersten ständigen Wirtschaftsblattes Ungarns, des *Gazdaságot Tzélözó Ujság* (Zeitung für Ökonomie) Franz PETHE's (1796—1797), das unter dem Titel *Magyar Ujság* (Ungarische Zeitung) gegründet wurde, und 1797 den Titel *Vizsgálódó Magyar Gazda* (Der forschende ungarische Landwirt) geführt hatte. Von diesen Vorgängern hatten wir aber nur mittelbar Kenntnis, ohne ein Exemplar von ihnen je zum Augenschein zu bekommen zu haben. So weiß die bibliographische Literatur von einer *Ungarischen Agrikultur Zeitung*, die angeblich 1778 in Preßburg bestand, von einem ebenfalls Preßburger ungarischsprachigen Blatt *Királyi M. Ujság a Földművelésről* (Königliche Ungarische Zeitung über Ackerbau) aus dem Jahre 1783, und von einer *Ungarischen Ökonomischen Zeitung*, wozu die Erlaubnis schon 1787 beantragt wurde, aber die — laut bisheriger Annahmen — erst ab 1789 tatsächlich erschienen sein sollte. Außer Hinweisen aus der Literatur, welche bloß die Titel der betreffenden Periodica anführten, waren nur die archivalischen Belege vom Gesuch bezüglich der Zeitung von 1797, und der Hinweis auf eine Probenummer v. J. 1789 bekannt.¹

Teils aus Ergebnissen der neueren slowakischen pressegeschichtlichen Forschung, teils aufgrund eigener Untersuchungen möchten wir das bisher Bekannte über die angeführten wirtschaftlichen Periodica ergänzen. In der Tschecho-Slowakei sind 18 Nummern der deutschsprachigen Version der Zeitung v. J. 1783 zum Vorschein gekommen und zur Erörterung gelangt, unsererseits ergänzen wir die bisherigen Ergebnisse mit den neuesten aufgefundenen Aktenstücken und zeitgenössischen Zeitungsmitteilungen über das Unternehmen von 1789. All dies erweitert unsere Kenntnisse über ungarische und slowakische Pressegeschichte nicht nur insofern, daß der Großteil dieser Blätter auf dem Gebiet der heutigen Slowakei bestanden, aber auch, weil sowohl i. J. 1783 als 1789 die Veröffentlichungen außer dem ungarischen auch slowakisch erscheinen hätten sollen.

Über die Wirtschaftszeitung von Pozsony aus dem J. 1783 gibt uns eine Publikation von Dr. Ján ČAPLOVIČ wertvolle Aufklärungen, woraus wir erfahren, daß die ersten 18 Nummern (bis auf 2 fehlenden) der deutschsprachi-

¹ Die wichtigste Literatur betreffend die angeführten Periodica: SZILY, Kálmán: *Az első magyar gazdasági folyóirat*. (Die erste Wirtschaftszeitschrift in Ungarn.) In: Magyar Könyvszemle. 1898 S. 270—273. TRÓCSÁNYI, Zoltán: *Ki látta az Ungrische Oekonomische Zeitungot?* In: Magyar Könyvszemle. 1939. S. 312. DEZSÉNYI, Béla: *Legrégibb hírlapjaink életrajzához*. (Zum Lebenslauf unserer ältesten Zeitungen.) In: Magyar Könyvszemle. 1940. S. 353—361. KÓSA, János: *Ungarische Oekonomische Zeitung — a legrégeb magyar gazdasági szaklap*. (U. Oe. Z. — die älteste wirtschaftliche Fachzeitschrift Ungarns.) In: Magyar Könyvszemle. 1941. S. 390—392. DEZSÉNYI, Béla: *Pethe Ferenc „Gazdaságot Tzélözó Ujság”-jának néhány problémája*. (Probleme bezüglich des landwirtschaftlichen Blattes von Ferenc Pethe.) In: Magyar Könyvszemle. 1943. S. 288—291.

gen Version in der Bibliothek der mährischen Stadt Rajhrad aufgefunden wurden.² So kennen wir nunmehr von der geplanten dreisprachigen Presseunternehmung die deutsche Version aufgrund der originellen Exemplare; der Titel dieser Version war *Königlich Ungarische Agrikultur Zeitung*. Von der geplanten ungarischen und tschechischen (slowakischen) Ausgabe *Királyi Magyar Ujság a Földművelésről* beziehungsweise *Noviny o rolním a polním Hospodárství Uherského Království* sind wir nach wie vor auf mittelbare Belege angewiesen, es ist auch möglich, daß nur Probenummern aus ihnen erschienen sind.

In der Bibliothek der Slowakischen Akademie zu Preßburg (Bratislava) habe ich die Gelegenheit gehabt, die zum Vorschein gelangten Nummern der *Königlich Ungarischen Agrikultur Zeitung* zu untersuchen, sowohl, wie die Vorausmeldung worin der Herausgeber sein Blatt den Beziehern vorgestellt hatte.³

Der erste »Vorbericht« über die dreisprachige Zeitungsunternehmung führte den Titel „*Königlich-Hungarisches Agrikultur — Zeitungsinstitut in Böhmischer und in Deutscher Sprache*. 1783. Preßburg. Gedruckt bey Franz Patzko Königl. privil. Buchdruckern.“ Daraus erfahren wir also, daß der Unternehmer kein anderer war, als Franz August PATZKO, der Verleger der ersten Zeitung in ungarischer Sprache. Vom letzteren, also vom 1780 gegründeten *Magyar Hirmondó*, wissen wir aber, daß dieses PATZKO nach dem Ausscheiden seines ersten Redaktors Mátyás RÁT eine Krise durchmachen mußte: unter dem neuen Redakteur verlor die inhaltlich verseichte Zeitung einen bedeutenden Teil ihrer Pränumeranten. Es ist anzunehmen, daß dieser Umstand mit zur Entwicklung eines neuen Periodica—Planes beigetragen hat, sowohl da PATZKO im damaligen dreisprachigen Preßburg mit Recht annehmen konnte, daß ein dreisprachiges Organ auf gesteigerten Publikumserfolg rechnen möge und dadurch der Verleger leichter auf seine Rechnung käme.⁴

Der Vorbericht betont übrigens, daß im Jahrhundert der Aufklärung Handwerk und Wissenschaft zur Blüte gelangten, daß aber in allen europäischen Ländern die Landwirtschaft auf weitere Unterstützung von Seiten der Wissenschaften rechnen muß. Als Beispiel führt er die Wirtschaftszeitungen in Frankreich an — so u. a. die *Gazette d'Agriculture, de Commerce, Finances et Arts*⁵ — welche die Verbreitung neuer Erfindungen und neuer Verfahren kräftig unterstützen. So will er auch sein Blatt erscheinen lassen:

»Zum Behuf der Einwohner des weitläufigen Königreichs Hungarn ist unter dem Schutze der hochlöblichen königlich Ungarischen Stadthalterey ein Agriculturn Zeitungsinstitut errichtet worden, welches in jeder Woche einen Bogen bloß von Agrikultur und Oekonomie handelnd, in der ungarischen, deutschen und böhmischen Sprache liefern wird.«

Er stellt seinen Lesern in Aussicht, auch über interessantere Artikeln aus französischen, italienischen, englischen und deutschen Ackerbauzeitungen Be-

² ČAPLOVIČ, Jan: *Prvý pokus o noviny pre slovenských roľníkov*. (Erster Versuch eines Blattes für slowakische Landwirte.) (Sonderdruck S. 163—171.)

³ Hier sei Herrn Ján ČAPLOVIČ für Unterstützung meiner Arbeit in der Akademischen Bibliothek zu Bratislava ergebenster Dank abgestattet.

⁴ KÓKAY, György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. (Die Anfänge der ungarischen Zeitungs- und Zeitschriftenliteratur.) Budapest, 1970. S. 180.

⁵ Wahrscheinlich ist von der *Gazette du Commerce de l'Agriculture et des Finances* die Rede, die ab 1763 erschienen ist.

richt zu erstatten. Das Hindernis, daß die Mehrheit der Landwirte »des Lesens unkündig« sind, will er überbrücken indem er — wie es in Frankreich Sitte ist — von den Dorfpfarrern erwartet, daß sie an Sonntagen die Zeitungen dem Volke vorlesen und damit an der Verbreitung der neuen Verfahren mitwirken.

»Gesetzt, daß nach der Vorlesung Monate verstreichen, so werden sie doch die vorgelesene Abhandlungen in dem Raum dieser Monathen gewiß in jeder Gegend der Stoff der täglichen Gespräche, und ein fortdauernden Gegenstand allgemeiner Beurtheilung bleiben. Wer hat mehr Recht über die Agrikultur zu urtheilen als der praktischer Ackersmann? . . . Der Erfolg der Versuche bringt demnach unfehlbar die Anwendung derselben von Nachbar zu Nachbar, und macht sie endlich allgemein werden.«

Hier erscheint also zum ersten Male der Hinweis auf das Vorlesen der Zeitungen für das Bauernvolk, und zwar nach französischem Vorbild. In den darauffolgenden Jahren begegnen wir öfteren Beispielen, an welchen ersichtlich ist, daß solche Vorlesungen in den Dörfern tatsächlich stattgefunden haben, ja, daß diese die nicht immer wohlwollende Aufmerksamkeit der Behörden auf sich gezogen haben. Es gelangten auch in der letzten Zeit des Jahrhunderts nicht nur Wirtschaftsmitteilungen zur Vorlesung, sondern allmählich vorwiegend Berichte über Bauernaufstände und schließlich über die französische Revolution, deren Einfluß auf die Bauernmassen besonders von den herrschenden Kreisen befürchtet war. Im Jahre 1783 wäre aber eine ähnliche Reaktion noch unwahrscheinlich gewesen, es war ja vorläufig nur von Zeitschriften die Rede, welche mit den Volksaufklärungstendenzen der herrschenden josephinistischen—physiokratistischen Bestrebungen im Einklang waren.

Am Schluß des Vorberichts unterrichtet der Herausgeber die zukünftigen Leser über die Bedingungen worunter die Zeitung bezogen werden kann. Man kann bei der Preßburger Hauptpost pränumerieren. Das Erscheinen der ersten Nummer wurde auf den 15. März 1783 angesetzt.

Die vorläufig allein bekannte deutsche Variante der Zeitung begann das Erscheinen tatsächlich an diesem Tage. Der Titel wurde gewissermaßen modifiziert, er lautete *Königl. Ungarische Agrikultur Zeitung*. Der Inhalt bestand tatsächlich vorerst aus Berichten über ausländische Fachartikel aus dem Gebiete der Landwirtschaft. Ebenfalls dem Vorbericht entsprach die wöchentliche Erscheinungsweise, denn die letzte bekannte Nummer, die 18-te führt das Datum vom 12. Juli. Über den Redakteur bekommen wir weder aus den einzelnen Nummern, weder aus dem Vorbericht irgendwelchen Aufschluß, obzwar — wie bei den anderen Zeitungen der Epoche — der Drucker—Herausgeber und der Redakteur nicht dieselbe Person sein konnte.

Was das gegenseitige Verhältnis der drei Varianten zueinander betrifft, hält JÁN ČAPLOVIČ für wahrscheinlich, daß deutsch die Originalsprache war, die slowakische, und die ungarische Variante sollten Übersetzungen aus dieser deutschen Originalausgabe sein. Dafür spricht jedenfalls der Umstand, daß die deutsche Ausgabe bereits am 15. März erschien, die ungarische Variante aber erst eine Woche später zur Veröffentlichung gelangen sollte. Dies beweist übrigens auch eine Mitteilung in PATZKO's erwähnten anderen Zeitung, der *Magyar Hirmondó*, die außerdem auch insofern vom Interesse ist, da sie verschiedene Wissenschaftler erwähnt, die sich der Unternehmung anschließen wollten.

»Ankündigung. Für das Wohl der Einwohnerschaft von Ungarn wurde unter Aufsicht des durchlauchtigen Königlichen Stadthalttereirats eine Gesellschaft errichtet zum Unterricht in der Landwirtschaft bestehend aus verschiedenen gelehrten Persönlichkeiten, welche alle Wochen einmal eine Zeitung bestehend aus einem Druckbogen herausgegeben wird mit Abhandlungen zum Unterricht in der Entwicklung des Ackerbaus, und zwar in ungarischer, slowakischer und deutscher Sprache. Der erste Bogen in ungarischer Sprache wird nächsten Samstag, den 22-sten herauskommen . . ." Es werden in der Ankündigung des weiteren noch die Bezugsbedingungen angeführt, und ersucht, daß die Bezugsgelder ins ehemalige Jesuitenkolleg zu Preßburg geschickt werden mögen, denn von dorthin wird die Zeitung vertrieben.⁶

Da obige Ankündigung außer der Nummer des *Magyar Hirmondó* vom 22. März 1783, auch in den darauffolgenden Nummern vom 26. und 29. März erschienen ist, ist es anzunehmen, daß die ungarische Version nur verspätet zur Ausgabe gelangte. Weiteren Untersuchungen steht die Beantwortung dieser Frage zu, wie auch derjenigen nach der Zahl der ungarischen und tschechischen Exemplaren überhaupt.

*

Mit einigen Problemen der *Ungarischen Oekonomischen Zeitung* hat sich die zeitungsgeschichtliche Literatur in Ungarn bereits befaßt, aber einige neu zum Vorschein gekommenen archivalischen Materiale verhelfen zur Lösung der bisher verborgen gebliebenen. Es war uns zwar unmöglich, irgendwelche Exemplare dieses Blattes einzusehen, — ja auch nicht die in der Literatur erwähnte Probenummer vom 18. Juli 1789 — es gelang aber den Zusammenhang desselben (oder seines Planes) mit der *Wiener Oekonomischen Zeitung* und die Tatsache, daß es sich auch hier eigentlich um ein dreisprachiges Wirtschaftsblatt hätte handeln sollen, das mit dem Preßburger Plan vom Jahre 1787 in keiner Beziehung gestanden hatte, festzustellen.

Es war bekannt, daß am 4. Februar 1787 Sándor SZABÓ in einem an den König gerichteten Gesuch um das Privileg eines ökonomischen Blattes, das er in Preßburg herausgeben wollte, angefragt hatte.⁷ Er führte an, daß es bisher kein Wirtschaftsblatt in ungarischer Sprache gibt (dies wäre auch ein mittelbarer Beweis dafür, daß Patzko's Unternehmen vom Jahre 1783 gescheitert, oder höchstens für kurze Frist zustande kommen war), die Landbevölkerung könnte aber nur in ihrer eigener Sprache über die im Ausland schon bewährten Verfahren unterrichtet werden, welche berufen wären, den heutigen Stand des vaterländischen Ackerbaus zu erhöhen. In seiner auf das Gesuch gegebenen Antwort gab der Stadthalttereirat dem Preßburger Magistrat zur Kenntnis, daß die Hofkanzlei mit der Herausgabe des Blattes einverstanden ist, mit der Bedingung, daß dieses, wie üblich, regelrecht zensuriert werde.

Aus den Eingaben SZABÓ's, sowohl wie aus den bisherigen wissenschaftlichen Untersuchungen erhielt man den Eindruck, daß SZABÓ für eine selbständige ungarisch-sprachige Zeitung um Erlaubnis angehalten hatte. Aus einem Artikel des zeitgenössischen *Magyar Kurir* jedoch, welcher über das Erscheinen des

⁶ Magyar Hirmondó. 22 März, 26 März, 29. März 1783. S. 184., 200., 208.

⁷ Kósa, a. a. O.

neuen Blattes benachrichtigt, stellt es sich heraus, daß es von keinem selbständigen Blatt die Rede war, sondern nur von einer ungarischen Übersetzung der *Wiener Oekonomischen Zeitung*.⁸ Der Artikel besagt, daß ein junger Mann, genannt Sándor SZABÓ, der sich zurzeit in Preßburg aufhält, ermächtigt wurde, die Wiener deutsche Zeitung betreffend die Landwirtschaft (Oeconomica) auf Ungarisch zu übersetzen und zu veröffentlichen. Es ist dies dieselbe Zeitung, deren Herausgabe von Wien aus schon im Vorjahre angekündigt wurde, die aber wegen Mangel an Leser unterblieben ist. Die Zeitung ist nunmehr zum Erscheinen bereit und wird in der Druckerei des Herrn Simon Peter WEBER hergestellt werden. (21 März 1787, S. 187—188.)

Es erhellt aus dieser Mitteilung der ungarischen Zeitung in Wien auch die Tatsache, daß die Herausgabe der *Wiener Oekonomischen Zeitung* in ungarischer Übersetzung bereits vor einem Jahr schon versucht werden war. Dies wird auch von den Novembernummern 1786 der *Wiener Oekonomischen Zeitung* bestätigt. Auf S. 300 dieses Jahrgangs ist eine ungarischsprachige Mitteilung unter dem deutschen Titel *Nachricht die Ausgabe dieser oekonomischen Zeitung, vom Jahre 1787. anfangend nebst der deutschen auch in ungarischer Sprache betrefend* erschienen. Der ungarische Text der Mitteilung enthält wörtlich übersetzt folgendes: »Dem Wunsche mehrerer hohen Herrschaften nachkommend, wird dieses Blatt, welches bei den deutschen Oekonomen schon der Beliebtheit erfreut, auch in Ungarn veröffentlicht, beginnend mit dem nächsten Jahrgang 1787, und zwar wortgetreu auf Ungarisch übersetzt, weil man dort die deutsche Sprache nicht versteht. Es werden außerdem auch die wichtigsten Aufsätze aus den bisher erschienenen zwei Jahrgängen neu herausgegeben werden, und zwar dermaßen, daß den einzelnen Nummern je ein Bogen aus den älteren Artikeln beigelegt werden. Der Jahresbezugspreis von 2 Gulden 2 Groschen sind an die ungarischen Buchhändler, beziehungsweise an den Verleger Herrmann Gottfried in Wien zu richten.»

In der folgenden Nummer der Wiener Oekonomischen Zeitung wird über die ungarische Ausgabe folgend berichtet:

»Vermischte Nachrichten. Man ist nunmehr fast entschlossen, einen Theil des sich durch die ungarische Uebersetzung der wiener oekonomischen Zeitung vermehrenden Erträgnissfonds zu Ankaufung einiger tüchtiger Gründe in der Gegend bey Wien zu verwenden.« (S. 315.)

Laut *Magyar Kurir* ist also der Plan an der Teilnahmslosigkeit der Bezieher gescheitert. Daraufhin hat Sándor SZABÓ einen neuen Versuch gemacht, jedoch wollte er die ungarische Ausgabe schon in Preßburg, bei Simon Peter WEBER drucken lassen. Es ist leicht vorzustellen, daß die Verwirklichung des Preßburger Planes nun über ein neues Hindernis gestolpert ist, nämlich über das Privilegium, welches einzig und allein dem Preßburger Drucker Franz PATZKO das Recht der Veröffentlichung ungarischsprachiger Zeitungen in Ungarn zuerkannt hatte. Wie bekannt, war gerade in denselben Jahren 1786—1787 der Plan eines neuen politischen Blattes auf ungarisch aufgetaucht, das Sándor SZACSVAY und Daniel TÁLLYAI herausgeben wollten, es gelang jedoch PATZKO sein Monopolium zu behaupten und eben darum mußte die Zeitung *Magyar Kurir* des SZACSVAY in Wien anstatt in Preßburg in Umlauf gesetzt werden. Höchstwahrscheinlich war dies der Grund, oder einer der Gründe davon,

⁸ Magyar Kurir. 21 März 1787. S. 187—188.

daß trotz erteilter Genehmigung das ungarischsprachige Wirtschaftsblatt des Sándor SZABÓ nicht erscheinen konnte. Zwei Jahre später meldete sich zwar wieder ein ähnliches Unternehmen, aber — entgegen der bisherigen Annahme — ohne Zusammenhang mit den oben behandelten Versuchen.

Es berichtete nämlich im Jahre 1789 die Pester Zeitung *Neuer Kurier* über den Beginn einer *Ungarischen Oekonomischen Zeitung*, ja der Nummer vom 18 Juli wurde auch ein Musterexemplar beigelegt. János KÓSA meinte, dies habe die Verwirklichung des zwei Jahre älteren Preßburger Planes bedeutet: »Der Redakteur hatte wahrscheinlich, obzwar in Besitz der Genehmigung, einige Hindernisse zu überwinden: deshalb kam sein Blatt erst zwei Jahre später, Mitte 1789, zur Veröffentlichung; ein ähnlicher Verzug war bei den alten Zeitungen nicht ungewohnt.«⁹

Neu aufgefundene archivalische Belege bezeugen aber, daß es sich nicht um dieselbe Zeitung hatte handeln können, da ja im J. 1789 der Redakteur schon Hieronymus MOLL hätte werden sollen, der die ungarische und auch die slowakische Übersetzung in Pest erscheinen lassen wollte.

Die Schriftstücke über die Wirtschaftszeitung vom Jahre 1789 in Pest sind im Budapester Staatsarchiv (Országos Levéltár) zu finden.¹⁰ Ihrem Wortlaut gemäß hat am 28 November 1788 Hieronymus MOLL, Herausgeber des *Neuen Kurier* (in Pest) um Erlaubnis zur Herausgabe der *Wiener Oekonomischen Zeitung* auf ungarisch und deutsch bei dem Statthaltereirat angehalten. Laut Beschluß der Hofkanzlei in Wien von 29 Dezember stand der Erfüllung des Antrags nichts im Wege. Vom Statthaltereirat erhielt das Revisoramt Pest, datiert vom 20 Januar 1789 eine Zuschrift wonach dem Pester Journalschreiber Hieronymus MOLL erlaubt wurde die *Wiener Oekonomische Zeitung* auf ungarisch und slowakisch herauszugeben, mit der Bedingung, daß dies nur für eine wörtliche Übersetzung des Wiener Blattes zu gelten hat, und keinesfalls für irgendwelche sonstige Zulagen, Betrachtungen oder Bemerkungen:

»Dem Pester Zeitungsschreiber Hieronymus Moll ist die Herausgabe der Wiener Oeconomische Zeitung in Hung. und Slowakischer Übersetzung jedoch mit der Verbindlichkeit gestattet worden, daß diese Oeconomische Zeitung in einer materiellen wörtlichen Übersetzung mit Sinnengelassung [?] aller anderer Zusätze, Erläuterungen, Gloßen, Raisonements, eigener Nachrichten und Avertissements, neuer Erfindungen, Beobachtungen (oder auch nur einer Erbwer [?] in dem Ausdrücke, oder bei dem Zusammenhang der Sache.)«¹¹

Diese strenge Umgränzung der Befugnisse der ungarischen und slowakischen Version kann mit der Veränderung erklärt werden, welche in den letzten Jahren des Regierungszeit Kaiser JOSEPHS II. in bezug auf die josephinistische Zensurpolitik eingetreten ist. Sie widerspiegelt die allmähliche Erstarrung der Pressepolitik.

Am 20 Januar 1789 wurde dem Gesuchsteller MOLL entsprechende Antwort erteilt. Es bleibt aber immer noch die Frage offen, ob außer der erwähnten Probenummer auch noch weitere Nummern von der ungarischen und slowakischen Version erschienen sind, oder ob derselben das selbe Schicksal widerfahren ist, wie den Preßburger Plänen aus den Jahren 1783 und 1787?

⁹ KÓSA, a. a. O.

¹⁰ Országos Levéltár (Ungarisches Staatsarchiv, im Weiteren OL) Departementum Gremiale ordinarium 1788—1789. No. 11—165., 22-1-3.

¹¹ OL. Dept. Grem. ord. 1789. No. 22—2.

2. Zeitungsgründungspläne in Preßburg, Schemnitz und Sankt-Georg (1787, 1790, 1793)

In den achtziger und neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts gab es außer den erwähnten noch einige Pläne für Zeitungsgründungen in Preßburg und einigen anderen Örtlichkeiten des damaligen Nordwestungarns: auf das wirkliche Erscheinen von den letzteren können wir aus den bisherigen Ergebnissen der Forschung nicht schließen. Auch diese sind aber nicht außer achtzulassen, weil sie klar bezeugen, daß das Interesse und der Anspruch auf Presseerzeugnisse in diesem Zeitalter weit größer waren als es aus den bisher bekannten und tatsächlich bestandenen Zeitungen erhellt. Außerdem unterstreicht die immerwiederkehrende Bereitschaft zur Zeitungsgründung die Schwierigkeiten, mit denen unter den bestehenden Verhältnissen eine solche verbunden war, Schwierigkeiten die eine harmonische Entwicklung des Zeitungswesens dauernd unterbunden haben.

Der erste Plan zu einer Zeitungsgründung, worüber wir aufgrund von Schriftstücken aus dem Budapester Staatsarchiv berichten möchten, knüpft sich an den Namen GÁBOR MOSSÓTZI INSTITORIS. Dieser Professor des Preßburger evangelischen Lyceums ist durch seinen weitverzweigten Briefwechsel und seine vielseitigen Beziehungen mit den Intellektuellen seiner Zeit bekannt; bisher wußten wir aber nicht, daß er i. J. 1787 selbst einen Versuch zur Veröffentlichung einer Zeitung gemacht hatte. Dabei handelte es sich um die ungarische Übersetzung der damals weitbekannten, in Wien nachgedruckten *Erlanger Zeitung*.

MOSSÓTZI INSTITORIS ließ sein Gesuch dem Statthaltereirat zukommen. Die Akte wurde nach Wien mit folgendem Vermerk weiterbefördert: »Dieses Gesuch dürfte vielleicht um so weniger einigem Verstand [?] unterliegen, als ohnehin von den nehmlichen Zeitungen durch . . . [?] in Wien der Abdruck gestaltet wird, und es wird daher solches . . . in Unterhänigkeit vorgelegt.«¹²

In seinem Antwortschreiben teilte Graf Károly PÁLFFY am 5 Juli 1787 mit, daß der Herausgabe einer Übersetzung des Wiener Blattes in das Ungarische in Preßburg nichts im Wege steht.¹³ Diese Entscheidung wurde MOSSÓTZI INSTITORIS seitens des Statthaltereirats am 28 August mitgeteilt. Es ist uns jedoch nicht bekannt, daß die ungarische Übersetzung der *Erlanger Zeitung* 1787 wirklich zustandegekommen wäre.

Drei Jahre später wollte ein Schemnitzer Buchdrucker, genannt Franciscus SULTZER, eine Zeitung in slowakischer Sprache (»novellas Slavicas«) gründen. Über die bezüglichen Verhandlungen sind aber unsere Unterlagen recht bescheiden, wir besitzen die Originalakten nicht, nur die Eintragung im Jahresindex des Archivs und ein Konzept. Laut letzterem erhielt am 24 Juli 1790 der Schemnitzer Magistrat vom Statthaltereirat die Aufforderung, es möge demselben das Programm der Zeitung vorgelegt werden.¹⁴

Weit inhaltsreicher sind unsere Dokumente über die Vorlage einer Zeitung, welche 1793 in Sankt-Georg bei Preßburg zum Vorschein kommen sollte. Es befindet sich im Budapester Staatsarchiv unter den *Zensur-exemplaren der*

¹² OL. Dept. Grem. ord. 1787. No. 83—2.

¹³ OL Dept. Grem. ord. 1787. No. 83—3.

¹⁴ OL Dept. Grem. ord. 1790. No. 44—4.

Ephemerides Budenses vom April 1793 ein Einblattsdruck datiert von 12 April desselben Jahres mit dem Titel: »Zeitungs-Nachricht.«¹⁵ Die mit Erlaubnis der Stadtmagistrats gedruckte Bezugseinladung gibt kund, daß ab 29 April eine wöchentlich zweimal erscheinende Zeitung mit dem Titel *St. Georger gelehrte Staats- und Kriegszeitung* herauskommen wird. Die Nachricht erschien mit der Unterschrift des Herausgebers der geplanten Zeitung, Melchior SABISCH, und gibt Aufklärung über das Programm der Zeitung. Aus den weiteren Schriftstücken erfährt man, daß SABISCH sich früher als Anwalt in Temesvár betätigt hatte, in späterem Alter aber sich in Sankt-Georg ansiedelte.

Am Anfang der Bezugseinladung heißt es, die Zahl der Zeitungen in unserem aufgeklärten Zeitalter sei so groß, daß beinahe schon unmöglich wäre für ein neuer Blatt einen Titel zu finden. Und doch soll eine neue, gelehrte Zeitung erscheinen, betitelt *St. Georger Staats- und Kriegszeitung*. Nur die Einteilung des neuen Blattes soll bekanntgegeben werden, da der Herausgeber annimmt, daß jeder Zeitungsliebhaber daraus seine Zielsetzungen verstehen wird.

Aus drei Hauptsparten wird die Zeitung bestehen: eine für inländische und eine für ausländische Angelegenheiten, darüber aber noch eine für wissenschaftliche Neuigkeiten. Im Rahmen der ersten beiden Sparten werden die Artikel über die wichtigsten Begebenheiten so kurz wie möglich zusammengefaßt. Der Herausgeber gesteht mit aller Aufrichtigkeit, das er auf diesem Gebiet mit gutem Gewissen nicht mehr versprechen kann, als einen gedrängten Auszug von den besten und interessantesten Aufsätzen, welche anderstwo schon erschienen sind; obzwar er auch auf diesem Gebiet nicht versäumen wird »spesenhafte« originelle Mitteilungen zu veröffentlichen. Aus der Forsetzung erhellt es aber, daß dem Herausgeber besonders an der dritten Sparte gelegen ist, welche die wissenschaftlichen Nachrichten beinhalten wird. Er meint damit dem Wunsche vieler Literaturfreunde nachzukommen:

»Sehr viele Lektürefreunde haben den Wunsch geäußert, eine Zeitung in Ungarn zu haben, worin man die Ausgabe und den vorläufigen Inhalt der im Königreiche Ungarn gedruckten Werke finden könne. Und niemand hat sich noch gefunden diesem gerechten Verlangen genüge zu leisten.«

Er betont, daß sein Unternehmen dem Staate Nutzen bringen wird, aber dieses wird — außer dem lesefreudigen Publikum — auch einen Gewinn den Autoren, den Buchhändlern und den Verlegern bringen. Die Bekanntgabe der neuen Bücher wird namentlich deren Absatz erleichtern, die Leser nehmen ja in zahlreichen Fällen nicht einmal das Erscheinen so mancher Bücher zur Kenntnis, oder aber bringen sie nur deren Titel in Erfahrung, was nicht immer auch über den Inhalt Aufschluß gibt. Demzufolge ist er der Meinung, daß er im Interesse der Leser, aber auch im Interesse der ungarländischen Buchdrucker, Buchhändler und Verleger handelt, wenn er sich von den neu erscheinenden Büchern je ein Exemplar erbittet, zu senden an seine Anschrift in Sankt-Georg oder auf die des Buchhändlers SCHAUFF in Preßburg.

Im übrigen wird sein Blatt wöchentlich zweimal, im Umfang von zwei Bogen in-Octavo erscheinen; der halbjährliche Bezugspreis wird 3 Fl. 30 kr. betragen. Für Abonnenten in Sankt-Georg oder in Preßburg wird nur 2 Fl. 30 kr. halbjährlich verlangt. Es werden die Nummern auch einzeln abgesetzt, für je 3 kr. die Nummer. Die Bezugsbeträge sind bis Ende April zu entrichten,

¹⁵ OL Dept. Grem. ord. 1793. No. 14—14. Beilage.

wogegen der Herausgeber verspricht die erste Nummer seines Blattes am 29 April erscheinen zu lassen.

Zum wirklichen Erscheinen der Zeitung kam es aber nicht, und die weiteren Archivstücke erklären auch, warum es nicht dazu kam. Der Statthaltereirat hat mit Reskript vom 30 April 1793 an den Magistrat Sankt-Georg die Herausgabe des geplanten Blattes von SABISCH verboten.¹⁶ Der Herausgeber habe nicht um die Erlaubnis bei der höchsten Landesstelle in Ofen angesucht — seine Absicht wurde nur bekannt durch die Bezugseinladung, welche den *Ephemerides Budenses* beigelegt wurde. Der Magistrat wird angehalten über die Person des SABISCH Aufklärung zu geben und dem genannten mitzuteilen, er solle um Erlangung der zur Zeitungsgründung erforderlichen Lizenz sich im Wege des Magistrats an den Statthaltereirat wenden. Bis dahin soll er weder mit dem Zeitungsschreiben, weder mit der Expedition der eventuell schon gedruckten Exemplaren beginnen. (Die letztere Bemerkung bezieht sich wahrscheinlich auf das Datum 29 April, an welchem Tage SABISCH die Versendung der ersten Nummer versprochen hatte — es war ja doch schon der dreißigste.)

Es traten aber in der Angelegenheit noch weitere Verzögerungen ein. Am 7 Juni beruft sich SABISCH in einer Eingabe an den Magistrat darauf, daß er bereits am 4 Mai — also bestimmt erst auf die Aufforderung des Statthaltereirates hin — sein Gesuch eingereicht hatte. Es würde, schreibt er, die Lage der materiell herabgekommenen Erben Landerers, des Preßburger Buchdruckers erleichtern, wenn die Zeitung zustande käme, außerdem würde das Unternehmen dem Publikum und zugleich auch dem Staate zu Nutzen gereichen. Er richtet an den Magistrat die Bitte, er möge sein Gesuch — das übrigens bereits der Hofkanzlei vorgelegt wurde — unterstützen und über seine Person die vom Statthaltereirat geforderte Aufklärung in der Weise erteilen, daß er sein Ziel erreiche.¹⁷

Ein Schreiben des St.-Georger Magistrat, ebenfalls vom 7 Juni datiert, informiert den Statthaltereirat darüber, daß der Herausgeber in der Angelegenheit der *Sankt-Georger Zeitung* sein Gesuch bereits an höchster Stelle eingereicht hat. Übrigens stellt der Magistrat SABISCH als moralisch einwandfreie Persönlichkeit dar, welche sich gänzlich dem Bücherlesen ergeben hatte.¹⁸

Damit wird aber die Kette der Aktenstücke abgebrochen. Die günstige Information des Magistrats reichte wahrscheinlich Mitte 1793 nicht mehr zur Erlangung eines neuen Zeitungsprivilegs, es war ja schon die Zeit, wo die Regierung die Entwicklung der ungarischen Presse mit allen Mitteln zu unterbinden trachtete. Trotz alledem ist es nicht unverstellbar, daß die eine oder andere Nummer erscheinen konnte, der Verbot, wie wir darauf hingewiesen haben, wurde vom Statthaltereirat erst mit einiger Verspätung verhängt. An und für sich ist aber das Unterfangen ein nicht zu vernachlässigendes neues Beweistück der Bedeutung der Presse in der Geschichte des ausgehenden Jahrhunderts, da ja von einer geschäftlich wie kulturell ziemlich gut begründeten Zeitung die Rede war, deren Unternehmer, der aus Temesvár stammende Melchior SABISCH, für sich allein schon einige Beachtung zu fordern berechtigt ist.

¹⁶ OL Dept. Grem. ord. 1797. 14—14.

¹⁷ OL Dept. Grem. ord. 1793. 14—18.

¹⁸ OL Dept. Grem. ord. 1793. 14—18.

3. Plan der Umsiedlung der Grätzer Bauernzeitung nach Kőszeg (Güns) 1793

In einer Eingabe, datiert vom 23 Februar 1793 aus Graz, wendet sich Hermann AMBROS, Herausgeber der *Bauernzeitung* mit einer ungewohnten Bitte an den ungarischen Statthaltereirat: er stellt den Antrag sein Blatt in der Zukunft anstatt Graz in der königlichen ungarischen Freistadt Kőszeg zu herausgeben, wo auch eine neue Druckerei gegründet wird. Den Titel der Zeitung will er auch in einen »geeigneteren« abändern, und gibt seiner Bitte eine ausführliche Begründung bei.¹⁹

Er beruft sich vor allem darauf, daß sein Blatt sehr verbreitet sei, und im Stande auch aus dem Auslande Geld der Heimat einzubringen. Sein Papierverbrauch ist von derart großem Umfang, daß er den Papierfabriken allein zum Aufschwung verhelfen würde, sein Unternehmen bedeutet aber auch wichtige Einnahmen für das Hauptpostamt und Beschäftigung manchen die Arbeit und Verdienst suchen. Im weiteren weist er darauf hin, daß es auch den allerhöchsten Verordnungen entspricht eine Betätigung zu unterstützen, wodurch nützliche — geographische, statistische, wirtschaftliche — Kenntnisse verbreitet werden, die den Untertanen das Leben erleichtern. Drittens verspricht er die allerhöchsten Verordnungen, Zirkulare und ähnliche Mitteilungen, wie er es bisher auf deutschem Gebiet getan hatte — auch in Ungarn unentgeltlich zu veröffentlichen. Als Beweis der bisherigen Verdienste der *Bauernzeitung* auf diesem Gebiet legt er ein Zeugnis ausgestellt vom Grazer Hauptpostamt bei. Vom seinem Blatte schreibt er übrigens, daß dieses während seines bereits achtjährigen Bestehens wegen seinen gemeinnützigen Bestrebungen und patriotischen Prinzipien Gegenstand allgemeiner Anerkennung sei.

Am Ende teilt er mit, was ihn zum Vertauschen seines Grazer Verlagsortes mit einem ungarischen bewogen hat. Der Redakteur-Herausgeber behauptet, die *Bauernzeitung* hätte in Ungarn die meisten Leser gehabt. Wenn sie also jetzt in einer ungarischen Stadt fortgesetzt wird, wird sie dem ungarischen Publikum nicht unbekannt sein. Der Gedanke des Standortswechsels kam eben deshalb auf, weil er mit seinem Blatt dieser »edlen und großmütigen« Nation, die schon bisher die wirksamste Stütze dessen gewesen ist, näher treten will; so erhofft er für die Zukunft, daß er den Ansprüchen seines wohlwollenden Publikums noch regelmäßiger und schneller genüge leisten kann. Die Lage der Stadt Kőszeg ist seines Erachtens die günstigste zur Bedienung auch der Leser in Wien, Österreich, Mähren, Böhmen und Galizien, günstiger was die Versendung anbelangt, als Graz. Ja der Herausgeber selbst — dessen Brotverdienst in erster Linie von seiner Zeitung abhängig ist — hofft auf eine Besserung seiner eigenen Verhältnisse.

Aufgrund der Eingabe des Grazer Zeitungsverlegers wendet sich das folgende Schreiben des Statthaltereirats — datiert vom 9 März 1793 — unmittelbar an das Gubernium der Steiermark. Man bittet eine Erklärung über den »moralischen Charakter« des Redakteurs Michael Herman AMBROS, da seine Person allhier gänzlich unbekannt sei. Es wird auch um Information gebeten über die Ursachen, welche ihn zur Verlassung der Stadt Graz und zur Umsiedlung seines Blattes nach Ungarn bewogen haben.²⁰

¹⁹ OL Dept. Grem. ord. 1793. 14—4.

²⁰ OL Dept. Grem. ord. 1793. 14—5.

Wie aus dem Index der Statthaltereiratsakten erhellt, ist die Antwort aus Graz wohl angekommen, das Schriftstück selbst ist aber nicht mehr vorhanden.²¹ Deshalb besitzen wir kein Beleg darüber, woran der Übersiedlungsplan gescheitert ist. Es ist doch noch von einigem Interesse, daß gerade dieses Blatt vor einigen Jahren in Ungarn wegen einer falschen Nachricht Aufsehen und heftigen Widerspruch erregt hatte. Im Jahre 1790 hat nämlich eine in Wien erscheinende Zeitung die fantastische Nachricht mit Berufung auf die Grazer Bauernzeitung gebracht, daß in der Stadt Debrecen 30 000 preußische Schießwaffen gefunden worden wären. Die ungarischen Zeitungen, ja auch eine Amtsstelle, namentlich der Magistrat der Stadt Debrecen protestierten gegen die Behauptungen des Artikels, worauf der Redakteur des Grazer Blattes sich gezwungen sah, die Nachricht, einer aus Wien erhaltenen amtlichen Verweisung gemäß, zu dementieren.²² Wenn man diesen Vorfall in Betracht zieht, wird der Umsiedlungsplan des Redakteurs, sowie seine Behauptung, die meisten Anhänger seines Blattes befänden sich in Ungarn, nur umso merkwürdiger. Jedenfalls ist sein Versuch ein alleinstehendes Kuriosum im Zeitungswesen dieser Periode.

*

Es kann zusammenfassend festgestellt werden, daß die ungarische Pressegeschichte nunmehr, aufgrund der in der Bibliothek Rajhrad zum Vorschein gekommenen Exemplare mit der ab 15 März 1783 in Preßburg gestarteten *Königl. Ungarischen Agrikultur Zeitung* als einem tatsächlich — wenigstens vier Monate lang — bestandenen Periodicum zu rechnen hat. Dabei sind die geplanten Versionen auf tschechisch und ungarisch auch weiterhin nur aus Verweisen in der Literatur bekannt. Außerdem ließen sich aus bibliographischen und archivalen Daten noch weitere Zeitungspläne feststellen. So kann es als bewiesen gelten, daß die *Ungarische Oekonomische Zeitung* bereits im November 1786 geplant wurde und mit dem nächsten Jahr beginnend in Wien, als ungarische Übersetzung der *Wiener Oekonomischen Zeitung* erscheinen sollte. Nur nachdem dieser Versuch an der Teilnahmslosigkeit der Leser gescheitert war, unternahm ihn nochmals Sándor SZABÓ, mit dem Plan einer gleichbenannten Zeitung, aber nicht mehr in Wien, sondern in Preßburg. Der dritte — nach dem wahrscheinlichen Scheitern auch des zweiten Vorgängers — war zwei Jahre später der Pester Hieronimus MOLL, der Herausgeber des ebenda erscheinenden *Neuen Kuriers*, welcher ungarische und slowakische Übersetzungen des Wiener Wirtschaftsblattes versprach. Auch er erhielt auf sein Lizenzgesuch günstige Entscheidung, trotzdem ist aber nichts Neues seit

²¹ OL Dept. Grem. ord. 1793. 14—15.

²² Nachricht über Grazer Zeitung erschien auch in: *Wiener Auszüge aller europäischer Zeitungen*, 6. Mai 1790. Über den Widerhall in der ungarischen Presse vgl. KÓKAY, György: a. a. O. S. 383. Die betreffenden archivalischen Belege: OL. Dept. Grem. ord. 1790. 44—7, 8. Es ist noch von einigem Interesse, daß ungefähr zu gleicher Zeit eine andere Zeitschrift aus Graz ebenfalls auf bedeutenden Absatz in Ungarn gerechnet hatte. Es war dies die im Jahre 1792 gegründete *Zeitung für Damen und andere Frauenzimmer*, eine der frühesten Frauenzeitschriften in Ost- und Mitteleuropa, die 1795 den Namen „*Gratzer Frauenjournal Oesterreichs und Hungariens Töchtern gewidmet*“ annahm. S. DEZSÉNYI, Béla: *Gratzer Frauenjournal*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (Jahrbuch der Széchényi-Nationalbibliothek Budapest) Bd. 1965—1966. [1967]. S. 397—407.

der bereits bekannten Probenummer über das Schicksal seines Unterfangens bekannt.

Unter die weiteren Zeitungsgründungspläne — die wahrscheinlich alle gescheitert d. h. unverwirklicht geblieben waren — können wir diesen von MOSSÓTZI INSTITORIS einreihen, also die 1787 geplante Preßburger Übersetzung der *Erlanger Zeitung*, zweitens das Schemnitzer Unternehmen des Franciscus SULTZER, ein slowakisches Blatt (1790), und endlich das Programm der *St. Georger gelehrten Staats- und Kriegszeitung* von Melchior SABISCH. Den Gründungsplänen kann wohl auch der Umsiedlungsplan der *Grätzer Bauernzeitung* angereiht werden, welche laut Gesuch seines Redakteurs Michael Hermann AMBROS seinen Standort im Jahre 1793 nach Kőszeg in Ungarn verlegen wollte.

Vajda János hírlapírói pályakezdése

VAJDA János hírlapírói pályája 1855-ben, a Török János szerkesztette *Magyar Sajtó*nál kezdődik, és több mint négy évtizeden át, haláláig (1897. jan. 17.) megszakítás nélkül tart. Az öregedő költő, aki úgy érzi, nem kapta meg a műve által kívánt mértékben kortársai elismerését, élete utolsó évtizedének elején így sóhajt föl válogatott prózai munkái megjelentekor: „Csöndes irtózattal és mélabúval tölt el e négy évtizeden át általam prózában írott különféle tárgyú cikkek és munkálatok *sokasága*. Mintha egy óriás piramis emelkednék előttem, melyet az ókori rabszolga munkásságával emeltem sorsom mostohaságának emlékeül. Mert bizonyos, hogy mindeme művek, igen csekély kivétellel, a *létért való küzdelem* sanyarú kényszerűségének szüleményei. Verset írtam, *nem* mikor *kedvem* — mert az volt mindig — de csak mikor *időm* volt hozzá. Prózát *kell*tem írnom, vagy akartam, vagy nem, későn, korán. E cikkek mindegyike egy-egy sírhalom, mely alá egy meg nem született költemény eszméje, hangulata, mint megannyi villi van temetve. Talán még némely verses művem is jobb lehetett volna, ha több időt, pihentebb erőt fordíthatok ezek kidolgozására . . .”¹

A VAJDÁVAL foglalkozó munkák egy része készpénzként fogadta az élete viharaiban megfáradt költő idézett nyilatkozatát, amely — s ezt nyomban látni fogjuk — pályája egészére nem lehet érvényes. „Rengeteget írt — hangoztatja RUBINYI Mózes is —, de csak azért írt, hogy — írhasson. Cikkeivel szerezte meg azt, ami az ihlet ritka perceihez a mindennapi megélhetést is alig biztosította (. . .). Vannak írók, kiknek számára a hírlapírói munkásság kitűnő iskola, témagyűjtő hely, lélektani laboratóriuma az életnek, minden költészet őforrásának. VAJDA nem ezek közé az írók közé tartozott. Mint boldogtalan szerelmén, azon is évtizedekig rágódik, mikor ír, hogy neki — írnia kell.”²

Lapozzuk át azonban költőnknek a *Magyar Sajtó*ba írt glosszáit, a *Nővilág*-ban, *Csatár*-ban és az általa irányított *Magyar Sajtó*-ban megjelent cikkeit; olvassuk végig az 1862-es röpiratok (*Önbírálat*, *Polgárosodás*) sokszor igazságtalan, néha naív, de többnyire találó észrevételeit, megsejtéseit, a *Magyar Világ*-ban, a *Magyar Újság*-ban, *Szózat*-ban napvilágot látott írásait, és rá kell ébrednünk: a fent idézettek egy, a halál felé közelítő, elképzeléseiben csalódott, önmagával, a világgal elégedetlen ember meglehetősen szubjektív megállapításai. A valósághoz BÓKA László szavai visznek közelebb: „Vajda nem tudott beilleszkedni a 'költő' szerepébe, nem tudott s nem is akart csak költő lenni.

¹ VAJDA JÁNOS: *Próza*. Bp. 1887. 9—10. l.

² RUBINYI Mózes: *Vajda János* — a hírlapíró. A *Sajtó*. 1933. ápr. 4. sz. 104—105. l.

Ehhez el kellett volna feledni pályakezdetét. Akkor mint költő lépett fel, de verse egyéniségének közéleti súlyt adott. A közvélemény asztala hiányzott neki (. . .) Minduntalan ki akart törni abból a szégyenletesen szűk körből, melybe az új világ számúzta az írókat.”³

VAJDA a nyolcvanas évek elejéig egyformán pályázik a költői és közéleti szerepre, ahogyan ezt PETŐFITől, ifjúkora példaképeitől látta (aligha a „mindennapi megélhetés biztosítása” szorította az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* megírására vagy a *Magyar Sajtó* szerkesztésére!). „Csak” költővé a nyolcvanas évek során válik. Attól kezdve, hogy dédelgetett eszméi — többek között az öntudatos, erős magyar polgárság megteremtése — sorra csődöt mondanak, illetve valóráválásuk — érzése szerint — a távoli jövőbe tolódik ki. Ekkor válik számára nyüggé az újságírói munka, amelyet létfenntartási okokból haláláig folytatnia kell NAGY Miklós lapjainál, a *Vasárnapi Újságnál*, a *Politikai Újdonságoknál* és a *Képes Néplapnál*. Ebből az időszakból származnak a korábban idézett keserű sorok is.

Az ötvenes — hatvanas években tehát másként áll még a helyzet! Egymást követő lapjai, röpiratai, működése a *Magyar Világnál* és a *Magyar Újságnál* arról tanúskodnak: VAJDA alkotóan-alakítóan kíván beleszólni a magyar társadalom, politikai kérdéseibe: eszméit, gondolatait igaznak és közlésre érdemesnek tartja. Nem önös érdekből, hanem mert úgy érzi, tanít, segít és használ velük. Kudarc, bukás nem tudja tartósan eltéríteni szándékától. Amikor nagy becsvággal kezdett lapkísérlete, a *Magyar Sajtó* csődöt mond, azt ígéri olvasóinak: „a szerkesztő hagyván a haza megmentés nagy munkájának erősebb feladatait magánál hivatottabb hontársaira, ezentúl összes munkásságát a 'Nővilág' szerkesztése és szellemi kiállítására szentelendő.”⁴

Dehogy hagyja ő „a hazamegmentés nagy munkájának erősebb feladatait magánál hivatottabb hontársaira”. Mindez legföljebb pillanatnyi megingás nála. Ezután még súlyosabb csapások érik. Megszűnik hét éve fennálló lapja, a *Nővilág*. Röpiratai szándékát félreértik — s ebben nem kis szerepe van politikai és irodalmi ellenfelei ügyesen szervezett bojkottjának —, itthon bezárulnak előtte az ajtók. Hogy meg tudjon élni Bécsbe kell mennie, hivatalnoknak az udvari kancelláriához, bécsi tudósítónak a félhivatalos *Sürgönyhöz*, „újdonság”-nak a *Bécsi Hirdetőhöz*. Mégis: már Bécsből, 1865-ben a következőket írja HECKENAST Gusztávnak:

„Nem állhatom meg, hogy a hazai hangulat legújabb fordulata következtében Önnek néhány észrevételemet tudtára ne adjam és egy kérdést ne kockáztassak.

A Deák-pártnak a 'Pesti Napló'-ban nyilvánvaló magatartása, nem az én irányomat igazolja-e, amit pár évvel ezelőtt az én csekélységem merészelt hirdetni és amit ön is részben helyeselt? Részemről a fordulatot fényes elégtételnek tartom, akkori fogadtatásomért. A dolog ezen állásában mit gondol ön, nem vehetném-e fel újra az elejtett fonalat (. . .) Én azt hiszem, hogy egy és más nagyobb és felelősségem alatt szerkesztett lapnak hatalmas fő- vagy segédmunkatársa lehetnék.”⁵

³ BÓKA László: *Vajda János*. [Bp. 1941.] 85. l.

⁴ *Nővilág*, 1863. dec. 16., 24. sz. Pesti hírek.

⁵ *Vajda János összes művei*. Kritikai kiadás. Szerk. BARTA János. (továbbiakban: VKrK). 6. k. 454. l.

Ismét a küzdőtéren kíván tehát lenni, egy általa szerkesztett lap „hatalmas fő- vagy segédmunkatársa”-ként. S mindegyre — olvashatjuk — az elképzelései igazába vetett hit sarkallja. „Ha már csak kenyér kellene — írja JÓKAMnak egy, valószínűleg ugyanebből az időből származó levelében —, maradnék itt” Bécsben, „kapnék kalácsot is. De érzületem napról-napra jobban fellázad helyzetem ellen.”⁶ S aki kételkedik VAJDA vitakedve, újságírói célkitűzései újabb kivirágzásában, olvassa el a KECSKEMÉTHY Aurél szerkesztette *Bécsi Híradóban* vagy a *Magyar Világban*, 1865-ben, illetve 1866-ban megjelent írásait, tárcáit, és tapasztalni fogja, hogy költőnk elszántsága ismét a régi. Ezt bizonyítják az 1867–68-as *Magyar Újságba* írt, a kiegyezés megalkotóit szenvedélyes hangon bíráló vezércikkei is, a publicista VAJDA legjobb, legértetlenebb alkotásai.

Már az 1855–56-os *Magyar Sajtóban* a magyar polgárság vagy ahogyan ő nevezi a „szegényebb középrend” ügyének szolgálatába szegődik. A középrend asszonyai és leányai számára alapítja ismeretterjesztő divatlapját, a *Nővilágot*. A *Csatárt* pedig azzal a céllal indítja meg, hogy „a nemzetnek hazaszeretben leggazdagabb osztálya: a szegényebb középrendben új olvasókat hódítson meg a lapirodalom számára.”⁷

Röpirataiban, az *Önbírálatban* és a *Polgárosodásban* a polgári rend minél gyorsabb és tökéletesebb megvalósulása érdekében még átmenti közjogi-politikai engedményekre is hajlandó Ausztriával szemben. „Legyünk polgárok, hogy magyarok lehessünk”⁸ — fogalmazza meg ismételt tanácsát 1874-ben az egész nemzet számára. KOMLÓS Aladár találó észrevétele szerint: „Azt hitte hogy van, csak szunnyad egy magyar polgárság; amelyik kész öntudatosan harcolni a magyar és az elnyomott osztályok demokratikus jogaiért. Cikkeivel ezt a szunnyadó osztályt akarja talpra szökkenteni.”⁹

SÓTÉR István VAJDA 1862-es röpirataira tett megjegyzései költőnk egész hírlapírói működésére érvényesek: „De ha Vajda röpirataiban egy 'hivatásos' politikus átgondolt, 'szakszerű' megnyilatkozását keressük, úgy aligha tudunk velük mit kezdeni. Ezeknek a röpiratoknak legmélyebb igazságai némiképp — költői módon derülnek ki. És ez nem csökkentheti, inkább emeli értékét szemünkben. Vajda koncepciója aligha éri el Eötvös vagy Kemény eszmerendszerének színvonalát, de mindig szélső indulattal kimondott igazságainak érvényét a történelem amazokénál sokkalta inkább igazolta.”¹⁰

Mindezzel VAJDA is tisztában van „Nem kapzsiság — írja egy FALK Miksá-hoz intézett levelében —, nem eröm túlbecsülése, de azon hit ösztönöz, hogy ösmervén népünk szellemét, eltalálhatom a hangot józan eszéhez, ép szívéhez s nem mérve magamat a magas politika tudósaihoz, mindazáltal, hogy képes vagyok felfogni azt (és ez céloimhoz elég), mily magatartásra kell a nagy tömeget előkészíteni, hogy az fölfelé imponáljon. Am első feladat megnyerni a nagy tömeget olvasóközönségül.”¹¹ Ez a tudatosan vállalt népművelő-népevelő szándék végig kíséri költőnk — mint látni fogjuk — újságírói működése során.

⁶ BOROS Dezső: *Vajda János levelezése*. Stud. Litt. V. Debrecen. 1967. 63. l.

⁷ Pesti Napló. 1861. márc. 31. Hirdetések.

⁸ Szózat. 1874. ápr. 2.

⁹ KOMLÓS Aladár: *Vajda János*. Bp. 1954. 100. l.

¹⁰ SÓTÉR István: *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 330. l.

¹¹ Vasárnapi Újság. 1897. jan. 24. 4. sz.

VAJDA kora kiemelkedő publicistái közé tartozott. „Tehát Vajda János igenis volt újságíró — emlékezik ÁGAI Adolf — mégpedig a javából.”¹² Működését olyan kortársak is értékesnek ítélték, mint KOSSUTH Lajos. „Vajda Jánost — írja — én igen tehetséges embernek tartom (. . .), kinek a M. Újság legelső, tehát legnehezebb életszaka sokat köszönhet (. . .) Én megvallom örvendének, ha a párt [a Függetlenségi Párt] őt magához csatolná; nehogy az inség miatt más pályára lépjen, midőn a politikain jeles tényezővé fejlődhetnék (. . .).”¹³ „Vajdának nincs kenyere — említi más alkalommal. — Biz én adnék neki, ha tehetném, mert nagy hasznát lehetne venni tollának.”¹⁴

VAJDA János természetesen mindenekelőtt költő volt, korának egyik legkiválóbbja, s publicisztikai írásai is elsősorban ebből a szempontból tarthatnak számot érdeklődésünkre. Politikai és társadalmi tekintetben prófétált igazságai is nagy verseiben nyerik legfrappánsabb és leghathatósabb megfogalmazásukat. A költő írja: „E cikkek mindenike egy-egy sírhalom, mely alá egy meg nem született költemény eszméje, hangulata van temetve” (l. előbb). Am ez a megállapítás is csak a vég felé közelgő, hajlott idejű ember mindent fonákjáról látó képzelődése. A valóság — főleg VAJDA élete felmenő szakaszán — éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Cikkei, röpiratai sokszor előtanulmányai későbbi nagy verseinek (vö. Önbírálat — Lenni vagy nem lenni. VKrK 6. k. 374. l.).

Nem állják meg helyüket RUBINYI előbb idézett elgondolásai („Vannak írók, kiknek számára a hírlapírói munkásság kitűnő iskola, témagyűjtőhely, lélektani laboratóriuma az életnek, minden költészet őforrásának. VAJDA nem ezek közé az írók közé tartozott”) más vonatkozásban sem. Költőnk cikkei, jegyzetei ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják.

Van azonban VAJDA publicisztikai írásainak verseitől független autonóm becsé is. Értékes dokumentumai annak a törekvésnek: miként igyekeztek a középbirtokos nemesség politikai vezetőszeretét elvetett értelmiségiek a polgárosulás plebejus útját megtalálni.

Költőnk hírlapírói pályájának első szakasza a *Nővilág* megszűntével (1864. szept. 25.) lezárul. Az ellene szervezett bojkott elől VAJDA Bécsbe távozik. Amikor ismét nevével jegyzett írásokban szólalhat meg, LUDASI Mór lapjában, a *Magyar Világban* vagy még inkább a BÖSZÖRMÉNYI László szerkesztette *Magyar Újságban*: egy, sok tekintetben a korábitól eltérően gondolkodó és érvelő publicista áll már előttünk.

*

„A 'Pesti Napló' volt szerkesztője, TÖRÖK János már elutazott Bécsbe, ottani lapját 'A magyar sajtót' szerkesztendő. — Ottani segédszerkesztői lesznek FRANKENBURG Adolf, KECSKEMÉTI [!] Áurél, VAJDA János, SZÉKELY József. E mellett Pesten is fog irodát tartani, mely az itteni érdekeket vezesse, itt marad GREGUSS Ákos [!], VÉRTEY [Ernő] stb.”¹⁵

A Széchenyi-rajongó TÖRÖK eredetileg *Kelet Népe*nek szerette volna lapját nevezni, utalva SZÉCHENYI István dinasztikus érzelmeire, forradalom-ellenes-

¹² *Kortársak nagy írókról*. Bp. 1954, 1. k. 225. l.

¹³ CSABAI Tibor: *Kossuth és az irodalom*. Bp. 1961. 248. l.

¹⁴ CSABAI i. m. 249. l.

¹⁵ Vasárnapi Újság. 1855. jún. 10., 23. sz. Tárogató.

ségére. Az osztrák hatóságok azonban elvetették tervét, úgy vélekedvén, „hogy Széchenyi politikai iránya nem fejezi ki a kormány elveit olyan híven, mint ahogy Török János hiszi vagyis inkább elhitetni szeretné”.¹⁶ A magát a „politika, nemzetgazdaság, irodalom és művelődés közlönyé”-nek nevező *Magyar Sajtó* „mutatvány lapját” 1855. június 6-án bocsátja ki, 1855. júl. 1-től kezdve pedig rendszeresen megjelenik Bécsben, SOMMER Lipót kiadásában.

A főszerkesztő TÖRÖK János, a kor egyik fölöttébb ellentmondásos személyisége. A forradalom előtt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára. A szabadságharcban törzstiszt PERCZEL seregében. Világos után börtönbe kerül. A *Pesti Napló* főszerkesztőjeként (1853. febr. 12. — 1855. ápr. 19.) fel-emeli szavát a német telepítések ellen, lelkesen részt vesz a magyar írók segélyegyletének megalapítási munkálataiban. Több fiatal író, publicista — például VAJDA — pártfogója. SZÉCHENYI bizalmasa, munkáinak kiadója. Ám ugyanakkor mereven 1848-ellenes, ádáz ellenzője a parlamentáris kormányzatnak, és odaadó híve a konzervatívoknak. Az ötvenes — hatvanas évek fordulóján a konzervatív érdekeket képviselő *Pesti Hirnök* szerkesztőjeként, már mint a retrográduság jelképét emlegetik. GYULAI megvetéssel szól felőle, KEMÉNY és EÖTVÖS nem hajlandó együtt dolgozni vele. Még egykori munkatársa, a Törökről egyébként elismeréssel nyilatkozó FALK Miksa is azt mondja róla, hogy „politikai dolgokban merev ó-konzervatív, vallásiakban pedig meglehetősen egyoldalú volt (...)”¹⁷

A *Magyar Sajtó* jól szerkesztett újság volt. Kitűnő erőket gyűjtött maga köré. A fent felsoroltakon kívül a lapnál dolgozott FALK Miksa is, Fk jegy alatt külpolitikai cikkeket írt. TOLDY Ferenctől irodalmi tanulmányok és PHILOMOSUS álnéven „Keddi levelek” jelentek meg hasábjain. A szűkebb munkatársi körhöz ÁGAI Adolf, GREGUSS Gyula és RAB István tartozott még, de sűrűn találkozunk az egyes számokat lapozgatva EGRESSY Gábor, PAUR Iván, SIMONFFY Kálmán, SZINI Károly, SZÉNYFÜ Gusztáv stb. neveivel is.

VAJDA megindulásától fogva belső munkatársa a *Magyar Sajtó*nak. Ilyen minőségben emlékezik meg róla FALK Miksa az előbbieken idézett cikkében, és KOMLÓS Aladár is.¹⁸ Ám KOMLÓS csak színireferensi működését ismerteti. Újdonság-rovatvezetői ténykedéséről ÁGAI Adolf írásából értesülhetünk: „egyszer csak megjelent közöttünk [Vajda], hogy a Magyar Sajtó szerkesztésében részt vegyen. De csapongó lelkének szűk ez a nagy város. Körülte idegenség. Meg ami a mienk benne, csak növeli keserűségét. Visszakéredzkedik Pestre, s onnan sűrű hasábjokban dönti a híreket Török János bécsi lapjában, a Magyar Sajtó-ba”.¹⁹ A *Pesti Napló* is a *Magyar Sajtó* „újdonságrovatának írója és drámareferens”-eként mutatja be a rövid időre (1856. dec. 9. — 1856. dec. 20.) munkatársai sorába lépett VAJDÁT (*Pesti Napló* 1856. dec. 9. 485 — 2068. sz. *Pesti napló*).

Költőnk 1855. júl. 11-én (9. sz.) jelentkezik először a „Budapesti újdonságok”-ban V jegy alatt. A V jegyet, neve kezdőbetűjét kis és nagybetűs változatában sokszor használja hírlapírói pályafutása alatt.

¹⁶ *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Bev. ANGYAL Dávid. Bp. 1925. I. k. 136. l.

¹⁷ FALK Miksa: *Egy feledésbe ment újságról*. Ország-Világ. 1888. dec. 8., 50. sz. 786 — 787. l.

¹⁸ KOMLÓS i. m. 74 — 75. l.

¹⁹ ÁGAI i. m. 225. l.

A júliusi V jegyű glosszát — amely tartalmában és stílusában is fölöttébb jellemző költőnkre — sokáig nem követik újabbak. VAJDA jegyzetei, tudósításai szeptember derekán tűnnek fel ismét a lapban, de most már — jellel. (A — jelet használja a *Pesti Napló*, a *Nővilág* és a *Csatár* újdonság-rovat írójaként is.) 1855. nov. 4-étől (105. sz.) veszi át a „Budapesti újdonságok” rovat irányítását. Ettől kezdve a glosszák, glosszázó tudósítások, hírek túlnyomórészt — jellel jegyzettek. Mindez ÁGAI Adolf emlékezésével is egybevág, aki szerint a Bécsben magát nem jól érző költő egy idő után „Visszakéredzkedik Pestre, s onnan sűrű hasábkban dönti a naphireket (. . .) a Magyar Sajtóba”.²⁰

Költőnk bécsi hírlapírói pályakezdésére tanúság a *Vasárnapi Újság* már idézett tudósítása is (l. előbb), amely mint TÖRÖK lapjának segédszerkesztőjéről tesz róla említést. S hogy Bécsben — ÁGAI tudósításának megfelelően — csak rövid időt töltött annak bizonyosságául hadd álljanak itt saját sorai: „Még 1855-ben is szinte zavarba hozta az embert a rendkívüli figyelem, mit magyarsága keltett. Több hónapot töltve ekkor Bécsben (. . .)”²¹ Tehát 1855-ben, a *Magyar Sajtó* megindulása idején hónapokat töltött csak Bécsben.

VAJDA 1855. nov. 4-től 1856. dec. végéig, a *Nővilág* megindulásáig, szerkeszti a *Magyar Sajtó* újdonság rovatát.²²

Az „újdonság rovat” — lett légyen Különfélek (*Pesti Napló*), Napi újdonságok (*Sürgöny*), Hírvásár (*Nővilág*), Hírharang (*Hölgyfutár*) a neve — fontos tartozéka volt a múlt század napi- és hetilapjainak, folyóiratainak. A nagyközönség természetesen mindenekelőtt friss híreket, pletykákat, érdekességeket várt tőle, így az sok esetben a kuriózumok gazdag tárházává vált.

Az igényesebb lapok szerkesztői azonban nem álltak meg itt. Jól kiválasztott munkatárs vagy munkatársak segítségével a jelen frisshangú reflexiógyűjteményévé fejlesztették rovatukat. A glosszairók, tudósítók az élet ütőerén tartották kezüket. Építően vagy rombolóan szólhattak bele a mindennapok politikai, társadalmi vagy művészeti eseményeinek alakulásába. Kedvelték is e rovatot a kor legkitűnőbb írói és publicistái. Mint kis forma frappáns, célbataláló fogalmazást és szinte epigrammatikus tömörséget kívánt. Tömeghatásával, tudatformáló lehetőségével pedig a többi hírlapi műfaj együttesen sem vehette fel a versenyt. (Az újdonság rovatot minden újságolvasó elolvasta!)

Ezért vállalják és végzik nagy becsvággal ebben az időszakban legjobbjaink az újdonság rovat gondozását: ARANY és GYULAI, JÓKAI és SALAMON Ferenc, ZILAHY Károly és VAJDA — hogy csak a legnagyobbakról tegyünk említést. VAJDA szerkesztőként, a *Nővilág*ban is éveken keresztül kezében tartja a vegyes rovat tudósításai, jegyzetei írását és szerkesztését. Ezt teszi ARANY is a *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban*, JÓKAI *A Honban*. ZILAHY Károly fellépésének és működésének vihart kavará hatását sohasem érthetnénk meg hírlapglosszái ismerete nélkül.

Az újdonság-rovat összeállítóját „újdondász”-nak nevezik korszakunkban. A kifejezést — írja VADNAY Károlyra hivatkozva SZILY Kálmán — „Pákh Albert csinálta a szófáragók kigúnyolására”.²³ A múlt század negyvenes éveitől

²⁰ ÁGAI i.m. 225. l.

²¹ [VAJDA János] V. J.: *Egy besorozott naplójából*. Vasárnapi Újság. 1869. okt. 24., 43. sz.

²² Pesti Napló. 1856. dec. 21., 497—2080. sz. Pesti napló.

²³ SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. Bp. 1902. 354. l.

kezdve az újságíró, hírlapíró fogalmának megjelölésére is használják a szót. Közismertebb azonban az újdonság rovat vezetőjét érteni alatta. „Hírlapi szerkesztőség tagja — olvashatjuk az egykorú meghatározást —, ki az újonnan felmerült napi eseményeket külön rovat alatt följegyzi.”²⁴ Így értelmezi kortársai többségével együtt VAJDA is, nevezvén magát „a 'Magyar Sajtó' tavali újdondászá”-nak.²⁵

Mennyit tartalmaznak a *Magyar Sajtó*ba írt glosszák, tudósítások költőnk jövőendő politikai, társadalmi, irodalmi elképzeléseiből?

Mielőtt erre érdemben válaszolnánk három szempontra kell felhívunk az olvasó figyelmét. 1. A *Magyar Sajtó*ban glosszázó VAJDA nem irányszabó tényező, hanem neki kell alkalmazkodnia a lap tőle függetlenül kialakult, vonalához. 2. A hírlap-glosszák — természetüknél fogva — tartalmilag és terjedelmileg bizonyos mértékig korlátozottak. 3. Az újdonság-rovatnak kialakult hagyományai vannak, s ezt még a legnagyobbak sem téveszthetik szem elől.

Közjogi-politikai fejtegetésekkel a *Magyar Sajtó*ba írt VAJDA-glosszákban természetesen nem találkozhatunk. Ezek nyílt vitatása a fennálló önkényuralmi viszonyok között még lehetetlen. Társadalmi, irodalmi téren kifejtett elképzelései azonban már sokat tartalmaznak későbbi, összegező röpiratai, az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* gondolataiból.

Friss, jószemű, gyorsan reagáló és jól tájékozódó újságírónak bizonyul. Rovata hír- és glosszaanyagát igyekszik — a körülményekhez képest — igényesen megválogatni. Figyelemmel kíséri a kortárs magyar élet úgyszólván minden lényegesebb megnyilatkozását. Korhol és buzdít, de mindenkor magasra állított mérce szerint. Gazdasági, ipari életünk elmaradottságának bírálata gyakori témája írásainak. A természettudományok mostoha hazai sorsát többször is szóvá teszi. Az elméleti képzettség fontosságát, a jó szaktudományi könyvek, folyóiratok szükségességét sok glosszájában hangsúlyozza. A fejlődés irányában tett lépés értékét akkor sem tagadja, ha a kezdeményezés a kormány részéről történik (birtokviszonyok rendezése: 1856. 74. sz.; pusztai iskolák létrehozása: 1856. 170. sz.).

Az európai szintet állítja követelményként irodalmi és kulturális életünk elé. Felemeli szavát a selejtet gombamód tenyészítő „naptár-eső”, az alacsony színvonalú divatlap-áradat, a csak üzleti szempontokat szem előtt tartó könyvkiadás ellen.

Amennyire a glosszák adta lehetőség engedi, sokat és behatóan foglalkozik irodalmi kérdésekkel is. Írásai többsége azt bizonyítja: reális képe van kora irodalmi életéről. Az értéket biztos szemmel emeli ki a múltó kordivatból. ARANYRÓL, TOMPÁRÓL például általában a megérdemelt elismerés hangján szól. Vitába száll azonban Thalès BERNARD francia költő és műfordító KERTBENYHEZ írt levele egyes kitételeivel. BERNARD a kor egyik ünnepe, de nem jelentős költőnéjéről, MAJTHÉNYI Flóráról ír lelkes sorokat (1856. 45. sz.).

Nem kezd még olyan elszánt harcot ellenük, mint a *Széptani levelek* vagy az *Önbírálat* idején, de már a *Magyar Sajtó*ba írt glosszáiban is szembehelyezkedik az epigon költők, a „petőfieskedők” önképzést, múgondot lebecsülő irányával: „azon időbeli legjelesb költőink [a harmincas—negyvenes évekről

²⁴ CZUCZOR Gergely—FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. Bp. 1874., 6. k. 619. h.

²⁵ RÓMEÓ: *Pesti levelek*. Nővilág. 1857. máj. 24., 20. sz.

van szó] — jegyzi meg egyik alkalommal — egyszersmind nyelvészek is voltak — most már ez sokaknál nem csekély hátrányára a nyelvnek, egészen máskint van — az iskolapadból egyenesen s közvetlen történik az irodalomba lépés. A nyelvészettel bíbelődni egy-két öregúrnak feladata — a lángelmék azzal nem pazarolják idejüket, és így van, hogy untalan nyelvhibákkal találkozunk, s könyveikben még a helyesírás sem egy, hanem százféle.” (1856. 65. sz.).

A hírlapíró VAJDA — a *Magyar Sajtó* „újdondászaként” is — az újságírás, lapszerkesztés egyik legfőbb feladatának a népnevelést, a politikai, tudományos és művészeti ismeretek közkinccsé tételét tartja (1855. 135. sz.; 136. sz.; 1856. 7. sz.). Elkötelezettsége a „szegényebb középrend” irányában már ekkor felismerhető (1855. 136. sz.).

*

Szerkesztői pályája az általa alapított *Nővilágnál* kezdődik. A lapszerkesztés — ANGYAL Dávidtól tudjuk — olyan lehetőség volt az abszolútizmus éveiben, „melyre a legtöbb magyar író szinte lázasán vágódott. A névleges sajtószabadság idején, amikor a kormányhivatalokhoz nem férhetett, vagy nem akart férni író, amidőn képviselőnek vagy megyei tisztviselőnek senkit sem választottak, a szerkesztőség meglehetősen biztos és tisztességes hivatalnak látszott.”²⁶

KOVÁCS Ferenc szerint: „Heckenast, a *Nővilág* kiadója Vajda helyett Gyulait óhajtván megnyerni szerkesztőül, az segédszerkesztőül Zilahyt szándékozott maga mellé venni. A tervelt változás azonban elmaradt, mert Gyulai látta, hogy nem tudna — mint óhajtaná — classicus lapot szerkeszteni. Arany és Tompa, a költészet legfőbb képviselői nem akartak még megjelenni a nyilvánosság előtt; Kemény és Csengery pedig, kik már javában dolgoztak, a Pesti Naplónál voltak elfoglalva.”²⁷ Kovács nem jelöli meg értesülése forrását. Az egykorú lapokban, az említettek hozzáférhető levelezésében és életrajzaiban pedig nem találunk utalást a fent elmondottakra.

A *Nővilág* — VAJDA időről időre napvilágot látó programjai tanúsága szerint — a nőknek, még hozzá tudatosan a magyar „középrend” asszonyainak és leányainak (szerkeszthetne-e másnak lapot a „szegényebb középrend” állhatatos apostola?) szánt ismeretterjesztő hetilap kíván lenni. (Vö. az 1863. jan. 1., 1. sz. Előfizetési felhívását.) Afféle „női Vasárnapi Újság”, Cassius — ÁLDOR Imre — szavaival élve.

Első száma 1857. jan. 8-án jelent meg. „Hogyan? — kérdi visszaemlékezésében ÁGAI Adolf. — Ez az eruptív, minduntalan föllobbanó, bozontos legény a gyöngéd hölgyek szolgálatában? De ha Zuboly megtanult szelíden ordítani, sikerül ez Jánosnak is. Beütött a vállalat, s tellett boldog nyaralásra a Balaton partján.”²⁸

VAJDA hallatlan energiával veti bele magát lapja szerkesztésébe. Vers, elbeszélés, tanulmány, vezércikk, tárcalevél, színházi referátum lát tollából napvilágot, nevével, nevének kezdőbetűivel, álnévvel, jegyekkel és jelekkel jegyezve vagy éppen névtelenül. Ír „széptani leveleket”, értekezik „A nőnem

²⁶ FALK—KECSKEMÉTHY: i. m. 1. k. 106—107. l.

²⁷ KOVÁCS Ferenc: *Zilahy Károly pályája*, Zilah. 1901. 14—15. l.

²⁸ ÁGAI i. m. 226. l.

közhasznú szakirodalmáról” és a „Gyerekirodalom”-ról. Éveken át ő készíti a több részből álló újdonságrovat híreit, glosszáit. A „Pesti hírek” írását és szerkesztését még BÚS VITÉZ [Matkovich Pál], ZILAHY Károly vagy BAJZA Jenő hathatós közreműködése idején sem engedi ki a kezéből. Ebben a rovatban többnyire csak akkor olvashatók nem tőle eredő írások, amikor a szerkesztőt betegség, más lapjainak (*Csatár, Magyar Sajtó*) irányítása vagy a politikai-irodalmi harcokban szerzett sebek gátolják a munkában.

A *Nővilágot* szerkesztő VAJDA nemcsak a műfajok sokaságát állítja publicisztikája szolgálatába, hanem a jelek, jegyek, álnevek sokféleségét is.

A különböző vegyes vagy újdonság rovatok általa írt hírei, tudósításai, jegyzetei az 1855–56-os *Magyar Sajtó*ból ismert — jel alatt jelennek meg. Több cikkét nevének kezdőbetűivel — V. J. — jegyzi (*Néhány szó — négy szem közt.* 1858. okt. 31., 44. sz.; *Gróf Széchenyi István.* 1860. ápr. 15., 16. sz. stb.).

Álnevei közül az alábbiakat használja a *Nővilágban* való működése során: *Romeó* (Pesti levelek I—XXIV. 1857. júl. 5., 26. sz. — 1857. dec. 27., 51. sz.), *Szomjas Pál* (Manna [Elbeszélés.] 1857. okt. 11., 40. sz.; okt. 18., 41. sz.), *Biz Igaz* (Bizonytalan levelek. I.—II. 1858. jan. 3., 1. sz. — jan. 17., 3. sz.), *Kiáltó szó* (Dalárok és műkedvelők. 1858. jan. 31., 5. sz.; Gyermekirodalom. 1858. febr. 7., 6. sz.), *Hajdani* (Halálos baj. [Elbeszélés.] 1858. aug. 22., 34. sz.; aug. 29., 35. sz.; szept. 5., 36. sz.; szept. 12., 37. sz.; szept. 19., 38. sz.), *N. N.* (Balaton-Füred. 1860. júl. 29., 31. sz.), *Magyar Miska* (Újságlevél. 1861. jan. 1., 1. sz.), később: *M. M.* (Újságlevél. 1861. jan. 15., 2. sz. — márc. 15., 6. sz.), *A törtélti dohányos* (Vasárnapi levelek I—II. 1864. júl. 31., 31. sz. — aug. 14., 33. sz.).

A szerkesztő így határozza meg lapja célkitűzését: „Azon hitben, miszerint elérkezett legkésőbb ideje annak, hogy magyar hölgyeink irodalmunk fontosságát belátva, a párizsi és egyéb külföldi idegen 'zsrnálok' helyett végre kivétel nélkül — szépirodalommal egybekapcsolt magyar divatújságot járassanak — megindítjuk lapunkat (. . .) Egyszóval legfőbb törekvésünk volt és marad: korszerű magyar divatlapot adni a hölgyközönség kezébe, mely míg egyfelől kimerítő ismeretet, hű képet, magyarázó tudomást ad a nagyvilág divatteréről, másfelől a magyar hazai szépirodalom s művészet megismerésében is lelkiismeretes, hű útmutatója legyen, s mindazon honi közügyekről is értesítést adjon, melyekről minden igaz magyar honleánynak tudomással bírnia kell.”²⁹

Hogy melyek azok a „külföldi idegen zsrnálok”, amelyekkel szemben a szerkesztő lapjával, a *Nővilággal* versenyre kelni próbál, azt röpiratából, az *Önbírálatból* tudjuk meg: „a német 'Gartenlaube' című hason tartalmú és irányú lapnak 120 000 mond százhuszezer előfizetője van, ezenkívül a 'Familienblätter' nyolcvanezer, a 'Bazar' hetvenezer sat. előfizetővel bírnak (. . .), aki előtt e roppant összegek mesésnek tetszenek, annak számára megjegyezzük, hogy csak a 'Bazarra' egy pesti könyvtárúsnál (Hartleben) négyszázon felül előfizetnek, hozzágondolva a többi könyvtárúsnáli megrendelést, egy német divatlapnak magában Pestben nagyobb számú előfizetője van, mint összevéve minden magyar divatlapnak!”³⁰

A divatképeket, szabásmintákat is tartalmazó folyóiratok, az ún. irodalmi divatlapok, a tizenkilencedik század első felének egyik Európa- és országszerte kedvelt lap típusát képezték. Virágkoruk hazánkban az 1840-es évekre esik (*Regélő Pesti Divatlap*, ill. *Pesti Divatlap, Életképek, Honderú*). Népszerűségük az 1850-es évektől Európán szerte csökken. Új lap típus, az ún. „családi lap”

²⁹ *Nővilág.* 1858. dec. 26., 52. sz. Előfizetési felhívás.

³⁰ *Önbírálat.* 1862. VKrK. 6. k. 59. l.

lesz az olvasóközönség legkedveltebb olvasmánya, előbb a német nyelvterületen, később Közép-Európa szerte. A „családi lapok” (Familienblätter) — legjellegzetesebb példányaként az Ernst KEIL által Lipcsében, 1853-ban létrehívott *Die Gartenlaube*-t (Illusztriertes Familienblatt) említhetjük — ismeretterjesztő orgánumok kívántak lenni. Ennek megfelelően a szépirodalom mellett a legkülönbözőbb tárgykörből merítették írásaikat, népszerű, mindenki számára érthető módon, gazdag képanyaggal és mégsem a színvonal rovására menőn. A kezdetben divatképeket, szabásmintákat is közlő „Familienblätter”-ek közül a *Die Gartenlaube* és az *Österreichische Illustrierte Familienblätter* már szakított ezzel a hagyománnyal, annál nagyobb figyelmet szenteltek viszont a családi élet erkölcsi és gyakorlati problémáinak (időnként „Kinderspiele” címen színes, népszerűsítésre szánt gyermekjátékokat ábrázoló képeket is tartalmaztak). Hazai lapjaink közül a *Vasárnapi Újság* élt legszerencsésebben gyakorlatukkal, legjobb napjaiban felül is múlva őket.

Az irodalom és a divatlap útja az 1850-es évektől egyre határozottabban szétválik a külföldi, főként német sajtóban. Jó példa erre a Berlinben, 1855 óta megjelenő *Der Bazar* (Illusztrirte Damen Zeitung). A *Bazar* már elsősorban divatlap, csupán melléklete, a „Beilage zum Bazar” közlő verseket, elbeszéléseket és a nőírók érdeklődésére számot tartó cikkeket.

Sajtóéletünkben az ötvenes években még a divatlapok a legolvasottabb irodalmi folyóiratok. Az említett változás nálunk csak a következő évtizedben megy végbe. A *Pesti Hölgydivatlapban* (1859–1873) már a divat problémáin van a hangsúly az irodalommal szemben.

Költőnk szemlátomást a *Gartenlaube*-hoz hasonlóan szeretne volna a *Nővilágot* szerkeszteni. A kezdet mindenestre erre vall, s ilyen irányba ösztönözhetette a nemrég indult *Vasárnapi Újság* nagy sikere is. A *Nővilág* azonban — ha értékesebb is volt azonos szándékú laptársainál — nem tudott, s talán még nem is akart az irodalmi divatlapok immár több évtizedes hagyományaival gyökeresen szakítani.

VAJDÁT természetesen nem kizárólag a német hetilapokkal való verseny ösztökéli lapjának megindításakor. Bár a „középrend”, a polgárság idegen anyanyelvű, de magyar műveltségű asszonyainak, leányainak magyarrá tétele is jelentős teret kap terveiben. Ezen túlmenőleg azonban — SZÉCHENYI tanítványaként — nagy jelentőséget tulajdonít a nők társadalmi szerepének. Tanulmányt szentel annak a problémának: „hogyan s miképpen múlhatnák fölül hölgyeink jelennel a férfiakat legmagasabb erényeink, a hon és művelődés szeretetében?” (*Néhány szó — négy szemközt*. 1858. okt. 31. 44. sz.) A műveltség terjedésének pedig — a liberalizmus neveltjeként — rendkívüli jelentőséget tulajdonít, adott esetben nemzetünk életbemaradását és virágzását. „Egyedüli mentsvárunk — írja az *Önbírálatban* — a művelődés, a polgárosulás. Tegyük legelsőbb és főbb gondunk tárgyává a polgárosuló műveltséget s előhaladást társadalmi és szellemi téren — ez biztosítandja nemzeti-ségünket.”³¹

A szerkesztő tehát ennek megfelelően kezd programja megvalósításához. Az ismeretterjesztő írások sorában, VAJDA az irodalom népszerűsítését — amely szerinte egyébként is a műveltség egyik fontos pillére — vállalja magára. „Miután pedig — írja — jelenben nálunk a szépnek szépirodalom

³¹ *Önbírálat*. VKrK 6. k. 40. l.

pártolása olyan nagymérvű, hogy a rögtöni hatás és anyagi siker elérésére legbiztosabbnak látszik valamely szépmű fogantatásában a nők ízlésére, képzeletére számítani: — ennél fogva szerfölött fontos és szükséges feladatnak tarthatjuk a honi szépnem úgynevezett aestheticai, s illetőleg: nem csupán egyéni tetszés, de szorosabb szabályokhoz ragaszkodó aestheticai képzettségét, helyes műitéletét minél magasabb fokra fejleszteni.”³²

VAJDA *Nővilágban* írt cikkei legtöbbjében (*A szépről a szépekhez, Arany János, Ez új esztendőben, Villequierben, Néhány szó — négyszemközt, Széptani levelek* stb.) irodalmi, esztétikai kérdéseket állít vizsgálódásai fókuszába. Ezek az írások, amelyek mindig a nőkhöz szólnak, s valamely általános elvből kiindulva kezdődnek, kitűnő alkalmat nyújtanak szerzőjüknek sajátos, a KEMÉNY—GYULAI csoporttól mindegyre távolodó irodalmi-esztétikai elvei kifejezéséhez. Ám VAJDA bontakozóban levő elgondolásait nem kizárólag cikkei, tanulmányai tartalmazzák. Számos elképzelése elődjét vagy éppen végső megfogalmazását — nála csakúgy mint ZILAHY Károlynál — tekintélyes számú glosszáiban, jelesül a *Nővilágba* írottakban találjuk.

A szerkesztő elgondolásait nem tudta maradéktalanul megvalósítani lapjában. Nem tudta mindenekeelőtt azért sem, mert irodalmi-esztétikai elvei nem voltak következetesen végiggondoltak, nagyobb szerep jutott bennük az ösztönösségnek, mint a tudatosságnak. A politika szíréhangjai is mindegyre csábították később a laptól (*Csatár, Magyar Sajtó*). A kiadó pedig a *Nővilág* arculata kialakításánál szemlátomást jobban ügyelt az üzleti érdekre a szerkesztő népművelő programjánál vagy irodalmi vezéri ambíciójánál.

A közel nyolc évig fennállt *Nővilág* költőnk számos művét: versét, elbeszélést, cikkét és jegyzetét tartalmazza. Bontakozó költői világának alakuló irodalmi-esztétikai elveinek éppen úgy fontos dokumentuma, mint politikai gondolkodása változásainak, személyes irodalmi vagy politikai kapcsolatainak.

VAJDA mellett állandó munkatársak dolgoznak a lapnál, s többnyire segédszerkesztője is van. Elsőként DALMADY Győző (1836—1916), a század második felének tehetségben nem gazdag, de annál szorgalmasabb költője működik ilyen minőségben. (Mindezt KOVÁCS Ferencről tudjuk, ő említi DALMADYt a *Nővilág* segédszerkesztőjeként.)³³ 1857-ben VAJDA után tőle jelenik meg a legtöbb vers a *Nővilágban*, s munkásságának más nyomai is észlelhetők (elbeszélés, fordítás). ** jellel jegyzett tudósításai, glosszái 1857. máj. 31-én tűnnek fel először a hazai eseményekről számot adó „Társaséleti és szépműi szemlé”-ben, a külföldön történetekhez megjegyzéseket fűző „Nagyvilág kis krónikája” elnevezésű rovatot továbbra is VAJDA írja és szerkeszti.

DALMADY ** jelű írásai e számtól kezdve többször szerepelnek a „Társaséleti és szépműi szemlé”-ben. Íratlan szabály lesz ez időtől fogva a *Nővilágnál*, hogy a tárca-rovatok összeállításában szerepet játszó munkatárs, aki többnyire a lap segédszerkesztője is egyben, megkülönböztetésül a — jelű szerkesztőtől ** jellel jegyzi írásait. Így van ez BÚS VITÉZ és BAJZA Jenő közreműködése idején is, a * jelű ZILAHY Károly lesz majd az első kivétel.

1857-től dolgozik a *Nővilág* munkatársai sorában BÁRÓ JÓSIKA Júlia (JÓSIKA Miklósné, PODMANICZKY Júlia 1822—1893), a Brüsszelben emigrációban élő JÓSIKA Miklós regényíró felesége. JÓSIKA Júlia divattudósítóként kezdi mű-

³² *Széptani levelek*. *Nővilág*. 1861. febr. 15., 4. sz.

³³ KOVÁCS Ferenc i. m. 13. l.

ködését, utóbb azonban elbeszéléseket, cikkeket is ír. BARLA Gyula szerint „alighanem” ő volt a lap „legjobban csalogató érték”-e.³⁴ JÓSIKA Júlia írásai 1861-ig szerepelnek a *Nővilág* hasábjain.

„Szerencsések voltunk — írja a szerkesztő — ez általánosan kedvelt írónkat e rovat rendes vitelére megnyerni”, amikor 1857. ápr. 26-án (16. sz.) BEÖTHY László (1826—1857) a „Tárcalevelek”-re átkeresztelt „Pesti élet” közleményeinek írását átveszi. Nem sokáig. A népszerű, főként humoreszkjeivel nagy sikert arató BEÖTHY máj. 20-án váratlanul meghal és jún. 7-től (22. sz.) ismét új „tárcász”-a van a lapnak, SZÉKELY József (1825—1895), a petőfieskedők népes táborának az átlagos szintnél tehetségesebb költője. Ám mindössze néhány számon keresztül. 1857. júl. 5-én (26. sz.) a „Pesti levelek”-ben ROMBÓ alias VAJDA jelentkezik levélírássra, megállapítván, hogy a *Nővilág* szerkesztője balszerencsés tárcáíróival, „szegény Beöthy meghalt, Székely József úr pedig — mint komoly ítésez, hasonló a nehézlövassághoz, mit futári, nyargonci értelemben használni taktikátlanság.”

DALMADY Győző segédszerkesztőségét csak gyér adatokra építve tudtuk bizonyítani, BÚS VITÉZ — MATKOVICH Pál esetében azonban sokkal könnyebb a dolgunk. Őt VAJDA említi, és nem is egy alkalommal „lapunk szorgalmas munkatársa és segédszerkesztője”-ként (1858. nov. 7., 45. sz. Hírvásár. Budapest; 1859. júl. 10., 28. sz. Pesti Hírek), sőt „lapunknak több éven át szorgalmas munkatársa”-ként (1861. ápr. 7., Pesti hírek).

MATKOVICH Pál (1836?—1887), aki BÚS VITÉZ néven megjelent humoros írásai kapcsán vált a múlt század hatvanas—hetvenes éveiben kedvelté, 1858. február 7-én (6. sz.) jelentkezik először a „Hírvásár” „Belföld”, „Külföld” rovatában ** jelű írásaival (a ** jel ezúttal már BÚS VITÉZT jelöli. DALMADY azonos jelű írásai 1857. aug. 23-a — 33. sz. — óta eltűntek a lapból. Azóta VAJDA [—] állította össze a korábban DALMADY által szerkesztett rovatot is).

1858. febr. 6-tól mindinkább gyakorlattá válik, hogy VAJDA írja a „Hírvásár” rovat „Budapest” alrovatát, BÚS VITÉZ pedig a „Belföld” (ez adott esetben a vidéket jelenti) és a „Külföld” híreit, tudósításait. 1860-ban az év legnagyobb részében BÚS VITÉZ állítja össze a lap valamennyi újdonság rovatát, gondozásába véve még a „Színházi szemlé”-t is. ** jelű írásai 1861. jan. 15-től tűnnek el végleg a *Nővilágból*. Nemsokkal később, 1861. ápr. 6-án megindítja kérészerűtlen élclapját, a *Fekete Levest*.

Rövid ideig bécsi levelezője is van a *Nővilágnak* (1860. nov. 4-től, 40. sz.) ÁLDOR Imre személyében, az „Eredeti divatjelentés”-t pedig a pályakezdés küszöbén álló HECKENAST-BAJZA Lenke (1839—1905), a kiadó felesége veszi át JÓSIKA Júliától, aki továbbra is „az eddigi arányban állandóan érdekesíteni fogja külön tárgyú cikkeivel lapunkat” (1860. ápr. 29., Pesti hírek).

1861. máj. 1-től (9. sz.) új, eddig nem ismert jel (*) alatt látnak napvilágot a „Pesti hírek” tudósításai (Vajda ápr. 4-e óta a Csatárnak is szerkesztője). A * jel mögött ZILAHY Károly rejtezik. Ezt a jelet használja a POMPÉRY János szerkesztette Magyarország „Újdonságok” rovatának munkatársaként is (vö. Egy nevelésbarát: Erkölcsi veszély és fagyos kezek. Tanodai Lapok, 1861. febr. 7., 6. sz.; ZILAHY Károly: Nyílt szó a „Tanodai Lapok”-ról. Magyarország, 1861. febr. 22., 44. sz.).

³⁴ VKrK 1. k. 295. 1.

ZILAHY tulajdonképpen nem új ember a *Nővilágnál*. 1857 óta fűzi szorosabb-lazább kapcsolat a laphoz. Levelei, tudósításai Zilahról, Kolozsvárról KELEN, K-n, R.L. [rendes levelező] aláírással szinte a kezdettől fogva olvashatók. Később versekkel, fordításokkal, elbeszélésekkel és tanulmányokkal szerepel a lap hasábjain. Működése főként 1861-től élénkül. Valószínűleg a *Nővilágnál* való fokozottabb igénybevételével is összefügg a Magyarország szerkesztőségéből való kiválása (vö. Magyar Sajtó. 1861. júl. 11., 158. sz.).

1861. júl. 1-től ismét más, ** jelű munkatárs veszi át a „Tárca” összefoglaló néven szereplő rovatok (Pesti Hírek, Vidék, Vegyes, Szemle stb.) szerkesztését. Szept. 15-étől (18. sz.) ugyan újfent Vajda (—) készíti a „Pesti hírek” közleményeit, glosszáit. A ** jelű „újdondász” azonban továbbra is a lapnál marad. 1862. júl. 16-tól ő írja a „Vidék” és a „Vegyes tudósítások” híreit, jegyzeteit. Az év utolsó negyedétől kezdve pedig már az egész „Tárca” az ő kezén van.

Kit fedhet a ** jel? BÚS VITÉZT semmi esetre sem. Róla már 1861 tavaszán múlt időben beszélt VAJDA (l. előbb), s most is „lapunk egykori munkatársa”-ként emlegeti (1862. febr. 20., 5. sz. Pesti hírek). A ** jelű munkatárs — főleg ha figyelembe vesszük, hogy 1862 második felétől mind nagyobb szerepet kap a lapnál — csakis BAJZA Jenő lehet. Mindez egybe vág MAHOTKA Jenő megállapításával is: „Amikor Vajda a politikai élet fellendülésével a Csátár-t, majd a Magyar Sajtó-t szerkeszti a N[ő]v[ilág] szerkesztése teljesen átcsúszik Bajza Jenő kezébe (. . .)”.³⁵ 1863. jan. 1-től pedig ténylegesen is a főmunkatárs BAJZA Jenő szerkeszti a lapot.³⁶

ZILAHY természetesen 1862-ben is tevékenyen részt vesz a *Nővilág* munkájában. Versei, tanulmányai időről időre olvashatók a lap számaiban, * jelű jegyzeteivel gyakran találkozunk a „Tárca” rovatban. VAJDA „munkatársunk”-ként emlegeti (1862. aug. 30., 24. sz. Pesti hírek). Még aktívabbá válik szereplése testi-lelki barátja, BAJZA Jenő szerkesztősége idején, 1863-ban. Sokszor az egész „Tárca”-t egyedül ő írja és állítja össze, máskor BAJZA Jenővel közösen. BAJZA most többnyire a (b.)-t használja írói jegyül. ZILAHY főként 1863. febr. 16-tól (4. sz.) a * jelet cserélgeti a (z.) jeggyel. Rajtuk kívül — náluknál természetesen jóval korlátozottabb mértékben — más, különböző jelek mögé rejtezett tudósítók is szerepelnek az említett rovatban.

ZILAHYtól származik az a „Szász-nemzetséget” csipkedő írás is, amelyet irodalomtörténeti köztudatunk³⁷ eddig VAJDA János rovásán tartott számon: „*Rimek. Tegnap a Széchenyi ligeten sétálgatva és a „Koszorú”-ról gondolkodva, eszmetársulat útján következő rímekre bukkantunk: Apa, kapa, bátor, gátor, Andor, kalandor, daru, saru, Apor, kapor, ökor, gyötör, botló, kotló stb., melyeket ajánlunk Szász Károly, Szász Béla, Szász Gerő, Szász Péter, Szász Tuhutum stb., stb. fáradhatatlan buzgalmú szászaink figyelmébe: értelem nincs ugyan bennök, de rímelnek elől-hátul, keresztül-kasull! csináljanak rigmust belőle!” (*Nővilág* 1863. márc. 16., 6. sz. Pesti hírek.)

ZILAHY írói jelén (*) kívül más bizonyítékunk is van. A *Nővilágot* 1863 végén újjászervező VAJDA levélben fordul SZÁSZ Károlyhoz és verset kér tőle lapja számára: „Te akkor is jó barátom voltál, mikor legtöbb ellenségem

³⁵ *Szépirodalmi folyóirataink története az abszolutizmus korában*. Bp. 1934, 23. l.

³⁶ *Nővilág*. 1863. jan. 1. 1. sz. Pesti hírek. ill. 1863. júl. 1., 13. sz.

³⁷ KOMLÓS i. m. 123—124. l.

volt (...) de a patvarba, hová térék félre? azt mondani akaró, hogy te mindenestre most is jó barátom vagy, s ha vészben mellettem álltál, most se hagysz el a gyászban, melyet Isten, ember, és természet, hitelező, uzsorás, doktor, betegség, adósság, halál, börtön, német és magyar, tudja hány-féle elem összeesküvése idézett elő (...).” (1863. dec. 17. OSzK Kézirattár.)

És Szász Károly bizonyosságát adta, hogy jó barát maradt. Jó barát, értője és tisztelője VAJDA költészetének egész életén keresztül.³⁸ A *Nővilág* 1864. jan. 1-i (1. számában ott olvasható verse (Oh szép ...), amit a szerkesztő kérésére küldött. VAJDÁT rendkívüli módon meghatja Szász Károly kiállása. Annál is inkább, mert a Csatárban ARANY János ellen intézett szerencsétlen kirohanásai miatt,³⁹ amely „az írók közt általában s különösen a Sz. Figyelő munkatársai közt megbotránkozást keltett”⁴⁰ állandóan éreznie kellett a körülötte meggyült hidegséget.

Meghatódottságának beszédes dokumentuma a Szászhoz küldött szerkesztői üzenet: „Szabadszállás [Szász Károly 1863 óta szabadszállási református lelkész. Vö. Sürgöny, 1863. márc. 19., 64. sz. Napi újdonságok]. Jólesett nem csalódnunk. Ép kedély, erős lélek nem sérül meg gyógyíthatatlanul egy kis tréfától. Kimondja, ami a szívében van, visszaadja a vágást, de nem duzzog. Szent a békesség. Aztán meg nem is közvetlenül tőlünk eredtek!!! — No de csakhogya vers megérkezett! Boldog új esztendőt” (Nővilág. 1864. jan. 3., 1. sz. Galambposta).

„Aztán meg nem is közvetlenül tőlünk eredtek” ... mint ahogy ZILAHY jelét (*) viseli az a glossza is (1863. márc. 16. Pesti hírek), amely „a 'Koszorú' című professor-lap"-ot fricskázza meg BAJZA Jenő Zách Felicián-drámájának negligálása miatt és amelyet szintén VAJDÁÉNAK⁴¹ vagy BAJZA Jenőének⁴² szokás tulajdonítani, holott közismert, hogy ZILAHY volt az, aki eget-földet megmozgatva küzdött barátja drámája elismertetéséért, illetve sikeréért.⁴³

1863. okt. 1-től ismét VAJDA veszi kezébe a Nővilág kormányrúdját (*Tudomásul*. 1863. okt. 1., 19. sz.) s ami legfeltűnőbb: BAJZA Jenő és ZILAHY Károly írásai ettől kezdve többé nem olvashatók a lapban. BAJZA ugyan nem sokkal később (okt. 28.) meghal. Halála fölött — ebben BAJZA Józsefnek⁴⁴ igaza van — meglehetősen kurtán tér napirendre VAJDA: „Bajza Jenő, lapunk volt főmunkatársa, múlt hó 28-án hirtelen és váratlanul, élete virágkorában, huszonharmadik évében, meghalálozott. Nagy reményeket vitt kora sírjába — béke hamvaira!” (1863. nov. 1., 21. sz. Pesti hírek.)

Nem jár különbul ZILAHY sem. 1864. máj. 16-án bekövetkezett halálát rövid hírecske adja tudtul csupán: „Irodalmunknak ismét nevezetes halottja van. Zilahy Károly, egyike legtanultabb s legmunkásabb fiatal íróinknak, életének alig 26-ik évében, pünkösöd első ünnepe délutánján, hirtelen meghalt. Még délben íróasztalnál dolgozott, s két óra múlva már — szaggató kínok után — bevégezé tevékeny pályáját. Temetése dísszel és nagy részvét mellett f. hó 18-kán ment végbe. Béke hamvaira” (1864. máj. 22., 21. sz. Pesti hírek).

³⁸ KOMLÓS i. m. 153. l.

³⁹ KOMLÓS i. m. 120—123. l.

⁴⁰ KOVÁCS Ferenc i. m. 38. l.

⁴¹ KOMLÓS i. m. 123. l.

⁴² BAJZA József: Bajza Jenő Irod. tört. Közl. 1909. 42. l.

⁴³ BAJZA József i. m. 42—43. l.

⁴⁴ BAJZA József: i. m. 46. l.

Ennél mindenesetre többet érdemelt volna az a ZILAHY Károly, aki VAJDA működésének egyik első, értő méltatója volt, s aki oly híven küzdött a mester elveiért a *Nővilágban*, *Magyar Sajtóban* egyaránt.

Nézeteltérés támadt volna VAJDA és fegyvertársai között? Tényekkel nem tudjuk bizonyítani. A közhelyekre épült nekrológok azonban elgondolkoztatóak, valamint az a körülmény is, hogy BAJZA Jenő kiválta után ZILAHY Károly többé sem névvel, sem jellel jegyzett írással nem szerepel VAJDA lapjában. BAJZA és ZILAHY távozta után a lap megszűntéig a szerkesztő írja és állítja össze a „Tárca” valamennyi rovatát.

„Lapunk szerkesztőségében — olvashatjuk 1864 tavaszán a Pesti hírek-ben — örvendetes mozgalmat vagyunk szerencsések előjelezni (...) Oly erők csatlakoztak hozzánk állandó munkatársakul, kiknek működéséhez szerény lapunk érdekességének nem kevesb, mint teljes megkétszerezését bizton reméljük (...) Tisztelt új munkatársaink szerénysége megtiltja nekünk a névleges bemutatást, egyébiránt azt magunk is fölöslegesnek találjuk, miután úgy vagyunk meggyőződve, hogy a kegyes olvasónők a kellemes élénkség okozóit anélkül is fölismerendik” (1864. ápr. 17., 16. sz.). 1864-től kezdve mind többször találkozunk fiatal íróink, publicistáink közül BERCZIK Árpád, TOLDY István, TOLNAI Lajos stb. neveivel a *Nővilág* egymást követő számaiban.

Számba véve a *Nővilág* íróit, állandó munkatársait, megállapíthatjuk, hogy egy-két kivételt nem számítva, irodalmi és sajtóéletünk derékhada dolgozik a lapba. Távolmaradnak tőle a KEMÉNY Zsigmond és GYULAI Pál körül szerveződő irodalmi csoportosulás tagjai. GYULAINAK az első két évfolyamban jelenik meg egy-egy verse, ARANY és TOMPA költeményei más kiadványokból való átvételek. 1862-től fogva JÓKAI elbeszélései is eltűnnek. SZÁSZ Károly az, aki mindvégig megőrzi jó kapcsolatát a *Nővilággal*. Nem több hát, mint propaganda fogás az 1860-as előfizetési felhívásnak az az ígérete: „Lapunk szép-irodalmi tartalmát illetőleg, legjelesb íróinktól közlendünk a jövőben is dolgozatokat” (1860. jan. 1., 1. sz.)

VAJDA pedig számított a legkiválóbbak közreműködésére, mint ezt KEMÉNY Zsigmond és GYULAI Pál esetében is láthatjuk. (1857. okt. 4., 39. sz. Hírvásár.; ill. 1857. máj. 16., 20. sz. Társaséleti és szépműi szemle.)

Amikor pedig bizonyossá válik, hogy irodalmunk legjobbjai, főként lírikusaink nem vetekednek verseiknek a *Nővilágban* való elhelyezéséért, s ez a lap irodalmi színvonalának alakulását és VAJDA szerkesztői célkitűzéseit meglehetősen kedvezőtlenül befolyásolja, költőnk ügyes fogáshoz folyamodik. „Lyrai aloék” címen állandó rovatot nyit, s ebben a világ- és magyar irodalom kitűnőségeitől közöl költeményeket. A hetenként — kéthetenként beiktatott „Lyrai aloék” mellett — neve 1859-re „Örökszépek”-re magyarosul — a később megindított „Szavalmányok” és az „Emlékkönyv” rovat is hasonló szerepet tölt be.

VAJDA lapja — mint említettük — 1857. jan. 8-án jelenik meg először, utolsó száma pedig 1864. szept. 25-én. A két terminus csaknem nyolc esztendőzt zár határai közé. Nem kis dolog ez az abszolutizmus — látszat alkotmányosság — provizorium egyre változó sajtóviszonyai között. Év mint év lapok tucatjai keletkeztek és tűnnek alá az örvényben (nemegyszer színvonalas, kitűnően szerkesztett orgánusok!).

Nem egyenletes a *Nővilág* teljesítménye sem. Színvonalát, tartalmának alakulását a korviszonyok, a munkatársak váltakozása mellett nagymértékben

befolyásolták a kiadó üzleti szempontjai is. HECKENAST ügyesen szerkesztett s főként jól fizető divatlapot akart. VAJDA célja az ismeretnyújtás, a polgári gondolkodásra és az irodalom, művészetek szeretetére nevelés volt, mindezekelőtt a szegényebb középrend asszonyai, leányai felé fordulón. Nem lehet talán idegen tőle később az a gondolat sem, hogy a frissen keletkezett irodalmi ellenzék szócsovéné tegye a lapot. Ám ehhez — csakúgy mint a *Magyar Sajtónál* — itt sem álltak rendelkezésére számban és tehetségben megfelelő munkatársak.

Az elképzelések VAJDA agyában sem éltek ekkor még következetesen és programot sugárzón. Ebből adódik érvelései zavarossága és ellentmondásossága is olykor. Innen van, hogy leghűbb és legtehetségesebb fegyvertársai (pl. ZILAHY Károly) sem értették meg mindig elgondolkodásait, sőt összeütközésbe kerültek vele. A legjobbak távol maradtak VAJDA lapjától, a kisebbek elé pedig a szerkesztő szigorú mércéje szabott határt. A *Nővilág* — ezekből következően — héroszi vállalkozás volt. A hérosziság minden tragikumával.

A *Nővilág* kétségtelenül szép sikerrel startolt. Első négy számát a nagy érdeklődésre való tekintettel újra kellett nyomni. (*Nővilág* 1857. febr. 8., 5. sz. 80. l.; Nem mindennapi esemény ez az abszolutizmus korában!) „A 'Nővilág' — írja a *Magyar Sajtó* — mindjárt kezdetekor harmadfélezer előfizetővel indult meg (...)”⁴⁵ „Egy ideig rendkívüli pártolásnak örvendett — ÁLDOR Imre szerint is — annyira, hogy a falusi kisasszonyok minden divatlapról azt hiszik, hogy a 'Nővilág’.”⁴⁶ A siker állandósul a következő évekre. „Harmadfélezer előfizetőt” emleget 1859-ben is a *Nővilág* „Galambposta” rovata (ápr. 3., 14. sz.).

A lap 1864. szept. 25-én (39. sz.) fejezi be működését. Közelítő végét semmilyen jel nem mutatta. Láttuk milyen lendülettel kezdett VAJDA 1863—64 fordulóján lapja újjászervezéséhez. Olvashattuk afölött való örvendezését is, hogy „Oly erők csatlakoztak hozzánk állandó munkatársul, kiknek működésétől szerény lapunk érdekességének nem kevesb mint teljes megkétszerezését bizton reméljük (...)” (*Nővilág* 1864. ápr. 17. 16. sz.). S találkozhatunk is az új, fiatal munkatársak írásaival a *Nővilág* hasábjain.

Bizakodó hangú a lap 1864 utolsó negyedévére mozgósító Előfizetési felhívása is: „A meglevő, részint keletkező lapok ajánlása közben elfeledkeztünk a saját magunkéról, a múlt számunkhoz mellékelve volt előfizetési felhívásunkat mostoha szülő módjára, minden ajánlás nélkül bocsájtottuk útnak. De így van az, mikor valamely lapnak oly áldott, kegyteljes, olyan számos és hű közönsége van, mint aminővel szerény lapunk, még a mostani sanyarú időkben is dicsekedni szerencsés (...)” (1864. jún. 12., 24. sz.).

A *Nővilág* minden megnyilvánulása, a szerkesztő üzenetei, megjegyzései mind a hosszú távra berendezettség benyomását keltik. Annál meglepőbb hát az 1864. szept. 11-én (37. sz.) tett bejelentés: „Alól írott [Heckenast Gusztáv] azon meggyőződésre jutván, miszerint a jelenlegi sajnos pangás idejében abbéli célját, a magyar női középrend számára egy olcsó divatlapot alapítani, ami csupán tömeges részvét mellett lehetséges, — az előfizetők számának egyre fogyatkozása mellett el nem érheti, — ennél fogva elhatározta e lapot e hó végével megszüntetni (...)”.

⁴⁵ 1858. jan. 5., 2. sz. Újdonságok.

⁴⁶ CASSIUS: *Irodalmi csevegések. II.* Magyar Világ. 1866. jan. 3., 17. sz.

A *Nővilág* hirtelen megszűnte mindenkit váratlanul ért. „A 'Nővilág' — olvashatjuk a *Hölgyfutárban* — e hó végével megszűnik dacára annak, hogy előfizetőinek száma meghaladja a 800-t. Heckenast úrnak fényes tervei lehetnek, hogy lapjait így reducálja. Azt is hallottuk, hogy Vajda János, a jelenlegi szerkesztő néhány száz frt-ért magához akarta váltani e divatközlönnyt, de a kiadó úrnak ehhez sem volt kedve. Nagy kár. Vajda János a journalismus terén szintén megpróbált talentum, s egyes bogarai mellett is szívesen látjuk őt akármiféle ily vállalat élén. Egy füst alatt elmondunk itt még valamit, ami rég nyomja lelkiünket. Micsoda dolog az, hogy Vajda János még mind- eddig a 'Kisfaludy-társaságnak' nem tagja? Hogy az akadémia nem választá meg: az természetes; oly rebellis, szabad szellem, minőnek jeles poétánk Aristides név alatt kartácsszerűleg közénk szórt röpirataiban mutatkozott, nem illik a tudós társaság penészes légkörébe s rozsdás abroncsai közé, de hogy egy par excellence belletristicus társulat az újabb idők legelesebb költői tehetségét ennyire ignorálja: az megérdemili, hogy kuriozumként feljegyezzük”.⁴⁷ (Nem a *Hölgyfutár* az egyetlen, aki költőnk Kisfaludy Társaság-beli tagságáért ezekben az években szót emelt. Vö. még *Pesti Hölgy-Divatlap* 1864. dec. 15., 24. sz. *Hírszokrény*; *Magyar Világ* 1866. febr. 4., 27. sz. *Újdonságok*.)

VAJDA köréhez közelálló kéz, ÁLDOR Imrée veti papírra a fenti sorokat (vö. Nyilatkozat. *Hölgyfutár* 1864. szept. 22., 25. sz.). Tőle tudjuk meg, „hogy e lap bukásának oka — a politika volt, meg az, hogy a kiadó kéthetes közlönnyé alakította, mely minőségben lapnak — nálunk — úgy látszik, hatni nem lehet”.⁴⁸

Kétségtelenül nem örvendett már a *Nővilág* olyan népszerűségnek mint az ötvenes—hatvanas évek fordulóján. Ezt a „harmadfélezeréről” 800-ra leolvadt előfizető-létszám is híven tükrözi. S a létszám-csökkenés csak részben magyarázható a sajtó szempontból rendkívül ínséges esztendővel.

A lap színvonala megsínylette szerkesztője mind gyakoribb kiruccanásait, a politika, a közélet „küzdtereire”. „Mi Vajda Jánost — írja a *Hölgyfutár* — határozottan szeretjük, de azért meg merjük neki mondani, hogy újabb időbe meglátszott a lapon, hogy jeles szerkesztője broucheuröket ír”.⁴⁹ Azután elsőrangú versenytárs is akadt: az EMÍLIA [Szegfi Mórné Kánya Emília] ügyes szerkesztésében megjelent *Családi Kör*.

A *Családi Kör* — csakúgy mint az ötvenes—hatvanas évek legtöbb vegyes tartalmú hetilapja — a már említett német lapok mellett a *Vasárnapi Újság*ot tekinti vetélytársának és mintaképének. (A *Családi Kör* még nevében és fejlécében is igyekszik a „Familien-Blätter”-ekhez hasonlóvá lenni!) Azt a tartalmi sokszínűséget, színvonalasan népszerűsítő hangot óhajtotta megtalálni, amely az előbbieket egyes számait olyan keresetté tette. A *Családi Kör*-nek ez még a jól szerkesztett *Nővilágnál* is jobban sikerült. Tematikáját tekintve változatosabb, íróit figyelembe véve színvonalasabb a *Nővilágnál*. Olyan írókat, publicistákat, tudósokat is fel tud vonultatni, akik VAJDA lapjánál sosem jelentkeztek szólásra. (TOMPA Mihály, LÉVAY József, FALK Miksa SZILÁGYI Sándor, PAULER Gyula stb.)

A *Nővilág* — legjobb időszakát véve alapul — az ötvenes—hatvanas évek java irodalmi-ismeretterjesztő divatlapjai közé tartozik. Ebből a meghatá-

⁴⁷ 1864. szept. 8., 21. sz. *Hírharang*.

⁴⁸ CASSIUS: i. m.

⁴⁹ 1862. nov. 13., 136. sz. *Budapesti hírharang*.

rozásból azonban az is következik, hogy nem mérfető ARANY lapjai, a *Szépírodalmi Figyelő* vagy a *Koszorú*, de még a *Fővárosi Lapok* mértékével sem, másfelől nem tudta megütni azt a szintet sem, amelyet a *Vasárnapi Újság* — ha nem is ingadozás mentesen — képviselt.

JÁNOS MIKLÓSSY

Berufsbeginn des Dichters János Vajda als Journalist (1855—64)

VAJDA, einer der hervorragendsten Dichtern Ungarns in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gehörte auch als Publizist zu den bedeutendsten des Zeitalters und wurde als solcher auch von Ludwig KOSSUTH, dem größten ungarischen Journalisten von damals anerkannt und hochgeschätzt. Seine Laufbahn begann im J. 1855 bei der Zeitung *Magyar Sajtó* (Ungarische Presse) und dauerte ohne Unterbrechung bis zu seinem Tode am 17. Januar 1897. Der alternde Dichter pflegte seine journalistische Tätigkeit einen Friedhof zu nennen, worin seine Dichtung von der Menge seiner Artikel verschüttet sein Grab gefunden hatte und dies wurde von seinen Biographen wiederholt. In Wahrheit war er aber auch als Publizist bedeutend und steuerte zur Herausbildung eines von ihm als Ideal angesehenen bürgerlichen Ungarn bei. Dabei gereichte die publizistische Tätigkeit auch dem Dichter zu Nutzen: seine Artikel- und Streitschriften waren oft Vorstudien zu seinen Dichtungen.

Die Publizistik VAJDA's hat also einen autonomen Wert und kann als würdiges Gegenstück an die Seite der Gedichte gestellt werden.

In der Zeitung *Magyar Sajtó*, unter der Redaktion von János TÖRÖK, beginnt VAJDA seine Tätigkeit als Berichterstatter; von 1856 an leitete er auch, die Sparte für Schauspielkunst. Seine Kurznachrichten, seine literarischen und künstlerischen Berichte trugen viel zur Belegung des Feuilletons bei, das im Zeitalter große Popularität genoß.

Bis Ende 1856 betreut er die Nachrichtensparte. Seine Beiträge sind mit einem besonderen Zeichen kenntlich gemacht. Schon diese Erstlingsartikel enthalten Manches von seinen späteren Stellungnahmen und Auffassungen über politische und gesellschaftliche Fragen.

Im Jahre 1857 gründete er ein eigenes Blatt mit dem Titel *Nővilág* (Welt der Frauen), ein Modeblatt mit überwiegend literarischem Inhalt. Die literarischen Modeblätter erlebten in Ungarn ihre Blütezeit in den 1840-er Jahren, gehören aber im sechsten Jahrzehnt des Jahrhunderts immer noch zu den meist gelesenen. *Nővilág* ist bereits mehr den auf deutschen Sprachgebiet beliebten sogenannten Familienblättern verwandt, wie die Gartenlaube, die Österreichische Illustrierte usw.

Nővilág hat bis in das Jahr 1864 bestanden. Nach 1860 ist infolge des Sturzes des reaktionären sog. Bach-Regimes in Österreich, der für Ungarn die Hoffnung des Wiedererlangens der Freiheit mit sich brachte und VAJDA das Feld zu einer ausgebreiteteren Tätigkeit auf dem Gebiete der politischen Publizistik eröffnete, ein Rückgang der Modezeitschrift zu beobachten. Auch sieht sie sich von glücklicheren Rivalen verdrängt, wie die ausgezeichnet redigierten *Családi Lapok* (Familienblätter) der ersten ungarischen Redaktorin Emília KANYA.

Nővilág, wenn es auch das Niveau der beiden überragenden literarischen Blätter des Dichters ARANY (*Szépírodalmi Figyelő*, *Koszorú*) nicht erreichte, hat doch eine inhaltsreiche populärwissenschaftliche Arbeit geleistet. Sie war beliebte Lektüre der Frauen und Mädchen des ungarischen Mittelstandes und war auch als Betätigungsfeld und Verdienstquelle für eminente Gestalten unserer Literatur von Bedeutung.

A

fölöttes hatóság kegyes engedelmével.

1904. évi február hó 16-ik napján.

A COLLEGIUMI NAGY SZALÁBAN
asztalra kerül

különböző hölgyek és urak vendégszereplésével.

NAGYBACSI.

Collegiumi szomorú játék 3 felvonásban. Régi emlékeiből összeszedte

Bodnár Gyuszi. Zenét fűtyül hozzá Kodályvör. Prologussal súlyosbitja a Laczko golya.

SZEMÉLYEK.

BORECSZKY KÁZMER kivándorolt farmer.
BORECSZKY ELEMÉR (moknáccsa)
HAJNOCZY IVÁN gonnyaszták.
TÖRÖK PÁL golya.
DEMETER BÉLA a kollégium este.
MAYER házvezetőnő.
MAYERNÉ.
ÉLES borkélyseged.

BODNÁR UN.
BORECSZKY
HAJNOCZY
TÖRÖK
DEMETER
GRAB
RINGAUER.
LACZKO
SZIGANY

HÁJAS MÁRIA zsidószereplő.
MARIKA leánya.
GRONASZT a „Kék maszka” étterem tulajdonosa.
SLEZINGER gefreiter.
EGY HÖLGY.
PINCZER.
SZIGANY.
SZIGANY.

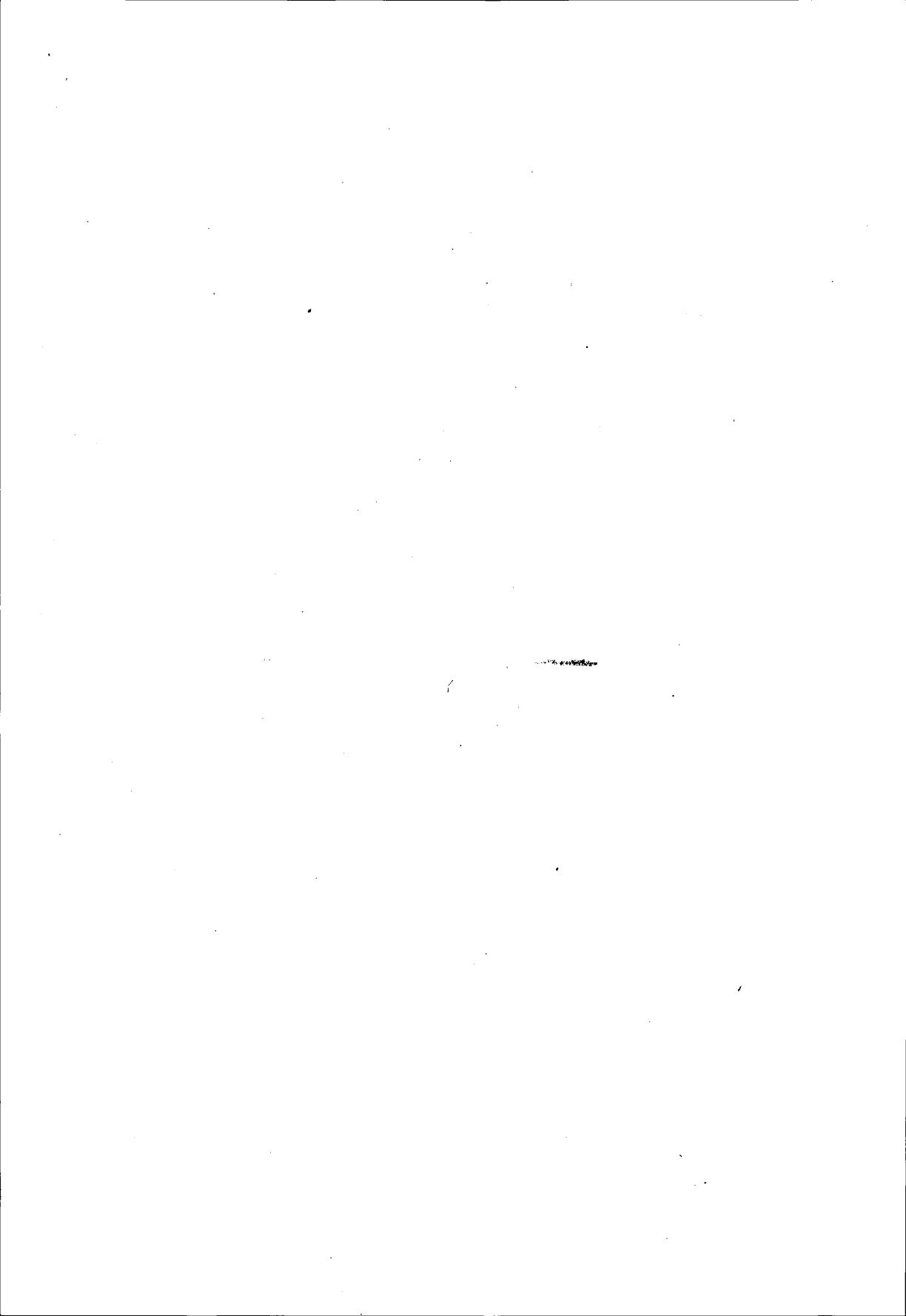
GRAB.
ZEMPLÉN.
DEMETER.
SZABÓ MIKLÓS.
KOVACS.
CZIGLER.
SCHARBERT.
JAKVCS.

Az I. és II. felvonás a collegiumi közlőteremben, a III. egy jászmaru jászosi táncsteremben történik.

A SZÍNPADRA KÖPKÖDNI, MEGY SZIVARVÉCEKET FELDOBNI TILOS

„A nagybácsi” c. színdarab plakátja, Kodály közreműködésének feltüntetésével. — Eredeti, színes kézirat. 60 x 39 cm. (Eötvös József Kollégium könyvtára.)

Kodály Zoltán egy ifjúkori kompozíciójának ismeretlen kézírata

KODÁLY Zoltán zeneszerzői pályakezdése mind ez ideig csaknem feltáratlan. Legkorábbi műveiről többnyire csak leírásokból, kortársi visszaemlékezések nyomán tudunk; maguk a művek eddig még kéziratban is csak ritkán állnak rendelkezésre. A leírásokat és visszaemlékezéseket elsősorban MOLNÁR Antal munkásságának köszönhetjük. A ma is élők közül ő szegődhetett mellé elsőként tanítványul, hogy azután kompozícióinak előadójaként, életművének méltatójaként és zeneakadémiai tanártársaként is végigkövesse pályáját.¹ Legutóbb EŐSZE László foglalta össze KODÁLY életét és munkásságát, s készítette el zeneműveinek jegyzékét.² Mindezek alapján úgy tudjuk, hogy KODÁLY első zenekari műve a 15 éves korában, 1897-ben komponált *d-moll Nyitány* volt. A hatodik gimnazista nagyszombati diák³ kompozíciója 1898 februárjában nyilvános előadásban részesül az érseki főgimnázium zenekarának előadásában, TOLDY Béla tanár vezetésével. Hat évvel később keletkezett, ill. került bemutatásra KODÁLYnak az az első zenekari műve, amelynek anyagát valóban ismerjük is. Ez a kompozíció tanulmányunk tárgya.

I. A mű külső története

MOLNÁR Antal 1936-ban megjelent KODÁLY-monográfiájában így számol be KODÁLY ifjúkori zenekari kompozíciójáról:⁴ „Frissen megállott erőpróba a kollégiumi évek ifjonti humorából eléömlő zenekari *Nyitány és felvonásközi muzsika* ahhoz az alkalmi vígjátékhoz, mely amerikai menyecske és magyar legény viszontagságos házassági kalandjáról szól (s melynek női főszerepét a kollegista ZEMPLEN Géza kreálta). A preludiumban már itt csírázik a triószere nád III. darabjának indítója (3. kótapld.), az intermezzóban, hol a Yankee doodle és a »Debrecenbe kéne menni« sokatmondóan egyesülnek, a *Háry-*

¹ MOLNÁR Antal: *Kodály Zoltán*. Bp. 1936. Somló. 58, [6]l. /Népszerű zenefüzetek 4./ MOLNÁR Antal: *Az ifjú Kodály a zeneszerzés választóján*. Zenetud. Tanulmányok 6. köt.: *Kodály Zoltán 75. születésnapjára*. Bp. 1957, 9—14. l. Hangjegy-melléklettel.

² EŐSZE László: *Kodály Zoltán élete és munkássága*. Bp. 1956, Zeneműkiadó. 227, [1] l. Ez a Kodály átnézte kötet volt az alapja EŐSZE lényeges kiegészítésekkel bővített magyar és idegennyelvű KODÁLY-monográfiáinak. E cikk szerzője itt fejezi ki köszönetét dr. EŐSZE Lászlónak tárgyunkhoz tartozó szó- és levélbeli szíves tájékoztatásáért.

³ SZABOLCSI Bence: *A nagyszombati diák. Kodály Zoltán ifjúsága*. Zenetud. Tanulmányok, id. köt. 15—20. l.

⁴ I. m., 5. l.

zenekar bukfences glisszandói.” — 21 évvel később megjelent tanulmányában MOLNÁR Antal már csak két mondat erejéig tér vissza erre a KODÁLY-műre:⁵ „Kb. egykorú vele [a tanulmányban bemutatott, 1905-ből való *vonóstrió-darab*bal] egy kis zenekari, alkalmi *Nyitány* és *Felvonásközi muzsika*. Ez Kodály játszi humorának első, szélesebb zenei példája.”

EŐSZE László 1956-ban megjelent könyvének leíró-részében így ír KODÁLY ifjúkori színpadi zenéjéről:⁶ „Szokás volt a[z Eötvös-] kollégiumban, hogy a farsangot — és egyben az igazgató [BARTONIEK Géza] nevenapját — kabaréval ünneplik meg. A másort a növendékek írják és mutatják be. Kodály már másodéves korában háziszzerzővé lép elő. Ő írja és tanítja be a »Nôtre-Dame-i toronyôr« zenéjét. Egy évre rá Laczkó Géza darabjához — egy »Cid« paródiához — komponál kísérezőzenét. Egyik farsangi műhöz a »Ça ira« dallamára van szüksége. Ezt francia tanára, Tharaud, közvetítésével Romain Rolland küldi meg számára. — Zeneszerzői fejlődése szempontjából is jelentős »A nagybácsi« muzsikája. Ennek rajzokkal ékesített tréfás plakátja szerint: »*Ma 1904. évi február hó 16. napján, a collegiumi nagy szalában asztalra kerül különböző hölgyek és urak vendégszereplésével A NAGYBÁCSI. Collegiumi szomorújáték 3 felvonásban. Régi emlékeiből összeszedte Bodnár Gyuszi. Zenét füttyül hozzá Kodály ír.*« A darabhoz »Kodály úr« többek között egy igen ügyes kórusbetétet »füttyült hozzá«. Ebben már megcsillan fényes kontrapunktikus tehetsége. A magyar lánynak amerikai legénnyel való házasságáról szóló szöveghez igazodva ugyanis a zenében a »Debrecenbe kéne menni« s a »Yankee doodle« dallama ellenpontozza egymást. — A betanítással sok vesződsége volt, de nem nyugodott addig, míg a műkedvelő együttes elgondolásait kielégítően végre nem hajtotta. Dob nem volt a zenekarban, kályhaellenző helyettesítette. Szólamát Kodály a partitúrában is így jelzi.”

EŐSZE imént idézett Kodály-könyvének műjegyzéke tétélesen is közli a szővegrészben már említett három ifjúkori színpadi zenét, és pedíg a *Nôtre Dame-i toronyôr*-t és a *Cid*-paródiát *Kísérezőzene*-ként, 1902-es, ill. 1903-as évszámmal, *A nagybácsi*-t viszont — 1904-es évszámmal — a következő szőveggel: „*Tréfás zene* (az Eötvös kollégium diákjainak »A nagybácsi« című színdarabjához) énekkar-zenekar, kézirat.”

Ugyancsak EŐSZE László — már az 1957-ben megjelent első KODÁLY-képeskönyvében⁷ — közli a *Cid*-paródia és *A nagybácsi* kollégiumi plakátjainak erősen kicsinyített hasonmását, valamint egy Eötvös-kollégiumi színmű-előadás jelmezes és hangszeres résztvevőinek csoportképét a következő (így csak az első képeskönyvben közölt) képszőveggel: „Kodály »karmester« (felső sorban közepén) a kollégisták körében. A kép a »Nagybácsi« előadása alkalmából készült. Mint látható, a női szerepeket is férfiak alakították — női ruhákban. Kodály kísérezőzenéjének hangszerelését műkedvelő muzsikusainak képességeihez, és a rendelkezésre álló hangszerekhez szabta. Így pl. a hiányzó dobot kályhaellenzővel pótolta. Szólamát a partitúrában is így jelölte.”

⁵ I. m., 11. l.

⁶ I. m., 16. l.

⁷ EŐSZE László: *Kodály Zoltán élete képekben*. Bp. 1957, Zeneműkiadó. 48. l., 51 t. Az említett plakátokat a 13. és 14., a csoportképet a 15. sz. hasonmás közli. A kicsinyített (a csoportkép tekintetében csonkult) reprodukciók ismét megjelentek EŐSZE László *Kodály Zoltán élete képekben és dokumentumokban* c. kötetében Bp. 1971, 38. l.

Allegro moderato

Flauto
I hegedő
II hegedő
Viola
Cello
Doboz
Piano

ff
f

mint az I hegedő
mint a nagybácsi

Ms. Mus. 4648
OSZK I. é. k.
Zenei osztály
1904. június 12.

„A nagybácsi” c. színdarab kísérőzenéjének (1904) 1. lapja. Eredeti kézirat partitúra.
(Országos Széchényi Könyvtár. Ms. mus. 4. 648.)

4. *Moderato*

Fuola

Ilyz
2

2. lyz

Viola

Csod. *Moderato*
piet.

Köz. *piet.*

Dob

„A nagybácsi” c. színdarab kísérőzenéjének eredeti kéziratos partitúrája. 4. lap. —
A „Yankee doodle”-téma első fellépése.

III. felvonás. 25.

Allegro

Fl. *f*

Cl.

V.

Viola

Cello

Basso *staccato sempre*

„A nagybácsi” c. színdarab kísérőzenéjének eredeti kézíratos partitúrája. 25. lap. —
A „Debrecenbe kéne menni”-téma bemutatkozása.

Handwritten musical score for piano accompaniment, page 31. The score consists of seven staves. The top two staves are grouped with a brace on the left. The third staff has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The fourth staff has a bass clef and a key signature of one sharp (F#). The fifth staff is a grand staff with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The sixth and seventh staves are grouped with a brace on the left. The score includes various musical notations such as chords, melodic lines, and dynamic markings like "f" and "crescendo". There is a handwritten note in the third staff: "stb mindig egy ritkázott mélyekkel mel."

„A nagybácsi” c. színdarab kísérőzenéjének eredeti kéziratos partitúrája. 31. lap. —
Az amerikai dallamot (lent) már ellenpontozza a magyar (fent).

PAIS Dezső *Életem, emlékeim* c. folyóiratcikkében többek közt így ír az Eötvös-kollégisták zenei vonatkozásairól:⁸ „Kodály Zoltán — mint Szekfű Gyula, Gerevich Tibor és Szabó Dezső évfolyamtársa — 1900-ban lett kollégista, amikor Horváth János negyedéves volt. — Horváth úr jelesen hegedült. Primása volt annak a kollégiumi zenekarnak, amelyben Kodály úr a nagybőgővel működött közre. Különben nagyon örültünk, amikor a volt kollégisták szövetségének egy, a harmincas évek elején tartott közgyűléséhez kapcsolódó ebéden sikerült Horváth professzor urat hegedülésre bírni. Ő magyar nótákat — köztük műdalokat is — játszott úgy, hogy a zongorakíséretet az egykori kollégiumi nagybőgős szolgáltatta, némely műdalokra vonatkozólag nem különösen kedvező véleménye ellenére.”

A témánkhoz tartozó irodalmat azért idéztük ilyen részletesen, mert — a bennük foglalt felvilágosítások fontosságán túl — mindmegannyi elsődleges forrásnak számít, akár azért, mert magának KODÁLYnak ellenőrzésével keletkezett, akár, mert kortársaktól származik. De idéznünk kellett amiatt is, mert a következőkben tisztázni szeretnők a bennük rejlő apró ellentmondásokat, éppen a bemutatandó partitúra fényében.

Magát a partitúrát, KODÁLY eredeti kéziratát 1968-ban az Országos Széchényi Könyvtár szerezte meg, mégpedig MOLNÁR Antal tulajdonából.⁹ Hogy az ő birtokába hogyan került, erről MOLNÁR Antal így ír a jelen cikk szerzőjéhez intézett sorokban:¹⁰ „Kodály akkoriban még bennlakója volt az Eötvös-Kollégiumnak, nekem pedig házitanítóm a zeneelméletben. Nem fogadott el honoráriumot a szüleimtől, holott állandó pénzszerűkében leledzett. Én tőlem telhetően lógtam a nyakán, mert — bár szűkszávú volt — sokat lehetett profitálni tőle. Én pedig már akkor is hajszoltam a tudást (vannak ilyen született betegségek). Látván ragaszkodásomat, jutalmul átnyújtotta a kollégiumi vígjáték partitúráját séta közben. »Nézd át és meg is tarthatod!« — így szólt. Átnéztem, mulattam azon, hogy nem hangszerek, hanem az előadók nevei álltak a darab elején a soroknál, ütőhangszerként pedig »kályhaellenző.«”

Mielőtt a KODÁLY diákkorából ma egyetlenként ismeretes zenekari partitúrát közelebbről szemügyre vennők, vessünk egy pillantást a vele körülbelül egykorú másik két eredeti dokumentumra. Mindkettőt az Eötvös József-Kollégium könyvtára őrzi.¹¹ Az egyik *A nagybácsi* című „collegiumi szomorú játék” tréfás, színes, rajzos kéziratos plakátja,¹² a másik: eredeti fénykép egy kollégiumi farsangi színdarab előadói együtteséről.¹³

Az itt hasonmásban bemutatott plakát számunkra két szempontból is fontos: KODÁLY szereplése és partitúránk azonosítása szempontjából. A régi Csillag utcai — ma Gönczy Pál u. 2. szám alatti — Eötvös-kollégium udvarán készült, s itt ugyancsak hasonmásban közreadott csoportfényképnek pozitív

⁸ PAIS Dezső: *Életem, emlékeim*. Valóság. 1971. 6. sz. 37—38. 1.

⁹ Jelzete az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában: Ms. mus. 4.648. Terjedelme: eredeti kézírással összefüggően számozott 36 lap; mérete: 33,5 × 24,5 cm.

¹⁰ Levelezőlapjának kelte 1971. júl. 10.

¹¹ A plakát és a fénykép reprodukálásának engedélyezéséért, valamint egyéb archivális dokumentumok rendelkezésre bocsátásáért, továbbá a kapott szóbeli felvilágosításokért TÓTH Gábor egyetemi docenst, az Eötvös-Kollégium igazgatóját illeti hálás köszönet.

¹² A plakát-kézirat mérete: 60,5 × 39,5 cm.

¹³ A fénykép mérete: 23,5 × 29,5 cm.

és negatív tanulsága is van.¹⁴ A pozitív: hogy a felső sorban középen álló KODÁLY arcképének kinagyításával bővült a Kodály-ikonográfia. (E fénykép-portrét l. képmellékleteink között. A képen látható személyekre vonatkozó azonosítási kísérlet jegyzeteink között található.¹⁵

A fénykép negatív tanulsága, hogy nem *A nagybácsi* előadó-társulatát ábrázolja (EÖSZÉ első Kodály-képeskönyvének fentebb idézett közlésével ellentétben). Sem a jelmezek nem azonosíthatók *A nagybácsi* plakátján feltüntetett szerepekkel, sem a hangszerek a partitúrával. (Nem szerepel ui. KODÁLY kéziratában kifuvola, amit a felső sornak balról második diákja — cintányér, amit az ülő sor balról második, — és cseppettyű, amit ugyane sor balról harmadik „civil” muzsikusa tart a kezében. Hogy partitúránk mégis *A nagybácsi* zenéjével azonosítható, erről a későbbiekben szólunk.)

Előbb az eddig felsorakoztatott irodalom és alapdokumentumok kisebb-nagyobb ellentmondásaira világítsanak rá az alábbi megjegyzések.

Az egyik forrás szerint (MOLNÁR)⁴ a szindarab „amerikai menyecske és magyar legény”, a másik szerint (EÖSZÉ)⁶ „magyar lánynak amerikai legénnyel” való házasságáról szól. Az alkalmi diák-szövegkönyv hiányában e részletkérdés rekonstruálásának alig van jelentősége. Fontosabb ennél, hogy a partitúra nem igazolja EÖSZÉ következő idevágó közléseit: 1. „A darabhoz »Kodály úr« többek között egy igen ügyes kórusbetétet »füttyült hozzá«. Ebben már megcsillan fényes kontrapunktikus tehetsége.” A partitúra kizárólagosan hangszeres zene; vokális részt nem tartalmaz. Összefüggő, folyamatos, eredeti lapszámozása miatt a partitúra hiányosnak sem mondható. Az megeshetett volna, hogy valamely kórusbetétszám előadásra került anélkül, hogy e partitúrában szerepelne, de nehezen képzelhető el, hogy KODÁLY egymaga „kórusbetétet” füttyült hozzá a darabhoz, ha csak a füttyülést nem trefás értelemben, komponálásként értjük. — 2. A mindkét szerzőnél ismételtelen előforduló „kályhaellenző” partitúránkban nem szerepel. KODÁLY az ütőhangszer szólamát „Nagydob”, ill. „Dob” hangszernevekkel jelzi. Talán szükségből helyettesítette az előadáson a dobot kályhaellenző, vagy pedig létezett olyan partitúra is, amelyben valóban kályhaellenző jelezte az ütő-szólamot. — 3. A szóban forgó színpadi zenét MOLNÁR *Nyitány és Felvonásközi muzsika*, EÖSZÉ

¹⁴ Mindkettőre MOLNÁR Antal professzor úr volt szíves figyelmeztetni.

¹⁵ Az azonosítási kísérletet KERESZTURY Dezső — ugyancsak egykori Eötvös-kollégista — volt szíves elvégezni, PAIS Dezső professzor úrral és SZABÓ Miklós kollégiumi igazgató özvegyével folytatott tanácskozás alapján. Eszerint a csoportképen szereplő személyek valószínűleg a következők. (A felsorolás mindig balról jobbra haladva értendő.) — *Felső álló sor*: 1. SZOLÁR Ferenc. — 2. STOCKINGER László. — 3. ? — 4. KODÁLY Zoltán. — 5. ? — 6. RINGBAUER Károly. — 7. NÉMETH Gábor. — *Alsó álló sor*: 1. ? — 2. ? — 3. BARTHA László. — 4. SCHARBERT Vilmos. — 5. KALOCSAY Endre. — 6. ? — 7. KRAUZ Vilmos. — 8. DRAGANAU Miklós. — 9. SZEKFŰ Gyula. — 10. ? — 11. BODNÁR Gyula. — *Széken ülő sor*: 1—5. ? — 6. GEREVICH Tibor. — 7. ? — 8. HAJNÓCZY Iván. — *Földön ülő sor*: 1. GOMBOCZ Endre. — 2. CZÓGLER Kálmán. — 3. ZEMPLÉN Géza. — 4. SZABÓ Miklós (a későbbi kollégiumi igazgató). — Az iménti hiányos névsor is arra mutat, hogy a csoportkép valószínűleg nem *A nagybácsi* együttesét ábrázolja, hiszen csak néhány név egyezik KODÁLY partitúrájának zenészeivel és a színlap személyeivel. Ezek (zárójelben a színlap, ill. a partitúra szerinti szerepük): KODÁLY Zoltán (zeneszerző, karmester), RINGBAUER Károly (Mayerné), SCHARBERT Vilmos (1. Czigány), KALOCSAY Endre (1. szekundhegedű; 3. Czigány), DRAGANAU Miklós (nagybőgő), BODNÁR Gyula (szövegíró; Boreczky Kázmér), HAJNÓCZY Iván (Hajnóczy Iván), CZÓGLER Kálmán (Pinczér), ZEMPLÉN Géza (Mariska), SZABÓ Miklós (Sléinger).

műjegyzéke *Tréfás zene* címmel említi. Az azonosítást vsz. egyik szerző sem végezhetette el teljesen: az első a kollégiumi színlap, a második a partitúra ismeretének hiányában. — 4. Ugyancsak a partitúra hiánya okozhatta, hogy EŐSZE műjegyzéke énekkar-zenekari kéziratot említi. Mindemellett nem zárhatjuk ki ezúttal sem annak lehetőségét, hogy létezett egy ilyen partitúra is, illetve, hogy e partitúra valamikor még napvilágra kerül. — 5. Minden bizonynal elírás PAIS Dezső idézett visszaemlékezésében az a megjegyzés, hogy Kodály a kollégiumi zenekarban „nagybőgővel működött közre”. Kodály gondolkázni tudott, de nagybőgőzni nem.¹⁶

Most vegyük szemügyre KODÁLY eredeti kéziratát. Az 1-től 36. lapig eredeti kézírással folyamatosan végigszámozott partitúrájának nincs címe. Csupán a második rész élén (25. lap) áll a felirat: „III. felvonás” és a kézirat végén (36. lap) a jelzés: „Vége”. Hogy *A nagybácsi* kísérezzenéről van szó, erre a zene két fő témájából, a *Yankee doodle* és a *Debrecenbe kéne menni* szerepeltetéséből, ill. e ténynek az idézett irodalommal való összevetéséből lehet következtetni. Hogy a partitúra Eötvös-kollégiumi előadás céljára készült zenét tartalmaz, ez már az 1. lap eredeti bejegyzéseiből egyértelműen kitűnik. A partitúrasorok élére ui. KODÁLY nemcsak a hangszerek nevét, hanem az illető hangszer eljátszására kijelölt diáktársainak nevét is odajegyezte. Ezeknek adatai pedig egyeztethetőek voltak az Eötvös-kollégium irattárában. Innen tudjuk, hogy TULBURE György (fuvola) 1902, JAKUCS István (1. primhegedű) 1900, NÁDASDI József (2. primhegedű) 1903, KALOCSAY Endre (1. szekundhegedű) 1902, HOLUB József (2. szekundhegedű) 1903, THOMAY Béla (viola) és KRÄUTER Ferenc (gordonka) ugyancsak 1903, DRAGANAU Miklós (nagybőgő) pedig 1902 óta volt kollégista. Az egykori felvételi okmányok némelyikük zenei képességeire külön is utal. NÁDASDI József pl. felvételi kérvényéhez a Debreceni Zenede oklevelét is csatolta, s ez igazolta a hegedülésben való jártasságát. KALOCSAY Endre — aki egyébként már mint „bölcselettudor és főgimnáziumi tanár” igen korán, 1906-ban, 21 éves korában elhunyt — hegedülő és cimbalmozó képességére is utalt felvételi kérvényében. A KODÁLY zenekarában brácsázó THOMAY Béla a Szegedi Városi Zenede 1903-ban kiállított Bizonyítványát is csatolta felvételi kérelméhez. Eszerint „a hegedű tanszakon... a hatodik osztály tananyagának teljes készültséggel megfelelt, ... azonkívül járatos a mélyhegedű kezelésében — továbbá úgy az elméletben, mint az összhangzástanban sikeres haladást tanúsított”.¹⁷

A dob, ill. a zongora szólamának megjelölése mellett nem szerepel egyik diáknak a neve sem. Lehetséges, hogy KODÁLY nemcsak a zenekar vezénylését, hanem a zongora és a dob szólamának ellátását is sajátmagának tartotta fenn. A dob viszonylag ritkán szerepel a partitúrában, a zongoraszólam lejegyzése pedig sokhelyt vázlatos: az is lehet, hogy csak zenekari kivonatként, áttekintésül vagy betanítás céljára szolgált. Ami még a dobszólamot illeti, e hangszer szerepe olyan kevés és egyszerű, hogy előzetes szereposztásra, név szerinti kiírásra talán ezért sem volt szükség.

A partitúra külső történetének kérdései közé tartozik még a második felvonás zenéjének hiánya. Addig is, míg ennek hangjegyes anyaga esetleg elő-

¹⁶ Erre ugyancsak MOLNÁR professzor úr hívta fel figyelmem.

¹⁷ Az említett kollégisták dossziéira utaló Eötvös-kollégiumi irattári számok a nevek sorrendjében: A: 63, 24, 42, 26, 21, 61, 31, 11.

kerülne, feltételezhető, hogy vagy egyáltalán nem tartozott zene a II. felvonáshoz, vagy, ha igen, ezt véglegesen leírt kották nélkül, talán csak vázlatok alapján adták elő, vagy rögtönözték. Mint említettük, az esetleges vokális részek a II. felvonás esetleges zenéjében sejthetők. Ismét hangsúlyoznunk kell azonban azt a tényt, hogy az eredeti kéziratos partitúra lapszámozása egybe-
függő és folyamatos anélkül, hogy a II. felvonás zenéjét tartalmazná.

A hiányokról szólva említjük meg itt, hogy mind ez ideig a színdarab szövegekönnyve sem került elő. Az amerikai—magyar pár viszontagságos házassági kalandjára, ill. zenei szimbolikájukra utaló, egyetlen tartalmi vonatkozású mondat is MOLNÁR Antaltól származik.¹⁸ Igaz, erre az egymondatos tartalomra a két zenei fő témából is lehetett következtetni, de a századeleji világgazdasági helyzetből is, amelynek egyik jellemző mutatója a munkanélküli seregek Amerikába-áramlása volt. A szépirodalom is hódolt az idő tájt az ilyen témáknak,¹⁹ volt hát anyag, amelynek nyomán a darabíró BODNÁR „Gyuszi” a farsangi játék szövegét „régii emlékeiből összeszedte”.

2. A mű zenei tartalma

A kompozíció két fő részből áll. Az első, felirat nélküli rész nyilván az I. felvonás, a második rész (a címfelirat szerint) a III. felvonás kísérőzenéjét (ill. bevezető- vagy közzenéjét) tartalmazza. A 140 ütem terjedelmű első rész rövid bevezetés után a *Yankee doodle* témáját, majd három variációját vonultatja fel, az utolsó előtt egy kidolgozás jellegű résszel. A második, 96 ütem terjedelmű résznek a *Debrecenbe kéne menni* témája nyújt keretet. Véle közben az amerikai dallam szó ellenpontot.

Az alábbi táblázat mindkét rész formai építkezéséről nyújt áttekintést, gondot fordítva a tempó, a hangnem és a hangszeres apparátus változásának, ill. ezek formaalkotó szerepének feltüntetésére is.

A *nagybácsi* zenéjének megkomponálása alkalmával a diák KODÁLY Zoltán — eddigi ismereteink szerint — másodszor jut zenekarhoz. Ezúttal is mint hat évvel korábban, iskolai zenekaron, műkedvelő diákok hangszeres együttesén próbálhatja ki leírt szólamainak valóságos hangzását. BARTÓK első nyilvánított zenekari művei mindjárt hivatásos zenekaron szólaltak meg: az Operaház, ill. a Filharmóniai Társaság zenekarán, KERNER István vezényletével. BARTÓK egyébként később kezdett zenekarra írni, mint KODÁLY: a *Bartók-műjegyzék* első zenekari kompozíciója, a *Scherzo* (1902) öt évvel későbbi KODÁLY már korábban említett gimnáziumi *Nyitányándál*. A *Scherzo* és a *nagybácsi* tréfás zenéjének bemutatói között azonban, érdekes véletlenként, mindössze 13 nap telt el: míg KODÁLY művét a diákzenekar közreműködésével 1904. február 16-án mutatták be a „collegiumi nagy szalában”, BARTÓK kompozícióját az Operaházban adták elő február 29-én.

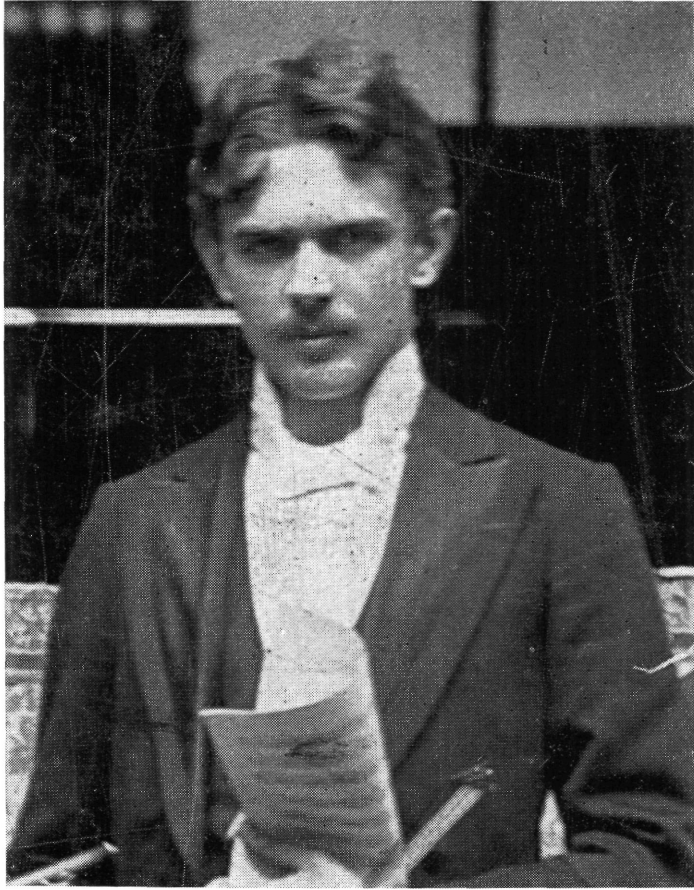
A többlet, amely KODÁLY diákkori zeneszerzői fejlődésének kedvezett, az, hogy — ha primitív keretek között is — már most, 22 éves korában eleven kapcsolatba kerülhetett a színpaddal, a színészi alakítással, a színház levegő-

¹⁸ MOLNÁR Antal: *Kodály Zoltán*. Bp. 1936. 5. l.

¹⁹ Vö. pl.: *A nagybácsi. Regény az életből*. PR. T. után közli: T. PELIKÁN Krizsó. A szerző tulajdona. 1897.” 143 l. (Jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: 295.362.)

Az egyik kollégiumi színdarab előadói együttese az Eötvös-kollegium udvarán. A felső sorban középen Kodály Zoltán.
— Eredeti fénykép. 22 × 27,5 cm. (Eötvös József Kollégium könyvtára.)

Az Eötvös-kollégista Kodály.
Nagyított részlet a kollégium udvarán készült csoportfényképből.

I. felvonás

Forma	Apparátus (a zongora figyelmen kívül hagyásával)	Ütemszámok
BEVEZETÉS <i>Allegro moderato</i> , G-dur, 2/4	Fuvola, 1–2. prímhegedű, 1–2. szekundhegedű, viola, gor- donka, nagybőgő, nagydob Fuvola, 1–2. prímhegedű	1–15
YANKEE DOODLE <i>Moderato</i> , G-dur, 2/4 [Téma]		16–140
a-tag	nagybőgő-gordonka	16–23
a-tag	+ mélyhegedű	24–31
b-tag	+ másodhegedű	32–39
[1. variáció]		
a-tag	+ prímhegedűk, fuvola	40–47
b-tag	teljes vonóskar	48–55
a-tag	Tutti	56–63
<i>codetta</i>	Tutti, dob nélkül	64–67
<i>Allegro vivace</i> , E-dur, 3/8 [2. variáció]		
a-tag	Tutti, dob nélkül	68–75
a-tag	Ua., nagybőgő-gordonka- dallammal	76–83
b-tag	teljes vonóskar	84–91
<i>cadenza</i>	fuvola, majd nagybőgő	91–93
a-tag	Tutti, dob nélkül, nagybőgő- gordonka-dallammal	94–101
[Kidolgozás jellegű rész]	Tutti, fuvola és dob nélkül	102–121
<i>Presto</i> , G-dur, 2/4 [3. variáció]		
<i>coda</i>	Tutti, kezdetben fuvola és dob nélkül	122–140

jével. Van-e ennek nyoma eddig egyetlenként előkerült ifjúkori színpadi zenéjében, mintegy két évtizeddel a *Háry János* előtt? Vegyük röviden sorra a zene *színházi* elemeit.

Az első maga a *nyitány*, figyelem felkeltő nagydobszólójával és a nyomába eredő preludizáló ütemekkel. Ez a 15 ütem már magában rejti a vígjátéki alaphangot. Mert lehet-e komolyan venni a csinnadrattás megnyitás után a zenekar preludizáló uniszónóját?

Kodály: A nagybácsi. Színpadi zene. 1. rész, 3–6. ütem

Allegro moderato

VI. 1. *ff*

Ugyan kiben idézné fel ez a súlyosan, veretesen pergő néhány kezdő-ütem *ilyen környezetben* barokk orgonatokkáták megnyitásának emlékét? A figuráció talán innen való, KODÁLY *Bach-stúdiumainak* élménytárából. Jelentése azonban ebben az új szolgálatban átalakult. A későbbiekben is következett még néhány jelentésváltozás. KODÁLY életművének akadnak olyan példái is,

III. felvonás

Forma	Apparátus (a zongora figyelmen kívül hagyásával)	Ütemszámok
DEBRECENBE KÉNE MENNI		1 – 21
<i>Allegro</i> , G-dur, 2/4 [Téma] [Moduláló átvez.]	Vonóskar (a 16. ütemtől dob is) Tutti	1 – 18 18 – 21
YANKEE DOODLE		22 – 39
<i>Lento</i> , c-, f-moll, 2/4 [Motívikus kidolg. a-tagból]	Nagybőgő, fuvola nélküli Tutti- kísérettel	22 – 29
<i>Allegro</i> , → g/G, 2/4 [Motívikus kidolg. b-tagból]	Hegedűk, vonóskar-kísérettel	30 – 37
<i>Lento</i> , → G, 2/4 [Átvezetés]	Tutti, fuvola nélkül	38 – 39
DEBRECENBE KÉNE MENNI + YANKEE DOODLE + CODA		40 – 96
<i>Allegro</i> , G-dur, 2/4 [Kontrapunktikus kidolgozás]	Vonóskar	40 – 77
DEBRECENBE KÉNE MENNI <i>coda</i>	Tutti	78 – 96

ahol ez a puszta bevezető-játék, ez a preludium történelmet-idéző, heroikus hanggá alakul. Formailag mindenütt egy megtámasztott, megnyújtott hang fakad fel szaporább hangok apró csoportosulásaivá. Mintha az egyetlen hangon való pillanatnyi meditáció, ábrándozás hirtelen szárnyra kapna. Az itt következő párhuzamokból már sajátos magyar jelentés is kicsendül:

Kodály: *A közelítő tél. Dal énekekre és zenekarra, Berzsenyi Dániel versére (1912).*
Bevezető fuvolaszólo.

Andante poco rubato

Kodály: *Capriccio szólógordonkára (1915).* – 5. ütem.

(Rubato)

Scordatura:

Kodály: 1. Vonósnégyes (1908–1909). 1. tétel, 18-as jelzőszám

Néhány hónappal KODÁLY kollégiumi darabjának bemutatása előtt BARTÓK is írt hasonló képlettel kezdődő kompozíciót:

Bartók: 2. Ábránd (Négy zongoradarab, 3. sz., 1903). Az 1–5. ütem dallama

Ha KODÁLY kollégiumi zenéjében a kezdet nem is kapott magyaros tartalmat: egy villanásnyi szólóhegedűkadencia nemsokára (a 9. ütemben) meghozza a kárpótlást. Ez a cigányhegedűs ízű, pentatón hegedűfutam a *Háry János* hegedű- és cimbalom-ékesítéseit vetíti előre.

Ahogy a *A nagybácsi* nyitányának egésze, úgy egy-egy fordulata is a színpadra mutat. Ilyen maguknak a témáknak különféle exponálása. Vigjátékhoz méltóan valamennyiüket áthatja a humor légköre. A *Yankee doodle* hol a kecsesen, peckesen fellépő (bögő-gordonka-pizzicato, 16. ü.), hol meg a „nehézkösen, brutális erővel” (76. ü.) megjelenő nagybácsit ábrázolja — hogy itt csak két végletet említsünk e figura zenei illusztrációi közül. A *Debrecenbe kéne menni* témájának az ellenpontjátékot előkészítő motivikus munkája (III. felv., 40. ütem) a *Háry János*-beli *Burgvárban* visszaidézett baromfiudvar hangját juttatja eszünkbe, Örzsének a császárvárosban visszaálmodott, kotkodácsoló, csipogó aprójószágával. Az ezután egymásrataláló két téma ellenpontja nemesak a szabályos vigjátéki happy-endet, hanem egy gazdag és kimagasló zeneszerzői pálya boldog kezdetét is jelzi. Egyben mindmáig magábanálló jelentőségű adalék e partitúra KODÁLY Zoltán ifjúkori művészetének megismeréséhez és megítéléséhez.

ISTVÁN KECSKEMÉTI

An Unknown Manuscript of Z. Kodály

The humorous poster which is here reproduced, was drawn by students of the formerly well known Eötvös University College in Budapest, for the comedy *A nagybácsi* (*The Uncle*, i. e. the rich American uncle). This comedy, written by the students themselves, was performed on 16 February 1904 in the large hall of the University College. The reproduced group photograph shows the about twenty years old conductor KODÁLY, in the centre of the top row, among amateur student performers, on the occasion of another carnival performance of Eötvös College. The enlargement of the KODÁLY-portrait taken from this photograph represents a small contribution to the KODÁLY iconography.

László EÖCSZE had already published the poster and the group photograph in his KODÁLY-picture-books, but reduced in size and partly incomplete. The reason for this present publication is an autograph full score of KODÁLY's which was recently acquired by

the National Széchényi Library in Budapest. It used to be in the possession of Professor Antal MOLNÁR, one of KODÁLY's earliest private pupils, who received the score as a present from the composer in the first decade of this century. Antal MOLNÁR was able to follow KODÁLY's career from the outset, as he and KODÁLY attended the Academy of Music together; he played the viola in the Waldbauer String Quartet and, by his publications became the first important promotor of KODÁLY's works. Antal MOLNÁR was kind enough to supply information for the preceding article.

It was also Antal MOLNÁR who first wrote a brief account of the autograph score in his book on KODÁLY in 1936. László EŐSZE's book on Kodály in 1956 is based on information supplied partly by MOLNÁR and partly by KODÁLY himself. MOLNÁR had not known the students' poster, whereas EŐSZE had not known the score. As the name of the play is not mentioned in the score, MOLNÁR could only touch the music. On the other hand, EŐSZE, not knowing the score could not comment on the music. As we are now in possession of both documents, this early work of the young student, KODÁLY, can be studied from a biographical angle as well.

The autograph score consists of 36 pages, consecutively numbered by KODÁLY. It contains only the music for the first and third acts of the comedy. KODÁLY has added to the instruments the names of the performing students. With the help of the score, the work could be identified with certainty as the music to the students's play *A nagybácsi*. It contains a humorous arrangement of the Hungarian folk song *Debrecenbe kéne menni* (*One should go to Debrecen*) and the American popular song *Yankee Doodle*, alluding to the rich American uncle. The two songs are presented in a contrapuntal setting as an illustration of the devious marital adventures of the young American-Hungarian couple in the play.

The article continues with some remarks on KODÁLY's first orchestral attempts (and comparisons with the young BARTÓK); a philological description of the score and a musical analysis. This is followed by considerations on certain passages which already point to KODÁLY's later compositions — early indications perhaps of that which, two decades later, would be fully developed in KODÁLY's main work for the stage: *Háry János*.

KÖZLEMÉNYEK

Két szanszkrit nyelvű kódex a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Az MTA Keleti Könyvtárában két indiai, szanszkrit nyelvű kódex található. Mindkettő adományozás útján került az MTA birtokába, amikor 1867-ben PULSZKY Ferenc nagyszámú keleti vonatkozású szakkönyvet ajándékozott az MTA-nak. A Pulszky-adomány igen jelentős tudománytörténeti értéket képvisel, mivel a múlt század eleji, század közepi Európán kívüli régészettel, nyelvészettel, történettel foglalkozó, az adott korban alapvető, esetenként ma is felhasználható, könyvvel gazdagította az Akadémia gyűjteményét.¹

A két kódexet PULSZKY valószínűleg Angliában vásárolta, erre azonban pontos utalást nem sikerült találnunk. Annyi kétségtelenül megállapítható, hogy mindkét kódexben azonos kéztől származó bejegyzések találhatók. A kódexek első és utolsó lapján, amelyek szemlátomást utólag kerülhettek bele a kódexekbe, az adott kódexben található szövegek tartalomjegyzéke olvasható, mégpedig párhuzamosan dévanágari, urdu és latin betűs írásban. A latin betűs tartalomjegyzék az angol helyesírást követi, az ind eredetű szavak XIX. század eleji átírásának megfelelően.² Az urdu írású tartalomjegyzék a kódexek észak-indiai eredetére utal.³

1. számú szanszkrit kódex.⁴

XVIII. sz. vége. Szanszkrit nyelvű. 238 lev. 160 × 100 mm

Anyag: Indiai eredetű finomminőségű papír, vízjel nélkül. Jó állapotú, sértetlen. Eredetileg számozatlan levelekből állt, utólag ceruzával oldalszámozással beszámozva.

Írás: Egyhasábos. Írástükör méretei: 95 × 55 mm, több színű vonalakkal álló keretben.

Oldalanként 7 sor, azonos kéztől származó írás. 2–21 oldalak üresek, egyes szövegek között beíratlan oldalak.

Diszítés: Az egyes szövegrészek kezdő és záró sora piros színű betűkkel íródott, az egyes párversek végét jelző vonal piros színű.

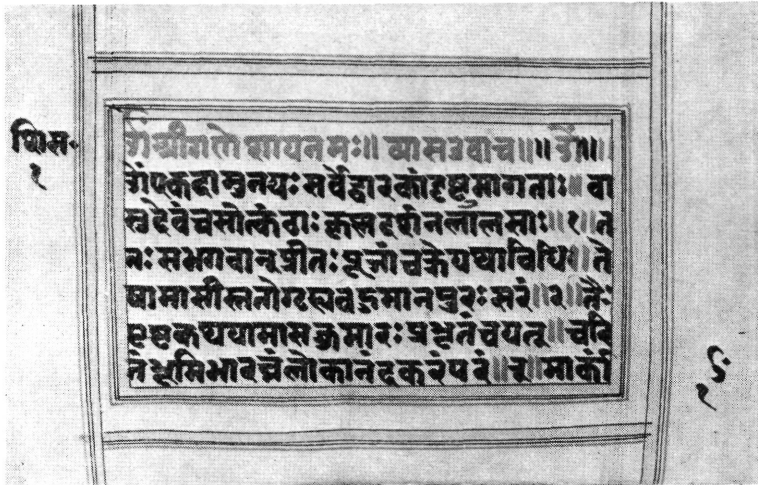
Kötés: Egykorú fatáblás egészselyem kötésű, rácsszerű mintázattal, sárga, kék, piros és fehér színekkel.

¹ Az MTA Kézirattárában K 837/2 jelzet alatt található a PULSZKY Ferenc által adományozott könyvek jegyzéke.

² Például a Saptaślokiġitā átírása: Supth Slokee Geeta.

³ Az arab eredetű urdu írás Észak-Indiában használatos az élő nyelv lejegyzésére. Pakisztánban a hivatalos írásbeliséget ez képviseli.

⁴ Kódexeinknek nincsen könyvtári jelzetük.

Possessor: Eredetileg PULSZKY Ferenc, 1867-től az MTA Könyvtára.⁵
Tartalmilag a kódex 11 szövegrészre oszlik.

1. Dattātreyadivyaśaśranāma.⁶ *Dattātreyā isteni ezer neve* 3–69. oldalak. 213 párv.ers.

Kolophon: om tat sat siddhānte simhā[dr]purāṇasāre śrīśivavariṣṭasamvāde ~ sam-pūrṇam.

Th. AUFRECHT, *Catalogus Catalogorum*-jában nem szerepel.

2. Gurugītāstotra. *A tanító éneke*. 71–117. oldalak. 147 párv.ers.

Kolophon: iti skandapurāṇe uttarakhaṇḍe iśvarapārvatisamvāde ~ samāptam.

Kéziratairól tájékoztat: Th. AUFRECHT, *Catalogus Catalogorum I. Leipzig*, 1891. 156.

3. Śivasahasranāma. *Śiva ezer neve*. 127–205. oldalak. 268 párv.ers.

Kolophon: itiśrīpadmapurāṇe uttarakhaṇḍe śaṅkarasamhitāyām śrīkurmamārkaṇḍeyasamvāde vedasārākhyaṃ ~ sampūrṇam.

Kiadása: V. N. MANDLIK. ÁSS. 4 vols. Poona, 1893–94.⁷

4. Paramahansaṣaṅgā. *A legfőbb hamsáról szóló öttagú költemény*. 215–356. oldalak. 989 sor.

Kolophon: iti rudrayāmalatantrē⁸ iśvarapārvatisamvāde ~ sampūrṇam. śubham astu lekhakapāthakayoḥ.

Kéziratairól tájékoztat: Th. AUFRECHT *i. m. I.* 531.

5. Mahimnākhyastotra. *Mahimanról szóló költemény*.⁹ 363–386. oldalak. 46 párv.ers.

Kolophon: iti śrīviṣṇuviracitam ~ samāptam.

Th. AUFRECHT, *i. m.* nem szerepel.

⁵ A provenienciára nézve lásd I. jegyzet!

⁶ Dattātreyā Viṣṇu, Śiva Brahmā, az isteni triász inkarnációja, nagy hírvú szent, az óind irodalomban sok helyen szerepel.

⁷ A Padmapurāna két recenzióban ismeretes. A későbbi, a hat könyvből álló recenzió néhány fejezete Śivát dicsőíti. A kódexünkben olvasható szöveg ebből származik.

⁸ A Rudrayāmalatantra Śiva feleségének, Pārvatīnak, vagy ahogyan a tantrában nevezik, Śaktīnak, a termékenység és az energia istennőjének dicsőségét hirdető alkotás.

⁹ Mahiman Śiva állandósult jelzője, jelentése: hatalmas.

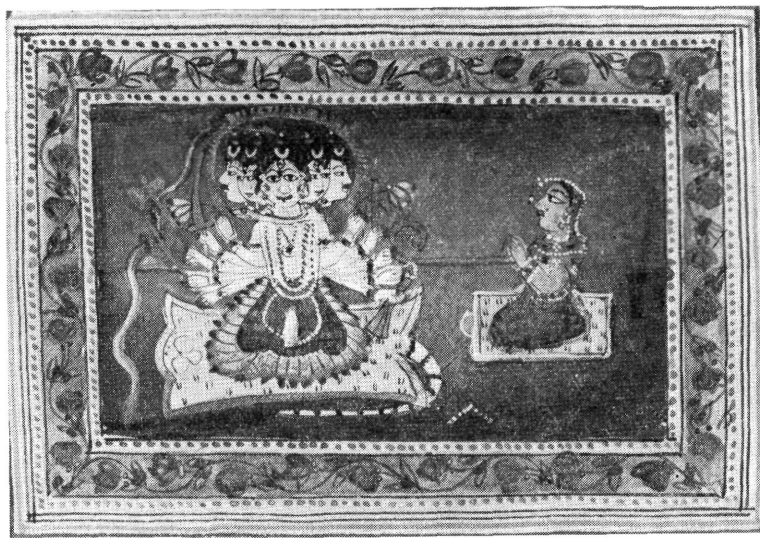
6. Mahāgaṇapatikavacam. *A nagy Gaṇapatiról szóló költemény.*¹⁰ 391—399. oldalak. 23 párvers.
Kolophon: itiśrīrudrayāmaletantrevirahasye ~ samāptam.
Kéziratairól tájékoztat: Th. AUFRECHT, *i. m. I.* 531.
7. Sarasvatīstotra. *Sarasvatiról szóló költemény.*¹¹ 400—409. oldalak. 65 sor.
Kolophon: iti sarasvatīstotram sampūrṇam.
 Th. AUFRECHT *i. m. I.* 700 és *III.* 145. több hasonló című munkát sorol fel.
8. Hariharanāmāvalīstotra. *Hari és Hara neveit felsoroló költemény.* 410—415. oldalak. 14 párvers.
Kolophon: iti śrīskandapurāṇe kāśekhāṇḍe śrīdharmaṛājñaviracitam ~ sampūrṇam.
Kéziratairól tájékoztat: Th. AUFRECHT, *i. m. I.* 156.
9. Nārāyaṇa-upaniṣad.¹² 417—423. oldalak. 50 sor.
Kolophon: iti atharvavedenārāyaṇopaniṣatsamāptā.
Kiadása: Eleven Atharvana Upanishads with Dipikas edited, with notes by Colonel G. A. JACOB. Bombay, 1916. (Bombay Sanskrit and Prakrit Series Nr. XL.)
Német fordítása: Paul DEUSSEN, *Sechzig Upanishads des Veda.* Leipzig, 1905. 747—750.
10. Garuḍa-upaniṣad.¹³ 424—434. oldalak. 80 sor.
Kolophon: itigaruḍopaniṣat sampūrṇam.
Kiadása: Colonel G. A. JACOB *i. m.*
Német fordítása: Paul DEUSSEN *i. m.* 627—629.
11. Kālāgnirudra-upaniṣad. 434. oldalak. 66 sor.
Kolophon: iti śrīātharvanavedekālāgnirudropaniṣatsamāptā.
Kiadása: Colonel G. A. JACOB *i. m.*
Német fordítása: Paul DEUSSEN *i. m.* 735—738.
 A kódex 4 illusztrációt tartalmaz. Ezek indadíszítéses, lótuszkehely motívummal ékesített keretben helyezkednek el.
24. *oldal:* Śiva-ábrázolás. Az istenség yogāsana helyzetben látható. Testszíne fehér, ijesztő hajfonattal, nyakában koponyákból álló nyaklánc. Mellette jellegzetes fegyvere a háromágú szigony. Oldalt namaskāramudra kéztartású férfialak. A két alak sötétzöld mezőben áll. A háttér sötétvörös.
125. *oldal:* Śiva-ábrázolás. Az istenség öt fejjel, tíz karral, nyaka körül tekergő kígyóval, tigrisbőrön ülve látható. Kezeiben: bot, lótusz, kard, szekerce, szarv (?), koponyafűzér. Arca és haja az általános ikonográfiai szabályok szerinti. Mellette kígyó ágaskodik. Oldalt felesége, Pārvatī, az indiai nők évezredek óta ismert öltözkékében, ülő testhelyzetben. Környezet alapszíne zöld.
211. *oldal:* Śiva-ábrázolás. Az istenség yogāsana helyzetben látható. Testét, az öv vonaláig, tigrisbőr fedi. Mellette namaskāramudra kéztartású férfialak. Két alak között fehér színű edény áll. Környezet alapszíne zöld.

¹⁰ Gaṇapati Ganeśa neve. Ganeśa Śiva és Pārvatī gyermeke, a bölcsesség és szerencse istene, az akadályok elhárítója. A költők hozzá intézik invokációjukat.

¹¹ Sarasvatī az ékesszólás istennője, Brahmā felesége.

¹² Upaniṣad. Eredetileg az ind filozófia bizonyos termékeinek neve, amelyek az i. e. 8. sz.-tól keletkeztek. Később ezen a néven más teológiai munkák keletkeztek, amelyeknek semmi közük nincsen az eredeti filozófiai gondolatokhoz. Az itt szereplő három upaniṣad is csupán név szerinti.

¹³ Garuḍa Viṣṇu isten hátsállata, sasszerű madár a kígyók fő pusztítója. Szövegünk egy kígyóellenes varázsszöveg.

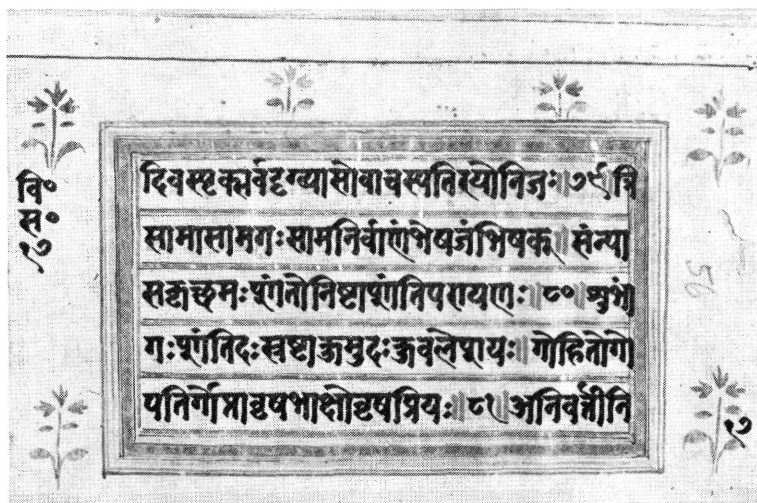

389. oldalon: Ganesa-ábrázolás. Az istenség elefántfejvel jelenik meg. Arc- és testszíne vörös. Fején diadém. Kezeiben: szekerce, lótusz, kötél, agyar. Kedvenc állatain, két szürke színű patkányon, ül teljes királyi pompában. Mellette Sarasvatī istennő fehér hattyún, kezeiben: rózsafüzér, lant, könyv, fején aranyos korona. Környezet sárga és zöld.

2. számú szanszkrit kódex.

1815. Szanszkrit nyelvű. 58 lev. 180×110 mm.

Kolophon: likhitamidamstotrāmsadāsukhapaṇḍitakāśmīrisamvat 1869 mārgasīraśu-disaptamyām gurudine śrisadāśivārpanamastu. „Ez a stotra a paṇḍitoknak mindig boldogságot adó Kasmírban, az 1815. évben, márgasira hónap világos felének hetedik napján, esütörtökön, íratott. Tisztelet legyen a fenséges, örökkévaló Śívának!”

Anyag: Indiai eredetű finom minőségű papír, vízjel nélkül. Jó állapotú, sértetlen. Eredetileg számozatlan levelekből állt, utólag ceruzával oldalszámozással beszámozva.

Írás: Egyhasábos. Írástükör méretei: 115 × 65 mm. Oldalanként 5 sor. Kettős, virágmotívummal díszített több színű keretben. Külső keret méretei: 175 × 100 mm. 33. oldalon idegen kéztől származó bejegyzés, amely a kódex tartalmára utal. Azonos kéztől származó írással készült szövegekkel.

Díszítés: Az egyes szövegek bevezető része piros, zöld, arany színű betűkkel. Párversek végét jelző függőleges vonal piros színű. Külső és belső keret között többszínű virágmotívumok láthatók szimmetrikus elhelyezésben.

Kötés: Egykorú fatáblás egészselyem kötés. Kötés színe narancssárga, helyenként foltokkal. Gerinc sérült.

Possessor: Eredetileg PULSZKY Ferenc, 1867-től az MTA Könyvtára.

Tartalmilag a kódex 5 szövegrészre oszlik.

1. Annapūrṇastotra. *Annapūrṇáról szóló költemény*.¹⁴ 3–12. oldalak. 12 párvers.

Kolophon: iti śrīmacchankarācāryaviracitaṃ ~ sampūrṇaṃ.

Kéziratairól tájékoztat: Th. AUFRECHT, *i. m. I.* 20.

Angol fordítása: AVALON, *Hymns to the goddess*. London, 1913. 159–164.

2. Saptaślokiḡitā. *Hét versből álló költemény*. 13–16. oldalak. 7 vers.

Kolophon: iti saptaślokiḡitā samāptam.

A költemény a Bhagavadgītā válogatott hét strófája,¹⁵ amely önálló műként is szerepel. A következő szöveghelyeket foglalja magában: VIII. 9; VIII. 13; IX. 34; XI. 36; XII. 13; XV. 1 és 15.

Kiadása: The Bhagavadgītā. Translated and interpreted by F. EDGERTON. Part. I. Text and Translation. Cambridge Mass. 1944. (Harvard Oriental Series vol. 38.)

3. Gaṅgastotra. *Gaṅgáról szóló költemény*.¹⁶ 18–21. oldalak. 7 párvers.

Kolophon: itīśrībḡguviracitaṃ ~ samāptam.

Th. AUFRECHT *i. m.* nem szerepel.

4. Viṣṇusahasranāmastotra. *Viṣṇu ezer nevééről szóló költemény*. 23–86. oldalak. 53 párvers.

Kolophon: iti śrīmahābhārateśatasāhasyāṃ samhitāyāṃ vaiyyāsikyāṃ samgatiparvaṇi uttamānuśāsane dānadharmottare samāptam.

Kiadása: *Mahābhārata*. An epic poem. Calcutta, 1834–1839. vol. IV. 242–247.

5. Mahimnākhyastotra. *Mahimnáról szóló költemény*. 88–113. oldalak. 40 párvers.

Kolophon: iti śrīpuṣpadantācāryaviracitaṃ ~ samāptam.

¹⁴ Annapūrṇa, „élelemmel teli” Pārvatī egyik mellékneve, amely az idők folyamán Bengáliában önállósult és manapság külön istenségnek számít, külön kultusszal.

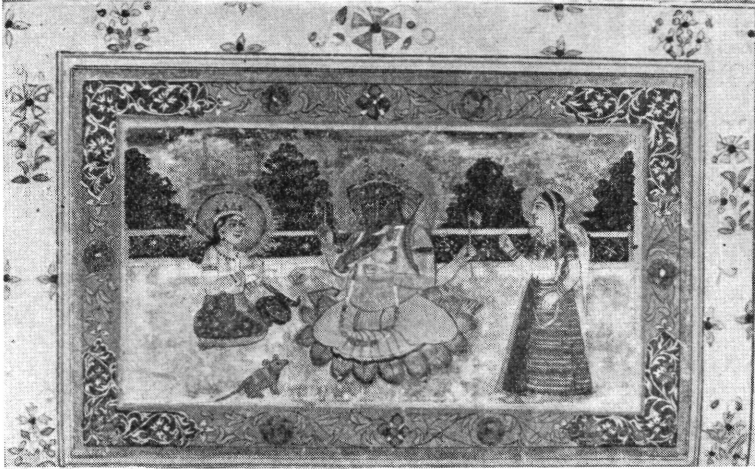
¹⁵ A Bhagavadgīta, a „fenséges szózata”, a Mahābhārata egyik epizódja, 18 énekből álló filozófiai költemény. A szövegünkben szereplő strófák egyike a pantheizmus gondolatának igen szép megfogalmazását nyújtja:

sarvasya cāham hṛdi samniviṣṭo
mattaḥ smṛtirjnānamapohanaṃ ca
vedaiśca sarvairahameva vedyo
vedāntakṛdvedavideva cāham.

azaz:

És én lakozom minden ember szívében
az emlékezet, a tudás, és okfejtés tőlem való
az összes Védák által is éppen én vagyok megismerendő
a Védánta-szerkesztő és a Védá-tudó is én vagyok.

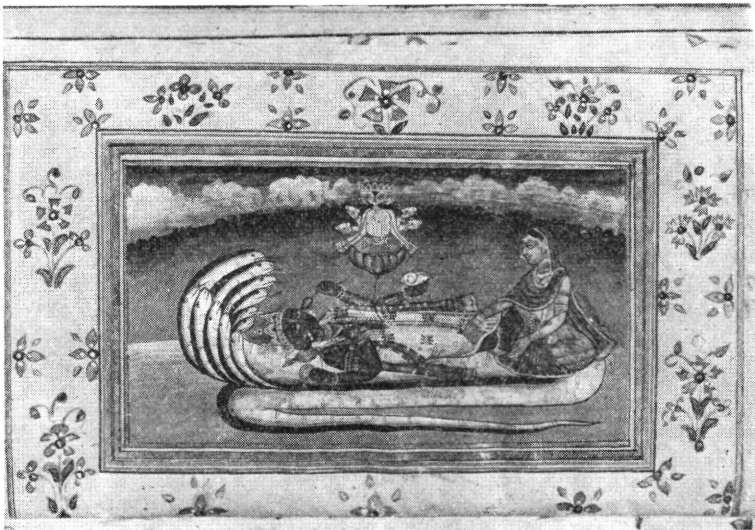
¹⁶ A kódexünkben szereplő szöveg egy phallikus himnusz.

Kiadása: Bombay, 1873.¹⁷

A kódex 4 illusztrációt tartalmaz.

2. oldalon: Ganeša-ábrázolás. Az istenség vörös lótuszkoszorún ül. Kezeiben: bot, szekerce. Testszíne az ismert vörös árnyalatú. Két oldalán két felesége, egyik jakfarok legyezőt tart kezében. Ganeša lábainál kedvenc patkánya.¹⁸ Jelenet kertben látható, háttérben fák, bokrok, élénk zöld színben.

¹⁷ ZACHARIAE a ZDMG könyvtárában Hitopadesa kéziratok kutatása közben bukkant rá. ZACHARIAE, *Bericht über eine Handschrift des Hitopadesa*. ZDMG. 61. 354–355.

¹⁸ Az illusztrációk ikonográfiai értékelésénél figyelembe vettük H. GLASENAPP, *Brahmá und Buddha* Berlin é.n. 128–129. l.

17. oldalon: Ganeša-ábrázolás az előbbtől némileg eltérő felfogásban. Az istenség feje felett aranyos napernyő látható. Egyik kezében szekerce. Két oldalán feleségei. Hátterben fák. A patkány hiányzik.¹⁹

22. oldalon: Vişnu-ábrázolás. Az istenség az Ananta nevű kígyón fekszik. A jelenet a világ teremtésének kezdetét mutatja. Az istenség lábainál Bhūmidevi, a Földistennő ül. A kígyó 14 fejű, Vişnu testszíne kék, ruházata sárga, piros szegéllyel. Kezeiben: lótusz, buzogány, kagyló és diszkosz. Vişnu köldökéből lótusz sarjad, amelynek kelyhében a négyfejű szakállas Brahmā látható.²⁰

87. oldalon: Śiva-ábrázolás. Az istenség ülő helyzetű, a vezeklők elhanyagolt köntösét viseli. Külsejét félelmetessé teszik a hajában ágaskodó kígyók. Három szeme ijesztően csillog. Mellette felesége, kezében lótusszal és kis tálacskával. A társaság harmadik tagja Śiva hátasállata, a Nandi bika. A csoport egy magányos fa alatt egy szikla mellett helyezkedik el.

Egészében véve elmondható, hogy kódexeink szép kivitelű, tartalmilag változékony értéket képviselő alkotások. Az egyes szövegrészek egyenlőtlen irodalmi értéket képviselnek. A válogatás szempontjaira nézve nem sikerült egységes álláspontot megállapítanunk. Annyi azonban kétségtelenül megjegyezhető, hogy a szövegek túlnyomórészt śivaita jellegű szövegek, kisebb részben a Vişnu-kultusszal összefüggőek. Nem kizárt dolog, hogy a válogatás egy külön felekezeti jellegű szempontokat figyelembevevő másoló munkája.

WOJTILLA GYULA

Pozsonyi Antifonálék. A középkori magyar zenei forrásoknak közismerten csekély száma arra kötelez, hogy e maradékot gondosan számbavegyük és feldolgozzuk. A Pozsonyban őrzött Antifonálék bartsét különösen az emeli,¹ hogy a pozsonyi káptalan az esztergomi egyházmegyéhez tartozván, mindazon kódexek, melyeknek nemcsak őrzési, de keletkezési helyei is volt szent Márton egyháza, nagy hitelességgel reprezentálják a mos patriae-t. E kódexekről bővebbet csak a magyarhoni Antifonálék feldolgozásának, más forrásokkal való összevetésének befejeztével mondhatunk; de RAJECZKY Benjaminszal és SZENDREI Jankával közösen tett csehszlovákiai kutatóútunk alkalmával szerzett néhány észrevétel közlése talán már most sem haszontalan.

Véletlenül bukkantunk rá egy nagyobb kódexrészletre, melyet KNAUZ *jegyzékének*² I. számú darabjával azonosíthatunk, s melyről eddig úgy tudtuk, hogy a háború alatt eltűnt. A *Knauz I. kézirat* a jegyzék szerint a káptalani könyvtár XIV. századi, 190 levélből álló, deszkatáblákba kötött hártakézirata, Antiphonale „in maiori folio” (mint RADÓ, nyilván KNAUZ *jegyzéke* alapján megadja).³ A Városi Levéltár (Archiv Mesta

¹⁹ Ez a kép feltehetően befejezetlen alkotás, mivel egyes felületek üresen maradtak.

²⁰ Ez a jelenet a legelterjedtebb indiai teremtésmondáéhoz kapcsolódik. A fekvő Vişnu (Vişnu śayanamurti) a szobrászat, festészet kedvenc témája. Hasonló szép ábrázolásokat láthatunk E. DIEZ, *Die Kunst Indiens*. Potsdam é. n. 123. és *Indische Miniaturen der lokalen Schulen*. Praha, 1961. 12. kép.

¹ A pozsonyiakon kívül csak hat jelentékenyebb terjedelmű magyar *Antifonále* kötetünk van, vö. 16. jegyzet.

² KNAUZ N.: *A pozsonyi káptalannak kéziratái*. Magy. Sion. IV—VII. Esztergom 1870.

³ RADÓ P.: *Index Codicum Manuscriptorum Liturgicorum Regni Hungariae*. Budapest 1941. Vö. RADÓ P.: *A magyar középkor kótás kéziratái*. Magy. Zenei Szle. I/5. 17. sz.

Bratislavy) EC LAD 6. jelzetű, töredékeket tartalmazó anyagában akadunk rá a be-kötetlen, nagy alakú (60×32 cm), oldalanként 11 kottasort tartalmazó, s jelenleg 151 fólióból álló kéziratra. Az összekeveredett ívek rendezése után kitűnt, hogy a valaha teljes de tempore részt tartalmazó Antifonále-kötetnek jelenleg szent István vértanú napjától a liturgikus év végéig vezető, de itt-ott hiányos maradványa. Úgy számítjuk, hogy a kötet belső hiányai éppen kiteszik azt a 39 fóliót, mely a Knauz-kori állapothoz képest hiányként jelentkezik; a kötet ádventi része tehát már azidőben hiányozhatott. A kötet végén — hacsak nem csatlakozott hozzá Sanctorale, s ez a máris nagy terjedelem miatt valószínűtlen lenne — a hiány ma sem lehet nagy: az utolsó őszi vasárnapok után még belekezd a halotti officiumba. Amennyire futó tájékozódás alapján megállapítható, az Antifonále rendje és dallamai az esztergomi ritmust követik, írásmódja is megegyezik a nálunk szokottal. Korára nézve nem kaptunk elég eligazítást, s csak tüzetesebb tanulmányozás után remélhetjük azon okok megismerését, melyek alapján KNAUZ (és közlése alapján RADÓ) a külformára inkább XV. századnak látszó kéziratot a XIV. századra datálta.

Nagyjából ismeretes a *Knauz 5. ún. Hahn-kódex* szomorú sorsa. A KNAUZ idejében még 404 levelet tartalmazott, 1487-ből való Antifonále (KNAUZ-nál helytelenül *Cantionale*, vagy *Graduale* névvel), gazdagon díszített, „gyönyörűen írt”, miniatúrákban bővelkedő kódexnek ma, ha nem is „néhánylapos töredéke”, de a néhai terjedelemnek alig egy-egyedét elérő 100 fóliója található meg, ismét a Városi Levéltárban, EC Lad 4. jelzettel. Összekeveredett, néhol folyamatosan haladó, másutt összefüggéstelen darabjait⁴ az utóbbi években rendezték, így megállapítható, hogy egy Antifonále II. részét (nyári-őszi napok) tartalmazó kötet volt, melyből ma megvan (kisebb hiányokkal) a temporális rész, de úgyszólván teljesen elveszett a Sanctorale, a magyar ünnepek officiumaival együtt.⁵

Ennek a kódexnek lapjaival keveredett a háború alatt,⁶ de később tőle leválasztva EC Lad 6 töredékei között található egy 18 fólióra terjedő, három összefüggő részlet⁷ tartalmazó Antifonále-töredék. Míg e töredékeket a Városi Levéltár őrzi, a káptalani könyvtárban⁸ található a *Knauz 4.*, KNAUZ (és RADÓ) jegyzékében tévesen *Graduale* néven szereplő, akkor még 328, ma 304 fóliót tartalmazó XV. századi Antifonále. Külső és belső érvek bizonyítják, hogy a Városi Levéltár töredéke a Káptalani Könyvtár Antifonále-jának kiesett részleteit adja. A kódex első felének (1—121) írása, a méret (49,5×35,5) és sorbeosztás megegyezik a két anyagban, a töredékek pedig éppen kiegészítik az Anti-

⁴ Ilyen állapotban került fényképezésre, s található az OSzK Mikrofilmtárában FM 1/1420. számon.

⁵ A kék fólió-számúkból az 1. hiányzik, ezen lehetett a KNAUZ-szerinti V-iniciálé. Kék 2 = jelenlegi (ceruzás) 1. fólió; egy f hiányzik a jelenlegi f 8 után, így a Kn f 15,24,35 miniatúrái a mai 13,22,33 f-n találhatóak. A mai 87. fólióig a kézirat folyamatos (Szent-háromság után XV. vasárnapig), majd 87 után 105 f hiány; a mai f 88 = KNAUZnál 195, mint a jegyzék miniatúra-felsorolásából kitűnik. Ezután ismét 45 f hiány, a mai 89 = régi (kék) 241. Innentől folyamatos a mai f 96-ig, utána ismét 101 f hiány, mert a mai 97-en induló Katalin officium KNAUZnál még a 350. lapra van jelezve. Végül mivel a KNAUZnál 397. fólió nálunk éppen a kódexet záró 100. számot viseli, a 98—100. lapok között ismét 44 f hiánynak kell lennie. A 100. f után hiányzik a régi 398—404, vagyis 7 fólió. A hiányok kiteszik a régi és jelenlegi állapot között mutatkozó 303 különbözetet. Mivel a jelenlegi kódex is tartalmazza a szűzek közös officiumának kezdetét, s a mögüle hiányzó 7 lap elég lehetett a befejezésre, megállapítható, hogy KNAUZ idejében a kézirat teljes volt.

⁶ Így találjuk az OSzK mikrofilmjén is.

⁷ De a jelenlegi sorrend és számozás téves: a 12—14., ill. 15—18. lapok sorrendje fölcserélendő!

⁸ Jelenleg a Státny Slovensky Ustredny Archiv kezelésében.

fonále mai hiányait.⁹ Ezek a lapok KNAUZ idejében még bennlehettek a kódexben, s így 18 fóliót pótolhatunk ki a 21 lapnyi (328—304) hiányból; további 3 lap úgy látszik végleg elveszett: a három illuminált, kivágott lap. A kódex eleje és vége már KNAUZ idejében esonka lehetett, ez számításunk szerint elől is 30—40 fóliót (Advent, Karácsony), s a végén ismét 30—40 fóliót (Sanctorale Purificatiótól májusig) tehetett ki, a kódex tehát eredetileg közel 400 fóliót tartalmazott. Provenienciáját meghatározni egyelőre nem tudtuk; bár KNAUZ és RADÓ szerint „idem artifex illuminavit librum, qui graduale n. 5.), dallamanyaga némileg eltér az esztergomi rítust legtipikusabban képviselő források változataitól.

A Városi Levéltár egyik 4 fóliós, *Szent Sebestyén-* és két *Mária-ünnep officiumait* tartalmazó töredékéből (EC Lad 2, 762/a, b és 763/a, b *Fragmentum Brev. Romani*) még egy szerencsés kiegészítést tehetünk. E töredékek a Káptalani Könyvtár *Knauz 2.* kódexének lehetnek — ha a töredékek könyvtári fölrírásának betűiből következtethetünk, már régebben kiesett — lapjai. Mivel a több, mint 200 fóliót tartalmazó, a téli-tavaszi hónapokra szóló Antifonále-kötet pozsonyi tartózkodásunk idején restaurálás alatt állt, méreteit nem egyeztethettük a töredékével (54,5 × 36,5). Írása és oldalbeosztása (10 kottasorral) azonban megegyezik, tartalmi illeszkedésük pedig hibátlan, s minden kétséget kizáró.¹⁰

Egy másik töredék (EC Lad. 2-ben, két fólió f 113—114 fölirattal) augusztus 14—15. énekrészeit tartalmazza. Érdekessége, hogy megtaláljuk rajta teljes formájában az eddig csak neumákban ismert (talán magyarországi eredetű?¹¹) nagy antifonát: *Ave Domina mundi*. Írása a magyar kódexek tipikus neuma-formáit idézi. Egyelőre nem sikerült megállapítani, vajon egy ismert kódexnek kiesett részlete lenne-e a töredék.

Alkalmunk volt tanulmányozni a *Knauz 3. és 17. kódexet* is. Az előbbi KNAUZ szerint 1575-ből való, 221 levelet tartalmazó Cantionale; jelenleg szintén az Archiv Mestában található (EC Lad 3.). A „bőrrel bevont deszkakötés” már hiányzik, egyébként a KNAUZ által látott állapothoz képest nem szenvedett változást. Tartalmilag KNAUZ meghatáro-

⁹ EC Lad 6 7 1—10 kezdete: adoremus qui venit salvare . . . karácsonyi októva antifona; majd egyéb szakaszok az oktavából, SZENT ISTVÁN vértanú ünnepe a Sexta Resp. verséig bezárólag, folytatja a Gloria Patri-val (mint a custos is utal rá!) a Kn 4 f 1—25, s folyamatosan halad az oktavába eső vasárnap Resp.-ig: In principio . . . folytatás: erat verbum, a töredék f 11-en, s tovább Circumcisio I. Magn. antifona kezdetével: Magnum hereditatis — carnem assumens, omnes gentes, folytatás Kn 4 f 26—27: venient dicentes. Ezután egy fólió kiányzik az Epiphaniát kezdő miniatúra kivágás miatt, majd f 28—42 folyamatos az évközi szombatnap Vesperásának 3. antifonájáig bezárólag. A 4. antifona már a töredék f 15-ön (itt a töredékek jelenlegi sorrendja fölcserélendő), s tovább f 15—18 a vasárnapi III. Nocturnus közepéig, majd onnan folytatás a töredék f 12!—14-en a vasárnapi Laudes 2. antifona végéig. A 3. antifona már a kódex 43. fólióján. Innentől a kódex folyamatos, kivéve, hogy a 231 f. után (az Ascensio ünnepéhez tartozó, KNAUZ-nál említett miniatúra kivágás miatt), majd a f 241 után (András apostol képével kivágott lap) egy-egy fólió hiányzik. A 242 f-n látjuk egy régi számozás nyomát: 263. Ez megegyezik a KNAUZ jegyzékéből a miniatúrák felsorolásával nyert számadatokkal.

¹⁰ Első töredék: Kn. 2. kódex Sebestyén officium I. Noct. 1. resp. e szavai után: sanctorum animas confortare — folytatja a töredék f 1: spem promittens, a II. Noct. I. Resp.-ig. Itt egy f hiány, majd a töredék f 2 a III. Noct. 3. antifonától (=toribus dignatus est) a Laudes 1. antifona közepéig: Sebastianus dei cultur . . . sancto —, melyet a Kn 2 folytat: -rum animas. A második töredék Purificatio ünnepének Matutinumába illesztendő (töredék f 4), így: . . . virile ignorans. V/Virgo concepit etc. II. Noct. III. Resp.-tól a III. Noct. I. Resp. közepéig, mit Kn. 2. folytat. A harmadik töredék Annuntiatio ünnepébe illik: II. Noct. 3. Ant. végén hiányzó „Fundamenta” zoltárjelzés a töredéken, majd tovább a III. Noct. 1—2. antifonájáig, míg a 3. antifona végén szereplő zoltárjelzésnél veszi át ismét a Kn 2. kódex.

¹¹ Z. FALVY—L. MEZEY: *Codex Albensis*. Budapest—Graz. 1963. 45. 1.

zása pontatlan: egy Antifonále II. kötete, a nyári-őszi időszakra (de tempore és sanctorale). Így a *Kn. 2.* kiegészítő kötete is lehetne, ha nem lenne amazzal igen csekély átfedés az Ascensio és Pentecostes közötti részben. Rövid áttekintés alapján is láttuk, hogy a leg-hitelesebb esztergomi tradíciót reprezentálja, s hangról-hangra egyeznek dallamai a *Kn. 5. kódex*ével. Megtaláljuk benne a *Kn. 5.-ből* ma már sajnálatosan hiányzó magyar szentek (LÁSZLÓ, ISTVÁN, IMRE, ADALBERT) teljes sorát. Korának meghatározása KNAUZnál bizonyosan téves; két XVI. század végi, utólagos beírás vezette őt félre. Kódexünkől még hiányzik a Transfiguratio ünnepe, s legalábbis mintapéldányában utólag lett bevezetve Visitatio is (lectioival együtt, s e ritka gyakorlat is utólagos pótlásra utall); ennek alapján a XV. századba, annak is inkább elejére tesszük a kódex keletkezését.

A *Knauz 17. kódex* a jegyzék szerint XVI. századi, 115 fólióból álló *Chorale Cationale*. Valójában csupán Vesperále, néhány nagyobb ünnep Matutinum I. Nocturnusának hozzáadásával.¹² Az eredeti állapothoz képest csak 15–20 fólió lehet a hiány, a KNAUZ által látotthoz képest pedig nem szenvedett kárt. Hiányzik elejéről az adventi (esetleg per hebdomadam) rész, a Sanctoraléból pedig az augusztus 15. és november 11. közé eső részlet. A kódex RADÓ szerint „fine mutilus”, de tartalmilag befejezett, s végén már csak utólagos hozzáírás a „Ductus est” rezponzorium. Az inkább XV., mint XVI. századra datálható¹³ kódexet azonban le kell írunk a magyar kottás kéziratok sorából. Vitus ünnepe ugyan magában még nem bizonyítaná eseh eredetét, bár a Sanctoralében csak a jelesebb szentek napját találjuk kidolgozva. Nyomósabb ok SZENT LÁSZLÓ ünnepének hiánya (ISTVÁN, IMRE officiumának hiánya a megfelelő rész kiesése miatt nem állapítható meg); még inkább liturgikus rendjének, tónusmeghatározásainak, dallamváltozatainak¹⁴ a magyar usustól eltérő volta. Írása, különösen az összekötő vonalak ferde húzása (pl. a pes-neumákban) szokatlan a hazai kódexekben, sokkal inkább emlékeztet az esztergomi ún. *Antiphonale Hussiticumra*.¹⁵

Leglényegesebb eredménynek annak megállapítását tartjuk, hogy bármily csekély is megmaradt Antifonáléink száma, módunk lesz arra, hogy a legtekintélyesebb magyar usust teljes egészében rekonstruálni tudjuk, mégpedig legalábbis két-két, egymást megerősítő forrás alapján, s néhány további forrás alapján az esztergomi változattól némileg eltérő helyi hagyományok egyik-másikába is bepillantsunk.¹⁶

¹² Hasonló Antifonálé-kivonat, ugyancsak a Vesperásokat és az I. Nocturnusokat tartalmazó (de csak intonációkkal jelző) zágrábi MR 10.

¹³ Transfiguratio ünnepe ebből is hiányzik.

¹⁴ Csak éppen néhány példával: Dedicatio Invitatoriuma a magyar gyakorlatban Filie Syon, Kn 17-ben Templum hoc; valamennyi magyar forrásban hiányzik a Reliquit eum antiphona (bőjt I. vas.), a Puer Jesus Kn 17-nél Epiph. után I. vasárnap, nálunk Karácsony oktavájába eső vasárnapon. Ecce Maria antifona Kn 17-ben 8. tónus, egyébűtt 2. tónus. O crux gloriosa Kn 17-ben 1. tónus, nálunk 3. tónus stb.

¹⁵ Esztergomi Főszékesegyházi Kvtár Mss. I. 313. Berk. 32. XV. sz.

¹⁶ Legteljesebb forrásunk a Zágrábi Könyvtár MR 8 jelzésű XV. századi pálos Antifonáléja. A pálosok az esztergomi ritust változtatás nélkül átvették és konzerválták. Ezt bizonyítja az is, hogy a zágrábi pálos-Antifonálé megfelelő része hangról hangra megegyezik a pozsonyi *Kn 2 kódex* dallamaival. Az alábbi felsorolásban a pozsonyi *Kn 1*, *Kn 2*, *Kn 3*, *Kn 5* kéziratokon kívül az *MR 8* és a *Berkovits-jegyzékben* 2. szám alatt szereplő *Esztergomi Antifonálé* két (valóban összetartozó?) kötetét tekintjük a legerősebb forrásoknak. Ehhez jön a pozsonyi *Kn 4*, a zágrábi *MR 1*, a Győri nagy antifonále, a Szepesi Káptalan Mss music 2. Antifonáléja, melyek ugyan a magyar szokások általános keretein belül, de kisebb változatokat adnak a főcsoporthoz. Mindehhez járul a 12. századi *Codex Albensis*, mely neumas dallamjelzése miatt dallam-összevetésre ritkábban alkalmas.

Advent, Karácsony:	Kn 2, MR 8 (+ Győr)
Epiphania:	Kn 2, MR 8 (+ Győr, Kn 4)
Böjtelő, Böjt:	Kn 2, MR 8, Berk2:I, Kn 1 (+ Kn 4)
Husvét, Ascensio:	Kn 2, MR 8, Berk2:I (+ Kn 4)
Pentecostes:	Kn 1, Kn 3, Kn 5, MR 8
Per annum:	Kn 1, Kn 3, Kn5, MR 8, Berk2:II (+ Szep)
Commune Sanctorum:	Kn 3, Kn 5, MR 8, Berk2:II (+ Szep)
Sanctorale	
dec.—jan.:	MR 8, Kn 2 (+ Kn 4)
febr.—márc.:	MR 8, Kn 2 (+ MR 1)
ápr.—máj.:	MR 8, Kn 2 (+ MR 1)
jún.—júl.:	MR 8, Kn 3 Berk2:II (+MR 1, Szep)
aug.—szept.:	MR 8, Kn 3, Berk2:II (+ Győr, Szep)
okt.—nov.:	MR 8, Kn 3, Berk2:II (+Szep)

Ezen források anyagának teljes elemzése és a magyar breviáriumokkal, valamint külföldi Antifonálékkal való összevetése után remélhetjük, hogy világosabb képünk lesz arról: milyen forrásokból eredt, mennyire lett önálló, milyen helyi változatokban élt a magyarországi cantus planus.

DOBSZAY LÁSZLÓ

Újabb adatok Doby Antal könyvtáralapítói és mecénási tevékenységéhez DOBY Antal tiszaujlaki könyvtárával PAPP Ivánné a *Magyar Könyvszemle* 1959. évi és 1960. évi kötetében két közleményben foglalkozott.¹ A közlemények forrásául HORVÁTH Károly alkalmi kiadványa² és DOBY Antalnak az OSZK-ban levő kézírata (1877)³ szolgált. PAPP Ivánné közleményében megemlítette, hogy DOBY Antal kézíratos naplója egyik fiára, DOBY István sóhivatali ellenőrre maradt, aki „valószínűleg átadta a vándorgyűlését 1909-ben Rózsahegyen tartó Magyar Történelmi Társulatnak”.⁴

¹ PAPP Ivánné: *Könyvtár Tiszaujlakon (1858—1869)*. Magy. Könyvszle. 1959. 98—103. l. PAPP Ivánné: *Arany János és a tiszaujlaki könyvtár*. Magy. Könyvszle. 1960. 177—183. l.

² HORVÁTH Károly: *Feöldy Doby Antal emlékezete*. Rózsahegy 1909. 31. l.

³ DOBY Antal: *Az első népkönyvtár felállítása Ugocsa megyében*.

⁴ PAPP Ivánné, I. m. 99. l. Maga a kézirat negyedréte alakú, félbörkötésű, 628 számozott és 34 számozatlan lapot tartalmazó kötet, amely kötéstáblájára ragasztott vignettáján *Feöldy Doby Antal naplója* kézíratos címet viseli; a kötés gerincén ráragasztott, eredetileg fehér, de időközben megsárgult papíron ugyancsak kézírással a *Napló jegyzetek* felirat áll. A kötet belső címlapjának felirata: *Naplójegyzetek Doby Antaltól*. A könyvben DOBY Antal halála (1909) és a kézirat általam történt megvásárlása (1946) közötti időre vonatkozólag a közbenlevő tulajdonosok személyét illetőleg semmiféle adat (névbejegyzés, könyvtári pecsét, ex libris stb.) nem található, és így a kézirat 1909—1946 közötti provenienciája ismeretlen. A kézírás gyakorlott, kiírt írás, korabeli helyesírással; a lapok mérete 203+163 mm amelyet két oldalon ceruzával megrajzolt margó szűkít mindkét szélén egy, illetve három cm nagyságban be. DOBY Antal a napló írásához a szövegrész elején levő dátum tanúsága szerint 1872. szeptember 11-én kezdett és így a kézirat első része (1—162. l.) tulajdonképpen emlékirat, amely életének 1826—1872 közötti eseményeit mondja el és közben igen sok eseményt a rendelkezésére álló okmányok, levelek, újságcikkek stb. alapján meghatározott dátumhoz köt. A kézirat tulajdonképpeni napló-része 1872. október 14-ével kezdődik s ebből megállapíthatjuk, hogy a kézirat emlékirat-részét a szerző igen rövid idő, mintegy öt hét alatt írta meg. 1872. okt. 14-től ha nem is naponta,

DOBY Antal kéziratos naplója — amely nemcsak DOBY Antal életére vonatkozóan tartalmaz bő és részletes adatokat, de a tiszaujlaki könyvtárra is és igen sok kor- és művelődéstörténeti adatot jegyez fel, értékes levélmásolatokat közöl — a birtokomban van. 1946-ban a Teleki téren egy ócskásnál fedeztem fel és megvásárlás útján került könyvtáramba. A kézirat nemcsak PAPP Ivánné két közleményének adatait egészíti ki és módosítja, de DOBY Antal könyvtármecenási tevékenységéről olyan részletes adatokat is tartalmaz, amelyek szintén megérdemlik, hogy a magyar könyvtártörténeti irodalom számára megörökítsük őket.

PAPP Ivánné első közleményében azt írja, hogy „Tiszaujlon . . . az 1850-es évek végén olvasóköri csoportosulás volt keletkezőben. Pontosan nem tudjuk, hogy kik alapították a kört”. DOBY Antal naplójában a következőket írja: „1858. Ez évben kezdtem foglalkozni azon eszmével, miképpen lehetne egy községi könyvtárt állítani, hogy népünk szellemi elmaradottságán némileg segítve legyen. Biztatott erre Boross Mihály ismert írónk, aki hozzám intézett biztató soraiban többek között így nyilatkozik: Vajha hazánkban több Doby Antal volna, akkor több remény volna felvirágozásunkhoz”.⁵ DOBY Antal a könyvtár felállításának az engedélyezését írásban kérte KRAMPLA német szolgabírótól,⁶ aki „azt ilyen alakban felállítani nem engedte, csak olyan formán, ha saját nevem alatt állítok könyvtárt — meghagyván, hogy minden megrendelt könyvcsomag előbb ő hozzá vitessék Szöllőstre felbontás végett, nehogy tiltott könyvek becsempésztessenek. De e feltételeket én ugyan egyszer sem teljesítettem”.⁷ A könyvtár létrehozása ügyében kiboocsátott felhívás így hangzott: „Tisztelt Honfiak! Korunk a haladás kora, aki nem halad a korszellemmel, az elmarad; aki pedig megállapodik, az eltapostatik. Minden jó hazafi s honleánynak fő kötelessége a nemzeti irodalom pártolása s emberi feladatul a tökéletességre törekvés; célunk, hogy nemesebb legyünk szívben, műveltek lélekben, kiképzettek ész és értelem dolgában. E nemes célt csak önművelődésünk, csak olvasás és ismeretek megszerzése által közelítjük meg; ne sajnáljunk egypár forintot lelkünkre, mely sokkal nemesebb rész, mint a test. Alólírott egy olvasó kört s ezzel összeve kötött könyvtár alakítását óhajtaná létre hozhatni; felkéri tisztelettel a vidék érdemes közönségét, hogy mentül többen járuljanak az üdvös célhoz, egyesüljünk, egyesítsük pénz és eszerőnket és semmi sem lehetetlen. Fizessen mindegyikünk csak 1 frt-ot midőn a társaságba lép és azután félvéneként szintén annyit; minél többen leszünk, annál nagyobb lesz a jövődelem, annál nagyobb lesz az eredmény és mihelyt elegendő lesz az aláírottak száma, azonnal a tisztelt tagok egy közgyűlésre a város házához egy ügyre vonatkozó tanácskozásra meghivatnak. Kelt T. Újlon 12. december 1858. Doby Antal”⁸

A felhívásra 118 tag jelentkezett.⁹ DOBY Antal azonban az 1 forintos tagsági díjjal elszámította magát. Erről a következőket olvashatjuk a naplójában: „Legelső alkalommal, midőn 120 frt. áru könyvet meghozattam, tapasztalnom kellett, hogy 1 frt. félvéi díjjal olvasni nem lehetett, mert ez összegért alig hozathattam 50 munkát — mivel voltak 4 kötetesek is az első szállítmányban, az olvasók pedig mind olvasni akartak és hogy ki-

de kisebb-nagyobb időközökben követik egymást a bejegyzések. Az évszámot mindig csak a kérdéses év első bejegyzésével kapcsolatban tüntette fel, utána a következő évig csak hónapot és napot adott. A napló utolsó bejegyzése 1903 januárjának közelebről meg nem határozott napja. A kézirat napló-része a 163—628 számozott, majd azt követőleg az 1—34 számozatlan lapot foglalja le; a kézirat utolsó hat oldala *Családi feljegyzések* címmel a családban történt születési és halálozási adatokat közli.

⁵ *Doby Antal naplója* (továbbiakban: *DAN*) 16—17. l.

⁶ *DAN*. 17. l.

⁷ *DAN*. 17. l.

⁸ *DAN*. 17—18. l.

⁹ *DAN*. 19. l.

elégíthessem őket és ne adjak okot a zúgolódásra — mindjárt első tetemes áldozatot hoztam, mert azonnal 80 ezüst forint ára könyvet rendeltem újból s így némileg az olvasók igényét kielégítettem. S mikor fél év elteltével e körülményt az olvasókkal tudattam s kértem, hogy ha nem akarják romlásomat, fél évenként legalább 2 frt-ot fizessenek, az lett az eredménye, hogy a 118 olvasónak egy negyedrésze maradt meg”.¹⁰

DOBY Antal az olvasók számának megcsappanása ellenére sem adta fel a harcot, sőt Beregszászon fiókkönyvtárat is alapított. Ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Ez év tavaszán (1865) Beregszászban is fiókkönyvtárat alapítottam, melynek kezelésére Keszler József könyvkötő ajánlközött, de ezt egy évi fentállás után be kellett szüntetnem, mert nemhogy jövedelmezett volna a fáradságért valamit, de még ráadásul 28 frt. áru könyveim az olvasóknál vészett; ily sorsa van még nálunk annak, aki a közművelődés előmozdításán fáradozik, pedig vállalatom alig önzetlenebb volt, mert a néptanítóknak Ugocsában nyújtott kedvezményt — hogy a könyvtárból ingyen olvashatnak — Bereg megyére is kiterjesztettem”.¹¹

1865. október 27-én lényeges találkozás állott be DOBY Antal könyvtára ügyében. Már 1862-ben azzal a kéressel fordult FERENCZY Ignác királyi biztoshoz, hogy Tiszaúj-lakon egy polgári olvasókör működését engedélyezze s az alapszabály engedélyezését a helytartótanácsnál eszközölje ki. Az alapszabályokat azonban módosítás végett két ízben visszaküldték s az engedély megadásáról a szolgabíró DOBY Antalt 1865. október 27-én értesítette.¹² Az engedély birtokában DOBY Antal az egyesület szervezéséhez fogott és első lépésként a polgárokat a városházához előzetes tanácskozásra hívta meg, ahol a következő beszédet tartotta: „Tisztelt Polgárok! Mielőtt örömmel jelenteném, hogy polgári körünk alapszabálya a Kir. Helytartótanáctól megerősítve oly hosszú idő után leérkezett, szabadjon nekem polgártársaimat az egyesülés gyakorlati kivitelére felhívnom, mert az egyesülési jog szabad gyakorlata társadalmi téren a legbiztosabb eszköz minden szépek s jónak elérésére, azért alig tehetünk üdvösebbet, mintha nagy Széchényink jó szellemének lobogója alatt társulatba állunk s társaskört alakítunk, oly célból, hogy ott eszméinket barátságosan kicseréljük, ezáltal az ellentétes érdekek összeütkezését kiegyenlítsük s faj, vallás, születés, vagyon és rangkülönség nélkül egybeolvadás által a testvéri egenlőségnek nagy eszméjét gyakorlatilag valósítsuk — és egyesített szellemi és anyagi erővel, egyesített filléreinkkel minden jóra való hazai s emberségi ügyet gyámolítsunk — és szebbnél szebb áldozatokat tehessünk le a hon oltárára s az emberiség javára. A régi kaszinó név helyett korszerűbbnek látnám e címet adni a társulatnak „Polgári kör”, mivel a kaszinók nagyobbára csak az úgynevezett uriembereket fogadék keblökbe; nálunk tágasabb tért kell nyitni, szükséges, hogy e kör a szó nemesebb értelmében polgári legyen s minden becsületes és társaságba való tagja lehessen — még a kevésbé művelt osztályokból is, éppen azért hogy a művelt s értelmes érintkezés, társadalmi összeolvadás által kiműveljék magukat — előítéleteiket, téveszméiket tisztába hozzák — s megértsék egymást, lelkök és szívök nemesebb irányban fejlődjék ki s vágy ébresztessék bennük csupán anyagi érdekek s érzéki mulatságok helyett magasabb, tisztább szellemi élvezekre s önzetlen hazafi s emberi tettek véghezvitelére, a bizalmas társalgási közlekedés és egybetársulás útján sok félreértést, gyanakvást, fitogtatást, vagy bosszúból s gyakran önérdékből eredő kicsapongást, tömérdek, mindenféle bajt és veszélyt lehet és kell eltávolítani, másrésztől éplelkű polgáraink lelki cselekvőségének erejét oly irányban lehet kifejteni, mi által a jó roppant nyereményeket vívhat ki. Különösen nekünk iparosoknak

¹⁰ DAN. 19—20. l.

¹¹ DAN. 35. l.

¹² DAN. 42. l.

kétszeres szükségünk van e „polgári kör” életére, mert ott öntanítás által a szükséges ismereteket megszerezhetjük magunknak, mert tudhatjuk azt, hogy minden állású embertől többet követel a mai kor, mint a hajdani — azt a korszellem hozza magával, mely a polgárosodást óriási léptekkel viszi előre s a haladó kézműiparban a kornak nemcsak nyers erőszámra, hanem főképp értelemre van szüksége — mely ne csak a korrallal együtt haladni — hanem azt mint olyat előbbre vinni is képes legyen, mert nézzük a világ legszabadabb és leggazdagabb nemzeteit, azt találjuk, hogy éppen azok tanulnak és dolgoznak többet, mert a tudomány nemesbíti a szívet, élesíti az elmét, könnyíti a munkát és sokszorozza ennek áldásos eredményét. Önbizalmat — nemes önérzetet — mely nélkül csak a léhaság hordja emelten fejét, tudomány és munka varázsolnak belénk, ezért óhajtom, hogy e polgári kör ne három évig tartandó legyen, hanem a halhatatlan testületekhez tartozzon; de én hiszem, hogy nem is lesz ideiglenes, csak legyen benne életrevalóság, ha mi hiányokat tapasztalunk — azokat pótoljuk — ha akadályok lesznek, azokat hátrítsuk el.”¹³

DOBY István könyvtárával több elismerő írás foglalkozott. A PAPP Ivánné által hivatkozott sajtóközlemények mellett meg kell említenünk G. K.-nak (GERGELY Károly) a „Szamos” 1869. évi 46. számában megjelent cikkét, amely *Egy népbarát* címmel a leglelkesebb szavakkal nyilatkozott DOBY Antal vállalkozásáról s részletesen ismerteti a könyvtár munkáját, eredményeit, s DOBY Antalnak a könyvtár fenntartása és gyarapítása érdekében hozott anyagi áldozatait.¹⁴

DOBY Antal könyvtárát a Szamos 1869. december 1-i áradása Dobyék házával és ingóságainak nagy részével együtt megsemmisítette. A könyvtár állománya ekkor — szemben a GONDA László által meghatározott 1000 kötettel s a Pallas- és Révai Lexikonokban közölt 2600 kötetrel — 1600 kötet.^{15a} DOBY Antal így ír erről naplójában: „Dec. 1-ső napján déltájban a hátulsó szobánk falai bedőltek, de azért némi remény táplála még estve felé, hogy ha hirtelen lefutna a Tisza medrébe a víz, talán megtámogatással házunk fentmaradna; ladikon, amit lehetett megmentettünk, de igen sok kárral. 1600 kötetet meghaladó könyvtáram egy része semmivé lett; ki hitte volna még ezelőtt egy héttel, midőn annyi új könyvvel szaporítottam, hogy így lesz semmivé, mintha a sors is közművelődésünk előmozdítása ellen esküdött volna”.¹⁵

PAPP Ivánné DOBY Antal könyvtárának működését az árvíz következtében beállott pusztulás nyomán 1869-cel befejezettnek tekinti. Lényegében igaza is van. De DOBY Antal 1871-ben megpróbálta könyvtárát újra életre kelteni. Erre vonatkozólag naplójában a következő bejegyzést találhatjuk: „E hó (november) elején azon hitben, hogy a közművelődés előmozdítására még tehetek valamit, a lelkes honleány, özvegy Székely Albertné kérésére, hogy szerezzek a téli időre újabb könyveket, és újabb előfizetést, engedve a felhívásnak az újabb könyveket megrendeltem s új felhívást intéztem a megye közönségéhez, amelyben a beszerzendő könyveket átolvasás után az Ugocsa Megyei Néptanítók Egyesületének ígértem átszolgálni, reméltem, hogy e nemes törekvésem visszhangra talál, de igen csalódtam, mert alig akadt 4—5 olvasó s ez valóban fáj lelkemnek, nem tudván magamnak megmagyarázni, hogy személyem iránti ellenszenv-e, közöny — vagy már értelmiségünk elérte a műveltség netovábbját s nincs szüksége olvasásra, azért az utókornak ide írom felhívásomat, mely a „Budapesti Közlöny”-ben, a „Néptanítók Lapja”-ban és a „Máramaros”-ban is közzé volt téve, hogy valamint eddig,

¹³ DAN. 43—47. 1.

¹⁴ DAN. 97—102. 1.

^{15a} HORVÁTH Károly „1600 körüli” kötetről beszél és ezt a kötetszámot a könyvtár-alapító is megerősíti.

¹⁵ DAN. 106—107. 1.

úgy ennél is a legnemesebb szándék — a közművelődést előbbre vinni s a néptanítók könyvtárát gyarapítani volt céлом.” Maga a felhívás így hangzik: „Fölhívás! A téli évszak közeledtével nemzeti irodalmunk újabb s jelesebb termékeit megszerezni óhajtván előfizetést nyitok fél évi olvasásra 3 forintra, remélvén, hogy a megye értelmisége nem vonja meg pártfogását — mit annyival inkább kérek — mert az átolvasott könyveket a fél év elteltével az Ugocsa Megyei Néptanító Egylet könyvtárának gyarapítására fogom átszolgáltatni; a régibb irodalmi művek közül azok — melyeket a múlt 1869-ik évi szerencsétlen nagy árvíz megkímélt — szintén az olvasók használatára áll, fáradozásaim jutalmazva lesz — ha az említett nemes cél előmozdításában — s a közművelődés terjesztésére irányzott hazai törekvésem a t. közönség pártfogásával megtisztel. T. Újlak 1971. november havában Doby Antal”.¹⁶

Doby Antalnak könyvtára újjáalakítására tett sikertelen kísérlete sem vette el a kedvét attól, hogy a magyar közművelődésnek továbbra is áldozatos munkása legyen. Az árvíz által elpusztított könyvtárának csekély maradványát s az 1870 után beszerzett könyveit kiolvasásuk után különböző könyvtáraknak adta ajándékba. A megajándékozott könyvtárak közül néhányat PAPP Ivánné is megemlíti,¹⁷ ebből azonban sem az adományok mértéke, sem értéke nem derül ki. DOBY Antal naplójának végén részletes felsorolást adja azoknak a könyvtáraknak, amelyekhez könyvadományokat juttatott, az egyes könyvtárakkal kapcsolatban részletes könyvjegyzéket is ad, az ajándékozott kötetek számának és értékének a feltüntetésével. Az ajándékba adott könyvek kisebb része a klasszikus, nagyobb része a kortárs magyar irodalom alkotásaiból kerül ki, de bőven vannak köztük ismeretterjesztő és tudományos könyvek (politika, földrajz, történelem stb.), lexikonok és szótárak, sőt tudományos folyóiratok (Archaeológiai Értesítő, Századok stb.) is. A megajándékozott könyvtárak között szerepel az Ugocsa Megyei Néptanítók Egyesülete Könyvtára (két tételben 119 kötet, 153 forint 60 krajcár értékben), a bukovinai Istensegits község iskolai könyvtára (39, kötet, 28 forint 90 krajcár értékben), a Máramaroszigeti Lyceum Önképzőkörének Könyvtára (25 kötet 31 frt. értékben), a Nagyszőlősi Kaszinó Könyvtára (15 kötet 13 forint értékben), a Kolozs-Doboka Megyei Néptanítók Egyesülete Könyvtára (12 kötet 17 forint 30 krajcár értékben), a Dévai Állami Tanítóképezde Könyvtára (11 kötet 14 forint értékben), a Szatmári Papnevelde Szent Alajos Társulata Könyvtára (9 kötet 16 forint 50 krajcár értékben), a Kolozsmonostori Gazdasági Iskola Könyvtára (5 kötet 12 forint értékben), az Ungvári Tanítóképezde Könyvtára (4 kötet 9 forint értékben), a Homonnai Polgári Iskola Könyvtára (24 kötet 51 forint 10 krajcár értékben), az Országos Tisztviselő Egylet Könyvtára (7 kötet 7 forint értékben), Viska Községi Könyvtára (118 kötet 103 forint 80 krajcár értékben), a Nagyszőlősi Polgári Iskola Könyvtára (30 kötet 34 forint 10 krajcár értékben), a Kassai Múzeum Könyvtára (8 kötet 19 forint értékben), a Newyorki Magyar Egyesület Könyvtára (16 kötet 16 forint értékben), a Kassai Kath. Legényegylet Könyvtára (13 kötet 19 forint értékben), a Bártfai Gimnázium Könyvtára (10 kötet 10 forint 80 krajcár értékben), a Királyházi Olvasóegylet (11 kötet 12 forint 5 krajcár értékben), másodízben a Kassai Kath. Legényegylet Könyvtára (9 kötet 11 forint értékben), az Eperjesi Rk. Gimnázium Önképzőkörének Könyvtára (13 kötet 14 forint értékben) s további tizenkét kisebb könyvtár (53 kötettel, 80 forint 20 krajcár értékben). Ha figyelembe vesszük, hogy DOBY Antal ebben az időben nagycsaládos és kis jövedelmű tisztviselő volt, nyugodtan nevezhetjük az 1870—1900-as évek egyik legnagyobb könyvtári mecénásának. DOBY Antal élete nagy részét (nemesi származása ellenére) kisparosként élte le s csak

¹⁶ DAN. 127—130. 1.

¹⁷ Magy. Könyvszle. 1969. 103. 1.

tönkremenetele után kényszerült a sóhivatali tiszt kifizetésű állásába. Naplója tudomásunk szerint az egyetlen ilyen nemű munka a XIX. századból; egyéb, kispolgár által írt naplóról nincs tudomásunk. A benne foglalt életpálya-leírás és a sok, művelődéstörténeti, köztörténeti adalék miatt megérdemelné, hogy teljes egészében kiadásra kerüljön.

GALAMBOS FERENC

Babits könyvtárának töredéke. A közhiedelem szerint BABITS könyvtára megsemmisült. Úgy tudja a fáma, hogy a II. világháború idején becsomagolták és a Baumgarten-alapítvány székházában, az V. ker Sas u. (ma Guszev u.) I. alatt az első emeleten helyezték el, az ún. Baumgarten Könyvtárban. Ennek alapja BAUMGARTEN Ferenc magánkönyvtára volt, s haláluk után a család itt helyezte el TÓTH Árpád és később KOSZTOLÁNYI Dezső könyvtárát. A hatalmas üveglakkal a budai oldalra néző helyiség az ostrom alatt gyújtóbombát kapott, az egész ház kiégett, az összezsúfolt és akkor is nyitott polcokon elhelyezett három remek könyvgyűjtemény valóban porrá égett. Ezt állítja GELLÉRT Oszkár: „Ez a könyvtár Babits és Kosztolányi könyvtárával együtt az ostrom alatt elpusztult.” (Kortársaim. Bp. 1951. 238. l.).

BABITS könyvtárát 1942 tavaszán még együtt láttam Logodi u. 31. sz. alatti lakásukon. *Babits és az angol irodalom* c. doktori disszertációmhoz át akartam nézni a könyvtárat, TÖRÖK Sophie azonban kegyeletből lezárta a könyvtárszobát és a költő halála óta senkit sem engedett be. HALÁSZ Gábor és RÉDEY Tivadar többszöri közbenjárására az özvegy megnyitotta a könyvtárszobát, de olyan rövid időre engedett benne dolgozni, hogy csak az angol szerzőjű vagy tárgyú munkákról tudtam jegyzéket készíteni. (Bár nekem ez volt a legsürgősebb és legfontosabb.) BABITS angol könyveinek jegyzéke meg is jelent könyvemben. TÖRÖK Sophie ebből a lakásból 1942 második felében költözött át a XII., Jagelló u. 3. alá. Aki a háború után meglátogatta, nem gondolt arra, hogy a kis lakásban BABITS könyvtárának egy jelentős része rejlik. TÖRÖK Sophie kiválogatta a neki kedves vagy valami miatt értékes műveket, azokat saját könyveivel egyesítette és a BABITS halála után, tehát még másfél évtizedig neki küldött tiszteletpéldányokat vagy más gyarapodásokat egyesítette a férje könyvtárából kiemelt tételekkel.

Az OSzK-ban a Babits-hagyaték hatalmas kézirati és levelezési anyaga mellett 841 tétel, de a sorozatok miatt többszáz kötettel több, az a nem oda való könyvanyag, amely BABITSNÉ lakásából került oda és eddig elhelyezéséről és hozzáférhetővé tételéről még nem merült fel a döntés szükségessége. A becsomagolt könyvanyagról egy hézagos és hibás jegyzék készült ugyan, de a kötetek átnézése, a dedikációk és bejegyzések földolgozása rendkívül kívánatos volna. Az egész könyvanyag máris két részre osztható: külön rekesztendő a BABITS halála, tehát 1941 augusztusa után bekerült művek sorozata, hiszen azok TÖRÖK Sophie szerzeményei; viszont a másik anyag túlnyomó részéből is ki kell emelni azokat a munkákat, amelyek TÖRÖK Sophie tervbevett dolgozataihoz, így pl. *Majthényi Flóra életrajzához* voltak szükségesek.

A világirodalomból részben eredetiben, de főként fordításban nemzeti irodalmak szerint csoportosítva a következő szerzők művei találhatóak: HOMÉROSZ *Iliásza* (CSENGERY fordításában), ARISZTOTELÉSZ, PETRONIUS, az *Újszövetségi Szentírás* (KÁLDI fordítása), *Omár Kháyyám*. Az angol irodalomból: MILTON, DEFOE (a *Robinson*), SWIFT, BYRON (a *Don Juan* ÁBRÁNYI fordításában), DICKENS, G. ELIOT, CARLYLE, RUSKIN, MEREDITH, H. SPENCER, CHESTERTON, WELLS, MAUGHAM, PRIESTLEY, GARNETT és Lytton STRACHEY (az *Elizabeth and Essex*). A francia irodalomból: LAFONTAINE, STENDHAL, FLAUBERT, BALZAC, V. HUGO, MAUPASSANT, MAETERLINCK, BERGSON, A. FRANCE, CLAUDEL, COC-

TEAU, MONTHERLANT, GIDE, J. GREEN, R. ROLLAND, GAUTIER (*Baudelaire*-je), MAUROIS (a *Shelley-életrajz*), FLAMMARION és VERNE. Az olasz irodalomból DANTE és PIRANDELLO; az oroszból TURGENYEV, DOSZTOJEVSZKIJ és TOLSZTOJ; a németből KANT, HEINE, SCHOPHENHAUER, WERFEL és Thomas MANN; azonkívül IBSEN és Panait ISTRATI.

A magyar klasszikusokból BALASSI (a Dézsi-féle kiadás), ZRÍNYI prózai művei (a MARKÓ-féle), BETHLEN Kata *írásai*, MIKES, FALUDI, BESSENYEI *Tariménese*, CSOKONAI *összes művei* és a *Lilla* 1813-i bécsi kiadása, KÁRMÁN (az ABAFI-féle), BERZSENYI (TOLDY Ferencé és MERÉNYIÉ), HIMFY, KAZINCZY (az ABAFI-féle 5 kötetes és a *teljes levelezés*), KÖLCSEY (*összes művei* és az első kiadás is), KÖLCSEY Antónia *naplója*, VÖRÖSMARTY minden munkái (a GYULAI-féle), GARAY János *összes költeményei*, EÖTVÖS *költeményei*, PETŐFI (a *Szilaj Pista* BABITS bevezetésével és MÁRFFY rajzaival), KEMÉNY Zsigmond *összes művei* (12 k.), TOMPA Mihály *összes költeményei*, ARANY—ZICHY-Album, MADÁCH (*Az ember tragédiája* a ZICHY-illusztrációkkal és a *levelezés*), SZÁSZ Károly *kisebb műfordításai*, VAJDA János, GYULAI Pál, KOMJÁTHY Jenő, MIKSZÁTH.

BABITS kortársai, a Nyugat három generációja: *Ady összes versei, összegyűjtött novellái, a Levelek Párizsból, a Jósások Magyarországról, OSVÁT, IGNOTUS, GELLÉRT Oszkár, FENYŐ Miksa, ELEK Arthur, FÜST Milán, KAFFKA Margit, KARINTHY, KOSZTOLÁNYI, KUNCS Aladár, LÁNYI Sarolta, LESZNAI Anna, MOHÁCSI JENŐ, NAGY Endre, NAGY Zoltán, REICHARD Piroska, SCHÖFFLIN, SZÉP Ernő, SZINI Gyula, SZOMORY.* A második nemzedékből: BÁLINT György, BÁNYAI Kornél, BOHUNICZKY Szefi, DALLOS Sándor, ERDÉLYI József, HUNYADY Sándor, ILLÉS Endre, ILLYÉS Gyula, KOMJÁTHY Aladár, KOMLÓS Aladár, MOLNÁR Ákos, PAP Károly, SÁRKÓZI, Cs. SZABÓ László, SZABÓ Lőrinc, TAMÁSI Áron. A harmadik generációból, vagy azok kortársaiból: DEVECSERI, FORGÁCS Antal, GRANDPIERRE (a *Rosta*), HAJNAL Anna, HAJNAL Gábor, HEGEDŰS Zoltán, JANKOVICH Ferenc, KARINTHY Gábor, RÓNAY György, SÓTÉR István, SZENTKUTHY Miklós, TAKÁTS Gyula, VAS, WEÖRES, ZELK. A feltűnően sok írónót talán TÖRÖK Sophie könyvei közé kell sorolni, mint pl. a következőket: ERDŐS René, FERENCZI Sári, MIKLÓS Jutka, PALOTAI Boris, SZENES Piroska, TÓTH Wanda.

Nem titok BABITS nagy érdeklődése a népköltészet iránt. Megvan a KRIZA-féle *Vadrózsák*, a SEBESTYÉN-féle *Regös énekek*, a THALY-féle *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*, és az *Adalékok a Thököly és Rákóczi korhoz*, a *Régi balladák könyvé*n kívül ORTUTAY *Székely népballadák*-ja, tőle a *Bátorligeti mesék*, itt van KÁDÁR Imre fordítása: *A havas balladái*, és KÁLMÁN Kata két könyve, a *Tiborc* (BOLDIZSÁR Iván szövegével) és a *Szemtől szembe*.

Egy érdekes sorozat néhány reformkori útleírás és emlékirat. Gyermekkorában kedvenc könyve volt BABITSnak mint minden Tolna megyei gyereknek a BEZERÉDY Amália-féle *Flóri könyve*. Megvan SZEMERE Bertalan *Utazás külföldön*-je, VACHOTT Sándorné *Rajzok a múltból és VADNAI Károly El múlt idők*ből c. emlékirata, *Mednyánszky Cézár és Teleki László életrajza*.

Az irodalomtörténet bőségesen képviselve van. Megvan az *Egyetemes Irodalomtörténet*, PINTÉR Jenő 1913-as kétkötetes kísérlete, HORVÁTH Cyrill *Régi magyar irodalomtörténete*, BEÖTHY Zsolt két kötetben, GULYÁS Páltól *A könyvnyomtatás Magyarországon*, KARDOS Tibor *Kálti Márk*-ja, JANCSÓ Elemér XVIII. századi tanulmánya, egy *Révai Miklós életrajz*, VÁCZY: *Kazinczy és kora*, KENYERES Imre *Auróra-antológiája*, MADÁCH-ról három könyv is, kettő BALOGH Károlytól és BARTA János műve, RÉDEY Tivadár, VOINOVICH Géza, PAPP Ferenc egy-egy műve, SZENDREY Júlia *naplója*, HATVANY: *Feleségek felesége*, GYULAI Pál *Emlékbeszédek, Kisebb dolgozatok és bírálatok* c. gyűjteménye, SZENES Béla *Az ifjú Adyja*, ÁGOSTON Julián és DÉNES Tibor *Kaffka Margit életrajza*, TOLNAI Gábertől *Erdélyi magyar irodalmi élete*, VÁRKONYI Nándortól *A modern magyar irodalom*, ZOLNAI Béla *egy német nyelvű összefoglalása a magyar irodalomról*, BALASSA József: *A magyar nyelv*, KOVALOVSZKY Miklós: *Az irodalmi névadás*, HORVÁTH János *vers-antológiája*, a VAJTHÓ-féle *Mai magyar műza*, az ENDRÖDI-féle *Magyar költészet kincsesháza*, BÁNYAI Kornél *nemzedéki költői antológiája* és a KERESZTÜRY által szerkesztett *német nyelvű modern magyar novella-antológia*.

Más tudományos vagy tudománynépszerűsítő művek közül KALLÓS Ede *Görög élet és műveltsége*, FITZ *Gutenberg*-je, egy szerzetes barátjuk, CSER László *Pekingi sétákja* és egy japán ismerősük, Imaoka DZSUICSIRO *Új Nipponja*, Joó Tibor, HOFFMANN Edith, KUNOS Ignác, MÓRICZ Virág, PETROVICS Elek, PRAHÁCS Margit, TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre egy-egy műve, egy pszichológus barátjuktól, HARKAI-SCHILLER Páltól *A lélektani kategóriák rendszere*, SZÉKELY Bélától *Az antiszemitizmus pszichológiája*, KÓSA Jánostól *Pest-Buda elmagyarosodása és a FERDINÁNDY—GOGOLÁK-féle Magyarok és délszlávok*.

Megnézett kiállítások 17 katalógusa maradt meg. BABITS érdeklődését a háború kimenetele iránt tükrözi LAJOS Iván *Németország háborús esélyei* c. emlékezetes könyve.

Ez a jelentés csak a figyelmet óhajtja felhívni erre az anyagra. Részletes feldolgozása szükséges és kívánatos.

Mint hogy a könyvtár maradványa jelenleg az OSzK Kézirattárában terjedelménél fogva nagy helyet foglal el, szükséges lenne valamelyik Babits-Múzeumban, lehetőleg a tágas szekszárdi Babits-házban elhelyezni.

GÁL ISTVÁN

A budapesti nyomdászkönyvtár a második világháború küszöbén. A magyar nyomdai munkásság nemcsak szervezettségét tekintve tartozott hazánk munkásságának élvonalába, hanem azt a szeretetet nézve is, mellyel könyvtárait fenntartotta és gondozta.¹ Hogy mennyire a szívében viselte a könyvtárügyet a nyomdász szakszervezet, azt talán ez az eset bizonyítja legjobban: a harmincas évek elején a gazdasági válság következtében igen nehézé vált a szervezet anyagi helyzete, s a legtöbb helyi csoport nem tudott könyvvásárlásra költeni. Ekkor a vezetőség vándorkönyvtárak létesítését határozta el. 1935-ben hat ilyen vándorkönyvtár indult útnak s 1936-ra számuk már nyolcra nőtt. Egy-egy ilyen vándorkönyvtár 50 könyvből állott, a központ valamelyik vidéki helyi csoportnak küldte meg, onnan egy idő múltán továbbították egy másiknak.²

A budapesti könyvtár gyarapítása azonban a gazdasági nehézségek ellenére is tovább folyt, s épp a vándorkönyvtárak évében adtak ki címjegyzéket az újabb szerzeményekről.³ Nem maradt abba ez a tevékenység akkor sem, mikor a gazdasági depressziót konjunktúra váltotta ugyan fel, de ezzel egyidejűleg a legális munkásmozgalomra még a megszokottnál is sokkal erősebb nyomás nehezedett. Bizonyítja ezt az a fennmaradt címjegyzék, melyen ugyan nem találunk évszámot, de az OSzK 1941-es növedéknapló-bélyegzőjével van ellátva s ezzel a felsorolt könyvek címe is összhangban van.⁴ A 397 művet tartalmazó katalógus szépen bizonyítja, hogy a nyomdászok a legnehezebb időkben sem lettek hűtlenek könyvtáruk hagyományaihoz.

A magyar és külföldi irodalom klasszikusai közül viszonylag keveset szereztek be ebben az időszakban. A régi nagy magyar írókat csupán EÖTVÖS József, KEMÉNY Zsigmond és PETŐFI képviseli. A külföldiek esetében valamivel hosszabb a lista: BALZAC, BAUDELAIRE, (a *Romlás virágai*) EMILY BRONTË, VICTOR HUGO, SAINT SIMON, TURGENYEV és VILLON (a *Nagy Testamentum*). A 40-es évek elején az irodalom félmúltját képviselték az olyan írók, mint a magyarok közül: BRÓDY Sándor (társadalmilag talán legprogresszívebb szellemű elbeszéléskötetével az *Erzsébet dajka és más cselédek* cíművel találkozunk), GÁRDONYI Géza, (négy kötete is megvan), KRÚDY Gyula, TÖMÖRKÉNY István, a külföldiek sorából pedig: CSEHOV, MAUPASSANT, STRINDBERG, VERGA.

A fenti lista szerény voltát a magyarázza, hogy a könyvtár vezetői a rendelkezésükre álló pénzt, a katalógus tanúsága szerint, inkább a viszonylag frissen megjelenő művek

¹ A nyomdász szakszervezet könyvtárára nézve lásd NYILAS Márta: *A budapesti nyomdászkönyvtár*. Magy. Könyvszle. 1959. 163—179. l. INDALI György: *A Pest Budai Könyvnyomdászok Önképző Egyletének könyvtári jegyzéke 1869-ből*. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965—66.

² GROSZ Ernő: Egyesült erővel.

³ INDALI György: *A budapesti nyomdászkönyvtár történetéhez*. Magy. Könyvszle. 1970. 351—352. l.

⁴ OSzK Kisnyomatványtár. Munkásmozgalmi füzetek.

beszerzésére fordították. Sok a közelmúltban élt és a kortárs írók műve. Magyar írók közül találkozunk EMŐD Tamás, HUNYADI Sándor, IGNÁCZ Rózsa, JÉKELY ZOLTÁN, JUHÁSZ Gyula, KARÁCSONY BENŐ, KARINTHY Frigyes, KODOLÁNYI János, KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, KOSZTOLÁNYI Dezső, MÁRAI Sándor, MÓRA Ferenc, MÓRICZ Zsigmond (hét műve is megvan, köztük az akkor egészen frissen megjelent *Rózsa Sándor* is), NÉMETH Andor, NÉMETH László, PASSUTH László, REMÉNYIK Zsigmond, SÁSDI Sándor, SCHÖPFLIN Aladár, SZABÓ Dezső, SZÁNTÓ György, SZOMORY Dezső, TAMÁSI Áron, TER-SÁNSZKY Józsi Jenő, TÖRÖK Sándor, ZSOLT Béla nevével.

Hasonlóan magas irodalmi színvonalat képviselnek a külföldi írók: felleljük Schalom ASCH, CALDWELL, FALLADA, GALSWORTHY, Roger Martin DU GARD, GIDE, GIONO, Sinclair LEWIS, Thomas MANN, MAUGHAM, MAURIAC, MAUROIS, PAPINI, PIRANDELLO, PRIESTLY, RAMUZ, Jules ROMAINS, SAINT-EXUPÉRY, SILLANPÄÄ, Sigrid UNSET, Jakob WASSERMANN, Franz WERFEL és Stefan ZWEIG műveit.

Jelentős a nem szépirodalmi jellegű könyvek száma is. Különös buzgósággal gyűjtötték a nyomdászatra és főleg annak történetére vonatkozó irodalmat. Ezek többsége nem is volt kölcsönözhető, csak a könyvtárban, a hivatalos órák alatt lehetett olvasni őket. A különböző ismeretterjesztő művek közül említést érdemel SZERB Antal *Magyar irodalomtörténete*, LYKA Károly *könyve a művészetek történetéről*, RÁTH-VÉGH István *művelődéstörténeti kuriózumokat ismertető kötetei*, ECKHART Ferenc *könyve hazánk történetéről*. Ezeket még több életrajz, útleírás, földrajzi és gazdasági jellegű munka egészíti ki.

Hosszú a sora azoknak a könyveknek, melyek együttvéve megadják a gyűjtemény szocialista szellemű, harcos munkáskönyvtár jellegét. Ide sorolhatjuk ADY összegyűjtött novelláit és igen fontos tény a népi írók műveinek jelenléte a könyvtárban. (A népi írók mozgalma alig néhány évvel katalógusunk megjelenése előtt állt tetőpontján, Márciusi front stb.) Közülük is éppen a balszárny van túlsúlyban, DARVAS József egy regényére (*Elvándult szeptemberben*), két erdélyi író, ASZTALOS István (*Elmondja János*) és NAGY István (*Oltyának unokái*) műveire gondolok itt elsősorban. ILLYÉS Gyula három politikailag bátor hangú tanulmánykötettel szerepel (*Csizma az asztalon, Lélek és kenyér, Magyarok*). Ugyancsak tanulmányokkal van jelen VERES Péter (*Szocializmus—nacionalizmus*). Mindezt KERÉK Mihálynak *A magyar földkérdés* című és FÉJA Gézának *Dózsa Györgyről írt könyve* egészíti ki.

A magyar szépirodalom köréből ezenkívül két KASSÁK-regény, és a szakszervezeti könyvtárakból szinte elmaradhatatlan VÁRNAI Zseni-*verseskötetek* mellett JÓZSEF Attila *összes költeményeit* találjuk meg. Ez utóbbi különösen nagy jelentőségű számunkra, úgyszintén az, hogy megvan testvérenek, JÓZSEF Jolánnak *a róla írt életrajza* is. Itt kell még említést tennünk a textilmunkásból lett írónőnek, GERGELY Mártának két regényéről is.

A külföldi szépirodalom körébe sorolható könyvek közül mindenképp STEINBECK *Érik a gyümölcs-érről* kell megemlékeznünk, de ide sorolható Richard LLEWELLIN ez időben nagy közönségsikert aratott bányásztárgyú regénye *Hová lettél drága völgyünk?* is. Bizonyára nem véletlenül került a könyvtárba Ivan CANKARNAK, a nagy szlovén írónak a társadalom igazságtalanságait a legélesebb módon felvető regénye *a Jernej szolgálóigény* igazsága.

A nem szépirodalmi művek között fel kell figyelniünk BAJCSY-ZSILINSZKY Endre *Mátyás királyról* írt művére. BAJCSY-ZSILINSZKY ez időben már az egyre erősödő német nyomás elleni harc élvonalában állt. A munkásmozgalomban aktívan résztvevő Révész Ferencnek, a *Népszava* és a *Szocializmus* cikkírójának *Zoláról írt tanulmányát* említjük még meg. Különösen figyelemre méltó egy tanulmánykötet, melynek címe *A társadalomtudomány és a munkásság*. A szakszervezeti mozgalomról polgári közgazdász létere nagy megértéssel író FERENCZI Imre *Sztrájk és szocialpolitika* című műve több évtizeddel 1941 előttről származik. Ahhoz pedig határozott bátorság kellett, hogy a Hitler által legázolt

Csehszlovákia egykori elnökének, MASARYK-nak három magyar nyelven megjelent munkáját (*A nemzetiségi kérdés, Az antiszemitizmus, Erkölcsi problémák*) 1941-ben egy katalógusban felsorolják. KAUTSKY egy brosrájának (*A proletárság diktatúrája*) a megléte a hivatalos szociáldemokrata pártvezetés vonalát tükrözi, ezzel szemben találkozunk STROMFELD Aurélnak, a Tanácsköztársaság volt vezérkari főnökének egy írásával is (*Készül az új háború*). Ő a börtönből való szabadulása után aktívan részt vett a magyar munkásmozgalmában, és az illegális kommunistapártnak is tagja volt. Bizonyos mértékig hagyományokat követtek a könyvtár vezetői, amikor az 1940-es években is igyekeztek minél többet beszerezni abból a csekély számú könyvből, mely magyar nyelven szovjet szerzőktől megjelent, vagy pedig a Szovjetunióval foglalkozott tárgyilagossá hangnemben. Így beszerezték Lidia SZEJFULLINÁNAK egy regényét, Juri SZEMJONOV *Szibéria meghódítása* című könyvét és MARKOS György gazdaságtörténeti munkáját (*Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől Sztálinig*).

Az 1940-es évek elején a budapesti nyomdászknnyvtár vezetői mögött hagyományok álltak, hagyományok melyek köteleztek, s melyekhez, mint azt katalógusunk is bizonyítja, a könyvtár vezetői nem lettek méltatlanok.

INDALI GYÖRGY

Memento: az 1944-es könyv- és írópusztításra. BABITS Mihály a *Nyugatban* írta az 1933-as németországi könyvégetésekről: „... A könyvégetők a végső következtetést levonták: a könyv hatalom . . . A barbár lélek hatalmat lát a betűben és elégeti . . .”¹

Az 1944. március 19-ét követő magyarországi könyvpusztításon már nem meditatálhatott itthon senki. A német megszállás után átszervezett kultúrpolitika a haladó sajtót fojtotta meg először: négyszáznál több lapot tiltottak be rövid idő alatt.

Nem késett az írók betiltása és a könyvek kitiltása sem. A történelmi sorrend felidézése egyben válasz arra a kérdésre is: hogyan történhetett meg mindez?

A hivatalos lap 1944. április 15-én közölte, hogy a miniszterelnök vitéz KOLOSVÁRY-BORCSA MIHÁLYT nevezte ki a rádió, a sajtó, az irodalom és művészeti élet kormánybiztosává, államtitkári rangban. Ennél a személynél nagyobb ellensége nem volt a könyvnek a magyar történelemben. 1944. április 30-án jelent meg az első számú jegyzék azoknak a nevével, akiket kitiltottak a magyar irodalomból. Ez száznál több magyar és csaknem ötven külföldi író nevét közli, és a felhívást, hogy ezek művei tilosak, be kell szolgáltatni azokat.

A második számú jegyzék még százötvennel bővíti a névsort. Végül a hivatalos lap összesítve is közli a kitiltottak, a máglyára ítélték névsorát. A könyvkereskedők és a könyvtárak kötelesek voltak a felsorolt szerzők műveit az erre a célra kijelölt szervnek átadni.

Az összegyűjtést a papír- és kartonlemezgyár megbízásából egy kft, azaz egy korlátolt felelősségű társaság végezte. A gyár igazgatója közölte a sajtóval a következőt: Budapesten 14, vidéken 44 helyen van begyűjtő telepünk. Mázsánként 6 pengőt adnak a könyvekért.

¹ BABITS Mihály: *Könyvpropaganda és könyvégetés*. *Nyugat*. 1933. 563—564. l.

Milyen írókat mértek ilyen olcsón? Csak néhányat sorolunk fel a világirodalom óriásai közül: IJJA EHRENBURG, TRISTAN BERNARD, FEUCHTWANGER, FREUD, EGON ERVIN KISCH, LASSALLE, MARX, FÉLIX SALTEN, FRANZ WERFEL, STEPHAN ZWEIG és ARNOLD ZWEIG, HEINRICH HEINE, PROUST. A magyarok közül: MOLNÁR FERENC, BRÓDY SÁNDOR, RADNÓTI MIKLÓS, DÉRY TIBOR, ZELK ZOLTÁN sok száz társukkal együtt tilosak lettek.²

A könyvrendelet hatásáról értékes tudósítást közölt TRÓCSÁNYI ZOLTÁN a felszabadulás után: „A 10800/1944 M. E. rendelet megjelenése után rövid idővel a megszálló német katonai parancsnokság is kezébe vette a könyvrevizálás ügyét, s az összeharácsolt könyveket az általa bérelt helyiségbe szállíttatta. A felhalmozott kötetek száma 51 765 volt.”³

A többi könyv sorsáról az *Egyedül Vagyunk* riportere tudósított a zúzdából: „22 vagonban szállították ide a beszolgáltatott 446 770 kötetet.

KOLOSVÁRY-BORCSA MIHÁLY odaállt az órlómalom elé és e szavak kíséretében dobta az első könyvet az egyenként öt mázsás hengerek közé: »A március 19-i események után vállalom a könyvégető, liberális oldalról annyiszor elítélt és barbárnak minősített szerepét . . .«⁴

A lapok fényképes tudósításokban arról is beszámolnak, hogy az első magyar mű KIS JÓZSEF *költeményeit* tartalmazta.

KOLOSVÁRY-BORCSA MIHÁLY kihallgatási jegyzőkönyvéből — amely elfogatása után készült az amerikai csapatok parancsnokságán, — kiderül, hogy teljesen elvakult, könyörtelen céltudatossággal követett el mindent. Az alábbi jegyzőkönyvi részletek példöntők.

Kihallgató: A zsidó szerzők, újságírók és zeneszerzők nem magyar kultúrát csináltak?

KOLOSVÁRY B.: Nem.

K.: Mennyiben nem?

K. B.: Nem esengett ki belőlük a turáni származás mélysége . . .

K.: Maga elégettette a magyar zsidó szerzők munkáit. Nem gondolta, hogy szégyene a nemzetének könyveket elégetni?

K. B.: Nem, én úgy éreztem, hogy dicsőség, ha egy nemzet felébred, belátja tévelygéseit s megtisztítja önmagát.

K.: Az elégettett könyvek között egyáltalán nem voltak hazafias irányú művek?

K. B.: Nem az volt a fontos, hogy mi volt bennük, hanem a demonstráció, hogy a magyar nemzet ezután csak nemzeti irodalmat fogad el.

K.: Nem gondolja, hogy kultúrnemzetek tagjainak szükséges azt is tudni, ami nem az ő kultúrájuk? Hogy minden kultúrnemzet lefordíttatja idegen írók kiváló munkáit?

K. B.: Kérem, nem a külföldi vélemény volt a fontos, hanem csak az a tény, hogy a nemzet öntudatra ébredt.⁵

(A korabeli nyilas, jobboldali újságok lelkendező tudósításokban adtak hírt e tettről. De kiemelték, hogy a könyvégetés csak jelképes, mert a kormánybiztos gondolt a jövőre. Nem hamu lesz a könyv (mint lett sok író a krematóriumokban) hanem fontos alapanyag. A „Függetlenség” című lap közlése szerint „hadicélokra alkalmas papíryananyagot gyártanak”, „amelyek „honvédeink hősi harcát fogják támogatni.”⁶)

² Belügyi Közlöny. 1944. máj. 1. sz.

³ TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: *Budapesti német könyvharácsolások*. Magy. Könyvszle. 1945. 1—21. l.

⁴ *Egyedül Vagyunk*. 1944. jún. 22.

⁵ HIMLER MÁRTON: *Így néztek ki a magyar nemzet sírásói*. A magyar háborús bűnösök amerikai szervek előtt tett vallomásainak hiteles jegyzőkönyve. New York 1958.

⁶ *Függetlenség*. 1944. jún. 16.

Más kormánybiztosok és miniszterek más területeken intézkedtek. Az ő rendeleteik már arról szóltak, hogy nemcsak a könyveket, hanem az embereket is vasúti teher-
vagonokban kell elszállítani. És élő írók, gyerekek, asszonyok, férfiak jutottak az össze-
zúzott könyvek sorsára.

Egy alkalommal találkoztam GELLÉRI Andor Endre özvegyével. Férjéről, a halálba
hajszolt íróról volt szó és arról, hogy a zúzda és üldözés ellenére, hogyan maradhattak
fenn a művek? GELLÉRINÉ elmondta, hogy a műveket elrejtették a barátoknál, ő maga is
több kéziratot a táskájában menekített. „A művek feltámadtak és újra élnek” —
mondta.

Igaz.

A mű megmenekült, az ember nem. A művet újra kiadták, de az írónak már csak az a
sors jutott, amit RADNÓTI írt azokról, akiknek sorsában később ő maga is osztozott.
Ők már csak emlékként

„Ülnek az asztalnál, megbujnak a nők mosolyában,
és beleisznak majd poharunkba, kik eltemetetlen,
távoli erdőkben, s idegen legelőkön alusznak.”⁷

A tényeket tudomásul kell venni. Hogy mégis, annyi év után is lázadozva a gyilkolás
ellen, a könyvekről szóltunk, mementóként tettük: a gyilkosok minden élet pusztítását
a szellem, a mű megölésével kezdték.

PERGEL FERENC

⁷ RADNÓTI Miklós: *A la recherche . . . — Összes versei és műfordításai*. Bp. 1966. 206—
207. l.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Péchi Simon Psalteriumának variánsa. THURY Zsigmond 1912-ben kiadott szombatos kódexbibliográfiájában 10. sorszám alatt regisztrálta PÉCHI Simon zoltárfordításának akkor még lappangó, 1646-os évszámot viselő példányát.¹ Adatait K. PAPP Miklós szűkszavú közleményéből vette át, aki 1874-ben a kezében levő kódex címlapjának egy részét közölte.² E kettős híradás elkerülte SZILÁDY Áron figyelmét a *Péchi-Psalterium* sajtó alá rendezésekor. Bevezetője szerint, BETHLEN egykori kancellárjának 1629. szeptember 24-én készen levő zoltárfordítása és az ahhoz fűzött tudós kommentárok két példányban maradtak ránk. A székelykeresztúri unitárius gimnázium kódexét használta már KOHN Sámuel 1889-ben, és ez volt SZILÁDY szövegkiadásának forrása is. A Kalocsai Főszékes-egyházi Könyvtárban felfedezett azonos szövegű másik másolatot GUTTMANN Mihály és HARMOS Sándor, *a szombatos imakönyv* kiadói, forgatták. Kimutatták, hogy az imakönyv PÉCHI munkája épp úgy mint a zoltárfordítás, mégis az imaként is szereplő psalmusok jórészt megváltoztatott szöveggel szerepelnek. Véleményük szerint az imakönyv és így a variálós zoltártextusok is 1631 előtt kerültek lejegyzésre. VARJAS Béla újabban arra a megállapításra jutott, hogy az imakönyv csak az 1630-as évek közepén, legkésőbb 1638-ban íródott.³

Ezek szerint PÉCHI 1629-ig lefordította a zoltárokat és az akkori álláspontjának megfelelő tudós kommentárral kísérte azokat, majd évekkel később változtatott a főszövegen az imakönyvi funkciók feltételeinek megfelelően. S miközben mélyreható vizsgálatokat végzett a zsidó liturgikus irodalomban, további ismereteket gyűjtött a rabbinikus exegézisben, teológiai felfogása is radikálizálódott. Ezzel párhuzamosan időszerűvé vált az 1629-ig készített zoltárkommentárok átalakítása is.

Az OSzK Kézirattárának Oct. Hung. 1166. jelzetű kötete igazolja ezirányú fejlődését. Az újabban restaurált, csinos bőrkötéssel ellátott kézirat 1950-ben került jelenlegi helyére.⁴ Címlapja megegyezik a K. PAPP által közöltekkel és további információkat is tartalmaz: „*PSALTERIUM DAVIDIS az az Sz. David KIRALYNAK Soltaros KONIVE melljét az Nagyságos üdvezült Péchi Simon igaz Sído njelebeol zengo notákon mag-*

¹ THURY Zsigmond: *Szombatos kódexek bibliographiája, különös tekintettel azok ének-tartalmára.* Mezőtúr 1912. 53. l.

² Történelmi Lapok. I. 1874. 304. l.

³ KOHN Sámuel: *A szombatosok, történelmük, irodalmuk és dogmatikájuk* stb. Bp. 1889. 267—273. l. *Péchi Simon Psalteriuma.* Közzéteszi SZILÁDY Áron. Bp. 1913. *Péchy Simon szombatos imádságos könyve.* Közzéteszik GUTTMANN Mihály és HARMOS Sándor Bp. 1914. 32—33. l. és a Függelékben. Az imakönyv datálásához l. GUTTMANN—HARMOS i. m. 12. l. KOHN i. m. 233. l. már jelezte a helyes időhatárt. GUTTMANNÉK újabb érveit megcáfolta RMKT. XVII. sz. V. Bp. 1970, 534. l.

⁴ Eredetileg 205 számozott lap. OSzK Kézirattári Növedéknapló. 1949/1950. no. 85. Vásárlás Langertől 500 ft.

jar njeuvre fordítot Anno 1646". Alatta kisebb betűs folyóírással: „Scriptura hujus libelli inchoatur per Petrum Magyarum Anno 1705 die 2. Augusti. Absolutur A. 1706 21. Junij in N. Ernje". Kéziratunk PÉCHI zsoldárfordításának korábról már ismert teljes szövegét — nem az imakönyv számára átalakított változatot — a hozzá fűzött kommentároknak pedig kibővített, ideológiailag „zsidózóbb” variánsát adja. Bár a címlap és a zsoldárfordítás végén levő rövid áldás arra utalnak, hogy a scriptor befejezte munkáját,⁵ a könyvecske mégis torzó. A főszöveg köré, illetve a korábban e célra üresen hagyott lapokon írt kommentár megszakad a Zs. 78/36. mondatnál. Választ keresve a megszakadó magyarázatok kérdésére, felmerülhet az a lehetőség, hogy scriptorunk előtt is töredék feküdt. Ezt alátámasztani látszik a címlapon szereplő 1646. év mint a kézirat keletkezésének dátuma. PÉCHI halálának pontos időpontját ezideig nem sikerült kideríteni. KEMÉNY János 1657–1658 táján írt beszámolójában úgy tudta, hogy PÉCHI 1647-ben még életben volt, sőt csak akkor „convertala fogságában”. Más helyen pedig megemlíti, hogy PÉCHI „az *sido biblianak magyarra fordításában hala meg*”.⁶ Ezek alapján elfogadható lehetne a címlap dátuma és indokolást nyerhetne a megszakadó kommentár. Kemény adatai azonban elfogadhatatlanok. VARGA Imre a Gyulai-levéltár elenchusának alapján valószínűsítette, hogy PÉCHI 1643-ban még élt, egyúttal azonban jogosan feltételezi, hogy rövidesen meghalt. A hivatalos iratokból legalább is eltűnik neve.⁷ Kényszerű vallásváltása pedig 1639 február 7-én történt, végül KEMÉNY szavaival ellentétben okleveles forrás bizonyítja, hogy 1648-ban már nem élt. Ami a „*sido biblia*” fordításával kapcsolatos megjegyzést illeti, a korabeli szóhasználat ismeretében ez a kifejezés csak Mózes könyveire vonatkozatható.⁸

A scriptori technika oldaláról közelítve meg a kérdést, két tényezőt kell figyelembe vennünk. A címlap megjegyzése szerint a másolás befejezést nyert. Másrészt viszont a kéziratban végig, vagyis a 150. zsoldárig, előre üresen hagyott lapok várták a kommentárszövegeket. Ide vonható még az a megfigyelésünk is, hogy az utolsó leírt kommentár után a scriptor még kitette a következő jegyzet betűjelét, de annak szövegét már nem másolta le. Mindez azt látszik igazolni, hogy MAGYARI Péter két fázisban dolgozott. Előbb elkészítette a zsoldárfordítás főszövegét, amelyet befejezett 1706. június 21-én, majd ismét elővette forrását — amely teljes kommentárszöveget tartalmazott — és megkezdte annak másolását, de valamilyen okból félbehagyta munkáját. Végeredményben tehát a kommentár megszakadásának oka nem PÉCHivel, hanem a scriptorral hozható összefüggésbe.

Az 1629-es változathoz viszonyítva, filológiailag és ideológiailag lényegesen átalakított zsoldárkommentárok keletkezési idejét vizsgálva, figyelembe kell vennünk PÉCHI ezideig csak felületesen ismertetett bibliafordítását. A Teleki-levéltárban levő példány elemzése után megállapíthatjuk a két munka érvelési technikájának azonosságát, a rabbinikus exegézis igen határozott jelenlétét, bizonyos teológiai, filológiai átfedéseket. A két mű szemléleti egysége kétségtelenné teszi, hogy azok PÉCHI fejlődésének legzsidózóbb korszakában készültek. Mózes első könyve fordításának záródátuma 1634. szeptember 28. A kezünkben levő második könyv és a feltételezett további fordítások tehát ezt követően íródhattak. A filológiailag rendkívül aprólékos, többször átjavított translatio, a

⁵ „Deo laus gloria in Secula Seculorum Amen cujus auxilio finem imposuimus”.

⁶ KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei*. Bp. 1959, 75, 287. l.

⁷ VARGA Imre: *Péchi Simon életehez és munkásságához*. Irod.tört. Közl. LXXV. 1971. 476—480. l.

⁸ KOHN i. m. 313. l. A pontos dátumot nem ismerte. Vö. Orsz. Lev. F 234. Erd. Fisc. Lev. Fasc. 368. VIa/A. A szóhasználat vonatkozásában és a talmudi helyek visszakérésében nyújtott szíves segítségéért köszönetet mondok SCHEIBER Sándornak.

különféle rabbinikus exegetikai művek zsúfolása a „jegyzetekben” több éves munkát feltételez.⁹ Mivel 1629 és 1634 között készült Mózes első könyvének fordítása és ezt további kötetek, de legalábbis a második könyv követte, Péchi csak valamikor 1637 után fordulhatott ismét a zoltárokhoz. Az 1629-es keltezésű *Psaltérium* egyes részeinek vizsgálatakor KOHN Sámuel megállapította, hogy a főszöveg az eredeti hébert követi, a kommentárok pedig jócskán tartalmaznak rabbinikus elemeket. Ugyanakkor PÉCHI még nem mellőzte teljesen az Újszövetséget sem. A szombatos ideológiai fejlődés 1630-ig terjedő szakaszában ugyanis Jézus és az apostolok az Ószövetség érvényének hitelét támasztották alá prófétai minőségben.¹⁰ A MAGYARI Péter tollából ránk maradt variáns már túlhaladt ezen a felfogáson.

Kódexünk számozatlan első oldalán négysoros versecske kér szabadulást a szombatosok számára.¹¹ Majd a címlap előtti lapon hosszas fejtegetést találunk a *Psaltérium* szó eredetéről, értelméről. PÉCHI itt kora tudományosságának színvonalán állapítja meg, hogy bár a hagyomány Dávid nevéhez kötötte a zoltárokat, más szerzők műveit is megtaláljuk a gyűjteményben. Bevezetője végén talmudi aggádkat ismertet, többek között azt, amely szerint a Dávid ágya fölött függő hárfát az éjszakai szellő zendítette meg és a zoltáros király ennek dallamaira írta verseit.¹² Az 1629-es *Psaltériumban* az előszónak semmi nyoma. Megtaláljuk viszont abban az újszövetségi hivatkozásokat a fent említett szempontok értelmében. Így a Zs. 2/7, 16/2, 16/10, 19/6, 22/4 és számos további helyekhez csatolt jegyzetekben.¹³ Variánsunkból mindezek hiányoznak, a megfelelő locusok magyarázatánál PÉCHI vagy egyszerűen elhagyta az újszövetségi hivatkozásokat, vagy helyükre rabbinikus forrásból eredő nézetet tett. Így járt el a fentieknek megfelelő 2/E, 16/C, 16/K, 19/G, 22/D stb. jegyzetekben. A MAGYARI-féle másolat az esetek többségében bőbeszédűbb és határozottabb hangvételű mint a SZILÁDY által kiadott szöveg. Bár a kommentáranyag általában azonos szavakkal indul mindkét változatban, kódexünk több helyen kiegészíti az 1629-es szöveget forrásjelölés vonatkozásában is. Így a Zs. 39, 62, 66, 68 stb. kommentárjaiban olyan helyeken is hivatkozik Rabbi SALOMONRA, DÁVID KIMHIRE, ÁBRAHÁM IBN EZRÁRA és másokra, ahol a korábbi változatban ezt nem tette. Az azonos textusú kommentárok névvel való kiegészítése egyúttal azt is igazolja, hogy az a személy, aki ezekkel a bővítésekkel ellátta a korábbi szöveget, nem lehetett más csak PÉCHI Simon.

Különös figyelmet érdemelnek a MAGYARI-féle változatban szereplő kisebb értekezések, melyek egy része kezdetlegesebb formában már a korábbi szövegben is felbukkan, más

⁹ PÉCHI bibliafordításának néhány mondatát először KONCZ József mutatta be. Erd. Prot. Közl. 1880. 135—136. l. KOHN ennek alapján tárgyalta, i. m. 284. l. Az autográf kézirat Orsz. Lev. Teleki lvt. vegyes iratok 4. cs. no. 10. 534 l. A kézirat elemzésére szándékunkban áll visszatérni.

¹⁰ KOHN i. m. 293—297. l. RMKT. XVII. sz. V. 9.

¹¹ „*Dütsiret Dütsőség az Urak Uráinak
Abrahám és Isák Já/kob Királyának
Aki fő/birája az egész világnak/
Adion Szabadulást Izrael/ magvának
Velünk! (?) Amen.*”

A későbbi írásokban többször előforduló versecske először itt található. L. m. 1776-ból KOVÁCS József levelében. BÖZÖDI György: *A székely szombatosok*. Cluj—Kolozsvár 1935. 17. l. Czukorné imakönyvében 1810-ből. THURY i. m. 93. l.

¹² Variánsunk bevezetője igen sokat vett át Dávid KIMHI kommentárjának előszavából, magában a szövegben többször név szerint is idézi. i. m. Tract. Berachot. 3/b. Tract. Bábá Bátrá 15a.

¹³ SZILÁDY i. m. 5, 23—24, 32, 35. l. stb. Itt jegyezzük meg, hogy az 1629-es szöveg még Münster szavait is idézi, variánsunk már csak rabbinikus forrást említ.

részük viszont csak itt került tárgyalásra. A Zs. 19/A—B jegyzet kerek kis kabbalista tanulmánya szembe állítja KOPERNIKUSZ világképét a „*Bölcs Rabbinusok*” felfogásával. PÉCHI itt felsorolja a tíz kabbalista szférát, melyeket növekvő sugarú körökkel ábrában is megad. A koncentrikus körök középpontjában áll a Föld, körülötte a Hold és a bolygók, a negyedik körben találjuk a Napot, a nyolcadik szférában van a csillagos ég, majd a kristályszerű ég, végül a tizedik szféra az isten és a boldog lelkek lakóhelye.¹⁴ Az 1629-es szövegben elszórtan már utal erre a világképre, de akkor még nincs határozott felfogása arról. Igen valószínű, hogy ismeretfordítása során találkozott először a kabbalista világkép eredeti zsidó rendszerével. A *Kyppur napi* imádságok sorában magyarra ültette át Salamon ibn GABIROL *Keter Malchut* című költeményét, amelyben a középkori héber költő a korlátlan isteni hatalom megnyilvánulásaként sorolja fel a szférákat.¹⁵ Új tartalommal kerül ki tolla alól a „*Schina azaz az Istennek jelen volta*”, amely a zsidó hagyomány értelmében „*az egész világot szüntelen vizsgálja*”. PÉCHI korábban alig érintette ezt a speciálisan rabbinikus istenlélek fogalmát. Itt a Zs. 17/E jegyzetben elemzi, majd a Zs. 68/19-ben ismét visszatér annak megnyilvánulására.¹⁶ A Zs. 31/10-hez fűzött E jelzetű kommentárja idézi a talmud *Ávodá Zará* tractátusát, ahol arról van szó, hogy a Tetragrammaton (JHVH) eredeti formájában történő kiejtése bűn, és ez a cselekedet illetéktelenek számára milyen következményekkel járt. A citált hely „*Cap. 1. fol. 17 et Cap. 18. fol. 1.*” valószínűleg másolási hiba a helyes *Cap. 1. fol. 17—18. helyett*.¹⁷ Ugyanitt említi Moses MAIMONIDEST „*Mert azt írja Rabbi Majmon a More Nebochimban az első könyvnek hatvan kettődik részében...*”. Az istennévvel foglalkozó szövegrészletben PÉCHI héberül is kiírja „*Schem hammephoras*”, vagyis a kiejtett istennév rabbinikus terminusát használja. Az 1629-es szöveg Zs. 56/11 mondathoz írt jegyzete még eléggé bizonytalan ebben a problematikában és az „*Adonaj hamephoras*” helytelen formát közli.¹⁸

Variánsunkban héber betűs zsolttáridézeteket is találunk, általában azokon a helyeken, ahol a korábbi *Psalterium* is adott héber szöveget — de latin betűs átírásban. Ilyen típusú bővítés először a Zs. 20/L kommentárban fordul elő. PÉCHI itt váratlanul jobbról balra írt latinbetűs héber szót ad és ezt követik a Zs. 20/10 további héber betűs szavai: „*janoda ביום קראנו יענו המלך השיעה המלך יענו*. Itt az *Adonaj* néven *Scriptum non lectum intelligunt*.”¹⁹ Zs. 35/25 jegyzetében: „*A Sidoba így vagyon*” *האה נפשו Heah naphsensu*”. Majd uo. a 27. mondat Q jegyzete szó szerint megegyezik az 1629-es szöveg 27/16 kommentárjával, de Magyarinál héber betűs zsolttárszöveggel folytatódik: „*... יגדל אלהים ויגדל עברו יהפין שלום עברו*”²⁰ Végül hasonló jellegű bővítést tartalmaz a kommentár nélküli maradt Zs. 119. A nyolcszoros betűrenddel kezdődő szakaszokhoz PÉCHI már első fordításában kiírta a héber betűket is az újabb változatban kiegészítette ezeket a betűk számértékével.²¹

¹⁴ I. m. 33a. Vö. BISCHOFF, E.: *Die Kabbala*. Leipzig 1923. 38—39. l.

¹⁶ GUTTMANN—HARMOS i. m. 303—333. l.

¹⁶ I. m. 23b, 117a.

¹⁷ A hibás forrásutalás és a kommentár szövegének eltérése a citált talmudi helytől: „... *Hozzák elő Rabbi Chaninah Teradon nevű fiát...*” helyesen: „*Rabbi Chaninah Teradon fia stb.*”, arra engednek következtetni, hogy PÉCHI itt nem eredetiből dolgozott.

¹⁸ A forrásmegjelölés és az idézet pontos. A terminusról l. BLAU, L.: *Das Altjüdische Zauberwesen*. Bp. 1898. 124—128. l. REJ. XVII. 1888. 239—246. l. és uo. XVII. 1889. 290—293. l.

¹⁹ A Tetragrammaton kiejtésének és olvasatának problémáját számos antitrinitárius szerzőnk tárgyalta. A legnépszerűbb formában l. ENYEDI Györgynél. RMK. I. 494. 124.

²⁰ I. m. 35a. A kezdetlegesen rajzolt héber betűk mellett állnak az akcentusok is.

²¹ I. m. 178a-tól. Párhuzamát l. SZILÁDY i. m. 224-től.

Az előttünk fekvő kézirat azonban nem csak a fentiekben ismertetett módokon variálja Péchnek 1629-ben készült Psaltériumát. Az erdélyi szombatos felekezet vezetőjének átdolgozásai mellett, más-képre utaló kiegészítések is felbukkannak lapjain. Ilyen pl. a Zs. 27/6 mondathoz fűzött K jegyzet: „*Talán nem léssen illetlen, vagy két szóval megírom ez helyen, hogy a reggeli Déleesti és Estvéli Imádság mi okokra nézve szerzettet és rendeztetet a Bölcséktől az órákon, ennek ilyen okait mondják: Mikor Ábrahám az Isten parancsolatjából az ő Fiát Izsákot áldozatra viszi vala, az dolog volt reggeli órán, mikor az helyre juttanak volna ott... imádkozot Ábrahám... és ezt hijják Sachrisznak...*”²² A két további imaidőpontot is hasonló módszerrel indokolja a zsidó hagyomány értelmében. E betoldásból kitűnik, hogy a szombatosoknál a gyakorlatban már meglévő imarend magyarázatát kívánja adni. A továbbiakban olyan imát említ, amely a PÉCHI által szerkesztett szombatos imakönyvben nem szerepel, sőt a későbbi másolatok sem ismerik: „*Az más Hamidát Áldozati imádságot hijják Müszephek és szerzették a régi bölcsék az áldozatok helyén...*”²³ A *Sáchrisz* és *Müszeph* áskenázi kiejtésű héber szavak semmi esetre sem származhattak PÉCHTől, akinek szefárd kiejtése és irodalmi műveltsége volt.²⁴ Másrészt viszont e megjegyzés írója, nem lehetett variánsunk szefárd elemeket tartalmazó kiegészítéseinek szerzője. Sőt, a „*Hamida*” szefárd szó, és az askenázi imaidők neveinek egy mondatban való szerepeltetése arra is következtetni enged, hogy e jegyzet szerzőjének nem volt önálló héber műveltsége.

A szombatos kódexirodalomban MAGYARI Péter az egyetlen, akinek tollából más helyen is maradt fenn askenázi hatást mutató szó. Az 1704-ben másolt *Bogáthi-zsoltárokhöz* 1707. aug. 27-én csatolt hónapjegyzékében a fenti imaidőnevekkel azonos askenázi kiejtést jelez pl. a „*Tejves*” hónév. Élőszó utáni hangtévesztést sejtünk ugyanott a helyes Kiszlev helyett írt „*Tislev*” hó névben és más helyeken.²⁵ Mindezek alapján arra következtetünk, hogy variánsunknak askenázi hatást mutató helyei MAGYARI Péter fogalmazásában és tollából származnak, egy ismeretlen lengyel-zsidó információi alapján. Zsidó vándorok bizonyára megfordultak a szombatosok által lakott falvakban. Ez történhetett valamikor 1707 nyarán is, amikor MAGYARI Péter feljegyzéseit készítette.²⁶

PÉCHI *Psaltériumának* az OSZK-ban levő variánsa — amely feltehetően legkésőbbi munkáinak egyike — ismételtén igazolja páratlan tudásanyagát, újabb fogódzókat ad műveltségi körének és könyvtárának vizsgálatához. Teológiai mondanivalója mellett képet nyújt PÉCHI és követői világszemléletéről, erkölcsi felfogásáról. A kommentár képrendszer és szóhasználata pedig összhangban a különleges tartalmi elemekkel a magyar manierista értekező próza szép példája.

DÁN RÓBERT

²² I. m. 47b. Vö. Tract. Berácho. 26b.

²³ GUTTMANN—HARMOS i. m. 36—37. l. Azzal indokolja a *Müszeph* ima hiányát PÉCHnél, hogy az sajátos zsidó áldozati háttérrel bír, amelynek nem volt megfelelője a szombatosoknál.

²⁴ KOHN i. m. 233—245. l. GUTTMANN—HARMOS i. m. 25—26. l. Az idézett szavak szefárd kiejtéssel „*Sáchrít, Muszáf*”.

²⁵ MARMORSTEIN Arthur Magy. Könyvszle. 1913. 117. Szefárd kiejtése „*Tévét*”

²⁶ MARMORSTEIN uo. megemlíti egy héber szövegű kézírásos lapot is, amelyet *Magyari-kódexének* elejéhez tartozónak vélt. A szöveg lengyel ductusú héber folyóírással írt kabballista textus, melyet a szülőasszonyok ágya fölé helyeztek. Véleményünk szerint ezt a szerencse-szöveget is ismeretlen segítőjétől kapta MAGYARI. Saját írása nem lehet. Vö. a variánsunkban található kezdetleges betűkkel.

A XVII—XVIII. századi alkalmi diákversek hitelessége. Emlékirataiban RETTEGI György, amikor sógorának, ACZÉL Gábornak 1762. április 20-án Désen történt elhunytáról emlékezik, megjegyzi, a temetésen elhangzott prédikációkat kinyomtatván, „igen szép epicediumot irattam a Zsigmond fiam neve alatt a clariss. Husztival.”¹ Clarissimus HUSZTI neve alatt HUSZTI Györgyöt, a kolozsvári református kollégium professzorát kell értenünk, aki 1741-től 1767-ig magyarázta a filológia, majd pedig a teológia tantárgyait.² Bizonyos tehát, hogy az iskola alsó osztályainak valamelyikébe járó fiúcska helyett a kollégium tudós tanára írta meg a temetés alkalmára nyomtatásban is megjelent emlékverset. E körülmény azzal magyarázható, hogy a latin nyelvű versek szerzése nem kis feladat elé állította a diákok nyelvtudását. Jó példát mutat erre TÓTFALUSI Kis Miklós visszaemlékezése. Ő ugyanis, miután Nagybányán elvégezte a középiskola minden osztályát, Enyedre ment továbbtanulás céljából, itt azonban kitűnő tanuló mivolta ellenére is megint csak az Etymologia osztályon kezdette. Ebből az időből említi, hogy „a’ Praeceptorunk Ölyvösi Balás (aki 1675-ben Teleki Mihály kővári főkapitány Jankó nevű fiának is magántanítója volt³) valami halotti alkalmatosságra verseket írván, akkor-is (etymologista létemre) velem censeáltta Verseit, ha valamit nem committált-e (hibáztott-e) benne.”⁴ Ez az idézet is bizonyítja, hogy még az idősebb, s amellet jótanuló diákok írói készségéhez és nyelvtudásához is szó férhetett.

A magyar nyelvű versek megszerkesztése is gyakran meghaladta a tanulók képességeit. 1776. május 12-én Kolozsvárt elhunyt „Tiszt. Esperest Soós Ferencz uram”. Temetését június 2-án tartották.⁵ GYÖNGYÖSI János újtordai papnak ez alkalommal elhangzott megemlékezése, továbbá Soós két legkisebb fiától származó, valamint a még életében saját maga által szerzett gyászvers „Minister Evangelii, Mosaicae Mansvetudinis Exemplum” címen nyomtatásban is megjelent. Ennek alapján a családja történetét megíró legifjabb Soós Ferenc is azt hiszi, hogy e két fiú nevével jelölt gyászverseket csakugyan ők maguk szerezték.⁶ Ámde GYÖNGYÖSI János újtordai híres, vagy talán hirdethd papnak „Magyar Versei” első kötetében egy 60 soros verset ilyen címmel jelentetett meg: „Néhai Tiszteletes Tudós Soos Ferentz Uramnak, A’ Kolo’si és Kalota-szegi Kerületben lévő Réformáta Ekklésiák’ Esperestjének; a’ Kolosvári népes Gyülekezet’ első Papjának és Egyházi Curátorának Temetési Tisztességére, Két Kissebb Fiainak képekben MDCCLXXVI-dik Esztendőben Juniusi Honapban”,⁷ pedig hát e két legkisebb fiú, úgymint Ferenc apjuk elhunytakor 20, Mihály 18 esztendő, tehát már évek óta a felső évfolyamok hallgatója volt.⁸

E példák azt mutatják, hogy a temetések, házasságkötések, névnapok, meg egyéb ünnepélyes alkalmakkor elhangzott vagy pedig egyleveles kártyákon, meg többleveles kiadványokon kinyomtatott rengeteg hosszabb és rövidebb vers csupán csak részben lehetett a szerzőként aláírt nevű tanuló szerzeménye. Az ilyen versek megírása nemcsak az ún. beérkezett költőknek, méginkább azonban a szegényebb rendű kollégiumi diákok-

¹ TORMA Károly: *Rettegi György emlékiratai. Hazánk.* 1884. 237. l.

² TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. koll. története.* II, 52—57. l.

³ *Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály udvarában.* (A Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában.)

⁴ M. Tótfalusi K. Miklósnak . . . *Mentsége.* (1902. évi kiadás) 57. l.

⁵ Kolozsvári rev. egyházközs. halotti anyakönyve. A. kötet.

⁶ Soós Ferenc: *A kudui Soós család. Genal. Füz.* 1912. 7—8. l.

⁷ *Gyöngyösi Jánosnak Magyar Versei.* Első darab. (Második kiadás). Pest, 1802. 40. l.

⁸ Soós Ferenc: i. m. *Genal. Füz.* 1912. 41. l. melletti táblázat és Nomina studiosorum Collegii Claudiaci. 64, 68. l. (A koll. levéltárában.)

nak valamelyes mellékjövedelmet jelentett.⁹ A rokonságbeli diákok, továbbá az úrfiak, meg általában véve a publikusok semmiképpen sem részesültek ilyen díjazásban, sőt éppen ezek, csakhogy szabadulhassanak az unalmas pennarágástól, bizonyosan még ők fizettek egy-egy könnyen verselő alumnusnak, hogy megírja helyettük e feladatot. Így említhető meg, hogy APAFI Miklós és TELEKI Anna 1676. szeptember 9-i házasságkötése alkalmára nyomtatott egyik fajta kártyára a többek között SERÉDI Gáspár magyar nyelven és CSENGERI István latinul írott versecskéjét is besorozták.¹⁰ Az előbbi tanulóról megállapítható, hogy görcsöni SERÉDI István kraszna- és belsőszolnok-megyei főispán, fejedelmi helytartó (gubernátor) és felesége szentlászlai KAMUTHI Kata unokájával, valamint nagyfalvi báró SERÉDI Benedek ugyancsak belsőszolnok-megyei főispán és tiszaujlaki ÚJLAKI Borbála fiával, az állhatatlan báró SERÉDI Gáspár szendrői kapitánnyal, családjá egyik utolsó tagjával, a másik tanuló pedig váradai CSENGERI KÉPIRÓ István kiváló képzettségű enyedi pap és esperes fiával és SELLYEI István fejedelmi udvari pap unokájával azonos személy. A két gyermek közül az egyik gazdag úrfi, a másik pedig TELEKI Mihály fejedelmi titkos tanácsos gyámsága alatt álló nemes fiúcska e kártya készítése idején 12—13 éves korúak voltak s így aligha tudhattak latin nyelvű verset faragni. Helyettük bizonyosan tanítójuk, vagy valamelyik felső évfolyamba járó diák ütötte össze rövidebb-hosszabb verseiket. Hasonlóképpen készült az 1716. december 7-én elhunyt BOROS-JENEI Annának, BOGDÁNYI SAJGÓ Mihály máramarosszigeti pap özvegyének temetési kártyája is. Aminthogy az eltávozott tiszteletes asszony BACZONI Incze Máté kolozsvári református kollégiumi professzor anyósa volt, a kollégium népe közül nemcsak a stúdiósusok, hanem a classisták is kötelességüknek tartották tisztelgésükkel előállítani. Ezért találjuk a versszerzők között czegei WAS József és Miklós, meg gróf TELEKI Ádám úrfiakat, továbbá POGÁNY György és Sándor nemeseket, mint a Classis Syntactica, sőt VITÉZ András úrfit, mint a Classis Etymologica tanulóját.¹¹ Ezeket a 11—13 esztendő gyermekeket aligha tarthatjuk értelmes versek szerzőinek. Még ezeknél is ifjabb korú versfaragó bukkan elő az 1795. február 24-én meghalt nagybaconi INCZE Mihály kolozsvári első pap és kolozskalotai esperes temetési kártyáján.¹² Ennek egyik, mégpedig elég hosszú, vagyis 28 soros magyar versezetének aláírása szerint: „Így kesereg kedves nagy atyja halálán Méhes Sámuel syntaxista.” Erről a MÉHES Sámuelről pedig, aki későbbben ugyanitt nagyon derék professzor lett, tudjuk, hogy 1785. január 30-án született,¹³ s ilyenképpen nagyapja halálakor tizedik évét éppen csak hogy betöltötte. Bármennyire is kiváló eszű volt már gyermekkorában is, a neve alatt kiadott verset mégsem tulajdoníthatjuk az ő szerzeményének. Az ilyen alszerzőséggel történő hivatkozás annyira túlzásba ment, hogy egy 14 soros magyar nyelvű rimes verses nyomtatvány szövegét — az alája nyomott aláírás szerint — a „hatodik éves Pataki Katinka nevenapjára Sándor nevű öccse” 1816-ban Kolozsvárt szerzette.¹⁴

Ugyanígy arról sem lehet szó, hogy az egykori temetési szertartásokon fiúcskákkal szavaltatott búcsúztatók szerzőségét is e gyermekeknek tulajdonítsuk. SZATHMÁRI BAKA Péter lelkipásztor feleségének a szatmár megyei Fejérgyarmaton 1633-ban történt temetésekor nyolc esztendő Péter nevű fia mondott el egy néhány soros búcsúztató verset.

⁹ H. J.: *Levél-tári adatok XVII—XVIII. századbéli egyleveles nyomtatványokról.* (Kézirat.)

¹⁰ H. J.: *Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez.* 9. l.

¹¹ Temetési kárta a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában.

¹² I. h. és a Farkas utcai templomban.

¹³ Török István i. m. II, 129—67. l.

¹⁴ LENGYEL Dániel: *A sárospataki Pataki családra vonatkozó adatok.* 10/A. lev. (Gyűjteményben levő kézirat.)

Erről könnyen megállapítható, hogy jól verselő édesapja szerezte.¹⁵ Még határozottabban kitűnik e verseknek mástól való eredete APOR Péternek „az régi erdélyiek temetésiről” írott visszaemlékezésében. A temetési szertartások sorrendjében ugyanis „az oratio után voltak a búcsúztató versek; azokat vagy valami szép szavú két gyermek mondotta, vagy valami jó szavú deák; ott elbúcsúztatták feleségitől, gyermekitől, atyafiaitól, barátitól etc.”¹⁶ Tehát kétség sem férhet hozzája, habár ezek a búcsúztatók az előadó gyermekek nevéhez fűződnek, nekik mégis csak éppen annyi közük van hozzájuk, hogy a temetésre összesereglett résztvevők előtt ők szavalták el.

*

Az elmúlt évszázadokban a tanítási rendszer megkívánta a Poétika osztályba járó középiskolás tanulóktól, hogy verseket faragjanak latinul és magyarul. Még e 14—15 éves kamaszok sem lehettek eléggé felkészültek, hogy nyomdafestéket érdemlő verssorokat tudjanak megszerkeszteni.¹⁷ A Poétika osztály tanulóinál is fiatalabb gyermekek pedig még náluk is kezdetlegesebb zöngeményeket tudhattak csak alkotni. Ilyeténképpen különösen a kártyákon kinyomtatott versek tényleges szerzőinek megállapításakor nagyon óvatosan kell eljárni.

A középiskola tanulóit, valamint a felső évfolyamok publikusait versszerzőkül semmiképpen sem vehetjük tekintetbe. A további mértéket azután már nem lehetséges előre megállapítani. Általában véve a jobban tanuló alumnusokat bízták meg kártyára nyomtatandó emlékversek megírásával. Ezek azonban lelkiismeretesebbek szoktak lenni a gyöngébb tanulóknál, ezért mindenikük bizonyosan arra törekedett, hogy a vállalt feladatot maga oldja meg, s az lehetőleg a legkülönb legyen, mert egy-egy jól sikerült vers dicsőséget is jelentvén, szerzőjüket valóban inkább is kereshetjük az aláírásban megnevezett diákban.

HEREPEI JÁNOS

¹⁵ H. J.: *Id. Szathmári Baka Péterné és fiacskája siratója. Egyháztört.* 1944. 120. l.

¹⁶ APOR: *Metamorphosis Transylvaniae.* (1927. évi kiadás) 29/A. lev.

¹⁷ Ilyen versikék szerzésének kirívó példajaképpen megemlíthetem a kolozsvári református kollégiumban az 1858/59. évben megtörtént esetet. Néhai édesapámtól hallottam, hogy a magyar nyelvet és irodalmat osztályukban GYULAI Pál tanította, ő azután úgy tavasz táján — mint időszerű feladatot — a tavaszról írandó verset hagyta fel feladatképpen. Egyik fiúcska erre a következő zöngeményt szerezte:

„Itt van már a szép tavasz,
Nyújtózkodik a kuvasz,
Kecske, macska, ló, szamár,
Már a mezőre kijár.”

Természetes, hogy ennek felolvasása után volt mit hallania az érdeemes szerzőnek, pedig — hát — valljuk be: egy 14—15 esztendő gyermekétől sokkal különbet valóban nem is lehet várni!

FIGYELŐ

Dezsényi Béla
(1907—1972)

Tisztelt Gyászoló Közönség! Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében búcsúzom DEZSÉNYI Bélától, a magyar sajtótörténet jeles kutatójától.

DEZSÉNYI Béla annak a magyar kutatónemzedéknek a tagja volt, amely kiváló tulajdonságai és felkészültsége ellenére hosszú időn keresztül nem tudott megfelelő munkalehetőségekhez jutni. A francia — német szak elvégzése után s annak ellenére, hogy Eötvös-kollégista volt, csaknem tíz esztendeig díjtalan, majd segélyes gyakornokként működött a Széchényi Könyvtárban. Bár a háború alatt már álláshoz jutott, az igazán termékeny időszak életének utolsó évtizedeire esik. Útját az is nehezítette, hogy a betegséggel is meg kellett küzdenie, s ezt oly nagy akarással tette, amelyre mint emberi példára is emlékeznünk érdemes.

Munkásságának kezdetén érdeklődése Magyarország és a külföld kapcsolatainak tanulmányozása felé fordult, amelyről többek között *Magyar—svájci szellemi kapcsolatok a szabadságharc idején* című egyetemi doktori disszertációja tanúskodik. Ennek a kornak egyik jellegzetessége volt az ilyen irányú kutatás, amely a világban helyét kereső nemzet közérzetének zavaraira és sokaknál a provincializmussal való szembefordulásra utalt. DEZSÉNYI Béla különösen érzékeny volt ez utóbbira, amit bizonyítanak későbbi széles körű nemzetközi kapcsolatai, az a szándéka, hogy megismerje az idegen eredményeket s határainkon kívül ismertesse a mieinket.

Úttörő az a tevékenysége, amelyet a sajtótörténet művelésében kifejtett. Személyes hozzájárulása a XVIII. századi és a reformkori sajtó tudományos feltáráshoz nemcsak kezdeményező, de sok vonatkozásban alapvető és végleges érvényű. Szintézisei, amelyek kitekintenek a nemzetközi és különösen a közép-kelet európai viszonyokra, nélkülözhetetlen kézikönyvek. Sajtótörténeti tanulmányai nem elégszenek meg a szűken vett kutatási ágra vonatkozó adatok összegyűjtésével, hanem a technika-, a gazdaság-, a társadalom- és az eszmétörténet módszereit is igénybe véve, szélesebb összefüggéseket feltáró képet akarnak nyújtani. Különösen ki kell emelnem azt a törekvését, hogy a sajtótörténetet összekapcsolja a szépirodalom történetével, főleg a reformkorra vonatkozó tanulmányaiban.

Fáradhatatlan adatgyűjtő volt, és nagyrabecsülte azt a munkát, amelyet sokan csak tehernek éreznek: a bibliográfiák összeállítását és kibocsátását. A maga részéről is sokat tett a *Magyar Folyóiratok Repertóriumának* elindításáért, amely mint a Magyar Nemzeti Bibliográfia melléklete jelenik meg. 1954-től kezdve szerkesztette a *Magyar Könyvszemlét*, amely a magyar sajtókutatás fejlődését mozdította elő és sok fiatal kutatónak adott megjelenési lehetőséget.

DEZSÉNYI Béla meg volt győződve arról, hogy a sajtó tudományos kutatása a művelődéstörténet és általában a társadalomtudományok fontos ága, s ezért nem csupán a *Könyvszemle* útján, hanem egyetemi oktatói tevékenységével is serkentette a sajtókutatás fiatal szakembereinek képzését. Az Országos Széchényi Könyvtárban is mindennekelőtt a sajtóval foglalkozott.

A magyar sajtótörténet és -elmélet megteremtése és fejlesztése érdekében kifejtett szívós és sokoldalú tevékenysége méltán érdemelte meg a magyar tudományos közélet megbecsülését.

A *Magyar Tudományban* megjelent összefoglalójában írta a sajtókutatással kapcsolatban: „Nem új úttörésre, meglévő kezdetek összefogására volna csak szükség. És talán megfelelő érdeklődés, tudományos közvélemény kialakítására”. Fogjuk ezt fel DEZSÉNYI Béla tudományos testamentumaként, amelyet meg kell valósítanunk.

Az élet, amelyben együtt jelentkezett a kutató, a könyvtáros, az oktató és a szerkesztő tevékenysége — most véglegesen megszakadt. Mindazok, akik ismerték őt, tisztelők, barátok és tanítványok emlékezete megőrzi azt a sok értéket és ösztönzést, amellyel DEZSÉNYI Béla őket megajándékozta.

Nyugodjék békében!

KÖPECZI BÉLA

Jenei Ferenc (1905–1971). Váratlanul húnyt el az év utolsó napjaiban. Sokoldalú szakember: könyv- és nyomdatörténeti kutató, irodalomtörténész, szerkesztő és muzeológus volt. Tanulmányai befejeztével a budapesti egyetemen avatták bölcsészettudományi doktornak, ezután visszatért szülővárosába, Győrbe, hol hamarosan főlevéltárossá lépett elő. Az 50-es években az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, a 60-as években a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa volt. Tudományos téren sokat és eredményesen dolgozott, így méltán állítható a jeles CSÁSZÁR-tanítványok (KENYERES Imre, KOZOCSA Sándor, SOLT Andor, WALDAPFEL József stb.) sorába. Kedvelt szakterülete a régi magyar művelődéstörténet, elsősorban is a barokk irodalom volt.

Számos cikke közül emlékeztetőül néhány: kézirati tanulmányaiból doktori disszertációja *A világi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben* (1929), levéltári bűvárokodásaiból a RIMAY-epicedium hiányzó szövegrészeinek felfedezése (ItK 1966.), nyomdatörténeti kutatásaiból *Régi magyar irodalmunk és a győri Streibig-nyomda* (1939) és a Ferenczffy Lőrincel kapcsolatos dolgozatai (Irodalomtört. 1951. és Magy. Könyvszle 1961). A fragmentumkutatás terén is eredményesen működött, győri kőtestáblákból Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen műveit áztatta ki (Irod. tört. Közl. 1953–1954). Irodalomtörténeti munkásságának hatósugarában Balassi, Rimay, Nyéki Vörös és Zrínyi nevei szerepeltek leginkább, középpontjában azonban mindvégig egy tudományos alaposságú, eszményi „győri irodalomtörténet” állt. E téma egész életében foglalkoztatta, s utolsó éveiben második redakcióban is elkészítette. Ennek a szintézisalkotásnak során született legjobb tanulmánya: *Az utolsó magyar humanista főpap Náprági Demeter* (Irod. tört. Közl. 1965.).

Érdemeket szerzett fiatal korában a *Győri Szemle* színvonalas szerkesztésével (1941–1944), későbbi éveiben pedig irodalomtörténeti kiállításaiival. Egyedülálló ember lévén: hűséggel ragaszkodott barátaihoz és könyveihez. Az utóbbiakban nem is csalódott soha: kitűnő szakkönyvtárát haláláig gyarapította nagy hozzáértéssel, megszerezve magának Gálos Rezső unikumokban gazdag bibliotékáját is. Polcain ott van a gondozásában megjelent *Magyar költők. XII. század* (Bp. 1956) c. antológia, továbbá az RMKT XVII/2. kötete, melyben Nyéki Vörös Mátyás összes műveit adta ki (Bp. 1962). Egy vaskos irodalmi leveleskönyv — levéltári kutatásainak gyümölcse —, hagyatékában vár kiadásra.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Francia Tanszékének bibliográfia-sorozata.¹ A magyar-francia kulturális és irodalmi kapcsolatok irodalmának bibliográfiai feltárása szép hagyományokkal rendelkezik. 1913-ban jelenik meg Párizsban KONT Ignác nagyjelentőségű összeállítása, a *Bibliographie française de la Hongrie* — amelyet később André LEVAL és BARANYAI Zoltán egészítenek ki, és amely a francia nyelven megjelent magyar vonatkozású művek bibliográfiai feldolgozására törekszik. JEZERNICZKY Margit 1933-ban a XIX. század első felében Magyarországon megjelent francia nyelvű nyomtatványokat ismertette. Negyven esztendőn át — 1879-től 1919-ig — az *Egyetemes Philológiai Közlöny* évente közölte HELLEBRANT Árpád azóta sem pótol kurrens filológiai bibliográfiá-

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Francia Nyelv és Irodalom Tanszék. Bibliográfiák.

ját, mely magában foglalta a könyvektől a napilapokban megjelent cikkekig a Magyarországon megjelent francia irodalommal, nyelvészettel foglalkozó magyar közleményeket is.

KÖRPECZI Béla, a magyar-francia irodalmi és történeti kapcsolatok kiváló kutatója a sorozat első füzetéhez írott bevezetőjében említi meg, hogy több mint ötven esztendeje nélkülözniük a francia irodalom magyar fogadtatásának bibliográfiai feldolgozását. Annak ellenére, hogy a régi anyag új szempontú felmérésére is szükség van, helyesen állapítja meg, hogy elsősorban az elmúlt ötven esztendő adatainak feldolgozása a legfontosabb feladat. Ennek megoldására vállalkozott KOZOCSA Sándor, a francia irodalom magyar filológiai repertóriumának összeállításával.²

Sem a felhasználható információk feldolgozásának teljességét, sem az anyag értékelését és a problémák szerinti csoportosítását az ilyen hézagpótló jellegű bibliográfiai összeállításnál nem lehet számonkérni. Helyesen járt el KOZOCSA Sándor, amikor az általános részben — vagyis nem az egyes írókkal foglalkozó kritikai és irodalomtörténeti anyag feldolgozásánál — időrendbe sorolta az ismertetett tanulmányokat. Egy ilyen retrospektív összeállítás talán akkor felel meg leginkább céljának, ha arra a kérdésre igyekszik választ adni, hogy milyen időpontban, ki vállalkozott valamilyen francia irodalmi, filológiai vagy irodalomtörténeti kérdés felvetésére. A második, a személyi rész, az egyes szerzőkre vonatkozó irodalmat természetesen a szerzők betűrendjében közli, és a szerzőkre vonatkozó irodalmat a szerzők betűrendjében közli. A szerzőkre vonatkozó irodalmon belül is a betűrendi rendezés könnyebb útját választja. Talán helyesebb lett volna — és nem is sokkal nehezebb, — a szerzői betűrenden belül az időrendi felsorolás, hiszen az egyes szerzőkkel kapcsolatos irodalom esetében is az elsősorban megválaszolandó kérdés nem az, hogy kicsoda, hanem az, hogy mikor figyeltek fel rá Magyarországon.

A sorozat második darabja ugyancsak KOZOCSA Sándor *magyar Baudelaire bibliográfiája*³. A bibliográfiát, mely BAUDELAIRE költeményeinek magyar fordításait és a magyar nyelvű BAUDELAIRE irodalmat sorolja fel, GÁLDI László tanulmánya vezeti be. A fogadtatás, a fordítások irodalomtörténeti, esztétikai és verstani elemzése, GÁLDI Lászlónak, maradéktalanul sikerült. Tanulmányában említi, hogy irodalomtörténészeink még mindig adósság olyan monográfiával, mely BAUDELAIRE emberi és költői nagyságát a maga sokoldalúságában mutatná be. Lehetséges, hogy ez így van. — GÁLDI László ezt bizonyára jobban tudja, — de az bizonyos, hogy GÁLDI László a maga penzumát tömören, világosan adósságok hátrahagyása nélkül végezte el. ENDRÓDI Sándor úttörő, de kezdetlegesebb fordítási kísérleteitől a teljes magyar *Fleurs du Mal*-ig kíséri végig és elemzi a magyar BAUDELAIRE fordítások útját és biztos ítélettel elemzi a fordítók, különösen ADY, KOSZTOLÁNYI, BABITS, TÓTH Árpád, SZABÓ Lőrinc, FRANYÓ Zoltán és a többiek fordítói magatartását, módszerét és viszonyát BAUDELAIRE-hez. GÁLDI László azt is megállapítja, hogy a további Baudelaire-kutatás szükségszerűen csak arra az adatanyagra építhet, amelyet KOZOCSA Sándor állított össze.

Kozocsa Sándor bibliográfiája nagyon gondos és jól használható. Első része a gyűjtéményes munkákat sorolja fel, majd a második részben az egyes költemények fordításait repertorizálja, a költemények keletkezési időrendjét véve a csoportosítás alapjául. Az időrendi elvet — nagyon helyesen — a fordítások felsorolásánál is alkalmazza. A harmadik fejezet a magyar BAUDELAIRE-irodalmat ismerteti, ugyancsak időrendben. Nagyon figyelemreméltó KOZOCSA Sándor azon törekvése is, hogy a külföldön megjelent magyar

² KOZOCSA Sándor: *A francia nyelvű irodalom magyar filológiai repertórium 1919—1968*. Budapest 1969. 509—547. 1.

³ KOZOCSA Sándor: *Baudelaire Magyarországon*. Budapest 1969. 303 1.

BAUDELAIRE-irodalmat is figyelembe vegye. Egészében egy filológiai pontosságú, a szakörök és a BAUDELAIRE iránt érdeklődők igényeit kielégítő, hasznos bibliográfiával gazdagodtunk. A francia irodalom és filológia iránti érdeklődés indokolja és kívánatosá tenné, hogy a budapesti egyetemi francia tanszék kezdeménye, legalább jelenlegi szerény formájában, — sokszorosított kiadványok ezek — ne maradjon folytatás nélkül.

SZENTMIHÁLYI JÁNOS

A Fédération International des Résistants könyvtáráról (Nomenclature des livres de la Bibliothèque de la F.I.R. — Aufstellung über den Bücherbestand in der Bibliothek der F.I.R.)

Többszázoldalas, nagy formátumú, sokszorosított kiadványban adta ki az Ellenállók Nemzetközi Szövetsége saját könyvtárállományának jegyzékét 1970 júniusában. Az impresszum nélküli, imponálóan gazdag anyag előtt a következő szerény „Megjegyzés” olvasható: nem bibliográfiát bocsátanak ki, hanem csak a F.I.R. könyvtárának gyűjteményéről készült összesítést, mely informatív célt szolgál a Szövetség számára, gazdasági szempontból. A jegyzékben szereplő anyag túlnyomó része különböző szervezetek és személyek ajándékozása útján került a könyvtárba, csak kis hányada az anyagnak a vásárolt könyv. A kiadványok címét — technikai okokból — több országot illetően német, illetve francia fordításban közli a jegyzék.

A példányokról készült statisztika a következő:

<i>Nyelv</i>	<i>Példányszám</i>
bolgár	31
dán	50
német	1396
angol	108
finn	3
flamand	1
francia	801
görög	5
héber	2
holland	15
olasz	285
jiddis	21
lett	2
norvég	21
lengyel	176
román	59
orosz	221
szerb-horvát	4
szlovén	4
cseh	187
ukrán	12
magyar	6
Összesen:	3410 példány

A F.I.R. könyvtárának anyaga egy fő tematikát ölel fel: a második világháború s ezen belül is elsősorban — a nemzetközi szervezet hivatásának megfelelően — az ellenállási mozgalmakkal foglalkozó irodalmat. Bár tudjuk, hogy a második világháborúnak és az

ellenállásnak óriási, szinte áttekinthetetlen irodalma született az elmúlt negyedszázadban; tudjuk, hogy több országban külön tudományos, történeti intézet foglalkozik e témakörökkel, a jegyzék megdöbbeneti az olvasót (ha lehet bibliográfiát olvasni) gazdagságával és sokszínűségével — annak ellenére, hogy sok olyan műről van tudomásunk, melyek a jegyzéken nem szerepelnek, mert nem kerültek be még eddig a F.I.R. könyvtárába, hisz annak állománya főként ajándékozás útján alakult ki.

A statisztika — ha említett okokból nem is egészen reálisan — tükrözi az arányokat. A témának a legnagyobb irodalma német és francia nyelvterületen van. Mégis, ha csak ezt a jegyzéket vennénk alapul, téves képet nyernénk a kérdés irodalmáról, hiszen például Magyarországot összesen 6 kiadvány képviseli, holott nyilvánvalóan ennél sokszorosan több munka jelent meg, csak azok nem kerültek be a F.I.R. könyvtárába. A jegyzék tehát azt a gondolatot is sugallja, hogy a magyar könyvtárügynek is vannak adósságai a közös nemzetközi ügyet illetően — s természetesen más országoknak is.

A jegyzék könyvtárosi szemmel nézve is fontos új ismereteket nyújt: egy sor olyan mű leírását találjuk benne, melyek mind tartalmilag, mind pedig szakmai szempontból figyelemre méltók, s követendő példát nyújtanak. Ilyenek többek között az Unità című olasz kommunista lap illegális szerepéről készült feldolgozás, DEBU-BRIDELnek, a híres illegális francia „Les éditions de Minuits”-ről 1945-ben megjelent tíz éves könyvecskéje vagy VERDET antológiája a Buchenwaldban született versekről, a dán illegális sajtó feltáró munka, — hogy csak néhányat említsünk.

A jegyzék — bár a bevezető szerint bibliográfiának nem tekinthető — alapvető kézikönyv mindazok számára, akik a fasizmus, a háború, és az ellenállás történetével és irodalmával foglalkoznak; könyvtárosok számára, akiknek hivatásuk a különböző tudományterületek szolgálata, s minden ember számára, aki ismerni akarja az emberiség legembertelenebb korszakának történetét, hogy az ismeret birtokában harcolni tudjon annak visszatérése ellen.

mgv

Ismeretlen magyar „fond” — egy franciaországi városi könyvtárban. A Colmar-i Bibliothèque Municipale gazdag állományának van egy külön őrzött, becses gyűjteményrésze, melyet több mint három évtizeddel ezelőtt egy magyar ember ajándékozott a könyvtárnak. A „fond” 4025 egységből áll, ebből 1825 — magyar nyelvű. Túlnyomó részét könyvek alkotják, de számos folyóirat is található az anyagban, így például a Magyar Könyvszemle 1876—1893—1917 közötti évfolyamai, összesen 38 kötet.

Az ajándékozó nem csak gyűjtötte, hanem szerette és gondozta is könyveit, erről tanúskodik az a terjedelmes, gondos és pontos katalógus is, melyet az anyaggal együtt adott át Colmar városának. A bőrkötéses könyv külső borítólapján ez áll: DR. SZENDEFFY Aladár *könyveinek jegyzéke*. Colmar 1934; a belső borítón pedig *Catalogus Bibliothecae (alphabetique)*. A kéziratos jegyzék 248 oldalas, s az összeállító így zárja a nyilvánvalóan áldozatos, fáradságos munkával összeállított bibliográfiát: „1934 évben, mikor a 70-ik évbe léptem, írtam egybe e könyvjegyzéket. Colmar (H^t Rhin) 4—6 rue Hertrich birtokunkon.”

Mint a szerző jelezte, a katalógust betűrendben állította össze, de a betűrenden belül többször találunk téma szerinti címszót. Például: Histoire . . . , Memoár-irodalom, Napoleonra vonatkozó irodalom.

A betűrendes rész után „A szerzői és tárgyi katalógusban felsorolt gyűjteményes művek részletes és összegezett kimutatása” következik — tárgyszó, illetve szerzői név szerint. Például: *Darwin összes művei* (angol nyelven, 13 kötet), vagy *Les grands écrivains de la France* (9 oldalon át). Itt szerepel „A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatának sorozata”, 126 kötettel.

A jegyzék a gyűjtő széles körű érdeklődéséről tanúskodik, a korabeli és régi, magyar és világirodalom, a tudomány és képzőművészet kiváló alkotásai sorakoznak egymás után. Rendszerező készségét és alaposságát, gyűjtői szenvedélyét árulják el a különböző könyvtárak katalógusairól készült címlírások, többek között a *Catalogus. Bibliothecae hungaricae Francisci Comitis Széchényi*. 5 kötet. In Cenk, Sopronii 1799, Pestini 1800, Posonii (Typ. Siessianis, Trattnerianis, Belnayanis). F. bór. 8 r.

Néhány a magyar művek szerzői közül: ACSÁDY Ignác, ARANY János, BALASSA Bálint, BÉL Mátyás, BESSENYEI György, BETHLEN Gábor, BOD Péter . . . KATONA József, KAZINCZY Ferenc, PETŐFI (3 magyar és 2 német nyelvű kötet), REVICZKY Gyula, SZÉCHÉNYI István, SZINNYEI József, TOLDY Ferenc, TOMPA Mihály, VAJDA János, — egészen VÁMBÉRY Ármínig.

Néhány külföldi író: HEINE, GOETHE, SCHILLER, TURGENYEV, MOLIÈRE, MONTAIGNE, MONTESQUIEU, PASCAL, SAINT-SIMON, VOLTAIRE, MILTON, BYRON és SHAKESPEARE.

Képzőművészeti munkák, többek között MICHELANGELO, MILLET, Albert DÜRER, REMBRANDT, SZÉKELY Bertalan.

A Colmar városának adományozott anyagban található egy óriási fáradság árán születtett 15 kötetes, kézírásos munka — BOSSUET magyarul: BOSSUET. *Oeuvres. Traduites en hongrois I—XV*. Tom. Ford. SZENDEFFY Aladár. 1947—1950.”

SZENDEFFY, aki hetvenéves korában a könyv és a könyvtár, az irodalom és a tudomány iránti szenvedélytől indítatva állította össze saját könyvtárának jegyzékét, s túl nyolevanadik esztendején kezdett hozzá a Bossuet-fordításhoz, 94 éves korában halt meg. Egészen fiatalon vándorolt ki, s egy svájci fürdőhelyen ismerkedett meg később elzászi feleségével, Berthe MOLLYVAL (Colmarban utcát neveztek el róla, vagyónát a városnak adományozta, „bienfaisante de la ville”-ként emlékeznek reá) s együtt költöztek Colmarba 1919 után. SZENDEFFY ide hozatta azután személyes könyvtárát Budapestről. Utódja nem volt, így egész értékes gyűjteményét még életében a városi könyvtárnak adományozta, s az ajándékot végrendeletében is megerősítette.

Az eddig feltáratlan, gazdag gyűjtemény egy kisebb volumenű értékes részét — köztük a Bossuet-fordításokat és egy-egy első, ritka kiadást — továbbra is Colmarban őrzik, a városi könyvtárban, de a magyar fond túlnyomó része már ládákban becsomagolva várja elszállítását a párizsi Bibliothèque Nationale-ba, ahol azt a magyar nyelvet ismerő, szakértő könyvtárosok rövidesen feldolgozzák.

MARKOVITS GYÖRGYI

Adalékok az európai ellenállási irodalom könyvészetéhez.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtárközi Kölesönzésének köszönhető, hogy egy fontos, magyar vonatkozású, sokszorosított francia nyelvű kiadvánnyal ismerkedhetünk meg — ha kissé késve

¹ *Comité de Liaison pour l'Organisation de Conférences Internationales sur l'histoire de la Résistance en Europe. Colloque de Vienne (30 Août 1965)* (Problèmes de documentation et de méthodologie) Rapport général introductif par Henri MICHEL. (Paris 1965) (Soksz.) 85. l.

is —. A párizsi egyetem könyvtárából kaptuk kölcsön az 1965 augusztusában, Bécsben tartott nemzetközi tanácskozás dokumentumát, mely a második világháború alatti európai ellenállási mozgalom történetét, az arra vonatkozó irodalmat, az egyes országokban elért eredményeket tárja fel.

A bevezető jelentést Henri MICHEL írta, a párizsi Második Világháborús Intézet igazgatója (Comité d'Histoire de la 2e Guerre Mondiale), a második világháború történetével foglalkozó nemzetközi bizottság elnöke, akinek már több jelentős könyve jelent meg ebből a témakörből, s nem egy nemzetközi konferencián tartott előadást (Utoljára Moszkvában hangzott el *Az európai ellenállási mozgalom szellemi áramlatai* című előadása).

A bevezetés beszámol a bécsi tanácskozást megelőző három konferenciáról (Liège, 1958; Milano, 1961; Karlovy Vary, 1963). A bécsi találkozó tárgya: a dokumentáció és a módszerek problémái. Megemlíti a téma alapvető nehézségeit: az egyik az, hogy *jelenkori* történetről van szó, a másik pedig, hogy általában *illegális* tevékenység az, amit felszínre kell hozni. A továbbiakban a következő témakörökkel foglalkozik: a Résistance — mint történelmi jelenség — jelentősége; a Résistance kialakulása; a Résistance-történet feldolgozásának nehézségei, módszertani problémái, különleges megközelítési igénye („kikérdés”, időrend, térképek stb.). A „történelmi irodalom a Résistance-ról” című része H. MICHEL bevezetőjének már egészen szoros kapcsolatba kerül alapvető könyvtári feladatokkal. Felmerül a bibliográfiák igénye, a dokumentumok gyűjtésének nélkülözhetetlen volta. Végül a „Propositions de travaux en commun” — Javaslatok a közös munkára — címmel zárja a bevezető tanulmányt.

Módszere figyelemre méltó. Egymás után, betűrendben következnek a különböző országok, illetve azok felkért kutatóinak referátumai, melyek a következő alapkérdésekre válaszolnak, a helyi viszonyoknak megfelelően:

Szervezetek, kéziratok és nyomtatott források, audio-vizuális archívumok, könyvtárak, oktatás, alpmunkálatok, publikációk, múzeumok, tervek, módszertan.

Albániától Jugoszláviáig terjed az országok rendje; vannak országok, ahol egyetemen az oktatási tervben szerepel az ellenállási mozgalom, vannak múzeumok, gazdag film- és fénykép-gyűjtemények, különböző könyvtárakban illegális sajtó-gyűjtemények, mint például a kopenhágai királyi könyvtárban vagy a párizsi Második Világháborús Intézet speciális Résistance-anyagában, az izraeli YAA VASHEM nevű intézetben gazdag gyűjtése a clandestinus kisnyomtatványokból és újságokból. Jugoszláviában speciális könyvtárt létesítettek a nemzeti felszabadító háború dokumentumainak gyűjtésére. Még az Egyesült Államokban is van olyan intézmény, a Hoover Intézet, mely tervszerűen gyűjti az európai országok háború alatt megjelent illegális kiadványait. Görögországban azonban a második világháború irodalma, melyet a Nemzetvédelmi Minisztérium mellett működő szervezet őriz, egyelőre zárva van a történészek előtt.

Ami a publikációkat illeti, e téren is igen változatos kép alakult ki. Franciaországban például a már említett tudományos intézet külön folyóiratot szentel a második világháború, illetve az ellenállás történetének — rendszeresen közli magyar történészek idevontatkozó írásait is — *Revue d'Histoire de la 2ème Guerre Mondial* címmel. Olaszországban a milánói Feltrinelli könyvtárnak gazdag gyűjteménye van az illegális sajtóból eredetiben és fotómásolatokban, a gyűjtemény alapján készítették el 1961-ben az olasz clandestinus sajtó repertóriumát.² Bulgáriában, bár specializált könyvtárunk nincs, a Cyrille et Méthode, a bolgár nemzeti könyvtár publikál időnként könyveket vagy folyóiratokat a kérdéses témakörből, s amint a beszámolóban kitűnik, náluk jelentős szerepük van a memoároknak, különösen a partizán-visszaemlékezéseknek.

² CONTI L.: *La Resistenza in Italia*. Milan 1961, Istituto Feltrinelli

A hazánkra vonatkozó referátumot az MSZMP Párttörténeti Intézetének igazgatója, Vass Henrik írta — itt talán nem szükséges részletezni az ismert adatokat, például azt, hogy milyen intézmények gyűjtenek és dolgoznak fel idevonatkozó anyagokat. (MTA Történettudományi Intézete, Párttörténeti Intézet, könyvtárak, rádió- és televízió, múzeumok), inkább a kevésbé ismerteket említenék: a Karlovy Vary-ban tartott nemzetközi értekezlet magyar referátumához csatolták a vonatkozó alapbibliográfiát; a Magyar Partizánszövetség a felszabadulás 10. és 15. évfordulójára kiállítást rendezett; Buchenwaldban állandó kiállítást szenteltek a magyar ellenállási mozgalomnak.

Ebben a rövid ismertetésben csak érzékeltetni próbáltuk a téma nemzetközi jelentőségét s utalni arra, hogy a többi országok komplex törekvései nem csak a magyar történészekre, párttörténészekre, de a könyvtárosokra is új feladatokat rónak: fokozottabban törekedni az illegális ellenállási sajtó, a föld alatt született antifasiszta önálló kiadványok, az elsüllyedt kisnyomtatványok szervezett, nemzeti könyvtári gyűjtésére, rendszerezésére, konzerválására, bibliográfiai, majd sajtó- és könyvtörténeti feldolgozására.

mggy

Nemzeti bibliográfiánk újabb bővülése. A szakemberek — könyvtárosok, bibliográfusok és az egyes tudományágak kutatói — közös igénye már hosszú ideje, hogy a külföldi magyar vonatkozású irodalom rendszeres bibliográfiai feltárása megvalósuljon. KERTBENY Károlytól DEMETER Tiborig és HANKISS Jánosig különböző indítékú, méretű és színvonalú munkák láttak napvilágot. A legjelentősebbek (pl. APPONYI Sándor vagy BALLAGI Aladár munkái) a kutatás állandóan használt bibliográfiai segédeszközei közé sorolódtak be. A folyamatos és minden szakterületre és kiadvány típusra kiterjedő feltárás azonban mindeddig váratott magára.

SZENTMIHÁLYI János érdeme, hogy még 1958-ban éppen a Magyar Könyvszemlében — a kérdés történetének felvázolása mellett — körvonalazta a feladatokat. A megfontolt és alapos javaslat feledésbe ugyan nem merült, mert sokan hivatkoztak rá, a megvalósulásig azonban csak most jutott el — legalább részben (a külföldön megjelenő magyar nyelvű és magyar vonatkozású könyvek bibliográfiai feltárása ugyanis még tovább várat magára). Az Országos Széchényi Könyvtár most éppen a javaslattevő SZENTMIHÁLYI Jánost bízta meg az 1970-i próbaszám után 1971-ben már negyedévi periodicitással megindult *Hungarica Külföldi Folyóiratszeme* szerkesztésével. Az új kiadvány most az 1958-ban lefektetett alapelveket igyekszik valóra váltani.

A kiadvány célja — az előszó szerint —, hogy azokat a közleményeket tárja fel, amelyek „a hazai tudományos kutatás, műszaki fejlesztés, a gazdasági tevékenység és a kulturális élet irányítói és munkásai által felhasználható információkat tartalmaznak vagy jelentenek.” Vagyis a bibliográfiát határozott társadalmi szükségletek kielégítésére szerkesztik. Olyan forrást kívánnak az érdekeltek kezébe adni, amely eddig még a szakmai körök számára is nehezen áttekinthető irodalommal ismertet meg bennünket. S bármelyik szakot lapozzuk fel, már a pusztá beleolvasás is bizonyítja, hogy valóban értékes segítséget nyújt a kiadvány azoknak, akiket tájékoztatni kíván.

Az alaposabb áttekintésből kiderül, hogy az első két füzet (1971. 1—2. és 3. szám) összesen 2083 közleményt ír le. Ezek közül — a kiadvány hármas tagolásának megfelelően — 904 magyar vonatkozású, 756 magyar nyelvű vagy magyar szerző által külföldön közölt, tartalmában nem magyar vonatkozású közlemény, végül 423 hazai vagy magyar vonatkozású könyv, folyóirat, zenemű és folyóiratcikk ismertetése. Igen jelentős számok

ezek, s ha arra gondolunk, hogy a feldolgozás bővülésével még emelkedni fognak, láthatjuk, milyen kincset tesz hozzáférhetővé ez az új bibliográfia.

A számok más szempontból is érdekes képet mutatnak. A két füzetben szereplő 2083 tételből 1227 a társadalom- és humán tudományokra (0—3, 7—9 ETO főosztály) és 856 a természet- és alkalmazott tudományokra (5 és 6 ETO főosztály) esik. Az egyes kategóriákon belül a megoszlás már nem ilyen egyenletes. A természet- és alkalmazott tudományokon belül a legnagyobb hányad (a 856 tételből 597) a magyar szerzők külföldön közölt (tartalmilag nem magyar vonatkozású) és a külföldi magyar nyelvű közleményekre jut. Aránylag igen kicsiny a magyar vonatkozású publikációk száma: 165, s ezek közül is 94 a műszaki tudományokra, iparokra, 42 a mezőgazdaságra vonatkozik. Az orvostudományi szakokban csak 19, a természettudományiakban pedig 10 található.

Kissé elnagyolva a szembeállítást: a kutatás 904 olyan külföldi közleményt ismerhet meg, amelyek magyar vonatkozásuk miatt feltétlenül figyelembe veendőek, a tudománypolitika pedig áttekintést kap arról, hogy a hazai idegen nyelvű folyóiratok (elsősorban az akadémiai *Acták*) mellett az egyes szakterületek milyen mértékben és milyen kiadványokban ismertetik meg kutatási eredményeiket a külfölddel.

A felhasználást nagy mértékben elősegíti a kiadvány azzal is, hogy — amennyiben a cím nem utal rá elegendő mértékben — annotáció formájában tömören jelzi a magyar vonatkozást, s így sok rejtett adatra hívja fel a figyelmet.

Örvendetes, hogy az anyaggyűjtésben az érdekeltek („tudományos intézetek, múzeumok, tudományos és szakmai tájékoztatási központok, nagy tudományos könyvtárak és szakkönyvtárak munkatársai, tudományos kutatók, bibliográfusok és dokumentalisták”) máris szép számú gárdájára támaszkodhatott. Ez a sikeres együttműködés a továbbiak során remélhetőleg még elmélyül és újabb intézményeket, munkatársakat vonz magához.

Már a próbaszám jogosan széles körű érdeklődést váltott ki. Az általános elismerő vélemény mellett néhány vonatkozásban azonban merültek fel eltérő nézetek is. Ezek közül néhányra érdemes kitérni.

A magyar nyelvű és tartalmuknál fogva magyar vonatkozású közlemények szerepeltetésével kapcsolatban nincs és aligha lehet vita. Nehéz azonban annak az eldöntése, hogy a külföldön élők közül kit tekintünk magyarnak, kinek a munkái szerepeljenek a hazaiakkal együtt. Az előszó szerint „a külföldön élő magyar szerzők közül pedig azokat (veszi a kiadvány figyelembe), akiknek publikációi szakmai szempontból érdemelnek figyelmet”. Ez az alapelv igen tág, a feldolgozóktól igen nagy személyismeretet kíván, s ugyanakkor sok szubjektivitásnak nyit teret.

Az egyes szakmai központok nem alakítottak ki ezen a téren még egységes álláspontot, így pl. az orvostudományban azt a korábbi álláspontot követték, hogy csak a hazai szerzők publikációit veszik figyelembe (romániai magyar szerzők egy nyugatnémet folyóiratban közölt tanulmánya bizonyára csak tévedésből került be). A kémiában szerepel a göppingeni gyógyszergyárban működő CSUPOR L. Azt hiszem, számos más magyar származású vegyész is publikált az adott időszakban a külföldön élők közül, „szakmai szempontból” nem látszik eléggé indokoltnak csak az ő szerepeltetése.

A külföldön élő és szakmailag valóban jelentős — elsősorban természet- és alkalmazott tudományi — kutatók közleményeit a megfelelő szakmai referáló lapok, bibliográfiák alapján az érdekelt kutatók úgyis megismerhetik (nem is valószínű, hogy orvosok, vegyészek, fizikusok stb. ebből a kiadványból keresnék ki SZENT-GYÖRGYI Albert, GÁBOR Dénes vagy mások munkáit). A szubjektivitástól mentes határvonalak ugyanakkor a bibliográfiát a felesleges felduzzasztásból is megmenthetnék. (Legalábbis orvosi vonatkozásban a most közöltekhez számban csaknem hasonló mennyiségű közleményből kellene válogatni, hogy a külföldön élők melyik publikációja kerüljön bele a kiadványba.)

A tudománypolitika számára kialakítható képet megzavarná, ha a hazai és a külföldön élő szerzők közleményei együtt szerepelnének. Azt hiszem, a leghelyesebb megoldás ezen a téren az volna, ha csak a hazai szerzőket kísérnék figyelemmel. Ez a feldolgozást is megkönnyíti, s egységes képet is ad.

Felmerültek olyan vélemények is, hogy a nagy számú külföldön megjelent természet-tudományi és orvosi közlemény kimaradhatna, s azokat csak a nemzeti szakbibliográfiák tartanak számon. Eltekintve attól, hogy ilyen nemzeti szakbibliográfia a tudományágaknak csak egy részében jelenik meg, az ilyen értelmű különbségtétel az egyes tudományok közt „öncsonkítást” jelentene. Könnyíteni lehetne azonban a bibliográfián (és a feldolgozók munkáján is), ha a b) kategóriájú közlemények mellett nem szerepelne címfordítás. (Annotációt már most sem kapnak.) Viszont az orvostudomány jelenlegi öt összevont csoportja aránytalanul sok és nem összetartozó közleményt zsúfol egybe.

A kiadvány címében a „folyóiratszemle” meghatározást használja. Helyes volna, ha — talán élve a folyóiratok és egyéb periodikumok közti határvonal elmosódóvá válásával — a „nem folyóirat jellegű periodikumokra”, az évkönyvekre, gyűjteményekre is kiterjesztené ez a bibliográfia az illetékességét (amint elszórt esetekben máris megtette). Ebben a bibliográfiai szempontból talán legszerencsésebb kiadványtípusban igen sok értékes közlemény jelenik meg — és marad mégis rejtve.

Az első két füzetben talált néhány fordítási, besorolási, névkiegészítési tévedés elenyésző, s az együttműködés szorosabbá válásával számuk a továbbiakban bizonyára a minimálisra csökken.

SZENTMIHÁLYI JÁNOS 1958-ban felvetette egy *Miscellanea Hungarica* című periodikus kiadvány gondolatát is. Ennek feladata az volna, hogy az olyan művekre hívja fel a figyelmet, amelyek sem egészükben, sem túlnyomó részükben nem magyar vonatkozásúak, de mégis jelentős adatokat nyújthatnak a magyar történetírás és művelődéstörténet számára. (Pl. emlékiratok, útleírások, életrajzok, de regények és más szépirodalmi művek is.) Jó lenne, ha a külföldi magyar vonatkozású könyvek bibliográfiája mellett ez a kiadvány is megvalósulna.

Summázva az elmondottakat: igen jelentős „műszert” kaptunk, most már rajtunk múlik, hogy a feltárt információkat minél sokrétűbben hasznosítsuk.

DÖRNYEI SÁNDOR

Nyugat. A *Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása*. 1971 augusztusában volt harminc éve annak, hogy az akkori sajtórendelkezések értelmében, a főszerkesztő elhalálása miatt megszűnt XX. századi irodalmunk legjelentősebb fóruma, a *Nyugat*. A Petőfi Irodalmi Múzeum ebből az alkalomból rendezte meg jubileumi kiállítását, amely emléket állít a folyóirat 33 éves fennállásának, újszerű, korszakformáló irodalomszervező tevékenységének.

A feladat rendkívül nehéz és szerteágazó, hiszen az 1908-ban indult folyóirat mindvégig központi helyet foglalt el modern irodalmunk létrejöttében, fejlődésében. A *Nyugat* története elszakíthatatlanul hozzákapcsolódik századunk egész művészetéhez, s jóformán valamennyi haladó szellemi irányzatához. A lap arcképének felvázolásához elengedhetetlen a tágabb kitekintés nemcsak a történeti háttérre, hanem a rokonművészetek fejlődésére s irodalmi életünk valamennyi számottevő kezdeményezésére, irányzatára. S mivel XX. századi irodalmunk legjelentősebb fórumáról van szó, amely légkört, mű-

helyt teremtett, a folyóirat tevékenységét közvetlenül bemutató dokumentáció mellé feltétlenül odakíváncsoznak a lap hatását, kisugárzását érzékeltető exponátumok is: azoknak a műveknek a felsorakoztatása, amelyek a *Nyugat* mozgalom égisze alatt születtek, vagy amelyek e mozgalommal vitázva, annak ellenében láttak napvilágot.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása arról tanúskodik, hogy rendezői ilyen tág értelemben fogták fel feladatukat. Nem szerkesztői portrékat, önmagukban száraz szerkesztői iratokat kívántak bemutatni, hanem folyamatot: irodalmunk mozgását, fejlődését s a fejlődés széles művészi és társadalmi hátterét. Mindezt lehetőleg a látvány nyelvére, kerülve a jelenségek agyonmagyarázását, egysíkú túldokumentálását. Mik álltak rendelkezésükre? Mindenekelőtt maga a folyóirat, s azonkívül kéziratok, könyvek, plakátok, festmények, szobrok, írói relikviák — s a legújabb típusú installációs eszközök? Ezek arányos, kifejező kombinációból kellett kialakítani azt a formát, amely megfelelő összképben képes érzékeltetni a folyóirat több évtizedes tevékenységét.

S itt újra fel kívánnánk hívni a figyelmet a rendezők elé tornyosuló nehézségekre. Nemesak arról van szó, hogy irodalomtörténetírásunk még adós a *Nyugat* teljes fejlődés-vonalának marxista képével, s így helyenként a kiállítóknak maguknak kellett vállalni az értékelést, hanem arról, hogy a kiállítási anyag összeállításakor nem igen válogathattak. Bár más intézmény is, így elsősorban a Nemzeti Galéria segítségére sietett a múzeumnak, a rendezőknek elsősorban saját anyaggal kellett dolgozni. S ez bármennyire is gazdagnak mondható, a fenti tág koncepció megvalósításához helyenként nem elég változatos.

A kiállítás öt teremből áll. A szorosan vett irodalmi anyag két termet foglal el. Az őket megelőző három kis helyiségben TIHANYI Lajos rajzai, HOFFMANN Edith árnyképei, BECK Ö. Fülöp plakettjei, szobrai és RIPPL RÓNAI József festményei mutatják be a *Nyugat* írói és szerkesztői gárdáját. A két nagyobb terem tagolása: az első 1919-ig, a második 1919-től 1941-ig öleli fel a folyóirat történetét — találó arányokban érzékelteti a két időszak jelentőségét és súlyát a lap életében. Szerencsésnek mondható az eszközöknek az a kombinációja, amelyek az egyes gondolatköröket megjelenítik: fehér és fekete album-lapokként hajlított paravánok hívják fel a figyelmet egy-egy témára. A fényképekkel, festményekkel tagolt függőleges felületek természetes keretként fogják közre a tárlókat, amelyekben kiadványok, kéziratok, relikviák közvetítik a további információkat. Ilyen jólsikerült részlet például az első teremben az első nemzedék líráját bemutató sarok: BABITS Mihály, DUTKA Ákos, GELLÉRT Oszkár, JUHÁSZ Gyula, KOSZTOLÁNYI Dezső, LÁNYI Sarolta, TÓTH Árpád verskötetei, BALÁZS Béla: *Az órák*, JUHÁSZ Gyula: *Gyászpompa*, TÓTH Árpád: *Üröm* c. verseinek kéziratai, DUTKA Ákos, GELLÉRT Oszkár, LÁNYI Sarolta fényképei. ADY Endre és a *Nyugat* kapcsolatát külön tárló dokumentálja a *Ki látott engem?* s a *Vallomások és tanulmányok* kötetével, a *Jóság síró vágya* c. vers kéziratával, valamint a *Két kuruc beszélget* c. költemény korrektúrájával. A terem központi látványossága ADY Endre utolsó lakásából származó íróasztal, fölötte a költő nagyméretű portréja PÓR Bertalantól.

Sikerültnek mondhatók azok a tárlók is, amelyek a *Nyugat* és a világirodalom, illetve a folyóirat és a korabeli zene, valamint a film közötti kapcsolatot érzékeltetik. Különösen ez utóbbi érdekes, mert azon túlmenően, hogy dokumentálja a *Nyugat* gyors reagálását az új művészetre, felhívja a figyelmet a BABITS *A gólyakalifa* c. regényéből készült filmre, amelynek forgatókönyvét KARINTHY Frigyes írta, főszerepét BEREGI Oszkár játszotta, s rendezője KORDA Sándor volt. A film, amelynek emlékét ÉK Sándor 1917-ből származó plakátja is megőrökíti, sajnos elkallódott, elveszett.

A második terem az elsőhöz hasonló eszközökkel ad képet a *Nyugat* második és harmadik nemzedékének alkotó munkásságáról, a szerkesztők: OSVÁT Ernő, MÓRICZ Zsigmond, BABITS Mihály tevékenységéről és arról a szerepről, amelyet a folyóirat az egyre

erősödő fasizálódás légkörében a szellem, a gondolat szabadsága érdekében vívott. Az itt kiállított relikviák közül szimbolikussá növekedik BABITS bombasérült írógépe, amely szemléletesen érzékelteti, milyen erők hallgattatták el a folyóiratot és méltó utódját, az ILLYÉS Gyula szerkesztette *Magyar Csillagot*.

Mint említettük, a kiállítás folyamatként, szerteágazó szellemi és társadalmi kapcsolataiban kívánja dokumentálni a *Nyugat* munkásságát. Ezt a koncepciót látjuk a legelső tárlóban is, amely a folyóirat elődjének a *Hétnek*, a *Figyelőnek*, a *Szerdának*, a *Magyar Géniusznak* stb. egy-egy példányát mutatja be a látogatónak. A tárló feletti paraván viszont az egykori politikai eseményeket idézi a „vérvörös csütörtök” és az őszirózsás forradalom egy-egy eseményének nagyméretű fotójával. A szándék nyilvánvaló, azonban kérdéses, hogy az egymással sokszoros áttételeken keresztül érvényesülő kapcsolatoknak — a *Nyugat* szellemi ellenállása az ország elmaradottságával szemben és az ezen elmaradottság elleni direkt politikai akciók — ilyen közvetlen egymás mellé állítása valóságúen fejezi-e ki az egykori összefüggéseket? Tudjuk, mindennek szemléltető demonstrálása nagyon nehéz feladat, de itt mégis kissé leegyszerűsítettnek látjuk a megoldást. Ugyanezt kell mondanunk az első terem két hirdetőoszlopáról is, amelyen plakátok, hirdetésmények idézik a világháború utolsó éveit. A kiállított dokumentumok egymástól túl távoleső jelenségeket hoznak egymás mellé, s így nem is adhatnak összefüggő egységes képet a korról.

Hasonló jelenséggel találkozunk az irodalom és képzőművészet párhuzamát érzékeltető törekvésekben is. TORNYAI János: *Betyárszerelem*, TIHANYI Lajos: *Nagybánya* vagy SZOBOTKA Imre: *Konstruktív táj* c. képei eléggé távol esnek környezetük tematikájától, s így nem eléggé szervesen tolmácsolják azt az összefüggést, amelynek az illusztrálására hivatottak lettek volna.

Ugyanilyen nehéz feladat volt a *Nyugat* és a vele párhuzamosan fellépő irányzatoknak a demonstrálása. A kiállítás bemutatja ugyan a magyar avantgarde vagy a népi írók egy-egy képviselőjét, akiknek kapcsolata volt a folyóirattal, de nem érzékelteti, miben és mennyiben akartak mást, mint maga a *Nyugat*. Mindez azonban már olyan feladat, ami részben már meg is haladja ennek az eléggé körülhatárolt vállalkozásnak kereteit, s így nem is nagyon írható a kiállítás hiánylistájára. Néhány apróbb formai kíváncsalom azonban igen. A kiállított fényképeket kasírozni kellett volna. Felpenderedő alakjukban nem jó hatást keltenek. Ugyanígy nem eléggé izléses például az a megoldás sem, hogy HOFFMANN Edith árnyképein a képkeretre ragasztott gépirásos cédulák tájékoztatnak az ábrázolt személyek kilétéről. Technikailag jobban kellett volna tagolni a második, illetve a harmadik nemzedék fénykép arcképsorát is, amely így ebben a formában kissé egybefolyó. Egységesíteni kellett volna a névfeliratokat is: hol a teljes név, hol csupán a vezeték-név, hol pedig a vezeték-név és a rövidített keresztnév szerepel ugyanannak a személynek az esetében. Több felvétel aláírásába odakíváncozna a dátum is, a körülmények pontosabb rögzítése.

Ezek azonban csak részletkérdések. A kiállítás egésze — mint ahogyan a látogatottság örvendetes magas számai is bizonyítják — eredményesen szolgálja a kiállítók fő célkitűzését: haladó irodalmunk egyik legjelentősebb állomásának megismertetését és népszerűsítését.

BOTKA ÉVA

Szemere Samu kilencvenedik születésnapjára.¹ SZEMERE Samu, a XX. század magyar filozófiai irodalmának reprezentatív személyisége a múlt év végén töltötte be életének kilencvenedik esztendejét. E felemelő pillanatot örökíti meg az Akadémiai Kiadónál megjelent izléses kiállítású emlék-kiadvány. A kis mű három fejezetben idézi fel SZEMERE Samu életét, írói és tudományos munkásságát.

SÁNDOR Pál finom megfigyelésekben és találó észrevételekben gazdag bevezető tanulmánya széles síkon veszi számba, értelmezi, értékeli a neves filozófiai író alkotó tevékenységét: három fontos területen, a filozófiatörténet, az esztétikai-értékelmélet és a műfordítás területén szemlélteti tudós teljesítményének jellegét és tartalmát. Meggyőzően bizonyítja, hogy Szemere Samu polgári mivolta ellenére haladó gondolkodása okán elhárítja az irracionalizmust és fontos szerepet tulajdonít az észnek, de nem lesz racionalistává: többletértéket fedez fel azoknál a bölcseleknél, akik a megismerés forrását a tapasztalatban keresik; nem utasítja el a visszatükrözés elméletét; és a logika parancsára eljut ahhoz a felismeréshez, hogy a szocializmus magasabbrendű a kapitalizmusnál. Végső soron SÁNDOR Pál SZEMERE Samunak részint a filozófia nagy alakjairól írt műveiben megfogalmazott nézetei, részint a saját elméletét fejtegető tanulmányai alapján „az emberiség haladását szolgáló eszmékért lelkesedő, humanista gondolkodó arcképé”-t rajzolja meg.

E szellemi arculat vonásait SCHEIBER Sándor mintaszerűen gondos bibliográfiai összeállításban 327 filozófiai, esztétikai, pedagógiai tétel: monográfia, tanulmány, esszé, cikk illusztrálja. A pályakezdő tudós az újkori bölcselet óshazájában, Olaszországban tájékozódik. Renaissance-érdeklődéséből születik meg nagyjelentőségű alkotása: *Giordano Bruno* című terjedelmes műve (1917), majd egyre szélesebbre tágítja a filozófiai múlt megismerésének körét (*Kant, Leibniz, Schleiermacher, Spinoza, Descartes, Majmuni* stb.) s mélyíti el a maga bölcseleti és esztétikai elméletét. E vonatkozásban bőségesen kínál meghatározó elemeket és tárgyal gondolati rendszerét megvilágító problémákat *Filozófiai tanulmányok* című gyűjteményes kötetében (*Tudományos gondolkodás és filozófiai gondolkodás, Történetfilozófia, A művészet mint valóságértelmezés, Szellemesség és komikum stb.*) (1941). E tekintélyes munkásság nyomán a felszabadulást követő években az ünnepezt tudós tollából európai értékkel mérhető, s így a magyar kultúrelét tekintélyét növelő művek láttak napvilágot. Köztük Hegel csaknem valamennyi munkájának fordítása, és a magyar s német Akadémia közös kiadásában megjelent esztétikai mű, *Kunst und Humanität. Eine Studie über Thomas Manns ästhetische Ansichten* (2. kiadás 1967). Ilyen súlyos pillérekben nyugszik Szemere Samu termékeny életműve, amelyben a legkisebb alkotások is igényes tárgyválasztásról vallanak, legyenek azok hírlapi cikkek vagy alkalmi közlemények, bevezető tanulmányok vagy megemlékezések, köztük szép írásai mesteréről, Alexander Bernátról. Alkotásai összességéhez követelően hozzátartozik szerkesztői munkássága: az Ethika Könyvtárban számos időálló művet adott közre, az IMIT Évkönyvet következetesen magas irodalmi rangon tartotta.

Élete külső történetének fordulójáról a könyvecske harmadik egysége közöl rövid áttekintést.

ZSOLDOS JENŐ

¹ Akadémiai Kiadó. Budapest 1971, 61 l. 1 f.

Lengyel laptársunk, a *Studia o Książce*, amelynek programját és első számát a *Magyar Könyvszemlé*ben már ismertettük, most érkezett 2. számával ismét bizonyítja, hogy célkitűzései és témái a mi folyóiratunkéhoz hasonlóak. Cikkeinek egy része a tudományos könyvtárosképzéssel és annak történetével, másik része az olvasás és az irodalom terjesztésének kérdéseivel, nagyobb része könyvtörténeti témákkal foglalkozik. Utóbbiak VANINI filozófiájának, könyv-szemléletéről (Andrzej NOWICKI), Justus LIPSIUS krakkói működése korszakának művelődési viszonyairól (Renata Żurkowa), LASSALLE és a könyvek kapcsolatáról (Anna ZBIKOWSKA-MIGOŃ), a német kiadók és könyvtárosok szerepéről a lengyel irodalom népszerűsítésében (Othmar FEYL) szólnak. Külön rovatot nyitott lengyel laptársunk a bibliográfiai folyóiratokról szóló monográfiáknak, ezek között elsőnek jelenik meg ebben a számban a *Magyar Könyvszemlé* több mint 30 lapra terjedő története FÜLÖP Géza kartársunk tollából.

D.B.

SZEMLE

Hart, Horace: Notes on a century of typography at the University Press Oxford 1693–1794. Az 1900. évi kiadást újra kiadta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Harry CARTER. Oxford, 1970. 2°, 16+XVI+203 l.

Horace HART, aki 1883-tól 1915-ig az oxfordi egyetem nyomdavezetője volt, a múlt század utolsó éveiben számba vette a nyomda történelmi betűanyagát, régi patriciát, matriciát és betűmintakönyveit. Kutatásának páratlanul gazdag eredményét 1900-ban tette közzé. Könyvben regisztrálja és bemutatja az oxfordi egyetemi nyomda 1693 és 1794 között megjelent nyolc betűmintakönyvének, illetve betűmintájának valamennyi típusát, mégpedig úgy, hogy amelyeknek a régi öntőszerszámjai megvoltak, azokat az eredeti szerszámokból öntött típusokkal, ezeknek a hiányában meglévő régi típusokkal nyomatta. Klisével csak azokat reprodukálták, amelyek a betűminták lenyomatain kívül más emléke nem maradt fenn.

A könyv lapjain nyomon kísérhetjük TÓTFALUSI KIS Miklós egyik típusának, a *Two Line English Italick* jelzésű betűnek szereplését az oxfordi könyvnyomtatásban. Ez a — mai mértékegységben kifejezve — 25,5 pontos (kb. „kéteicerós”) kurzív címbetű, amely teljesen megegyezik KIS MIKLÓS amszterdami mintalapjának kis kánon kurzívájával, a bemutatott évszázad nyolc oxfordi betűmintája közül hatban előfordul, először 1695-ben, utoljára 1794-ben. CARTER jegyzete is kétségtelenül TÓTFALUSINAK tulajdonítja ezt a betűt, amely 1692-től kezdve bukkant fel londoni nyomtatványokon. Közli, hogy régi oxfordi okmányban a betű megvásárlásáról is maradt feljegyzés: 1695. szeptember 13-án vásárolták Robert ANDREWS-tól más betűkkel együtt.

HAIMAN GYÖRGY

Grosjean, Georges—Kinauer, Rudolf: Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis zum Barock. Bern—Stuttgart 1971, Hallway Verl. 144 l. (2 szövegközti, 70 egyszínű és 31 színes, egész oldalas képpel, album-alak: 24×34 cm.)

Két kitűnő tudós: G. GROSJEAN professzor, a berni egyetem gazdaság- és művelődés-földrajzi tanszékének tanára s egyben a berni Alpok Múzeuma igazgatójának, valamint R. KINAUER, a nagy híré Osztrák Nemzeti Könyvtár térképgyűjteménye igazgatójának munkája. A térkép-történetnek e két európai híré tudósa vállalkozott arra, hogy egy pompás kiállítású könyvben élénk tárja az európai kartográfia történetét, hogy ily módon szerettesse meg egy szélesebb réteggel a régi térképeket és lehetőleg fokozza azok védelmét.

A mű nem akar a térképtörténet teljes, tudományos tárháza lenni. Erre harminc hasonló kötet sem lenne elegendő. Ebben a kitűnő válogatásban, a térképkészítés történetének művészileg és technológiailag kimagasló alkotásai kaptak helyet az ókortól a barokkig bezáróan. A szerzők célja az, hogy jó és hű keresztmetszetet adjanak a térképírás több évezredes történetéről, a kialakulás és fejlődés menetéről különböző országok, világrészek térkép-állományából történt válogatással.

Az anyagot a nyugat-európai gyűjteményekből: közelebből az Osztrák Nemzeti Könyvtár, a berni állami és egyetemi könyvtár, a svájci szövetségi hadtörténeti könyvtár, a Svájci Nemzeti Könyvtár, a berni Egyetemi Földrajzi Intézet és egyes magángyűjtők, továbbá a római Vatikáni Könyvtár, a firenzei állami könyvtár, a párizsi Bibliotheca Palatina, a bajorországi állami könyvtár, a Karlsruhei General-landesarchiv, a nürnbergi Germán Múzeum, az allgäui Heimatsmuseum Wangen, a bázeli állami múzeum, a bázeli egyetemi könyvtár, a solothurni központi könyvtár és a zürichi központi könyvtár térkép-

gyűjteményeinek anyagából történt változtatás szolgáltatta.

A felhasznált térképanyag Nyugat-Európa egy részének gyűjteményeire korlátozódik; de mivel e gyűjteményekben németalföldi és franciaországi térképek is szép számmal találhatók, a szerzők figyelme azokra is kiterjed. Kelet-európai térkép nem került felhasználásra. Ez önmagában nem lenne baj, mert a nagy térképszerkesztő és -kiadó műhelyek Nyugat-Európában alakultak ki.

Az *ókor öröksége* címmel megírt bevezető fejezetben szemléletes bizonyítást nyer az olvasó arról, milyen marandó eredményeket ért el a „*Corpus Agrimensorum Romanorum*”, azaz a római földmérők testülete a térképalkotás terén: több, mint ezer évig ezen az ismeretanyagon nőtt fel a geometriának számolatlanul sok nemzedéke! Ami a római kartográfusok hegy-ábrázolását illeti, W. LAZIUS 1561-beli ausztriai-stájerországi térképének hegy-ábrázolásai is a C.A.R.-ra vezethetők vissza, Aegidius Tschudinak az 1538—1560 közötti évekből származó Svájc-térképén pedig a hegyek alaki rajza a C.A.R.-ban látható hegység-ábrázolások hű mása.

A középkorral foglalkozó rész a turini, az ebstorfi és a herefordi világtérképeket ismerteti. Ezek a *Mappae Mundi*-k a XII—XIII. századi kartográfiai tudás, az akkor uralkodó világkép és ábrázolás tanúi. A világról alkotott felfogás — miként e térképek bizonyítják — ezer év alatt nem sokat változott. A Peutinger-táblákon, az i. sz. IV. századi CASTORIUS római mérnök híres alkotásán még Róma a világ közepe. A birodalom bukását követő 700—800 esztendő alig volt elegendő a felzaklatott világ lecsendesítéséhez. A „*Pax Romana*” helyébe a „*Pax Christi*” lépett, ami leolvasható a térképekről is, mert Róma központi helyét előbb a földi paradicsom (Ádámmal s Évával), majd Jeruzsálem, s végül maga Krisztus ábrázolása foglalja el.

Közben azonban nagyot változik a világ. A XIII. század végéig a hajózás ugrásszerűen fejlődött. Az újonnan megismert területekre előbb a misszionáriusok, majd a kereskedők szivárognak be. A szárazföldeken ezek utazásai és a mind gyakoribb követségijárások, a tengereken pedig főként az itáliaiak és portugálok hajóútjai bővítik kartográfiai ismereteinket. Nemcsak bővebb tartalmú térképeket szerkesztenek, hanem a Földközi-tenger vidékéről megjelennek az ún. *portolán térképek* is. Ezeket a térképeket a tengerpartok részletes kidolgozása, gazdag helynévrajz és a kikötőtől kikötőig vezető hajóutaknak irányt jelző egyenes vonalakkal való feltüntetése jelzi.

Szinte természetes, hogy a portolán térképekkel megnyitott úton — rövid másfél évszázad alatt, a reneszánsz korban — ugrásszerűen jutottak el a térképszerkesztők a mai térképek alapját jelentő elvi felismerésekhez és alaki formákhoz. GUTENBERG után a térkép is nyomdai termékévé vált. Térképmetsző és -nyomtató műhelyek keletkeztek. Az egyes műhelyek, kiadók versengtek egymással, és a kereskedelmi harc a térképek gyors fejlődéséhez vezetett. PTOLEMAIOSZ világtérképének 1477. évi bolognai kiadásán már vetületi rendszerben szerkesztett fokhálózatot látnunk. KINAUER és GROSJEAN az 1482. évi ulmi és 1540. évi bázeli PTOLEMAIOSZ-kiadásokon keresztül elvezetnek Közép-Európa legelső rézmetszetű térképéhez (Eichstätt, 1491). Noha a fametszetű térképi ábrázolások még száz év múltán is eléggé gyakoriak voltak, a rézmetszetű térképek megjelenése azt jelentette, hogy a térképek rajza és helynévírása finomodott; ennél fogva terjedelmük kisebbé válhatott, tehát kisebb alakú könyvekbe is bekerülhettek. Ennek következtében a térképek kelendősége megnövekedett és kiállításuk modora is megváltozott. A rézmetsző technika a térképeken lehetővé tette hosszabb magyarázó szövegek alkalmazását.

Mivel 1500 táján a közel-keleti szent helyeket a török már megszállta, s e területek legfeljebb a készülődő kereszties hadak érdeklődésére tarthattak számot, a térképeken már nem Jeruzsálem a központ, hanem „minden út Rómába vezet”. E. ETZLAUB állítólag 1500-ban megjelent térképe egyenesen a Rómába vezető legforgalmasabb utakat tünteti fel — a dániai Nyborgtól Nápolyig —, delett tájékozással. (E térképnek szoros magyar térképtörténeti vonatkozásai vannak, ezeket azonban önálló tanulmány fogja ismertetni.)

A XVI. század a térképkészítés első aranykora. Európában a törököktől való félelem, illetve a török elleni háborúk, egyébként pedig a nagy felfedező hajóutak utáni érdeklődés kedveztek a térképkiadásnak. A néhány kifogástalanul jó mappa mellett hihetetlenül sok rossz compilatio hagyta el a térképmetszők műhelyét. E korból néhány kimagasló példány található a múben. Köztük M. WALDSEEMÜLLER világtérképe. Ezen tűnik fel első ízben „America” neve mint az újonnan felfedezett kontinens megnevezése.

1490 körül jelennek meg első ízben egy híresebb tájegységet ábrázoló nagy méretarányú térképek. Ilyen pl. Konrad Türst 1495/97. évi, majd Aegidius Tschudin 1538. évi svájci térképe. Ebbe a csoportba sorolhatók a bécsi Wolfgang LAZIUS (1561), a zürichi Jos MURER (1566), az

ingolstadti Philipp APIAN (1560 körüli) térképei.

Warmund Ygl von VOLDERTURN 1604/1605 között megjelent térképe azért is nagyon érdekes, mivel talán ez a legelső olyan térkép, amely nagyobb jégár-borította területet ábrázol. Jelzi is, hogy „der Gross Verner”-t „Glacies continua et perpetua”, azaz „összefüggő és örökös” jégpáncél borítja. A jégtakaró jóval nagyobb és összefüggőbb, mint napjainkban, de ne feledjük, hogy a gleccserek jege az utóbbi néhány ezer évben rohamosan pusztul.

E rész utolsó darabjaként GROSJEAN egy 1605/1606-ban készült, nagyon szép, színes, gondos kiállítású, madártávtalilag készített térképet mutat be a Genfi-tóról. Jacques GOULART műve. Nagysága: 31,5 × 54 cm; méretaránya pedig kb. 1 : 180 000.

A XVII. században XIV. Lajos udvarában, illetve az ő megbízásából számos kiváló térképész dolgozott Franciaországban. Kiválóak voltak hadmérnökeik is. Soraikból mutatnak be néhányat, illetve M. TAVERNIER (1643), H. A. JAILLOT (1695), G. DE L'ISLE (1720 előtt) és id. Jan. Bapt. NOLIN (1708) személyét emelik ki a szerzők. Végül a csodálatos képességű W. BLAEU (1616) holland kartográfus munkásságának méltatása után J. MEYER (1657 H. Bock (†1624), G. Fr. MEYER (1680 körül) térképeiből kapunk ízelítőt.

A XVII. század legvégéről és a XVIII. sz. első feléből a mai pontos kataszteri-, gazdasági és katonai térképezéshez vezetó útkereső munkák kerülnek sorra.

A mű végén tájékoztatót kapunk arról, hogy az ismertetett térképek melyik gyűjteményben található. A bemutatott anyagot, összesen 48 térképművet, illetve azok részletét, kivágatát a szerzők 17 térképtárból válogatták össze. Mivel a szerzők nem akartak ismételnéi és mégis teljességre törekedtek, nagyon meg kellett gondolniok, mi kerüljön be ebbe a kiadványba. A válogatás tehát magasrendű szempontok szerint történt, és minden tekintetben igen sikerültnek mondható. Szerzők és kiadó, valamint a nyomdai dolgozók, tudásuk és képességeik legjavát adták e munkába, amely komoly, nagy nyeresége az egyetemes kartográfiatörténeti irodalomnak. Minket, magyarokat pedig a mű — számos magyar térképtörténeti vonatkozása miatt — igen közelről érint és érdekel.

BENDEFFY LÁSZLÓ

Hoboken, Anthony van: Joseph Haydn. Tematisch-bibliographisches Werkverzeichnis. Zgst. von —. Bd. II. Mainz 1971, Schott. 602 l., 1 mell.

Rég várt, korszakalkotó jelentőségű zenei könyvújdonságról adhatunk számot: megjelent Joseph HAYDN műveinek teljes tematikus katalógusa. Az I. kötet, mely a hangszeres műveket tartalmazza, már 1957-ben kiadásra került, s azóta a Haydn-kutatás egyik legfontosabb forrásmunkája, leggyakrabban használt segédeszköze. A most napvilágot látott II. kötet a vokális műveket foglalja magába. Ezzel feldolgozásra került a teljes, eddig ismert Haydn-anyag. Az előkészületben levő III. kötet újat már nem fog hozni, lényegében csak praktikus, célokat szolgál majd: különféle szempontok szerinti mutatókkal fogja kiegészíteni a tematikus műjegyzéket.

A vokális művek tematikus katalógusa formájában, feldolgozásmódjában nagyjából egyezik a hangszeres művekével. A nagyobb önálló csoportok római számozást kaptak (ez folytatólagosan csatlakozik az I. kötet számozásához), ezeken belül betűk utalhatnak egyes alcsoportokra, arab számok pedig egy-egy műre. Mint ez általában szokásos, az egyes művek száma után a keletkezés időpontja, a letét, majd az egyes tételek, részek hangjegyes incipitjei következnek. A legjelentősebb hivatkozások után az autográf leírása, majd a korabeli másolatok felsorolása, a fontosabb kiadások és irodalom ismertetés egészíti ki a fenti adatokat. Újdonság az I. kötethez képest, hogy az autentikusnak nem tekinthető műveket — a világosabb megkülönböztetés céljából — kisebb tipográfiával közlik.

Mint a szerző utószavából megtudhatjuk, 40 éves fáradságtalan kutató-gyűjtő munka eredménye ez a teljes tematikus katalógus, amely szinte hihetetlen mennyiségű anyag áttekintése alapján készülhetett el. Csupán azoknak a könyvtáraknak és gyűjteményeknek a száma, melyeknek a szerző a könyv anyagával kapcsolatos segítségért, információkért köszönetet mond, megközelíti a százat. Előkelő helyet foglal el ezek között az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, amely mint az egykori Esterházy-archívum jelenlegi őrzője, számos Haydn-autográfjával és egyéb értékes korabeli másolatokkal, kiadványokkal ma a világ egyik legjelentősebb Joseph Haydn-gyűjteményének számít.

P. ECKHARDT MÁRIA

Sawoniak, Hanryk: Rozwój i metodyka powszechnych i narodowych bibliografii bibliografii. Biblioteka Narodowa — Prace Instytutu Bibliograficznego Nr. 17. Warszawa 1971, 496 l.

A rendkívül gazdag lengyel bibliológiai szakirodalomnak a Nemzeti Könyvtár Bibliográfiai Intézete tanulmányai sorában megjelent ezen terméke sikerült összefoglalást ad a másodfokú bibliográfiákkal, ezen belül az általános és nemzeti bibliográfiákkal kapcsolatos valamennyi fontos elméleti és gyakorlati tudnivalóról. A mű első fejezete áttekinti a másodfokú bibliográfia műfajának kialakulását és történeti fejlődését, nagyjában a LABBÉ—PEIGNOT PETZOLDT—MALCLÈS—WINCHELL neveivel jelzett vonalon. Kiemelten elemzi T. BESTERMAN *A World Bibliography of Bibliographies* c. standard művét és az utóbbi évtized nagyszabású nemzetközi bibliográfiai gyűjtését, az E. ZIMMERMANN által irányított *Bibliographische Berichte*-t. A másodfokú nemzeti bibliográfiákkal foglalkozó második fejezet előbb különböző országok 15 jelentősebb (1889—1965 között kiadott) gyűjteményén mutatja be a retrospektív jellegű vállalkozások típusait, majd ismerteti a szovjet, a cseh, a szlovák, az olasz, a bolgár, az NDK-beli kurrens feldolgozásokat, valamint a *Magyar Bibliográfiák Bibliográfiáját*. A többiekhez hasonlóan ez utóbbinál is jellemzi a tartalmi és formai ismerveket, a gyűjtési módszert, a szerkezetet és az index-rendszert.

A harmadik fejezetben jelentőségüknek megfelelő tárgyalásra kerülnek a lengyel másodfokú bibliográfiák, amelyeknek már első jelentkezése, Feliks BENTKOWSKI lengyel irodalomtörténetének bevezetésében (1814) komoly tudományos munka eredménye. Kurrens nemzeti másodfokú bibliográfia megindítására 1919-ben tették az első kísérletet, az 1928—1936 között rendszeresen publikált *Bibliografii Bibliografii*, *Bibliotekarstwa i Bibliofilstwa* nevű évkönyvek pedig már a színvonalas bibliográfiai munkálatok közé számítanak. A népi Lengyelországban az újonnan alapított Állami Könyvtudományi Intézet 1946-ban megindította, a Nemzeti Könyvtár Bibliográfiai Intézete pedig 1949-től folytatta előbb negyedéves, majd éves periodika formájában a *Bibliografii Bibliografii i Nauki o Książce* című kurrens másodfokú nemzeti bibliográfia kiadását. 1971-ben némi késedelemmel az 1967-es anyag (3 847 tétel, 63%-ban bibliográfia, egyebekben a kiadvány új profiljának megfelelően bibliológiai tanulmányok) jelent meg, időközben azonban publikálták az 1937—1946-os

időszakra vonatkozó adatokat is. E munkát magas színvonaláról tanúskodnak többek között a hasonló témájú bibliográfiákról készült gyűjtő leírások, a szerkezet újszerű tagolási rendszere (általános bibliográfiák, szakterületek és problémakörök bibliográfiái, regionális és lokális bibliográfiák, személyi bibliográfiák, folyóirat-bibliográfiák), az 50 tételt meghaladó bibliográfia-melléletek felvétele és a leírt bibliográfiák minden lényeges jellemzőjét rögzítő annotációk. A retrospektív másodfokú nemzeti bibliográfiák műfajában anyagának gazdagsága és a feldolgozás alapossága miatt klasszikus mű Wiktor HAHNNak az 1625—1921 közti időszak lengyel bibliográfiáit (ideértve a külföldi polonica-t tartalmazókat, a könyvekben és folyóiratokban megjelent bibliográfiákat, a könyvkereskedői és könyvtári katalógusokat is) magában foglaló, 1921-ben Lwów-ban kiadott *Bibliografia Bibliografii Polskiej*-e. E munka második kiadása 1950-ig továbbvezetve, kiegészítve, módszerezesebb és rendszeresebb feldolgozásban 1956-ban jelent meg. Az 1950—1960-as időszak bibliográfiáinak retrospektív gyűjteményét (6 800 tétel), ugyancsak Henryk SAWONIAK gondozásában 1967-ben publikálta a Bibliográfiai Intézet.

A negyedik fejezet a másodfokú bibliográfiák szerkesztésének módszertani problémáit tárgyalja. Szerző meghatározza az idetartozó bibliográfiák valamennyi fajtájának tipológiáját, jellemzi azok céljait és feladatait. Részletesen foglalkozik a másodfokú bibliográfia gyűjteményekbe besorolható kiadványfajtákkal, a rejtett, ill. nem publikált bibliográfiákkal, a bibliográfiai leírás ésszerű ismerveivel, a korszerű annotációk kellekeivel. Elemzi a bibliográfiai szerkezetét befolyásoló tényezőket, a csoportosítás formális és tartalmi szempontjait, a többszörös felvétel, ill. az utalások kérdését, összefoglalja a besorolás és indexelés hagyományos módszereit. Végezetül meghatározza a másodfokú bibliográfiai helyét a bibliográfiai általános rendszerén belül.

A mű függelékként közli a legfontosabb általános másodfokú bibliográfiák, a nemzeti másodfokú bibliográfiák, valamint az alapvető jelentőségű lengyel másodfokú bibliográfiai jegyzékét. A leírt fejlődés figyelemmel kíséréset és az ismertetett standard művek összehasonlítását jelentősen megkönnyítik a szemléletes statisztikai táblázatok, az áttekinthető rendszertani sémák és a címléírás típusoknak a tárgyalt kiadvány eredeti szedéstükrével való bemutatása. A mű végeredményben nemcsak a lengyel másodfokú bibliográfiákról ad részletes és mintaszerűen rendszerezett is-

mertetést, hanem külföldi anyagának bőrsége, bíráló szemléletének szakszerűsége és a módszeres megközelítés sokoldalúsága folytán értékes elméleti tanulmányt és tanulságos gyakorlati kézikönyvet nyújt más nemzetek bibliográfusai számára is.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Arens, Karpeter: Manipulation. Kommunikationspsychologische Untersuchung mit Beispielen aus Zeitungen des Springer-Konzerns. Berlin 1971, Volker Spiess, 96 l.

ARENS kis terjedelmű, Roneo-eljárással sokszorosított könyvecskéje nem könyvtörténet, sem hírlaptörténet, csak érinti a sajtókutatás szélesebb területét. De figyelemre méltóvá teszi, hogy a mai Berlin nyugati részén jelent meg, az ottani egyetem kiadványaként, egy olyan tanulmány-sorozatban, amelynek szerkesztője Kurt Koszyk, a mai német sajtókutatás egyik legkiemelkedőbb alakja. És emellett elfogultságtól mentesen, széles irodalmi tájékozottsággal boncolja a mai társadalomlélektan álláspontjából a közvélemény, az emberek magatartásának befolyásolását szolgáló szinte félelmetesen precíz, mindig valamely uralmi célt és nem az igazi általános érdeket tekintő módokat. Az irodalmi tájékozottság szocialista szerzők, így többek közt LUKÁCS György műveire is kiterjed: idézi *Geschichte und Klassenbewusstsein* című művét.

Mint mondtuk, nem sajtótörténeti tanulmány ARENS munkája, inkább közvélemény- vagy magatartás-szociológia. Lényegében a mai tőkés országekbeli demokrácia-fogalom kritikája, amely — szó szerint így írja a szerző — a társadalmi béke fikciójáért feláldozza a társadalom történeti képződményként való felfogását és a fejlődésben rejlő lehetőségeket. A manipuláció nem egyedül a sajtó ügye — de ARENS a manipuláció tényeit és eszközeit rendszerezve a legnagyobb német sajtómonopólium, a Springer-konzern lapjaiból veszi téziseihez a szövegmintákat.

A tőkés hírlap manipulációs módszere a következő hibás szillogizmusra épül: A jólét mint minden ember jobb egyéni megélhetésének alapja, feltétlenül kívánatos. Az árutermelő társadalom olyanfajta absztrakt kritikája, amely a társadalmi vagyron eltörlését hirdetné, éppen ezért dőre kísérlet volna. De éppen ebből a jogos és helyes álláspontból kiindulva a Springerlapok céltudatosan az anarchia és az inség rémképét idézik, hogy az egyszer s minden-

korra berendezett társadalom viszonyait szükségképpenként állítsák szembe minden bírálattal (73. l.). Így például a néhány év előtti franciaorozági diákmozgalmakról Springerék egyik lapja, a *Bild* ezt írja: „A politika a lehetséges dolgok művészete, nem a gyűjtogatásé. Aki jobban akar élni, és végső fokon mindannyian ezt kívánjuk magunknak, nem azzal kezd, hogy felgyűjtja a házat, amelyben lakik.”

A circulus vitiosus, amelyben a tőkés sajtó véleményalakító szerepe mozog, ez: ne zavarjuk a termelést, mert az eredmény csak szegénység és hanyatlás, nem haladás vagy nagyobb jólét lesz. Tehát érjük be a mai lehetőségekkel, amelyeket javítani nem méltóbb bér követelésével, hanem csak a termelés fokozásával lehet. A szakszervezetek, amelyek az egyénnek nagyobb részt követelnek a közös termelésből, sőt beleszólást annak irányításába, saját maguk alatt, illetve a munkások alatt vágják a fát.

ARENS okfejtésének ez az egyszerűsített vázlata egy szilárd elméleti — talán kissé túlságosan németesen absztrakt — következtetés-láncolatnak az összefoglalása, amelynek során a manipuláció relatíve új, a hirdetési üzletből élő, nagy példányszámú sajtó módszereit is túlhaladó és magán a sajtón messze túlmutató, az egész konzum-társadalom szövevényébe ágyazott lehetőségeit (és visszaéléseit) elemzi. Míg a hazug propaganda eilen a leleplezés némi védelmet ad, a manipuláció már nem egyes esetekre irányul, hanem az egész embert ragadja meg, manipulált felfogásokkal ellenkező új tudattartalmak befogadására képtelenné teszi, sőt azokkal ellenségesen állítja szembe. Mélyen belenyúl az értelmi és érzelmi adottságokon túl a tudat alsó rétegeibe, ahol a már előzőleg — iskola, nevelés, társadalmi tekintély és más ráhatások következtében — beidegzett előítéletek szinte követelik az állandó igazolást, vagyis a meg-meg-újuló megtévesztést.

A megtévesztés egyes módjai — fejezetként elemzi ezeket szerzőnk — a tabu, a ressentiment, az előítélet, a projekció stb. végső soron a történelem menetével való szembeszegülésre, a változhatatlanság hitébe kergetik az egyént, az olvasmányok és a környezet által rákényszerített hamis ideológiák védelme alá, amelyet nem csak eltűnni kénytelen, de gyámoltalanságában egyenesen követeli, pénzen vett újságjában már csak ezt keresi, ezt reméli megvásárolni. A kritikai ész kialszik a napi termelés szűk keretei közé szorított, anyagi javak, a valós vagy vélt szükségletek kielégítésében kompenzációt kereső újságolvasóban.

A sajtótörténész számára levonható tanulság: a mai nagy elterjedtségű, ipari üzemek mintájára szervezett tőkés sajtó nem tölti már be azt a szerepet, amelyet a még alig több mint száz éve a haladás vezérszavával előljáró polgári újság joggal vindikált magának. A sajtó monopóliumos szervezése új fejezetet nyit, amelyben több az elgondolkozató, mint az elfogadható, amelynek matematikus mivolta egyre inkább kiváltja a kritikát ott is, ahol még a régi előkelő szerep alapján előlegezik számára a bizalmat.

DEZSÉNYI BÉLA

Merrill, John C.: The elite press. Great newspapers of the world. New York—Toronto—London. E. n. Pitman Publishing Corporation, 10, 336 l. illusztr.

Az utóbbi két évtizedben több kísérlet történt a világsajtó vezető orgánumainak valamiféle meghatározott szempontú elemzés szerint való bemutatására, jellemzésére. Ezek közül egyet (Heinz-Dietrich FISCHER: *Die grossen Zeitungen*. München, 1966) megjelenésekor a Magyar Könyv-szemlében is ismertettünk. MERRILL — aki a Missouri-i egyetem sajtótudományi intézetének tanára — részletesen ismerteti elődjének munkáit és a világsajtó vezetőinek általuk javasolt rangsorolását. De míg azoknál a vezető újságoknak a bemutatása, egyszerű ismertetése volt a cél, történelmi, politikai vagy gazdasági jelentőségüknek hangsúlyozásával, addig MERRILL műve az első könyv, amelynek maga a rangsorolás a problémája. Nem korlátozza magát a „világlapok” hosszabb-rövidebb ismertetésére, hanem azt vizsgálja, mi dönti el az elithez való tartozást. Kétségtelen, hogy az irányadó lapok közé tartozás kritériumainak vizsgálata így a sajtó problémáinak tudományos felméréséhez vezető utak egyikévé is válik.

Mintegy műve első harmadát szenteli a szerző a kritériumok megvitatásának, majd egy indokoltan vélt értékskála felállításának. Mindenekelőtt: nem fogadja el leg-több elődjének azt a megállapítását, hogy a szocialista sajtó nem tartozhat az „elit”-hez, mert szoros kapcsolat fűzi a párthoz és a kommunista „doktrínához”. A kommunisták — írja szó szerint — éppúgy mondhatják, hogy a nyugati tőkés újság a gazdasági érdekeltség, a „big business” függvénye s így a szubjektivitás, az elő-ítélet, az önzés motíválja állásfoglalását. Összesen tíz kritériumot állít fel, amelyek eldöntik, „komoly” újsággal van-e dol-

gunk, ezek közül több is eítéli a szenzáció-hajhászsát, kívánja a világos és megala-pozott állásfoglalást, a politikai rovat párt-talanságát, az információ megbízhatósá-gát és teljességét, egy bizonyos méltóság-teljes, higgadt hangvételt, amelynek a túl-zottan feltűnő tipográfiai megjelenést is kerülnie kell. Mindezek alapján egy pira-mis-alakú modellen szemlélteti azt az érték-rendet, amelybe a világ minden lapját bele lehet foglalni, a csúcson álló primer, majd a szekunder és tercier elit után a közepes és végül a (főleg a szórakoztató jelleg felé hajló) tömeglapokat. A piramis csúcsán a következők állnak: The New York Times, Neue Zürcher Zeitung, Le Monde, The Guardian, The Times, Pravda, Zsenminszibao, Borba (Belgrád), Osser-watore Romano, ABC (Madrid).

A könyv második, és nagyobbik részé-ben egyenkint ismerteti — történelmi, gaz-dasági, politikai, de főleg tartalmi vetület-ben — 40 lapot, a fentiekén kívül még a következőket: Aftenposten (Norvégia), Da-gens Nyheter (Svédország), Le Figaro, The Scotsman, La Stampa, Svenska Dag-bladet, The Yorkshire Post, Ha'aretz (Iz-rael), Helsingen Sanomat (Finnország), Izvesztija, Die Presse (Bécs), The Balti-more Sun (USA), The Christian Science Monitor (USA), St. Louis Post-Dispatch (USA), The Globe and Mail (Kanada), O Estado de S. Paulo (Brazília), The Age (Ausztrália), Al Ahram (Egyiptom), Die Burger (Dél-Afrika), The Hindu (India), The Sidney Morning Herald (Ausztrália), Berlingske Tidende (Dánia), Frankfurter Allgemeine (NSZK), Die Welt (NSZK), Corriere della Sera (Olaszország), Excélsior (Mexico), La Prensa (Argentina), Los An-geles Times (USA), Asahi Shimbun (Japán).

Magyar újság nem szerepel az elit-kategóriákban (pedig néhány évvel ezelőtt egy ún. tartalmi analízisben a Népszabad-ság az elsők közt volt említve egy amerikai összeállításban), és az NDK lapjai is hiá-nyoznak. Igaz, elég szigorú a válogatás, az USA (érthetően) 5, Anglia és Skócia 3, Svédország, Franciaország, Olaszország, Szovjetunió, Kanada, Ausztrália, Nyugat-Németország 2—2, a többi 1—1 lappal szerepel a „győztesek” listáján.

Míg a rangsorolást mint általában a hozzá hasonlókat, egészen komolyan venni nem lehet, addig feltétlenül hasznosak és elméletileg is jelentősek MERRILL általános megállapításai, de főleg az egyes kiemelt lapokról adott részletes leírások. Az egész világsajtóra kiterjedő értékelő ismertetések között kétségtelenül vezető helyen állnak. Szinte csak ez általános színvonal mértékét hangsúlyozzuk, ha néhány jelentéktelen hibát észrevesszünk; így különösen azt,

hogy a Pravda, amikor 1912-ben megindult nem volt „földalatti”, azaz illegális lap, mint a szerző mondja (101. l.).

Jegyzetapparátusán kívül impozáns bibliográfia bizonyítja a szerző sokoldalú erudícióját, amely cikkeken és könyveken kívül tekintélyes mennyiségű kiadatlan kézirat anyagra (interviews) is kiterjed. Név- és tárgymutató egészíti ki a kötetet, amelyet használhatóvá tesz az is, hogy valamennyi szöbakerülő újságról egészoldalas szövegmintát is ad (rendszerint az első oldalról), amelyek — noha nem külön táblára vannak nyomva — kifogástalanok.

DEZSÉNYI BÉLA

Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században. Budapest 1971. (Irodalomtörténeti Füzetek 72.) 109 l.

A könyvben tárgyalt irodalomelméleti tankönyvek írásának idején a stilsztika, retorika, poétika és verstan még nem különült el élesen egymástól. E tankönyvek szerkezeti felépítése jórészt a tanmenetet követte. Mivel BÁN Imre különböző iskolatípusokban használt műveket dolgoz fel, ezek szerkezete nem mutat sok hasonlóságot egymással. Előadásmódjuk is változatos: száraz szabálygyűjtemény, katekizmus, dramatisztált kézikönyv. A szerző részletesen ismerteti KÁROLYI Péter (1567), PÉCSELI KIRÁLY Imre (1612), KÓRODI BEDŐ Dániel (1616), ASZALÓS Mihály (1618), Ph. L. PISCATOR, A. GRAFF (mindkettő: 1642) protestáns poétikai kézikönyveit. Ezután az 1711 előtti protestáns és katolikus retorikákból választ ki néhányat: G. J. VOSSIUS (1696), SOARIUS (1709) kivonatait és Moesch LUKÁCS (1693) Vita poetica-ját. Végül két XVIII. századi jezsuita retorikát ismertet: G. F. LE JAY (1751) és KAPRINAI István (1758—1763) művét.

A szerző a mintául vett anyag alapján két típust különböztet meg: „a reneszánsz hagyományokat folytató, de szürke, iskolás klasszicizmusba hanyatló protestáns tankönyveket, és a korszerűbb, tágabb látóhatárú, barokk ízlésű katolikus kompendiumokat” (97). A felekezeti megoszlás szerint a protestáns iskolai oktatás gazdagabb volt poétikákban a „poétai klasszis” igényei miatt. (A piarista MOESCH műve kivételt képezett.) A reneszánsz poétikák H. VIDA, SCALIGER után igyekeztek igazodni, a barokk poétikák fő forrása TESAURO volt. KAPRINAIra hatott a francia klasszicizmus, s a Querelle des Anciens et des Modernes irodalomelmélete is.

BÁN Imre előtt senki sem vizsgálta rendszeresen az évszázadokon keresztül tanított retorikának és poétikának a magyar nyelvű költői gyakorlatra tett hatását. A szerző szerint „nem közvetlen hatásokról van itt szó, hanem a latin költészet közvagyományának áthasonlításáról” (78), bár maga BÁN mutatta ki H. LOSONCZI István poétikájának befolyását a magyar irodalom fejlődésére (Studia Litteraria 1964). Úttörő vizsgálatai ezen a téren sok sikerrel kecsegtetnek: PÉCSELI KIRÁLY elvégre magyar nyelven is költött, KAPRINAI retorikájában PÁZMÁNY magyar szónoklataira hivatkozott stb. A munka elemzi egyes klasszikus műfajok (epicedium, epitaphium aenigma) magyar nyelven való megjelenésének irodalomelméleti hátterét. További érdekes kutatási irányt nyitna meg a latin nyelvű retorikák és a nemzeti nyelvű költészet néhány közös forrásának majdani vizsgálata. PISCATOR pl. hivatkozik arra a G. BUCHANANRA (29), akinek költeményeit erdélyi protestáns iskolákban énekelték (Cs. TÓTH Kálmán), s akinek *Jepthes* c. tragédiáját BALASSI és ILLYEFALVI kb. egyidőben fordította magyarra.

De ezekben a retorikákban szembetűnő a *technopaegnium poëticum*, a spekulatív költői mesterkedés kultusza. PISCATOR pl. 9 lapon keresztül tárgyalta e „matematikai-költői” játékokat, köztük a képvers szám-talan lehetőségét (36). GRAFF is a mesterkedő játékot tekintette „az igazi költői ékességnek” (41). A rejtvenyveseken kívül a képverseket sorolta ide. MOESCH be is mutatott egy, az *Ave Maria* témájára írt, rózsá alakú verset (70). Ez a kézikönyv a hangszimbolikáról is beszélt (erős O és A, könnyed E és I, érdes R). GRAFF szerint „a költészet . . . a zenének egy neme” (41). S a zenétől már valóban csak egy lépés az aritmetikáig, a számmisztikáig. PISCATOR ezt is érintette (33). A túlbujánzó költői spekuláció tisztelete valóban nem jellemzi a régi magyar irodalmat, de az egyes költőinknél (BALASSI, SZENCI MOLNÁR, ZRINYI) megfigyelhető erős spekulatív hajlandóság arra mutat, hogy egy ilyen irányú összehasonlító vizsgálat sem feltétlenül vezetne kizárólag negatív eredményre.

Problematikusnak érezzük a vizsgált tankönyvek kiválasztásának szempontjait: e Magyarországon megjelent művek szerzői közül sokan külföldiek, mások nem magyar műveltségű magyarországiak voltak (VOSSIUS, SOARIUS, LE JAY, PISCATOR, GRAFF, MOESCH). Ugyanakkor nemcsak magyarországi kiadású kézikönyvekből tanították Magyarországon retorikát. A nemzeti nyelvű költészettel való módszeres összehasonlításhoz pedig mindenképpen szükségesnek látszik a magyar, illetve

nem-magyar műveltségű tankönyvírók szétválasztása. Kérdésesnek látszik az is, hogy a tankönyvekből levonhatunk-e majd következtetést a hazai szellemi elit retorikai műveltségére. E tankönyvekben pl. „Nyoma sincs azonban annak, hogy az olaszok aristotelesi *Poétika*-magyarázata bárminő hatást gyakorolt volna magyarországi szerzőinkre” (98), ugyanakkor — mint KLANICZAY T. kutatásaiból legutóbb kiderült a *Poétikának* a XVI. században talán legnagyobb kommentátora, Nicasius ELLEBODIUS, Pozsonyban működött. A további munkában tehát valószínűleg szociológiai distinkciókra is szükség lesz.

BÁN Imre könyvének legnagyobb érdeme, hogy e csaknem hozzáférhetetlen, és gyakorlatilag teljesen elfelejtett irodalom- és tudománytörténeti értékeket napvilágra hozta, ezért könyvének minden egyes fejezete — felfedezés. A vizsgálatokat korántsem tekinti lezártnak: „A bevezetésben felvetett kérdést, az iskolai gyakorlatnak a nemzeti nyelvű költészetre gyakorolt befolyását nem vizsgálhattuk meg kellőképpen” (99). BÁN Imre úttörő tanulmánya problémákat vet fel, s értékes útmutatásokat ad e problémák megoldásához.

HORVÁTH IVÁN

Móra László: A Műegyetemi Könyvtár története 1848—1948. Bp., 1971. BMEKK. 4, 226 l. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok. 22. sz.) (Soksz.)

MÓRA László most megjelent könyve a Műegyetemi Könyvtár történetéről az első összefoglaló publikáció. Lapjain feltárul előttünk az a folyamat, amelynek során a szerény kezdésből egy nagy könyvtár fejlődött ki. Jóllehet a Műegyetem előintézményei, az Institutum Geometricum, a József Ipartanoda és a Politechnikum, a növendékek beiratási díjaiból beszerettek néhány könyvet, a könyvtár alapítási évének 1848 tekinthető, amikor EÖTVÖS József kultuszminiszter évi 500 Ft dotációt juttatott számára, és személyes ajándékként egy 5 kötetes munkát küldött. Ez utóbbi az akkor felfektetett leltár 1. tételszámát kapta.

A fiatal intézmény sorsa Világos után sanyarúra fordult. Az önkényuralom nem támogatta, kevés könyvéhez a hallgatók hozzá sem jutottak, pedig a gyarapítás 1863-ig kizárólag az ő beiratkozási hozzájárulásukból történt.

EÖRVÖS, mikor a kiegyezés után újból vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, segített a könyvtáron. Főhivatású könyvtárost nevezett ki, állománygyarapításra pedig 10 000 Ft segélyt és évi 3000 Ft általányt biztosított. 1869-től a hallgatók is használhatták, 1875-ben kinyomatták a katalógusát. 1883-ban a Múzeum körútra költözött, a Műegyetem új épületébe. Fejlődése ettől kezdve elég egyenletes, a kötetek száma a századfordulón elérte a 65 000-et. 1909-ben elkészült a könyvtár mai, önálló épülete a Budafoki úton. Stílusa neogót, elrendezése azonban megfelel a modern könyvtárépítési elveknek.

A további fejlődést erősen bénította az első világháború utáni infláció, a harmincas évek elején pedig a nagyarányú gazdasági válság. Az állomány a Horthy-korszak végén így is meghaladta a 135 000 kötetet, s a csekély személyzeti létszám ellenére a feldolgozás és az olvasószolgálat is szép eredményeket mutatott fel.

Budapest ostroma az épületben súlyos károkat okozott, az állomány túlnyomó része azonban épségben maradt, a veszteség kb. 8000 kötet. 1948-ig nagyjából befejeződött a helyreállítás munkája, a Műegyetemi Könyvtár a szocialista nagykönyvtárrá fejlődés útjára léphetett.

Az általános történetbe beágyazva jó jellemzéseket kapunk mindazokról, akik szakértelmükkel, áldozatos munkájukkal előmozdították az intézmény fejlődését, WARTHA Vincéről, NAGY Sándorról, RADOS Gusztávról és RADÓ Aurélról.

A tárgyalás 1949-cel befejeződik. A függelék mégis tartalmazza annak a három igazgatónak az életrajzát, akik 1951 óta vezették az intézményt. Ha a szerző az utolsó 22 évről is be akart röviden számolni, hasznosabb lett volna, ha fontosabb adatokat publikál.

MÓRA könyvének nagy értéke a sok egykorú dokumentum összegyűjtése és felhasználása. Néha azonban — érzésem szerint — nem tesz köztük minőségi különbséget, sablonos köszönő leveleknek nagy fontosságot tulajdonít, jelentéktelen iratok hasonmásait közli (91., 122., 145., 147., 155. lap).

Az olvasótermet 1900/01-ben 26 293 látogató kereste fel. Ez a szám állandó fogyással az 1908/09. tanévben a felénél kevesebb, 12 186-ra csökkent. MÓRA ezt a helyszükével, a rossz világítással és a lassú kiszolgálással magyarázza. Gyökeres megoldást — írja — csak az új épület világos olvasóterme jelenthetett. Viszont az új olvasótermet a megnyitás utáni második évben, 1910/11-ben még a réginel is kevesebben látogatták, 10 475-en, napi átlagban 40-en, az 1867 műegyetemi hallgató-

nak csupán 2%-a. A későbbi esztendőben valamivel emelkedik a szám, az első világháború előtti maximum 1912/13-ban 17 420. Érdeemes lett volna megvizsgálni, hogy a csekély látogatottság nem függ-e össze esetleg a tanszéki könyvtárak szaporításával.

Érdekes és ugyancsak magyarázatra szorul az 1934—1941 közti forgalmi statisztika, amikor az olvasóteremben használt kötetek száma állandóan alacsonyabb volt a látogatók számánál, 1939/40-ben például 76 889 olvasó csak 49 490 kötetet vett kézbe.

Ha néhány hasonló magyarázattal elmélyítette volna MÓRA munkáját, könyve sokat nyert volna értékben. De könnyen olvasható stílusú írása így is szemléletes képet fest egyik legnagyobb műszaki könyvgyűjteményünk száz éves történetéről.

VÉRTESEY MIKLÓS

Sándor Anna: Komolyzenei kottavásárlás Budapesten és vidéken. A vizsgálatot vezette és a jelentést írta — Bp. 1971, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, ÖMKDK Soks. 52 l.

A Zeneműkiadó Vállalat megbízásából a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének Piackutató Csoportja mintegy félezer vásárlót kérdezett meg a komolyzenei kottavásárlással kapcsolatos számos vonatkozásban. A felmérés célja nyilvánvalóan a kiadás, terjesztés, tájékoztatás minél magasabb színvonalú ellátása. A gondosan összeállított kérdésanyag és a pontos, minden vonatkozásra kiterjedő, számszerűen is kifejezett értékelés nem kevés tanulsággal szolgál a könyvkiadásnak erről a különleges ágáról.

A megkérdezettek, szám szerint 501 személy, egynegyede budapesti, háromnegyede vidéki lakos. A kérdéseket részben postai úton tették fel azoknak a vásárlóknak, akik a Zeneműkiadó Vállalat címlistáján szerepeltek, részben pedig a zeneműboltokban személyes beszélgetéseket kezdeményeztek a vevőkkel. E beszélgetések alapján leszűrt első tanulság az, hogy a Zeneműkiadó címlistája nem fedi pontosan a tényleges kottavásárlók körét. Főként az ifjabb korosztály, leginkább a tanulóifjúság, mely a vásárlók 16,2%-át teszi ki, hiányzik a címlistáról.

A kottavásárlók zöme (60%-a) egyébként pedagógus, elsősorban zenepedagógus. Az egyéb értelmiségi és az alkalmazotti réteg nagyjából egyforma százalékkal (8,4 ill.

7,2) szerepel. Ami viszont megdöbbentő és lehangoló: a kérdezettek közt egyetlenegy munkás vagy paraszt sem szerepel. Nem meglepő — s ezt a statisztika is bizonyítja, — hogy komolyzenei kottát elsősorban hivatásos muzikusok és zenét tanulók vásárolnak. Nehéz és fájdalmas azonban elképzelni, hogy az elmúlt negyedszázad szívós zenei nevelőmunkája ellenére sem akadt 501 ember között egyetlen olyan fiatal munkás vagy paraszt, aki mint kórustag vagy egykori hangszer-tanuló — vagy akár csak zenehallgató — zenemű vásárlására szánta volna el magát.

A vizsgálat egy következő szempontja a saját, illetőleg közületi célra történő vásárlás volt. Itt a csak saját célra vásárlók 45,5%-os, a saját és közületi célra egyaránt vásárlók pedig 50,3%-os aránnyal szerepelnek. Míg azonban az egyéni vásárlások legnagyobb részét hangszeres kották teszik ki, a közületi vásárlásoknál a kórusművek vezetnek. A partitúravásárlás aránya a két kategóriában hasonló. (15,9 ill. 19,6%). Érdekes kérdés, hogy évente átlagosan mennyi a kottavásárlások egy főre eső értéke. A saját célra történő vásárlások mintegy fele évi 100—300 Ft értékben állapítható meg. Az átlagos vásárlási összeg (néhány kiemelkedően nagy értékű vásárlás eredményeképpen) a vizsgált csoportnál évi 321 Ft. Közületi vásárlásoknál az átlag természetesen jóval magasabb: évi 1 172 Ft.

Érdekes volt a vizsgálatnak az a kérdés-csoportja, amely a komolyzenei kották beszerzési forrásait kutatta. Legfőbb beszerzési forrás a könyvesbolt. Postai megrendelés útján is igen sokan igényelnek kottát (főleg vidéken). A könyvtári kölcsönzés a 3. helyen áll de itt a budapestiek jóval előnyösebb helyzetben vannak. Negyedik lehetőség a külföldi beszerzés, ezt is főként a fővárosiak tudják kihasználni. — Szerepel még a bizományos és az antikvárium is mint kottabeszerzési forrás. Felmerült azonban olyan igény, hogy bővíteni kellene a zeneművásárlási alkalmak, lehetőségek számát. A megkérdezettek több, mint kétharmada örömmel vásárolna kottát hangversenyeken, zenei rendezvényeken, valamint a zeneiskolákban is.

Az újonnan megjelenő kiadványokról a közönséget minél több oldalról célszerű tájékoztatni. A vizsgálat tehát kiterjedt az információs források hatékonyságára is. A megkérdezettek több mint fele az eddiginél bővebb tájékoztatást igényelne, annak ellenére, hogy az *Új kották, új könyvek* c. havi tájékoztató és a szakmai folyóiratok ismertetései sokak kezébe eljutnak. Jelentős szerepük van a tájékoztatásban a különböző prospektusoknak, a kirakatok-

nak, a zenetanároknak, de még a bolti eladóknak is. Többen utaltak a rádió és TV útján szerzett információkra is. A hivatásos szakemberek inkább elégedettek az áttekintéssel, míg a nem hivatásosak több segítséget kérnek.

Az egész felmérésnek talán leghasznosabb része az a fejezet, mely a kották beszerzésével, terjesztésével és kiadásával kapcsolatos különféle közönségigényeket, javaslatokat próbálja összegezni. A terjesztés területén legtöbben nagyobb választékot kérnek, főleg a vidéki boltokban. Felmerül az az igény, hogy a boltok megrendeléseiknél jobban vegyék figyelembe a kötelező iskolai anyagokat. Több vásárló kívánja a külföldi kottabehozatal bővítését és a közös kiadásban megjelenő zeneművek itthoni terjesztését. A boltokban részletesebb katalógusokat, szakképzettebb eladókat igényelnének.

A tájékoztatás területén főleg a TV és a rádió szerepét kéri megnövelni. Szükség volna több speciális prospektusra, valamint a külföldi anyagok ismertetésére is. A boltokban jobban ki lehetne használni a tájékoztatás különféle lehetőségeit.

A kottakiadásra vonatkozóan a megkérdezettek 80%-ának volt javaslata! A választékkal kapcsolatban mind a forgalomba hozott kották mennyiségét, mind azoknak példányszámát sokan keveslik. A kiadásnak jobban kellene figyelnie az igényekre, az utánnomás gyakran sokáig várat magára. Többen konkrét hiányokat is felsoroltak.

A kiadott kották minőségével — csekély kivételtől eltekintve — általában elégedettek a vásárlók. A megjelenés időpontját azonban gyakran kifogásolják. (Pl. ha nem igazodik eléggé a zeneoktatáshoz.)

Ami az árakat illeti, a hazai kották árát általában megfelelőnek tartják. Drágállják azonban egyrészt a tananyagként használatos kottákat, de még inkább a nyugati kiadású importált zeneműveket.

A Piacutató Csoport külön megvizsgálta a mai magyar komolyzenei kották vásárlását. Ez is számos tanulással szolgált, amelyek közül itt csak annyi álljon, hogy a kottákat legnagyobb részben a fiatalok vásárolják, akik bővebb tájékoztatást kívánának, és örömmel vennék egy, a mai magyar zenével foglalkozó Baráti Kör létrejöttét. A tájékoztatásnál részletesebb tartalmi feltárást, a művek jellegének, hangulatának, nehézségi fokának megjelölését, bemutató példányokat, de legalábbis néhány soros kottás ismeretöt igényelnének. Szívesen olvasnák, hallgatnák a szerzők ismertetéseit, nyilatkozatait új műveikről, örömmel látogatnának bemutató hangversenyeket.

A komolyzenei tárgyú könyvekkel kapcsolatos felmérés tanulságai — minthogy azok csak a Zeneműkiadónál megjelent zenei könyvekre vonatkoznak — nem olyan általánosak, mint a kottáknál.

A függelék számos érdekes ötletet, javaslatot idéz a megkérdezettektől; örömmel állapíthatjuk meg, hogy ezek némelyike máris megvalósulóban van. (Pl. hiánylisták vezetése a zeneműboltokban, kórusműveknél mintapéldányok szétküldése stb.). A Zeneműkiadó Vállalat a felmérés alapján remélhetőleg számos intézkedéssel szolgálja majd a komolyzenei kottavásárlók igényeinek minőségileg és mennyiségileg mind tökéletesebb kielégítését.

P. ECKHARDT MÁRIA

Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686–1873. Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. Budapest Főváros Levéltára. 331 p. (Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai 1. Szerk. Ságvári Ágnes.)

Az 1973-as esztendő a magyar főváros, de az egész ország történeti, művelődéstörténeti fejlődésének szempontjából is jelentékeny jubileumi évfordulók éve. Számos tudományos és művelődési intézmény, politikai és közigazgatási szerv készül két fontos esemény megünneplésére. Ötszáz esztendeje lesz, hogy a legelső magyarországi nyomdának, HESS András budai ősnomdájának első terméke, a latin nyelvű *Budai Krónika* megjelent, s ezzel kezdetét vette a hazai könyvnyomtatás és könyvkiadás. Ugyanekkor lesz egy évszázados jubileuma a három testvérváros Pest, Buda és Óbuda egyesítésének, Budapest megszületésének. A magyar művelődés- és könyvtörténet kutatóit mindkét esemény közvetlenül érinti és érdekli. A könyv és sajtó agitatív és szervező funkcióját, közvetítő és mozgósító szerepét politikai, gazdasági, társadalmi és művelődési téren egyaránt hatékonyan felhasználták azok a nemzeti és polgári jellegű mozgalmak, amelyeknek fő részük volt a főváros létrejöttében és fejlődésében. E törekvések ugyanakkor alakították is a könyv- és a periodikakiadás fejlődését, biztosították gazdasági feltételeit, közönséget neveltek számára, sőt sok tekintetben döntően meghatározták azt az ismeretanyagot, szellemi és ideológiai tartalmat, amelyet a sajtótermékek közvetítettek. E szoros kapcsolat és kölcsönhatás tanulmányozását és mélyebb megértését is lehetővé teszi a *Buda-*

pest Főváros Levéltára Forráskiadványai című sorozat 1. tagjaként megjelenő 4 kötetre tervezett forrásgyűjtemény, a „*Források Budapest múltjából*”, amelynek első kötete 1971-ben napvilágot látott s a többi három folyamatosan jelenik meg Budapest egyesítésének centenáriuma alkalmából.

A sorozat szerkesztője, SÁGVÁRI Ágnes, Budapest Főváros Levéltárának igazgatója a megjelent 1. kötethez írt elemző előszavában tájékoztat a 4 kötetes gyűjtemény tartalmáról, céljairól, a dokumentumok válogatásának szempontjairól, lelőhelyükről és jellegükről, a kötetek beosztásáról s általában a használatukhoz szükséges tudnivalókról. Az 1. kötet szerkesztője, BÁCSKAI Vera külön bevezetésben ismereti e kötet anyagát, tartalmát és szerkesztését.

SÁGVÁRI Ágnes előszavának tájékoztatása szerint a 4 kötet 1686-tól, Budának a török hódítás alóli felszabadításától 1950-ig, Nagy-Budapest létrejöttéig közlő dokumentumokat a főváros történetéről. Az egyes kötetek anyagának időbeli elhatárolása: I. kötet: 1686-tól 1873-ig, Pest, Buda és Óbuda fővárossá egyesítéséig; II. kötet: 1873-tól 1919-ig, a főváros egyesítésétől a Tanácsköztársaság leveréséig; III. kötet: 1919-től 1945-ig, az ellenforradalom hatalomra jutásától Budapest felszabadulásáig; IV. kötet: a felszabadulás utáni átalakulás időszaka 1950-ig. Az 1686-os dátumot azért választották kezdő évként a kötet szerkesztői és összeállítói, mert a főváros korábbi levéltára elpusztult a török hódoltság időszakában, ettől kezdve viszont a levéltári anyag eléggé teljes. A közölt dokumentumok többsége így a Fővárosi Levéltárból való, a teljesebb kép érdekében válogattak azonban az Országos Levéltár, a Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézete Archivumának állományából is, valamint közlésnek kisebb számban nyomtatásban már megjelent dokumentumokat is, ha ez „a főváros történetének komplex felvázolásához... elengedhetetlenül szükséges” (13. p.). A kötetekben kiadott forrásanyag legnagyobb része tehát itt jelenik meg első alkalommal, a már kiadottak közlését — amellelt, hogy a kép teljesebbé tételéhez járulnak hozzá — az is indokolja, hogy az érdeklődő szélesebb közönség számára nehezen hozzáférhető kiadásokban vagy nem magyar nyelven jelentek meg korábban.

A kötet ugyanis elsősorban a főváros története iránt érdeklődők ismereteinek a gyarapítására készült. S ez a cél ma, amikor a helytörténeti kutatás országosan is, de különösen a fővárosban belül, az érdek-

lődés homlokterébe került, feltétlenül indokolt. A népszerűsítő szándékból adódóan közölnék rövidítve egyes dokumentumokat, kiemelve legjellemzőbb részeit, és fordíttatják le magyarra az eredetileg latin vagy német nyelven készült forrásokat, ugyancsak a szélesebb közönség tájékozódását segíti a kötetek végén levő időrendi táblázat.

SÁGVÁRI Ágnes előszava nem pusztán a kötet célját, tartalmát és szerkezetét körvonalazó szerkesztői tájékoztatás — bár e nemben is jeles munka —, hanem egyes részeiben egyúttal árnyaltan, elemző módon megírt, elmélyült történeti esszé is. Ahogy pl. a pesti ember megszületésének, humorának, „einizmusának”, kíváncsiságának vagy lokálpatriotizmusának szociológiai hátterét, lélektani rugóit és egyéb összetevőit elemzi, maradandó élményt kelt, s bepillantást enged a dokumentumok adatai és az események mögötti mélyebb társadalmi és emberi valóságba, kedvet ébreszt a kötetek elolvasásához, s egyben segíti jobb megértésüket is. A várostörténeti kutatás korábbi eredményeit bemutatva a forrásgyűjtemény előzményeiről ad kritikai számvetést és az előzmények szemléleti hiányosságait megállapítva tüzi ki a célt: a gazdasági és társadalomtörténeti szempontú vizsgálódásokat, főként pedig a szélesebb értelemben vett dolgozó tömegek helyzetét érintő elemzéseket. A kiadvány a várostörténet-írás célját kívánja szolgálni s mint ilyen az előzmények mulasztását pótolni: „A társadalmi változásoknak, a gazdasági fejlődésnek és a városi osztályharcolnak, valamint a lakosság életmódjának kultúrájának összefüggéseire kívánunk rámutatni, amennyire az egy forráskiadvány keretében lehetséges.” (11. p.)

Hogy a fenti célkitűzéseket a kiadvány eredményesen valósítja meg, annak kézzelfogható bizonyítéka 1971-ben megjelent 1. kötete, a „*Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686—1873.*” A majdnem két évszázadot átfogó időszak bonyolult fejlődésének a terjedelem-akta korlátok közötti sokrétű bemutatása nehéz feladat elé állította a szerkesztőt: BÁCSKAI Verát és munkatársait. Az egyesült főváros létrejötte előtti időszakról van szó, három önálló településnek: a tulajdonképpeni fővárosnak, Budának, Pest városnak és Óbuda mezővárosnak történetét kellett tehát végigkísérniök, párhuzamosan, szerepüknek és fontosságuknak megfelelően tekintve át alakulásukat. A források körültekintő kiválasztása révén kitűnően illusztrálja a kötet, „hogyan vált a török uralom alól felszabadult két testvérváros, Buda és

Pest romokban heverő, csaknem puszta, kiváltságaitól és országos hatáskörétől megfosztott, jelentéktelen területű és csekély népességű provinciális kisvárosból egy ország valóságos, közigazgatási, gazdasági, politikai és szellemi központjává, valódi fővárossá." (17—18. p.)

A sokrétű fejlődési folyamat, a korabeli élet színes érzékeltetését a dokumentumok sokfélesége biztosítja. A Fővárosi Levéltár aktáitól a külföldi vagy hazai utazók leírásain, a kortársi visszaemlékezéseken, neves politikusok, tudósok, írók vagy művészek írásain keresztül az egykorú sajtó-közleményekig a legkülönbözőbb források helyet kaptak a kötetben. Valamennyi dokumentum-értékű: némelyek pusztán adatközlésük, vagy hivatalos, rendelkező jellegük révén engednek betekintést az önálló, független fővárosért folyó küzdelem folyamatába, mások, árnyalt leírást nyújtva érzékeltetik a kor, az események hangulatát. A török alól felszabadult Pest-Buda 1687-i leírását pl. TOLLÍUS JAKAB utilevelei nyomán közli a kötet, a két testvér város 18. század végi helyzetéről pedig Robert TOWNSON angol tudós 1793-i út-leírásának részlete nyújt érzékletes képet, amely nem éppen elismerően szól az egyetemi könyvtárról, amelyben az „újabb tudományos könyvek csaknem teljesen hiányoznak”, s „dacára annak, hogy a közönség számára könnyebben hozzáférhető, mint a legtöbb nyilvános könyvtár, mégis kevesen látogatják.” (38—39. p.) H. Ch. ANDERSEN, a világhírű dán meseíró 1842-ből származó leírásában a „szemérmelenül drága” vendéglőt marasztalja el, de őszintén csodálja a Nemzeti Casinót, amely „valóban nagyszabású, kitűnően el látva könyvekkel és napilapokkal.” (66. p.) E néhány kiragadott művelődéstörténeti kuriózum persze nem érzékeltetheti a gyűjteményes kötet igazi jelentőségét és valóságos forrásértékét. Gazdag anyagának tartalmi dokumentálására ilyen rövid ismertetés keretében nincsen mód, de meggyőződésünk, hogy a művelődéstörténet szakemberei sokat és haszonnal fogják forogtatni.

A kötet az alábbi négy időrendi fejezet szerint tagolva közli a kiválasztott dokumentumokat: I. Buda, Pest és Óbuda fejlődése 1686—1847. II. Buda és Pest szerepe és élete a forradalom és szabadságharc idején. III. Buda, Pest és Óbuda az abszolutizmus és kiegyezés korában 1849. júl.—1873. IV. Buda, Pest és Óbuda egyesítése. Az egyes fejezeteken belül az anyag csoportosítása tematikai szempontok (pl. városkép, gazdasági élet, társadalom és társadalom-politikai harcok, igazgatás, szellemi élet) szerint, s a továbbiakban

időrendben történt (kivéve néhány esetet, amikor a tartalmilag szorosan összetartozó dokumentumok egymás mellé kerültek). A fejezeteket, illetve a fejezeteken belüli tematikai csoportokat rövid történeti összefoglalás vezeti be, amely az időszak, illetve a témakör jellegét és sajátosságait jellemezve, megkönnyíti a dokumentumok elhelyezését és értelmezését is.

Budapest Főváros Levéltára e forrás-gyűjtemény közreadásával méltó módon járul hozzá fővárosunk centenáriumának megünnepléséhez.

FÜLÖP GÉZA

Móra László: Zemplén Géza a hazai tudományos szerves kémia megalapítója 1886—1956. Bp., 1971. 222 lap. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 21. szám.)

Ma már közhelyszámba megy annak megállapítása, hogy tudománytörténeti irodalmunk nem méltó tudományos életünk eredményeihez és emlékeihez. Ez a felismerés már tettekre is ösztönzött: nemcsak egyes szakmúzeumok létrejöttét eredményezte, hanem bizonyos mozgolódást a történeti művek megjelentetése terén is. Rövid biográfiák egy-egy gyűjteményes kötete (Műszaki Nagyjaink) mellett jelentős érdeme van a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának is, hiszen már 1953 óta, tehát csaknem húsz éve, rendezi sajtó alá, gondolva és adja ki tudománytörténeti kiadványai sorában a magyar múlt kiemelkedő műszaki nagyjairól szóló, életüket, eredményeiket, tudományos és pedagógiai munkásságukat bemutató monográfiákat.

Ezen a „Műgyetem-centrikusságon” belül figyelemre méltó és MÓRA László immár harmadik kötetében is nyomon követhető az a törekvése, hogy a Budapesti Műszaki Egyetemen működött kiváló *vegyészprofesszorok* emberi-tudósi-oktatói alakját világlátsa meg lényegre törően tömör, a tudományos szakszerűségnek és a tudományos ismeretterjesztés igényeinek is megfelelően olvasmányos monográfiáiban. Először WARTHA Vincéről szolt mint a hazai kémiai technológia megalapítójáról, majd egyik utódjáról, a kétszeres Kossuth-díjas VARGA József professzorról írt monográfiát, most pedig ZEMPLÉN Géza életútját ismerteti a sorozat legújabb kötetében.

ZEMPLÉN Géza Kossuth-díjas professzor a szerves kémia messze földön elismert tudósa volt — mint a kötetet bevezető

BOGNÁR Rezső akadémikus írja —, a magyarországi szerves kémiai tudomány legkiemelkedőbb alakja, aki munkásságával világszerte elismerést szerzett.

ZEMPLEN tudományos működését kb. 400 publikációja őrzi, melyek a hazai és a legrangosabb külföldi szakfolyóiratokban (Chemische Berichte, Liebigs Annalen der Chemie, Zeitschrift f. angewandte Chemie stb.) jelentek meg. Számos monográfiát írt és több külföldön kiadott gyűjteményes munkának, például a híres Abderhalden-féle *Biochemisches Handlexikon* és *Handbuch der Biologischen Arbeitsmethoden* köteteknek két évtizeden keresztül munkatársa, ill. társszerzője volt. Munkássága elismerésül sok hazai és külföldi kitüntetésben részesült. A Magyar Tudományos Akadémia rendes, majd tiszteletbeli tagjának választotta, 1928-ban elnyerte az Akadémia Nagyjutalmát és megkapta a Corvinkoszorút (1930). A kémikus világ legtekintélyesebb testülete, a Deutsche Chemische Gesellschaft pedig 1940-ben az August Wilhelm Hofmann aranyplakettel jutalmazta kutatásainak eredményeit. 1948-ban a legelső között megkapta a Kossuth-díj arany fokozatát.

MÓRA László szakszerűen fejt ki a szerves kémia hazai megalapítójának tudományos eredményeit, kutatói tevékenységét, ugyanakkor bemutatja emberi tulajdonságait, kiemeli hősének, ZEMPLEN Gézának könyvszeretetét, könyvgyűjtő szenvedélyét, a szépen rendezett könyvtár iránti vonzalmát. Hivatkoznunk kell arra a fejezetre, amelyben a Műszaki Egyetem Szerves kémiai tanszékének — ZEMPLEN Géza vezetése alatt végbement — fejlődéséről szól. Itt MÓRA plasztikus képet fest a saját könyvtárát rendszeresen és módszeresen fejlesztő professzorról, aki közel 1500 kötetből álló, egységesen bekötött, szépen rendezett gyűjteményét halála után volt tanszékére hagyta. (Az adomány értékét két tény is aláhúzza: a tanszék könyvtári állománya ZEMPLEN halála időszakában nem érte el a professzor magánkönyvtárának nagyságát, s a Zemplén-hagyaték értékes, ma már beszerezhetetlen és pótolhatatlan külföldi folyóiratok teljes évfolyamait is tartalmazta.)

A könyvtáros szerzőt dicséri az a rendkívül alapos bibliográfiai összeállítás is, amely nemcsak ZEMPLEN Géza összes tudományos és ismeretterjesztő munkáját, valamint szabadalmait tartalmazza, hanem a személyére és munkásságára vonatkozó publikációk válogatását, az ábrázolásokat és egyéb dokumentumokat is.

A *Magyar Könyvszemle* olvasóinak első sorban a sorozat jelentőségéről, továbbá a Zemplén-kötet könyvtári vonatkozásairól

szóltunk. MÓRA László monográfiájának szakmai fejezeteinek méltatása ZEMPLEN Géza szakterületének ismerőire, tanítványaira, a szerves kémia mai művelőire vár.

VÉGH FERENC

Ausstellungen der Deutschen Staatsbibliothek. (Bearbeitet von Friedhilde KRAUSE). Berlin 1971, Deutsche Staatsbibliothek, 83 l.

A szépen kiállított, szépen illusztrált kis könyvecske a német állami könyvtárban 1946 és 1971 között tartott valamennyi kiállítás története, kronológiai és tárgy szerinti összefoglalója. Bevezető tanulmányából pontosan megismerjük kontinensünk egyik legnagyobb könyvtárának ismeretterjesztő tevékenységét, a kiállítások rendezésénél követett elveket, gyakorlati és elméleti célkitűzéseket. A kiállítások sorozatában két magyar vonatkozású is volt: ezek már csak azért is méltók a feljegyzésre, mert mint magyar könyvés és könyvtártörténeti adalékok máshol tudunkkal nincsenek nyilvántartva. Az elsőt 1959-ben a Magyar Tanácsköztársaság negyvenedik évfordulójának szentelték (*Ungarische Räterepublik, anlässlich des 40. Jahrestages in Zusammenarbeit mit der Gesellschaft für kulturelle Verbindungen mit dem Ausland*); a másikat 1960-ban rendezték *Magyar forradalmi líra* címmel (*Ungarische revolutionäre Lyrik*), ugyancsak a külföldi kapcsolatok társaságának közreműködésével. A kiállítások egy része vándorkiállítás formájában a Német Demokratikus Köztársaság más városaiban, illetve Berlin más intézményeiben is bemutatásra került, így a magyar forradalmi költészeté Potsdamban és Brandenburgban; annak JÓZSEF Attila költészetét ismertető része külön is a német PEN-klubban és a Johannes R. Becher-klubban. Nagyszámú kiállítást szenteltek a szép könyvnek, a német könyv történetének, valamint a mese- és gyermekkönyveknek.

D. B.

Habermann, A. M.: Jewish Book-Plates (Ex Libris). Safed, é.n. [1972]. XIX, 121 l.

A zsidó ex-librisekről eddig egyetlen könyv jelent meg, Ph. GOODMAN tollából (American Jewish Bookplates. New York 1956) A mostani — a safedi Museum of Printing

Art kiadása — nem szorítja anyagát földrajzi határok közé.

A bevezetésben a kézirat- és könyvbejegyzések néhány történeti adatát sorolja fel: „Erősödj, erősödjünk, a másolót ne érje baj, ma sem, sohasem, amíg fel nem megy a számár a létrára” (SCHEIBER, Folia Ethnographica. I. 1949. 99—101). Itt egy eddig ismeretlen változatát is felmenti (10. l.): „... amíg hó nem nő a földből.” Egy 1017-ből származó leningrádi kéziratból idézi a másik ismert formulát: „... átkozott, aki eladja; átkozott, aki megveszi.” Szokottabb alakja: „Átkozott, ki ellopja; áldott, ki visszahozza.” (Lásd dolgozatomat: Acta Or. Hung. XXVI. 1972. 130.)

A tulajdonos nevének első feltüntetését a XVI. századból dokumentálja. A legkorábbi zsidó ex-libris a XVIII. századból való.

A készítőik között olyan művészek szerepelnek, mint ISRAELS, LILIEN, STRUCK, BUDKO, BIRNBAUM, YEDIDIA.

A legnagyobb gyűjteménye dr. Marco BIRNHOZ bécsi gyógyszerésznek volt (40 000). A náci elrabolták, ő kijutott az Egyesült Államokba. A gyűjtemény nagy része 1950-ben megkerült.

A. WEISS, a kérdés egyik szakembere, művészeti szempontból szól a témához.

A könyv 165 darabot mutat be facsimilében, közöttük számos magyart (12, 16, 17, 38, 70, 94, 119, 120.). A 38. szám Löw Immanuelnek a Héber Egyetemre került könyvtáráról való, amely a szegedi zsinagógát ábrázolja.

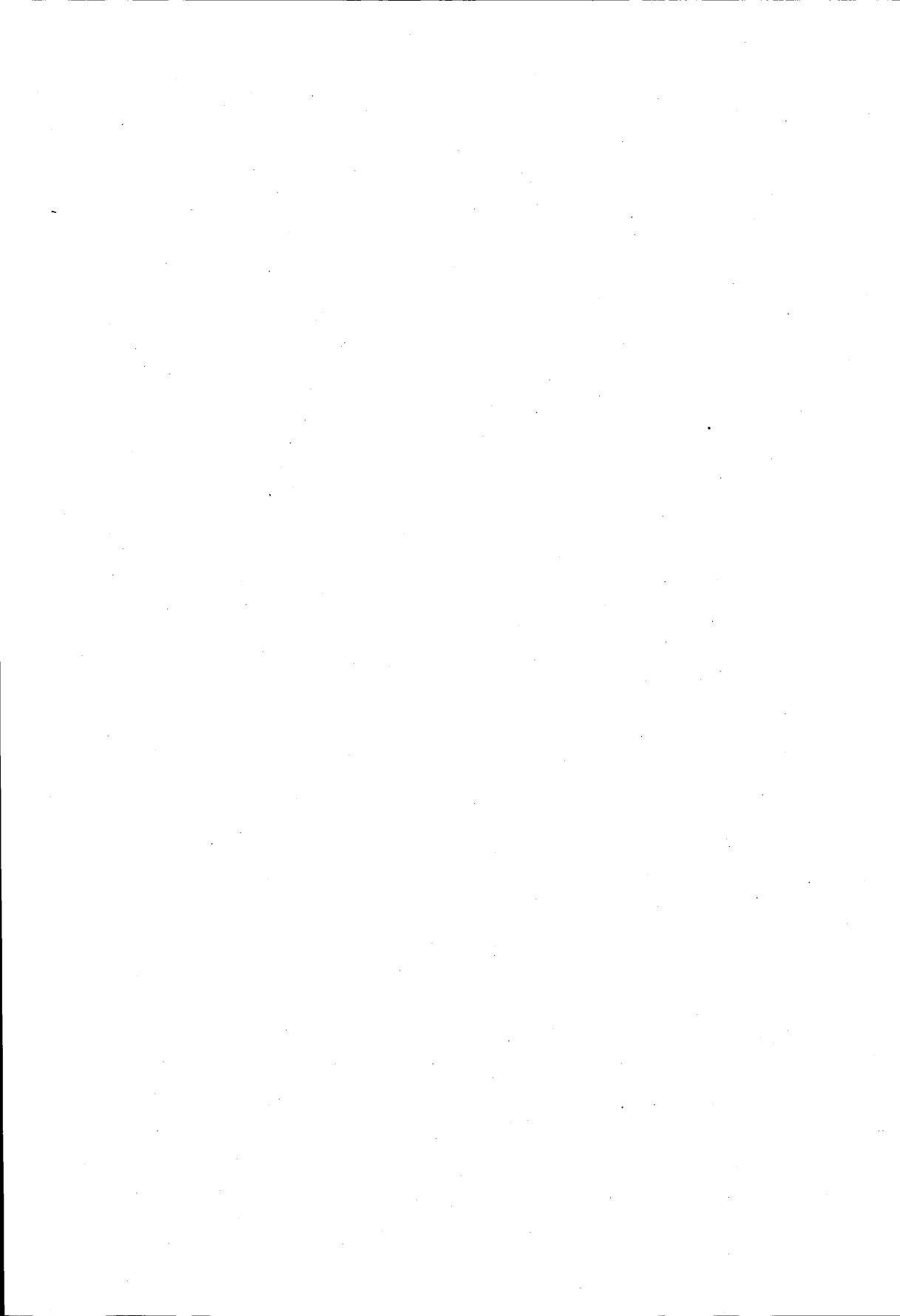
Volt hallgatóm, BEER Iván, összegyűjtötte a magyarországi zsidó ex-libriseket. A HABERMANNAL nem szereplők közül hadl soroljunk fel néhány olyan könyvtár-tulajdonost, aki rendelkezett ilyenekkel: FLESCH Ármin, GOLDBERGER Izidor, GOLDZIHNER Ignác, PFEIFFER Izsák, ROSENTHAL László, SCHEIBER Sándor, SCHLESINGER Sámuel, SCHWARTZ Mór, WEISZ Miksa.

HABERMANN könyve talán ösztönzést ad a dolgozat közzétételére. Összesen 56-ról tud ezideig.

A tulajdonosok és művészek indexe megkönnyíti HABERMANN művének használatát.

A pompás nyomdatechnikai kivitelezés a Massada Kiadó ízlését dicséri.

SCHEIBER SÁNDOR

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. V. 24. — Terjedelem: 14,70 (A/5) iv
72.73628 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Janka Szendrei</i> : Zur Notations- und Vortragsweise der Prosulen nach den ungarischen Handschriften	157
<i>Kristó Gyula</i> : Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez — Les sources manuscrites du notaire anonyme, auteur des Gesta Hungarorum.....	166
<i>Klára Csapodi-Gárdonyi</i> : L'arte del libro Veneziano e la biblioteca del re Mattia Corvino	175
<i>Ján Čaplovič</i> : Huszár Gál három ismeretlen műve. — Drei unbekannte Werke von Gál Huszár	180
<i>Haiman György</i> : Tótfalusi Kis Miklós hagyatéka — Zum Nachlaß des Schriftschneiders und Typographen Miklós Tótfalusi Kis.....	193
<i>Donáth Regina</i> : Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban — Livres défendus dans la bibliothèque d'une famille aristocrate du temps de la reine Marie-Thérèse	210
<i>György Kókay</i> : Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts	220
<i>Miklóssy János</i> : Vajda János hírlapírói pályakezdése — Berufsbeginn des Dichters János Vajda als Journalist (1855—1864)	233
<i>Kecskeméti István</i> : Kodály Zoltán egy ifjúkori kompozíciójának ismeretlen kézírata — An unknown manuscript of Zoltán Kodály	251

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Wojtilla Gyula</i> : Két szanszkrit nyelvű kódex a MTA könyvtárban	265
<i>Dobszay László</i> : Pozsonyi antifonálék	271
<i>Galambos Ferenc</i> : Újabb adatok Doby Antal könyvtáralapításához.....	275
<i>Gál István</i> : Babits Mihály könyvtárának töredéke.....	280
<i>Indali György</i> : A budapesti nyomdászknnyvtár a második világháború küszöbén	282
<i>Pergel Ferenc</i> : Memento az 1944-es könyvpusztításra	284

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Dán Róbert</i> : Péchi Simon Psalteriumának variánsa	287
<i>Herepei János</i> : A XVII—XVIII. századi alkalmi diákversek hitelessége	292

F I G Y E L Ő

<i>Köpeczi Béla</i> : Dezsényi Béla 1907—1972	295
<i>V. Kovács Sándor</i> : Jenei Ferenc	296
<i>Szentmihályi János</i> : Az ELTE francia tanszékének bibliográfia-sorozata	296
<i>Markovits Györgyi</i> : A Fédération Internationale des Résistants könyvtáráról	298
<i>Markovits Györgyi</i> : Ismeretlen magyar „fond” egy franciaországi városi könyvtárban	299
<i>Markovits Györgyi</i> : Adalékok az európai ellenállási irodalom könyvészetéhez...	300
<i>Dörnyei Sándor</i> : Nemzeti bibliográfiánk újabb bővülése.....	302
<i>Botka Éva</i> : Nyugat. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása.....	304
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szemere Samu kilenvenedik születésnapjára.....	307
<i>Lengyel laptársunk</i>	308

S Z E M L E

<i>Hart, Horace</i> : Notes on a century of typography at the University Press Oxford. (Ism. <i>Haiman György</i>)	309
<i>Grosjean-Kinauer</i> : Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis zum Barock, Bern—Stuttgart 1971. (Ism. <i>Bendefy László</i>)	309
<i>Hoboken, Anthony van</i> : Joseph Haydn. Thematisch-bibliografisches Werkverzeichnis. (Ism. <i>P. Eckhardt Mária</i>)	311
<i>Sawoniak, Henryk</i> : Rozwoj i metodyka powszechnych i narodowych bibliografii. (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>)	312
<i>Arens, K.</i> : Manipulation. Kommunikationspsychologische Untersuchungen mit Beispielen aus Zeitungen des Springer-Konzerns. (Ism. <i>D. B.</i>).....	313
<i>Merrill, J.</i> : The elite Press. (Ism. <i>D. B.</i>)	314

Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században. Bp. 1971. (Ism. <i>Horváth Iván</i>)	315
Móra László: A Műegyetemi Könyvtár története 1848—1948. Bp. 1971. (Ism. <i>Vértessy Miklós</i>)	316
Sándor Anna: Komolyzenei kottavásárlás Budapesten és vidéken. (Ism. <i>P. Eckhardt Mária</i>)	317
Források Budapest múltjából. I. Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. (Ism. <i>Fülöp Géza</i>)	318
Móra László: Zemplén Géza. Bp. 1971. (Ism. <i>Végh Ferenc</i>)	320
Ausstellungen der Deutschen Staatsbibliothek. Berlin 1971. (Ism. <i>D. B.</i>)	321
Habermann, A. M.: Jewish Book-Plates (Ex Libris). Safed, é. n. [1972]. (Ism. <i>Scheiber Sándor</i>)	321

TABLE DES MATIÈRES

<i>J. Szendrei</i> : Zur Notations- und Vortragsweise der Prosulen nach den ungarischen Handschriften. (Texte entier en allemand.)	157
<i>Gy. Kristó</i> : Les sources manuscrites du notaire anonyme, auteur des Geste Hungarorum. (Avec résumé en français.)	166
<i>J. Čaplovič</i> : Trois oeuvre inconnus de Gál Huszár (Avec résumé en allemand.) ..	180
<i>K. Csapodi-Gárdonyi</i> : L'arte del libro veneziano e la biblioteca del Re Mattia Corvino. (Texte entier en italien.)	175
<i>Gy. Haiman</i> : L'hoirie de M. Tótfalusi Kis. (Avec résumé en allemand.)	193
<i>R. Donáth</i> : Livres défendus dans la bibliothèque d'une famille aristocrate du temps de la reine Marie Thérèse. (Avec résumé en français.)	210
<i>Gy. Kókay</i> : Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts. (Texte entier en allemand.)	220
<i>J. Miklóssy</i> : Les débuts journalistique du poete János Vajda. (Avec résumé en allemand.)	233
<i>I. Kecskeméti</i> : Le manuscrit inédit d'une composition de jeunesse de Zoltán Kodály. (Avec résumé en anglais.)	251

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gy. Wojtilla</i> : Deux manuscrits en sanscrit de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise.	265
<i>L. Dobszay</i> : Antifonales de Pozsony (Bratislava).	271
<i>F. Galambos</i> : Du nouveau sur Antal Doby, fondateur de bibliothèque au XIX ^e siècle.	275
<i>I. Gál</i> : Des fragments de la bibliothèque du poète Mihály Babits.	280
<i>Gy. Indali</i> : La bibliothèque du syndicat des imprimeurs de Budapest à la veille de la deuxième guerre mondiale.	282
<i>F. Pergel</i> : Memento sur la destruction des livres à Budapest en été 1944.	284

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>R. Dán</i> : Une variante du psaltere de Simon Péchi	287
<i>J. Herepei</i> : Les auteurs des rigmes d'étudiants des XVI ^e et XVII ^e siècles.	292

CHRONIQUE

<i>B. Köpeczi</i> : Béla Dezsényi 1907—1972.	295
<i>S. V. Kovács</i> : Ferenc Jenei.	296
<i>J. Szentmihályi</i> : La série bibliographique de la chaire de littérature française à l'Université de Budapest.	296
<i>Gy. Markovits</i> : La Bibliothèque de la Fédération Internationale des Résistants.	298
<i>Gy. Markovits</i> : Un fonds hongrois dans la bibliothèque municipale de Strasbourg ..	299
<i>Gy. Markovits</i> : Quelques données inconnues concernant la bibliographie de la Résistance européenne.	300
<i>É. Botka</i> : Exposition à propos du jubilé de la revue Nyugat (L'Occident).	307